T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(DOKTORA TEZİ)

ATİK ŞİKÂYET DEFTERLERİNDE AYNTAB, DİYARBEKİR ve RUHA (1649-1837)

Berna TORKAK

ŞANLIURFA-2023

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(DOKTORA TEZİ)

ATİK ŞİKÂYET DEFTERLERİNDE AYNTAB, DİYARBEKİR ve RUHA (1649-1837)

Berna TORKAK

Danışman

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

ŞANLIURFA-2023

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ danışmanlığında, **Berna TORKAK**'ın hazırladığı **"Atik Şikâyet Defterlerinde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha (1649-1837)"** konulu bu çalışma **23/06/2023** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

☒ Oybirliğiyle / ☐ Oy çokluğu ile

		İmza
Danışman	: Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	……..
Üye	: Prof. Dr. Hatice ORUÇ	……..
Üye	: Prof. Dr. Mehmet Emin ÜNER	……..
Üye	: Doç. Dr. Musa KILIÇ	……..
Üye	: Doç. Dr. Levent BİLGİ	……..

Bu tezin Tarih Ana Bilim Dalında yapıldığını ve enstitümüz kurallarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Doç. Dr. Mustafa ULUKAVAK
Enstitü Müdürü

Bu çalışma: ……. Tarafından Desteklenmiştir.

Proje No : ……

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

ORİJANALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

	T.C. HARRAN ÜNİVERSİTESİ DOKTORA ORİJİNALLİK RAPORU ve BEYAN FORMU	Doküman No : HRÜ-KYS-FRM-020 Yayın Tarihi : 23/06/2023 Revizyon No : RevizyonTarihi : Sayfa No : 1 / 1

ÖĞRENCİNİN	
Öğrenci No	195268102
Adı / Soyadı	Berna TORKAK
Anabilim Dalı/Programı	Tarih / Doktora
Tez Konusu	Atik Şikâyet Defterlerinde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha (1649-1837)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **312** sayfalık kısmına ilişkin, **27/05/2023** tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı **% 13**'tür. Ayrıca bu doktora çalışması hiçbir blok kopyalama içermemektedir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi, Harran Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesini ve Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora çalışması Orijinallik Raporu alınması ve kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

23/06/2023
Berna TORKAK

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım.

23/06/2023
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
(Danışman)

ÖZET

ATİK ŞİKÂYET DEFTERLERİNDE AYNTAB, DİYARBEKİR ve RUHA (1649-1837)

TORKAK, Berna

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Haziran, 2023, 403 sayfa

Bu çalışma 1649-1837 yılları arasında Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da haksızlığa uğrayanların Divan-ı Hümayun'a ilettikleri şikâyetlere odaklanmaktadır. Üç şehir sakinlerinin şikâyetleri Atik Şikâyet Defterleri üzerinden incelenecektir. Atik Şikâyet Defterleri ile ilgili son zamanlarda çalışmalar yapılmasına rağmen Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın genel şikâyetlerini söz konusu bu defterler üzerinden ele alan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu da bizi 213 adet Atik Şikâyet Defterleri ışığında şikâyetleri tespit etmeye ve haksızlığın gerisindeki nedenleri anlamaya yöneltmiştir.

Zulme, adaletsizliğe, keyfi talep ve yaptırımlara maruz kalan Ayntab, Diyarbekir ve Ruha sakinleri, şikâyetlerini bizzat Divan-ı Hümayun'a giderek iletmeyi tercih etmişlerdi. Bu iletim şikâyetlerde "gelip" şeklinde geçmekteydi. Osmanlı Devleti'nin adalet merkezli yönetim anlayışı çerçevesinde herkesin şikâyet hakkı bulunmaktaydı. Bu hak, daire-i adliye kavramına dayalı yönetim düşüncesi içerisinde yer almaktaydı. Şikâyetlerini bireysel ve kollektif şekilde gerçekleştiren halk, bu sayede merkezle de irtibat sağlamış oluyordu. Böylece şikâyetler vesilesi ile yönetim Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki kanunsuz vergi taleplerinden, vakıfların gelirini kapmaya çalışanlardan, alacağına bir türlü kanaat etmeyenlerden, aşiret ve eşkıyaların şekavetlerinden, toprak rejimi ve tasarrufundaki ihlallerden, yerel mahkemeyi manipüle edenlerden ve zulmedenlerden haberdar oluyordu.

Divan-ı Hümayun'a iletilen şikâyetler sonrasında yereldeki valilere, beylerbeylerine, mütesellimlere, kadılara, naiplere ve mollalara hükümler gönderilerek haksızlık engellenmeye çalışılmıştır. Hükümlerin yanı sıra ayrıca

mahalline mübaşirler de göndererek teftiş yapılması sağlanmıştır. Yapılan incelemelerin ardından ise ilamlar ve mektuplar gönderilmesi istenilerek adaletsizliğin giderildiğinden emin olunmak istenmiştir. Divan, iletilen şikâyetler sonrasında İcmâl, Mufassala, Rûznamçe ve Evkâf Defterleri'ne başvurarak, şer' ve kanun doğrultusunda karar vermiştir. Üç şehir sakinleri de davalarını güçlendirmek için şeyhülislamdan alınan fetvaları, hüccetleri ve temessükleri kullanmışlardır. Haklılıklarını bu gibi delillerle güçlendiren halk, taşradan kalkıp merkezde bir hak arayış çabasına girişmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan-ı Hümayun, adalet, hak, şikâyet, Ayntab, Diyarbekir, Ruha.

ABSTRACT
COMPLAINT REGISTERS IN AINTAB, DIYARBEKIR and RUHA (1649-1837)

TORKAK, Berna

PhD Thesis

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

June, 2023, 403 pages

This study focuses on the complaints submitted to the Divan-ı Hümayun (Imperial Council) by those who suffered injustice in Ayntab, Diyarbekir and Ruha between the years 1649 and 1837. The complaints of the residents of these three cities will be examined through the Atik Şikâyet Defterleri (Ancient Complaint Registers). Despite recent studies on the Atik Şikâyet Defterleri, there is no separate work that addresses the general complaints of Ayntab, Diyarbekir and Ruha based on these registers. This has led us to identify the complaints and understand the underlying causes of injustice through 213 Atik Şikâyet Defterleri.

The inhabitants of Ayntab, Diyarbekir and Ruha, who were subjected to oppression, injustice, arbitrary demands, and sanctions, chose to personally convey their complaints to the Divan-ı Hümayun. The act of conveying these complaints is often referred to as "coming to" the Divan. Within the framework of the Ottoman State's justice-centered governance approach, everyone had the right to complain. This right was embedded in the concept of "daire-i adliye" (circle of justice) in the administrative ideology. By individually and collectively expressing their complaints, the people established a connection with the central authority. Through these complaints, the administration became aware of unlawful tax demands in Ayntab, Diyarbekir and Ruha, attempts to seize the income of endowments, those who were not satisfied with their dues, the disturbances caused by tribes and bandits, violations in land regime and ownership, manipulation of local courts, and those who were committing injustices.

Following the complaints submitted to the Divan-ı Hümayun, judgments were sent to local governors, beylerbeys (province governors), mütesellims (tax officials), kadıs (judges), naipls (deputy governors), and mollas (religious scholars) to prevent injustice. Additionally, local bailiffs were sent to conduct inspections. After these examinations, orders and letters were requested to ensure the rectification of injustice. The Divan made decisions in accordance with religious and legal principles by referring to İcmâl, Mufassala, Rûznamçe, and Evkâf Defterleri (summary records, detailed records, daily registers, and endowment registers) following the submitted complaints. The residents of these three cities also used fatwas (religious decrees), evidence, and endorsements obtained from the şeyhülislam (chief Islamic legal scholar) to strengthen their cases. By bolstering their claims with such evidence, the people sought justice in the central authority after rising against injustices in the provinces.

Keywords: Imperial Council, justice, rights, complaint, Aintab, Diyarbekir, Ruha.

ATİK ŞİKÂYET DEFTERLERİNDE AYNTAB, DİYARBEKİR ve RUHA (1649-1837)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI II

ORİJANALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ III

ABSTRACT VI

İÇİNDEKİLER VIII

ŞEKİLLER LİSTESİ XVI

EKLER LİSTESİ XVIII

GİRİŞ 1

1.Araştırmanın Konusu ve Kapsamı 8

2.Araştırmanın Amacı 12

3. Araştırmanın Sorunsalı 13

4. Araştırmanın Yöntemi 14

5. Araştırmanın Kaynakları 15

5.1. Birincil Kaynaklar 15

5.2. Telif ve Tetkik Eserler 21

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİKÂYET EDEN/EDİLENLER VE ŞİKÂYET ETME BİÇİMLERİ

1.1. ŞİKÂYET EDENLERİN TOPLUMSAL STATÜSÜ 28

1.1.1. Ehl-i Örf 30

1.1.1.1. Diyarbekir 30

1.1.1.2. Ruha 31

1.1.1.3. Ayntab 32

1.1.1.4. Üç Şehir ve Üç Kamu Görevlisi 33

1.1.2. Ehl-i Şer' 37

1.1.2.1. Diyarbekir 38
1.1.2.2. Ayntab 40
1.1.2.3. Ruha 41
1.2. ŞİKÂYET EDİLENLERİN TOPLUMSAL STATÜSÜ 42
1.2.1. Ehl-i Örf 43
1.2.1.1. Diyarbekir 44
1.2.1.2. Ruha 47
1.2.1.3. Ayntab 49
1.2.2. Ehl-i Şer' 51
1.2.2.1. Diyarbekir 52
1.2.2.2. Ayntab 54
1.2.2.3. Ruha 56
1.2.3. Reaya 57
1.2.3.1. Zimmiler 62
1.3.ŞİKÂYET HAKKI VE ŞİKÂYET ETME BİÇİMLERİ 65
1.4. ŞİKÂYETLERİN KONU DAĞILIMI 74

İKİNCİ BÖLÜM

VAKIFLAR, GELİRLER VE MÜDAHALELERLE İLGİLİ ŞİKÂYETLER

2.1. TEVLİYETE MÜDAHALE 79
2.2. VAKIFLARIN DENETİM MEKANİZMASI: KADI, NAZIR VE DARÜSSAÂDE AĞASI 85
2.3. VAKIFLARIN GELİR KAYNAKLARINA KANAAT ETMEYENLER 88
2.3.1. Vakıfların Tarım İşletmeleri ve Şikâyete Neden Olanlar 89
2.3.1.1. Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de Haremeyn-i Şerifeyn Vakıfları 91
2.3.1.2. Ecr-i Misil 93
2.3.1.3. Temlik Edilen Topraklarda Bir Neslin Tasarruf Savaşı 94

2.3.2. Meskenler 99
2.3.3. Ticarî Binalar ve Dükkânlar 101
2.3.4. Sanayi İşletmeleri 107
2.4. VAKIF HİZMETLERİ VE HİZMETLİLERİ 111
2.4.1. Diyarbekir'de Su Vakıfları 114
2.5. HİZMETLİLER 117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AŞİRET VE EŞKIYALARIN KANUNSUZLUĞU

3.1. AŞİRETLERİN KANUNSUZLUĞU 132
3.1.1. Döğerli Aşiretine Karşı Devlet ve Halk Arasında Sözleşme: Nezir 139
3.1.2. Aşiretin Aşiretten Şikâyeti 140
3.1.3. Kethüda ve Zabitlerin Aşiretlere Karşı Vergi Zulmü 141
3.1.4. Diyarbekir'de Aşiretlerin İklimsel Göç ve Sorunları 144
3.2. RAKKA İSKANINDA AŞİRETLER 146
3.3. AŞİRETLERİN FİİL-İ ŞENİ KASTI 150
3.4. AŞİRET EŞKIYALIĞI 153
3.5. EŞKIYALIĞIN OLUŞUMU 157
3.5.1. Eşkıyalıkta Mevsimsel ve Coğrafî Faktörler 162
3.5.2. Mücrim Eşkıya mı? Sosyal Eşkıya mı? 164
3.5.3. Kuttâu't-tarîk Eşkıyasının Keban ve Ergani Madenlerindeki Soygunu 168
3.5.4. Eşkıyanın Mahkemeyi Manipüle Etme Yolları 170
3.5.5. Eşkıyanın Tecavüz Kastı 171
3.5.6. Eşkıyanın Darp ve Katl Aletleri 173

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KANUNSUZ VERGİ, TOPRAK REJİMİ VE TASARRUFU

4. 1. KANUNSUZ/KEYFİ VERGİ TALEPLERİ 178

4.1.1. Keyfi Vergi Talebi Karşısında Defterler 185
4.1.2. Ayntab'da Maraş Valilerinin İdarî Söz Sahipliklerini Keyfi Vergi Mutalebesine Dönüştürmeleri 188
4.1.3. Ayntab Naibinin Rüşvet Hastalığı 191
4.1.4. Diyarbekir Kadılarının Kanunsuz Vergi İstekleri 195
4.1.5. Yerel İdarecilerin Vergi Zulmü 197
4.1.6. Diyarbekir ve Ayntab'da Unvan Yağması 211
4.2. TOPRAK REJİMİ VE TASARRUFU 214
4.2.1. Taşra Egemenleri ve Tahvil Meselesi 222
4.2.2. Tevcih Prosedüründe Sözde Teyit Belgesi: Tezkire 225
4.2.3. Sınırları Aşan Haksızlık ve Kadime Dayatılan Haklılık 227
4.2.4. Mahlûl Tımarların İntikali Meselesi 229
4.2.5. Vergiler ve Müdahaleler 232
4.2.6. Çemişgezek Voyvodası Küçük Ali 238
4.2.7. Dimos-ı Ayntab Mukataası ve Eminleri 240
4.2.8. Diyarbekir'de Hükümet ve Yurtluk-Ocaklık Sancaklar 242
4.3. ŞİKÂYETLERİN GERİSİNDEKİ NEDENLER 246

BEŞİNCİ BÖLÜM

BORÇ, MİRAS/TEREKE, EVLİLİK VE ADİ SUÇLAR

5.1. BORÇ 251
5.1.1. Palu Hakimlerinin Muhalefet Ettikleri Borçları ve Zulümleri 256
5.2. MİRAS-TEREKE 260
5.2.1. Verasetin İntikali Meselesi 263
5.2.2. Varisler ve Hibe 268
5.3. EVLİLİK 271
5.3.1. Nikah Akdi ve Şartları 272

5.3.1.1. Nikah Üzerine Nikah 275
5.3.2. Mehir 277
5.3.3. Boşanma 278
5.4. ADİ SUÇLAR 280
5.4.1. Katl ve Müessir Fiiler 281
5.4.2. Hırsızlık 283
5.4.3. Gasp ve Yağma 285
5.4.4. Tecavüz 287
SONUÇ 290
KAYNAKÇA 295
EKLER 382

KISALTMALAR

A.{DVNS. AHK. CZRKD. d.	: Bab-ı Asafî-Cezair ve Rakka Ahkâm Defterleri
A.{DVNS. AHK .DB. d.	: Bab-ı Asafî-Diyarbekir Ahkâm Defterleri
A.{DVNS. AHK. ME. d.	: Bab-ı Asafî-Maraş Ahkâm Defterleri
A.{DVNS. MHM. d.	: Bab-ı Asafî-Mühimme Defterleri
A.{DVNS. ŞKT. d.	: Bab-ı Asafî-Atîk Şikâyet Defterleri
A.{MKT. UM.	: Sadaret-Umum Vilayet Evrakı
A.} MKT. NZD.	: Sadaret-Nezaret ve Devair Evrakı
AE. SAMD. III.	: Ali Emiri-III. Ahmed
AE. SMHD. I.	: Ali Emiri-I. Mahmud
AE. SMHD. II.	: Ali Emiri-II. Mahmud
AE. SMRD. III.	: Ali Emiri-III. Murad
AE. SMRD. IV.	: Ali Emiri-IV. Murad
AE. SMST. II.	: Ali Emiri-II. Mustafa
AE. SMST. III.	: Ali Emiri-III. Mustafa
AE. SOSM. III.	: Ali Emiri-III. Osman
AŞS.	: Ayntab Şer'iyye Sicilleri
BEO.	: Bāb-ı 'āli Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bs.	: Baskı
C. DH.	: Cevdet-Dahiliye
C. DL.	: Cevdet-Adliye
C. EV.	: Cevdet-Evkaf

C. İKTS.	: Cevdet-İktisat
C. MF.	: Cevdet-Maarif
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH. ŞFR.	: Dahiliye-Şifre Kalemi
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DŞS.	: Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri
Ed.	: Editör
EV. d.	: Evkaf Defterleri
H.	: Hicri
HAT.	: Hatt-ı Hümayun
Haz.	: Hazırlayan
HR. MKT.	: Hariciye Nezareti-Mektubi Kalemi
İE. EV.	: İbnülemin-Vakıf
İE. ML.	: İbnülemin-Maliye
İSAM.	: İslam Araştırmaları Merkezi
M.	: Miladi
MAD.	: Maliyeden Müdevver
MŞH. FTV.	: Meşihat-Fetvalar
OTAM.	: Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
Sad.	: Sadeleştiren
ŞD.	: Şura-yı Devlet
t.y.	: Tarih Yok

TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TS. MA. e.	: Topkapı Sarayı-Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
UŞS.	: Urfa Şer'iyye Sicilleri
Vd.	: Ve diğerleri

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Atik Şikâyet Defterleri'nde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın Şikâyet Oranları 27
Şekil 2: Şikâyet Edenlerin Toplumsal Statüsü 29
Şekil 3: Diyarbekir'de Ehl-i Örfün Şikâyet Etme Oranı 31
Şekil 4: Ruha'da Ehl-i Örfün Şikâyet Etme Oranı 32
Şekil 5: Ayntab'da Ehl-i Örfün Şikâyet Etme Oranı 33
Şekil 6: Toprağı Tasarruf Eden Görevlilerin Şikâyet Etme Oranı 34
Şekil 7:Dergâh-ı Muallâ Çavuşlarının Şikâyet Etme Oranı 36
Şekil 8: Mütevelli ve Vakıf Görevlilerinin Şikâyet Etme Oranı 37
Şekil 9: Ehl-i Şer'in Şikâyet Etme Oranı 38
Şekil 10: Diyarbekir'de Ehl-i Şer'in Şikâyet Etme Oranı 39
Şekil 11: Ayntab'da Ehl-i Şer'in Şikâyet Etme Oranı 41
Şekil 12: Ruha'da Ehl-i Şer'in Şikâyet Etme Oranı 42
Şekil 13: Şikâyet Edilenlerin Toplumsal Statüsü 43
Şekil 14: Ehl-i Örfün Şikâyet Edilme Oranı 44
Şekil 15: Diyarbekir'de Ehl-i Örfün Şikâyet Edilme Oranı 44
Şekil 16: Ruha'da Ehl-i Örfün Şikâyet Edilme Oranı 48
Şekil 17: Ayntab'da Ehl-i Örfün Şikâyet Edilme Oranı 50
Şekil 18: Ehl-i Şer'in Şikâyet Edilme Oranı 52
Şekil 19: Diyarbekir'de Ehl-i Şer'in Şikâyet Edilme Oranı 53
Şekil 20: Ayntab'da Ehl-i Şer'in Şikâyet Edilme Oranı 54
Şekil 21: Ruha'da Ehl-i Şer'in Şikâyet Edilme Oranı 56
Şekil 22: Reayanın Şikâyet Edilme Oranı 57
Şekil 23: Şikâyet Eden ve Edilen Kadınların Oranları 61
Şekil 24: Zimmilerin Şikâyet Etme Oranı 63
Şekil 25: Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın Divan-ı Hümayun'a Şikâyet Etme Şekli 67
Şekil 26: Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki Şikâyetlerin Konu Dağılımı 74
Şekil 27: Vakıflarla İlgili Şikâyet Oranı 79
Şekil 28: Aşiretlerle İlgili Şikâyet Oranı 129
Şekil 29: Vergiyle İlgili Şikâyet Oranı 176
Şekil 30: Toprak Rejimi ve Tasarrufuyla İlgili Şikâyet Oranı 214

Şekil 31: Borçlarla İlgili Şikâyet Oranı 252
Şekil 32: Miras ve Terekeyle İlgili Şikâyet Oranı 261
Şekil 33: Evlilikle İlgili Şikâyet Oranı 272
Şekil 34: Adi Suçlarla İlgili Şikâyet Oranı 281

EKLER LİSTESİ

EK 1: Atik Şikâyet Defterleri Serisi ..... Ek s.1
EK 2: 106 Numaralı Atik Şikâyet Defteri Kapak Sayfası ..... Ek s.12
EK 3: Şikâyet-i Ordu Adıyla Kaydedilmiş 107 Numaralı Defterin Kapak Sayfası..Ek s.13
EK 4: Şikâyet-i Rikab Adıyla Kaydedilmiş 190 Numaralı Defterin Kapak Sayfası.Ek s.14
EK 5: 25 Numaralı Atik Şikâyet Defteri İç Kapak Sayfası ..... Ek s.15
EK 6: Ayntab'daki Şikâyet Örneği..... Ek s.16
EK 7: Diyarbekir'deki Şikâyet Örneği ..... Ek s.17
EK 8: Ruha'daki Şikâyet Örneği ..... Ek s.18
EK 9: Daire-i Adliye (Adalet Çemberi) ..... Ek s.19
EK 10: Osman Hamdi Bey'in Arzuhalci Resmi..... Ek s.20
EK 11: Thomas Allom'un Arzuhalci Resmi ..... Ek s.21

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda haksızlığa uğradığını düşünen herkes, meşru yollar ve vasıtalardan faydalanarak şikâyetini ilgili mercilere iletme ve savunma hakkına sahipti.[1] Hak[2] arama özgürlüğünün diğer bir deyimi şikâyet hakkıydı. Bu hak, İslam siyasetinin merkezinde yer alan daire-i adliye[3] (adalet dairesi/adalet çemberi) kavramı ile izah edilmekteydi.[4] Adalet[5] çemberi kavramına göre insanlar şikâyetlerini padişahlık makamına sunma hakkına sahipti. 16. yüzyıl Osmanlı müellifi Kınalızâde Ali'nin adalet çemberi döngüsel ilişkileri ihtiva etmekteydi. Bu döngüye göre;

> *Dünyanın kurtuluşunun kaynağı adalettir, cihan bir bağdır duvarı devlettir, devleti şeriat düzenler, mülk olmazsa şeriatın etkisi de olamaz, askersiz mülk zapt edilemez, mal olmazsa asker toplanamaz, malı toplayan halktır, adaletle hükmettiğinde halk padişahına yürekten itaat eder.*[6]

Kınalızade'nin adalet çemberine dayalı yönetim düşüncesi, ordu olmadan hükümdarın, servet olmadan ordunun, tebaa olmadan servetin ve adalet olmadan tebaanın olmayacağına yönelik döngüsel ilişkiyi ifade etmekteydi. Bu düşünce İbn

---

[1] Mesut Aydın, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Hak Arama Özgürlüğü", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi,* 61/3, (2006): 5.

[2] Lügatte gerçek, doğru ve sabit olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek anlamına gelmektedir. Bir kimsenin sahip olduğu, uygulayabileceği veya kullanıma koyabileceği şeylere hak denilmektedir. Mustafa Çağrıcı, "Hak", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 137; İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü,* (Ankara: Yargı Yayınevi, 2006), 557; Ali Bardakoğlu, "Hak", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 139; Selman Özdemir, "Hak Üzerine Bir Değerlendirme", *Adalet Dergisi,* 56, (2016): 103; Mustafa Yayla, *İslâm Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik,* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2011), 27.

[3] Osmanlı bürokrasisi kurumsal yapıyı ifade etmek için adalet yerine adliye kelimesini kullanmayı tercih etmişti. Edhem Eldem, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine", *Toplumsal Tarih Dergisi,* 288, (2017): 25.

[4] Bu kavram Doğu ve Batı monarşilerindeki güçlü devlet teorisi adalet mülkün temelidir ifadesi ile formüle edilmiştir. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II),* 7.bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 54.

[5] Müellifler adaleti ekseriyetle denge, düzen, eşitlik, itidal, denklik, doğru yolu takip etme, dürüstlük ve tarafsızlık gibi anlamlarda kullanılmıştır. H. Yunus Apaydın, "Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet", *Bilimname,* 35, (2018): 459; Orhan Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 25; Mustafa Çağrıcı, "Adâlet", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 341; R. G. Peffer, *Marksizm, Ahlâk ve Toplumsal Adalet,* çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 330; Sururi Aktaş, *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi,* (Ankara: Liberte Yayınları, 2001), 185; Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 294; Zafer Iqbal, *Adalet: İslamî ve Batılı Perspektifler,* 2.bs., çev. Lütfi Sunar, (İstanbul: İktisat Yayınları, 2021), 41.

[6] Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, çev. Hüseyin Ragıp Uğural, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969), 76.

Haldun, Şeyzeri, Nizamülmülk, Yusuf Has Hâcib, Naima, Gelibolulu Mustafa Ali ve Kâtip Çelebi gibi birçok müellif tarafından ele alınmıştır.[7] Kâtip Çelebi bunu erkan-ı erbaa denilen toplumsal tabakalar üzerinden ele almıştır. Vücudun dört unsuruna karşılık gelen erkan-ı erbaa ulema, asker, tüccar ve halktan oluşmaktadır. Ulema vücuttaki kana, asker balgama, tüccar safraya, halk ise sevdaya benzemektedir.[8] Vücut ve toplumdaki dört unsurun uyumlu ve denge içerisinde olabilmesi için adalete ihtiyaç vardır.[9] Dolayısıyla adalet çemberindeki daire, toplumsal sınıflar arasındaki uyum ve dengeyi ifade etmektedir. Daire aynı zamanda toplumu bir bütün olarak görüp, önemli veya önemsiz ayrımı yapmadan bütüncül görmeye yönelik geometrik bir anlatım biçimidir.[10]

Bu anlatım biçimi adını 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan almasına rağmen çok daha erken dönemde Babil ve Asurluların antik Yakındoğu'daki imparatorluklarında, Pers, Abbasi ve Selçuklu döneminde kabul görmüştür. Toplumsal ve siyasî ilişkileri özetleyen bu çemberin 10. yüzyılda günümüzdeki ifadesi şu şekildedir:

> *Dünya saltanatla çevrili bir bahçe, saltanat, kanunla korunan yüce bir makam, kanun, hükümdarın uyguladığı bir daire, hükümdar, orduyla desteklenen bir çoban, ordu hazine sayesinde yetiştirilen askerler,*

[7] İbn Haldun, *Mukaddime,* Cilt: 1, çev. Halil Kendir, (Ankara: Yenişafak Kültür Armağanı, 2004), 73, 74; Ebu'n Necib Şeyzeri, *Nehcü's-sülk fî Siyâseti'l-mülûk,* çev. Nahifi Mehmed Emin Efendi, haz. Ensar Köse, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 335-337; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme,* 5.bs. haz. Mehmet Altay Köymen, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 12; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig,* haz. Mehmet Gedizli, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2022), 63-74; Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet,* 9.bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2022), 20; Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târihi,* Cilt: 1, çev. Zuhuri Danışman, (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967), 49; Gelibolulu Mustafa Ali, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtîn*, haz. Faris Çerçi, (İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2015), 281.

[8] Kınalızâde Ali ise hava, su, ateş ve toprağa benzetmektedir. Fahri Unan, "Osmanlı İdare Felsefesinde Adâlet", *Halil İnalcık Adâlet Kitabı,* 2.bs., ed. Bülent Sarı, Selim Arslantaş, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 123; Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde (Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları,* 9.bs., (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 94.

[9] Kâtip Çelebi, *Siyaset Nazariyesi Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel: Karşılaştırmalı Özgün Metin,* 2.bs., haz. Ensar Köse, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020), 137, 138; Mehmet Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Temeller ve Ana İlkeler", *İslami Araştırmalar Dergisi,* 12/1, (1999): 31; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III),* 6.bs.,(İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 140-141

[10] Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri,* 156.

hazine, insanların bir araya getirdiği hasılat, insanlar, adalete tabi olan hizmetkârlar, adalet ise mutluluktur, dünyanın refahıdır.[11]

Bu ifadeye göre toplum üzerinde uyum ve dengeyi sağlayıp etkili bir denetim mekanizmasının oluşmasını sağlayan kişi hükümdardı.[12] İlahi bir emir ile donatılmış olan hükümdar adalet dağıtıcısı olarak servet kaynaklarını farklı grup, kurum ve bireyler arasında paylaştırma becerisini sahipti.[13] Gücünün kaynağını ilahi bir temele dayandıran hükümdar *zıllullah fi'l-arz*[14] yani Allah'ın yeryüzündeki gölgesiydi.[15]

İslamî yönetim teorileri ile bütünleşen anlayışa göre devlet idaresinin temel unsuru olan hükümdarın görevi alemin nizamını ve toplumun düzenini sağlamaktı. Geleneksel kutsallığı olan hükümdarın makamı Tanrı tarafından verildiğinden dolayı bu makam bir mülk gibi tevarüs edilmekteydi. Tanrının seçtiği vekilin bu makamda düzen ve adaleti sağlaması gerekmekteydi. Bunun için ona askerî denilen devlet hizmetindeki görevlilerin yardımcı olması lazımdı. Niyazi Berkes, söz konusu bu yönetim anlayışını Max Weber'in patrimonyalizmi olarak ifade etmektedir. [16]

Patrimonyalizm babanın ailedeki otoritesinin geniş toplumsal kesimlere uyarlanmış halidir. Geleneksel toplumlarda görülen bu yönetim tarzına göre bütün iktidar hükümdarın elinde toplanmıştır. Hükümdarın görevi ayrım gözetmeksizin tebaasını korumak, tebaasının görevi de hükümdara itaat etmektir.[17] Patrimonyal anlayışa göre askerî ve idarî örgütlenmeler yöneticinin kontrolü altında şahsi bir

---

[11] Linda T. Darling, Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi, çev. Hakan Erdagöz, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022),16, 17.

[12] Ömür Yazıcı Özdemir, *Osmanlı Kudüs'ünde Dilekçelerin İzinde Kent Siyaseti ve Toplum (1840-1914),* (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 63.

[13] Huricihan İslamoğlu, "Hukuk, Piyasa, Siyaset Üçleminin Yeniden Düşünülmesi ve Bir Liberalizm Eleştirisi", *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar,* 2.bs., der. Ferdan Ergut, Ayşen Uysal, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 69.

[14] Eski Türklerdeki ve Moğollardaki bu hakimiyet anlayışı, Osmanlı hakimiyet ve hükümdarlık anlayışında kendini daha belirgin bir biçimde göstermişti. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* 34.bs., (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2012), 344; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar),* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 87.

[15] Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebul Feth),* haz. Ahmet Tezbaşar, (İstanbul: Tercüman Gazetesi, t.y.), 24; Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 543; Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1991), 459.

[16] Diğer iki unsur Geleneksellik ve Kanun-ı Kadim'dir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 4.bs., haz. Ahmet Kuyaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 31; Haldun Eroğlu, "Osmanlı Şehzadeleri ve Devlet Yönetimi", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi,* 51, (2009): 82.

[17] Seyfettin Aslan, "Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 17/1-2, (2010): 245.

araçtır. Yönetici bu araçları kontrol ederek keyfi gücünün sınırlarını genişletebilirdi.[18] Geleneksel sınıflandırmalara rağmen yöneticinin bu keyfi otoritesi Doğu toplumlarında görülen sultanizmdir.[19] Weber'e göre bu yönetim biçimi Osmanlı'da varlığını sürdürmüştür.[20]

Sultanizmden ziyade Heper, Osmanlı'nın siyasal yapısı ve toprak rejiminin patrimonyal özelliklere sahip olduğunu düşünmektedir.[21] Haim Gerber de Osmanlı'nın sanıldığının aksine despotik olmadığını, bürokratik kurallara dayalı bir devlet olmasına rağmen sınırlı bir erişime sahip olduğunu belirtmektedir. Yine Gerber, Osmanlı memurlarının kendi toplumlarının yağmacısı haline geldiklerini ve bu halleri ile kişisel despotizmin aşırı bir biçimini sergilediklerini söylemektedir.[22] Halil İnalcık ise şikâyet sistemi üzerinden padişahın keyfi tasarruflar sergilemediğini çünkü Osmanlı bürokrasisinin belirli kural ve kaidelere tabi olduğunu belirtmektedir. İnalcık'a göre reayanın herhangi bir haksızlığa karşı şikâyet etmesi Osmanlılar'da adalet ve şikâyet sisteminin bürokrasi tarafından yürütüldüğünü göstermekteydi. Bu bürokrasi kurallara ve göreneklere tabi bir bürokrasiydi. Dolayısıyla Weber'in Osmanlı rejimini keyfi bir patrimonyal sistem karakterlendirmesinde keyfilik ve aşırılık yorumlanamazdı. İnalcık patrimonyal sistemde, patron-kul ilişkisinin Osmanlı'da görüldüğünü ancak keyfilik ve geleneksel sınırlandırmalardaki özerkliğin yerleşmiş bürokrasi nedeniyle olamayacağını düşünmektedir.[23] Zira Osmanlı'da kanun, nizam, şeriat ve adalet gibi etkenlerin olduğunu belirtmektedir. Padişah bu

[18] Max Weber, *Ekonomi ve Toplum I,* (İstanbul: Yarın Yayınları, 2018), 351; Max Weber *Ekonomi ve Toplum I,* (İstanbul: Yarın Yayınları, 2018), 435; Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite,* çev. H. Bahadır Akın, (Ankara: Adres Yayınları, 2005), 63.

[19] Halil İnalcık, *Osmanlı ve Avrupa-Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri,* 5.bs., (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 61, 62; Halil Kanadırık, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Patrimonyalizmin Gelişmesi Üzerine Bir Siyaset Bilimi,* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 18; Necmettin Doğan, "Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım", *Liberal Düşünce Dergisi,* 64, (2011): 177; Kadir Caner Doğan, "Max Weber'de Patrimonyalizm ve Bürokrasi Kavramları: Antik ve Çin İmparatorluğu Üzerine Analizler", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 11/21, (2020): 416.

[20] Erdal Sönmez, "Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi", *Praksis,* 23, (2010): 45.

[21] Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi", *Toplum ve Bilim Dergisi,* 9-10, (1980): 5, 10; Metin Heper, *Modernleşme ve Bürokrasi,* (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1973), 114.

[22] Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective,* (Albany: State University of New York, 1994), 127, 130.

[23] Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet,* 4.bs., (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 68, 69; Halil İnalcık, *Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme,* 9.bs., (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), 11-14.

etkenler doğrultusunda hareket etmekte ve aynı şekilde reayanın da buna uygun hareket etmesini istemekteydi. Nitekim padişahın hükmü sayılan adaletnâmeler bunun bir örneğidir. Adaletnâmeler, devlet otoritesini temsil edenlerin reayaya karşı söz konusu otoritelerini kötüye kullanmamalarını, hak, adalet ve kanuna aykırı tutumlarını yasaklamak için yayınlanmıştı.[24] Yine kamu görevlilerinin yetkilerini kötüye kullanmalarına karşı şikâyet yani dilekçe hakkı tanımıştı. Tüm bu hukukî sistem adalet kavramına dayanıyordu.[25] Bu sistem din ya da inanç ayrımı gözetmeksizin adaletin tüm tebaaya uygulanmasını kabul etmekteydi.[26] Adaleti merkeze alan dengeci ve evrenselci toplum yaratma anlayışı hem eski uygarlıklarda hem de Osmanlı'da devam etmesinden dolayı[27] padişahın yetkileri sınırsız ve keyfi değil, sınırlı ve rasyoneldi.[28]

Adalet merkezli yönetim anlayışı çerçevesinde rasyonel yetkiye sahip olan padişah, adaletin sağlanmasına büyük ehemmiyet vermiş ve bunu tebaasının şikâyetlerini dinleyerek göstermiştir. Şikâyet dinlemek adaletin tecelli etmesi anlamında padişahın en yüksek ödevi sayılmıştır.[29] Bu ödevi yerine getirmek için de kurumlar oluşturmuştur. Bu kurumlardan biri Divan-ı Hümayun'dur. Divan-ı Hümayun'un ilk uygulamalarından biri Cahiliye döneminde kurulan Hılfu'l-Fudûl'dur. Arap kabileleri arasında haksızlıkları önlemek amacıyla yapılan sözleşmeye Hz. Peygamber de katılmış ve alınan kararları benimsemiştir.[30] Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ömer fey[31] gelirlerini dağıtmak için divan teşkilatını tesis

---

[24] İnalcık, *Osmanlı ve Avrupa-Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri,* 61-87; İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet,* 95; Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler,* 2/3-4, (1965): 49; Mehdi Kara, *Osmanlı'dan Notlar (Hukuk, Cinsel Yaşam ve Sosyal Hayata Dair),* (Ankara: Herdem Kitap, 2019), 309.

[25] Halil İnalcık, "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire-Essays on Economy and Society*, (1993): 71.

[26] Huri İslamoğlu, "16. Yüzyıl Anadolusu'nda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım,* 2.bs., ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev., Zeynep Altok, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 58.

[27] Cenk Reyhan, "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi Bir Açıklama Modeli", *Toplum ve Bilim Dergisi*, (İstanbul: Birikim Yayıncılık, 1999-2000), 275, 276.

[28] Fatma Acun ve Ramazan Acun da Halil İnalcık ile aynı görüşte olup kararların keyfiliği yerine rasyonellik kriterini kullanmışlardır. Fatma Acun vd., "Demand For Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century", *Academie Des Sciences de Bulgarie Institut D'etudes Balkanıques Etudes Balkanıques,* 2, (2007): 125-148.

[29] Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adâlet", *Halil İnalcık Adâlet Kitabı,* 2.bs., ed. Bülent Sarı, Selim Arslantaş, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 24.

[30] Nesim Sönmez, "Hılfu'l-Fudûl Teşkilatı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 41, (2014): 400.

[31] Savaş yapılmadan elde edilen ganimettir. Remzi Kaya, "Kur'an-ı Kerim'de Fey Gelirleri ve Dağılımı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 10/2, (2001): 67.

etmiştir. Hz. Ömer döneminde bu şekilde kullanılmaya başlayan divan Emeviler, Abbasiler,[32] Büyük Selçuklular,[33] Eyyubiler,[34] Memlukler[35] ve Türkiye Selçukluları[36] zamanında çeşitli hizmetleri ifa etmekle beraber şikâyet de dinlemiştir.[37] Her ne kadar bu divanlar şikâyet dinleseler de asıl kuruluş amaçları bu değildi. Bu bağlamda asıl kuruluş amacı şikâyet dinlemek olan divan, Abbasiler döneminde kurulan Mezalim Divanı'dır.[38] Üçüncü halife Mehdi (775/785) devrinde kurum haline gelen bu divan,[39] Divan-ı Hümayun'un da kökenlerinden birini oluşturmuştur.[40] Divan-ı Hümayun en yüksek mahkeme ve karar organıdır.[41]

Osmanlılar kendisinden önce kurulan divanların tüm fonksiyonunu Divan-ı Hümayun'un çatısı altında toplamayı tercih etmişlerdir. Ancak şikâyet kabul etme yalnızca Divan-ı Hümayun'la sınırlı kalmamıştır. Divan-ı Hümayun'un yanı sıra ikindi, Çarşamba ve Cuma divanlarında ayrıca kazasker, eyalet, sancak divanları ile kadı mahkemelerinde[42] de aynı şekilde şikâyet dinlemiştir.[43]

---

[32] Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 40.

[33] Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III,* 4.bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 184; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Araştırmaları,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 547; Ali Sevim vd., *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilât ve Kültür,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 509.

[34] Ramazan Şeşen, "Divan", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 381; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 25.

[35] Mehmet Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517),* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 125.

[36] Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 49.

[37] Pal Fodor, *Kızıl Elma,* 2.bs., trc., Özgür Kolçak, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 318.

[38] Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847),* 62.

[39] Mezalim Divanı, daha sonraları Mezalim Mahkemeleri'nin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ahmet Duran, "İslam Hukukunda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velâyetü'l-Mez'alim (Mezâlim Mahkemeleri)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 25, (2015): 251.

[40] Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 516.

[41] Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun,* 5.bs., (Ankara: Phoenix, 2020), 68; İbrahim Durhan, "Divan-ı Hümayun'un Yargı Yetkisi", *AÜEHFD,* 4/1-2, (2000): 60.

[42] Divan-ı Hümayun'a benzer bu divanlar için bkz., M. Âkif Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli,* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2020), 230-244; Mehmet İpşirli, "İkindi Divanı", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 26-27; Mumcu, *Divan-ı Hümayun,* 126-140; Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 39-48; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası),* 2.bs., (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017), 26-30; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Belleten,* 65/244, (2001): 996-1004; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,* 3.bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988) 136-140; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları,* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), 60-64.

[43] Tuğluca, Osmanlı'nın şikâyet kabul eden bu çok yönlü araçlarının tümü için müessese yerine mekanizma ibaresini kullanmıştır. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* 2-30.

Hükümdarın şikâyet dinlemesi mutlak otoritesini göstermesi için bir vesileydi.[44] Reayanın gözünde hükümdar, adaletin vücut giymiş haliydi. Haksızlığı yok edecek mutlak hüküm ve kudrete yalnızca hükümdarın sahip olduğu düşünülürdü. Bu yüzden şikâyet dinlemek hükümdarın kaçınılmaz bir vazifesiydi.[45] Büyük Selçuklu veziri Niz'amü'l-Mülk'ün (1018/1092) siyasetnâmesinde hükümdarın bu vazifesi şu şekilde açıklanmıştır:

> *Padişah için haftada iki gün Mezalim'e oturmaktan, haklıyı haksızı ayırmaktan, adalet dağıtmaktan raiyyet'in sözünü, vasıtasız kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmeleri, hükümdarın da dilekçelerin her biri hakkında bir yazılı emir vermesi gerekir. Zira cihan hakiminin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekette yayılınca, bütün zalimler korkarlar; ellerini çekerler, hiç kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret edemez.*[46]

Şikâyet dinleme eylemi Osmanlı padişahlarının da aynı şekilde kaçınılmaz vazifesi olmuştu. Örneğin I. Beyazıd (1389-1403) her sabah Divan'da yüksek bir yere çıkıp halkın şikâyetlerini dinlerdi. Yine II. Murad (1421-1444, 1446-1451) Edirne Sarayı'nın belirli bir yerinde halkın yakınmalarını dinlerdi.[47] Divan'a başkanlık edip halkın şikâyetlerini dinleyen padişahların bu eylemi Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) zamanına kadar devam etmişti. Ancak Fatih döneminde bu usul bırakılıp[48] veziriazam başkanlığında yürütülmeye başlamıştı. Fakat padişah yine de toplantıları tamamen terk etmeyip Kasr-ı Adl denilen kafesli bir bölme arkasından toplantıları izlemişti.[49]

---

[44] İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adâlet", 24.
[45] Halil İnalcık, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adâletin Üstünlüğü", *Halil İnalcık Adâlet Kitabı,* 2.bs., ed. Bülent Sarı, Selim Arslantaş, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 156.
[46] Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, 12.
[47]Mumcu, *Divan-ı Hümayun,* 1, 4.
[48] İmparatorluğun gücü ve toprakları büyüdükçe padişah daha fazla Divan'dan uzaklaştı. Mehrdad Kia, *Daily Life in the Ottoman Empire,* (Santa Barbara-Denver-Oxford: Greenwood, 2011), 58.
[49] Necati Gültepe, *Mührün Gücü,* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 94.

16. yüzyıl başlarından itibaren devletin en yüksek siyaset, idare, ilim ve ordu mensubu üyeleriyle[50] padişahtan sonra önemli bir yer teşkil eden Divan-ı Hümayun'un bu etkinliği 17.yüzyıl sonlarına kadar devam etmişti.[51] Fakat bu dönemlerden başlayarak Divan'ın yetkileri Bâb-ı Âsafî denilen veziriazam divanına doğru geçmeye başlamıştı. Bu geçişle birlikte Divan bir sembol haline gelmeye başlamıştı.

Divan-ı Hümayun'un gelişkin dönemlerinde önemli işleri üstlenen görevlilerin ikinci dereceye düşmeleri ve görev kapsamlarının azalması yetkilerin nasıl Bâb-ı Âsafi'ye doğru geçtiğini göstermektedir. Zira reisülküttabın, nişancının buyruğu altından çıkıp veziriazamın yanında en üstün memur konumuna gelmesi devletin merkez örgütündeki değişiklikleri de göstermektedir. Reisülküttabın bu konumu nişancıyı ikinci derecede bir yere düşürmüştü. Böylece Divan-ı Hümayun'un bürokratik örgütünün görevi de bir değişikliği yaşamıştı. Öyle ki Divan-ı Hümayun Paşakapısı ve Saray arasında yazışmaları nizama koymaktan ibaret kalmıştı. Söz konusu bu değişiklikler ve geçişlerle birlikte Divan-ı Hümayun'daki pek çok görevli Paşakapısına alınmıştır. II. Mahmud'un (1808-1839) merkez örgütündeki reformlarının gerçekleşmesi neticesinde ise Divan-ı Hümayun ve Bâb-ı Âsafî'nin etkisi kaybolmuştur.[52]

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

1649-1837 yılları arasını kapsayan bu çalışma Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da[53] haksızlığa uğradığını düşünenlerin Divan-ı Hümayun'a ilettikleri şikâyetlere odaklanmaktadır. Osmanlı Devleti, adalet prensibine dayalı yönetim anlayışı gereği herkese şikâyet hakkı tanımıştır. Bu temel anlayış, Divan-ı Hümayun bürokrasisi içerisinde Şikâyet Kalemi adından yeni bir büronun teşekkülünü

[50] Divan-ı Hümayun'un asıl üyeleri vezir-i azam, kubbealtı vezirleri, kadıaskerler, nişancı, defterdar ve Rumeli beylerbeyinden oluşmaktadır. Yeniçeri ve kapudan-ı derya vezirlik rütbesini almak şartı ile bu üyelerin arasında dahil olurdu. Divan'ın tüm bu asıl üyeleri haricinde bir de yardımcıları bulunmaktaydı. Bu yardımcılar da reisü'l-küttab, çavuşbaşı, tezkireci ve kapucular kethüdasından oluşmaktaydı. Recep Ahıshalı, "Divan-ı Hümâyûn Teşkilâtı", *Osmanlı Teşkilât 6,* ed. Kemal Çiçek, Cem Oğuz, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999): 29-31; Mumcu, *Divan-ı Hümayun,* 22-48; Gültepe, *Mührün Gücü,* 152-160.

[51] Ayhan Ceylan, "Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümayun, İslam'da Şûrâ ve Divan-ı Hümayun'un "Şûrâ Meclisi" Niteliği", *Yeni Türkiye,* 6/31, (2000): 404; Aydın Yetkin, "Divan-ı Hümayun", *The Journal of Academic Social Science*, 5/5, (2012): 357

[52] Ahmet Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyun", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 431; Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, 10; Tevfik Temelkuran, "Divân-ı Hümâyün Mühimme Kalemi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* 6, (1975): 131.

[53] Şehirler alfabetik sıralama baz alınarak bu şekilde yazılmıştır.

sağlamıştır.[54] 1649 ve 1837 yılları arasında Divan'a iletilen şikâyetlerin kopyaları ayrı bir seri halinde Atik Şikâyet Defterleri'ne kaydedilmiştir. Bu defter serisi çalışmamızın başlangıç ve bitiş tarihini belirlemede etkili olmaktadır. Ancak defterlerde 1650-1789 yılları arasında üç şehrin şikâyetlerinin daha fazla, 1789-1813 yılları arasında ise daha az olduğu görülmektedir. Bundan dolayı 1650-1789 yıllarına ait şikâyetler çalışmamızda daha ağırlıklı olarak yer almaktadır.

Mekân sınırlaması olarak Ayntab, Diyarbekir ve Ruha seçilmiştir. Ancak idarî statüsü açısından Diyarbekir'in vilayet,[55] Ayntab ve Ruha'nın kaza[56] olması nedeniyle tekrardan bir sınırlamaya gidilmiştir. Bu sınırlama merkezden Diyarbekir, Ayntab ve Ruha yöneticilerine yazılan hükümler üzerinden yapılmıştır. Merkezden doğrudan bu üç şehrin yöneticilerini muhatap alan hükümler çalışma için seçilmiştir.[57]

Seçilen şikâyetlerin içerisinde şehirlerin idarî taksimatı dahilinde yer alan köy, nahiye, kaza ve sancaklarda herhangi bir sınırlama yapılmamıştır. Örneğin çalıştığımız dönem dahilinde Amid, Harput, Palu, Çüngüş, Ergani, Siverek, Çermik, Tercil, Mardin, Hısn-ı Keyf, Cezire ve Eğil gibi yerler Diyarbekir vilayetine bağlıydı.[58] Dolayısıyla vilayete gönderilen şikâyetler içerisinde söz konusu bu kaza ve

---

[54] Zelal Begün Bayram vd., "Selanik'ten Âsıtâne'ye Yakınma: 18. Yüzyılın Ortasında Şikâyet Mekanizmasının Bürokratik İşleyişi", *Ombudsman Akademik,* 8/15, (2021): 221; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* 3.bs., (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010), 21.

[55] Osmanlı taşra teşkilatında en büyük idarî birimdir. Halil İnalcık, "Eyalet", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 548.

[56] Osmanlılara has bir idarî yapılanma olan kaza sancaktan küçük olup kadının yönetiminde bulunmaktadır. Tuncer Baykara, "Kaza", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 119-120.

[57] "Rakka valisine ve Ruha kadısına hüküm ki", "Ruha ve Siverek kadılarına ve Rakka mütesellimine ve Siverek voyvodasına hüküm ki", "Ayntab mollasına ve Ayntab mütesellimine hüküm ki", " Maraş beglerbegisine ve kadısına ve Ayntab kazası naibine hüküm ki", "Diyarbekir valisine ve Amid mütesellimine ve Çüngüş kadısına hüküm ki", "Diyarbekir valisine ve Pertek ve Mazgird ve Sağman kadılarına hüküm ki", "Rakka ve Diyarbekir valilerine ve Maraş beglerbegisine ve zikrolunan eyaletlerde vaki kadılarına hüküm ki", "Rakka valisi vezire ve Ruha kadısına hüküm ki", "Diyarbekir valisine ve Amid kadısına ve Harput kadısına hüküm ki", "Rakka beglerbegisine ve Ayntab kazası naibine hüküm ki", "Rakka valisine, Ruha kadısına ve Ayntab naibine hüküm ki", BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 31, s. 168, h. 670. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 17, s. 41, h. 198; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 157, s. 92, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 191, s. 10, h. 40; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,96, s. 156, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,121, s. 16, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,200, s. ,31, h.115; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,79, s. 55, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 44, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,126, s. 35, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,140, s. 455, h. 1618; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 211, s. 146, h. 3;

[58] Diyarbekir eyaletinin idarî taksimatıyla ilgili detaylı bilgi için bkz., İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 18/29, (1996): 217-232; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 105-112.

sancakların yer almasından dolayı çalışmanın sınırlarına dahil edilmiştir.[59] Bu sınırlar dahilinde görüldüğü gibi hükümet-yurtluk ve ocaklar sancaklar da yer almaktadır. Yine az önce de belirttiğimiz gibi şikâyetin ehemmiyetine bağlı olarak köy ve nahiyeler de dahil edilmiştir.

Atik Şikâyet Defterleri'nde birçok şehir arasından Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın tercih edilme nedenlerini belirtecek olursak ilk olarak bu şehirlerin çağlar boyunca önemli şehirler olmaları, Yavuz Sultan Selim'in önderliğinde birbirine yakın tarihlerde Osmanlı egemenliğine girmeleri, Ruha'nın ilk dönemlerde Diyarbekir eyaletine bağlanması ve aralarındaki bu idarî bağ, şehirlerin coğrafî, kültürel ve ticarî önemleri, günümüzdeki sınır yakınlığı ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin üç büyük şehirleri olmaları etkili olmuştur.

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'dan Divan'a iletilen şikâyetlerde, şikâyete neden olan haksız yaptırım ve uygulamalar ile bu uygulamalara maruz kalıp hakkını arayan kişilerin Divan'daki hak arayış çabası doğal olarak en fazla temas edilen konu olmuştur. Yine şikâyet eden ve edilenlerin toplumsal statüsü, şikâyet etme biçimleri, haklılık dayanakları ve merkezî idarenin denetim, kontrol ve yönetim anlayışının taşradaki yansımalarına temas edilmiştir.

Bu çerçevede yürütülen çalışma giriş ve beş ana bölüm altında incelenmiştir. Birinci bölüm *Şikâyet Eden/Edilenler ve Şikâyet Etme Biçimleri* ana başlığı altında ele alınmıştır. Bu bölümde şikâyet eden ve edilenlerinden toplumsal statüsü ile Divan'a şikâyet etme biçimlerine yer verilmiştir. Üç şehirde şikâyet eden ve edilenler ehl-i örf, ehl-i şer' ve reaya sınıfına ayrılarak grafikler üzerinden incelenmiştir. Ayrıca her üç şehirde Divan-ı Hümayun'a şikâyetlerini iletme biçimlerine değinilmiştir. Yine bu bölümde şikâyetlerin genel konu dağılımına dair bilgiler grafikler üzerinden incelenmiştir.

İkinci bölüm; *Vakıflar, Gelirler ve Müdahalelerle İlgili Şikâyetler* ana başlığıyla hazırlanmıştır. Vakıflarla ilgili şikâyetlerde genel olarak yönetim, kontrol, gelir ve hizmet/hizmetlilerden kaynaklı sorunların yaşandığı görülmektedir. Vakıfların

[59] Ancak Diyarbekir vilayetine değil de kaza ve sancaklarına gönderilen şikâyetler bu çalışmaya dahil edilmemiştir.

yönetimiyle ilgili tevliyete yapılan müdahaleler ve tarım işletmeleri, meskenler, ticarî yapılar ve sanayi işletmelerinden sağlanan gelirlerle ilgili şikâyetler incelenmiştir. Ayrıca vakıfların sosyal hizmetlerindeki sıkıntılar ile hizmetlilerin görevlerine yönelik müdahalelerle ilgili şikâyetlere yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm; *Aşiret ve Eşkıyaların Kanunsuzluğu* başlığı altında incelenmeye tabi tutulmuştur. Üç şehrin şikâyetlerinde hangi aşiretlerin daha fazla geçtiği ve nasıl bir kanunsuzluk yaptıklarına dair argümanlar incelenmiştir. Aşiret ve askerlerin eşkıyaya dönüşmeleri ile eşkıyalığın oluşumundaki faktörler ele alınan konulardan olmuştur. Yine Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki eşkıya karakterlerinin mücrim mi ya da sosyal mi olduğu incelenmiştir. Eşkıyanın kanunsuz hareketlerinde kullandığı aletler de son olarak bu bölümde ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm; *Kanunsuz Vergi, Toprak Rejimi ve Tasarrufu* başlığı altında ele alınmıştır. Kanunsuz vergilerin neler olduğu ve bu vergi talebinde kimlerin bulunduğuna dair şikâyetlere odaklanılmıştır. İdari söz sahipliğinin keyfi ve kanunsuz vergi mutalebesine dönüşümü ile bu dönüşümdeki şikâyetin aktörlerine yer verilmiştir. Halkın vergiyle ilgili şikâyetlerinde merkezin kontrol mekanizmasının yerelde sağlanıp/sağlanmadığına dair şikâyetler incelenmiştir. Vergiden muaf olmak adına Ayntab ve Diyarbekir'deki unvan yolsuzluğu yine bu bölümde incelenmiştir. Vergiden sonra incelenen diğer konu toprak rejimi ve tasarrufu olmuştur. Dönemin değişen şartlarına bağlı olarak toprak rejimine dair şikâyetler incelenmiştir. Diyarbekir özelinde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklardaki şikâyetler ele alınan konulardan olmuştur. Toprak rejimindeki mahsul ve vergiyi almak için yapılan müdahalelere temas edilmiştir. Vergi ve toprak tasarrufuyla ilgili şikâyetlerde ve daha önceki bölümlerdeki şikâyetler üzerinden eylemin nesnesi olmaktan ziyade öznesi olan yöneticilerin kişisel ve yönetimsel kaynaklı problemlere değinilmiştir.

Beşinci ve son bölüm; *Borç, Miras/Tereke, Evlilik ve Adi Suçlar* adıyla hazırlanmıştır. Borçlarla ilgili şikâyetlerde ifa sorunu ve bahanelere değinilmiştir. Borcu ödememenin dayanakları ile Palu hakimlerinin şikâyetlerdeki aktifliğine temas edilmiştir. Mirasla ilgili şikâyetlerde verasetin intikali meselesinde irs-i şer'le alakası olan ve olmayanların müdahalelerine yer verilmiştir. Yine miras taksimindeki sorunlar ve vasi konusu incelenmiştir. Evlilikle ilgili şikâyetlerde nikah, mehir, boşanmayla

ilgili problemlere yer verilmiştir. Adi suçlar başlığında ise hırsızlık, öldürme, yaralama, gasp, yağma ve tecavüz gibi suçlar incelenmiştir. Her ne kadar bu suçlar diğer bölümlerdeki şikâyetlerde kısmi olarak yer almış olsa da bu son bölümde daha detaylı değinilmiştir.

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, 1649-1837 yılları arasında Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da haksızlığa uğrayanların Divan-ı Hümayun'a ilettikleri şikâyetler üzerinden hak arayış çabalarının merkez ve taşradaki yansımalarını saptamak olmuştur. Üç şehir sakinleri uğramış oldukları haksızlık neticesinde taşradan kalkıp merkezde bir hak arama çabasına girmişlerdi. Defterlerdeki şikâyetler bunların uğramış oldukları haksızlıkları ve hak arayış çabalarına yönelik sesleri içermekteydi. Sigmund Freud, belgelerin altında *ilk sesin kapatmak istediği, duyulmayı bekleyen başka bir sesin bulunduğunu bildirmiştir*.[60] Bu bağlamda defterlerdeki şikâyetler ilk sesti ancak bu sesin altında zulmün, adaletsizliğin, haksızlığın ve kayıpların sesleri bulunmaktaydı. İşte bu çalışmanın amacı şikâyetlerdeki madunun seslerini duymak olmuştur.[61]

Divan-ı Hümayun'da hak ve adalet talebinde bulunan şikâyetçiler, haksızlığı ve adaletsizliği yok saymaya çalışıyorlardı. Çünkü adaletin yok saymaya çalıştığı şey adaletsizliktir. İnsanlar adaletsizliği, şikâyetleri ile yok sayıp yaşamlarını olumlamaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla adaletsizliğe uğrayan bu insanların aradıkları ve olumlamaya çalıştıkları adaletti.[62]

Adaletin ön koşulu haktı ve hakkın gerçekleşmesi sonucunda adalet gerçekleşmekteydi.[63] İnsanların yakınmalarını ve hoşnutsuzlarını ifade eden şikâyet[64] de bir haktı ve bu hak gerçekleştiği taktirde adalet gerçekleşebilirdi. Üç şehirde Divan'a gidip şikâyet hakkını kullananlar adaleti gerçekleştirmeyi amaçlıyordu.

---

[60] Alain Besançon, "Psikanalitik Bir Tarihe Doğru (I)", *Cogito,* 73, (2013): 98.
[61] Necmi Erdoğan, "Devleti "İdare Etmek": Mâduniyet ve Düzenbazlık", *Toplum ve Bilim Dergisi,* (İstanbul: Birikim Yayıncılık, 1999-2000), 83: 12.
[62] Bruce A. Arrigo, "Anarşik İsyanlar: Otorite Mitosu ve Akıl Sağlığının Şiddeti", *Psikolojik Hukukbilim: Hukuk, Toplum ve Şiddet,* ed. Bruce A. Arrigo, çev. Zeki Avcı, (Ankara: FOL, 2023), 70-73.
[63] Yonca F. Yücel, "Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 23/91, (2010): 339.
[64] *Türkçe Sözlük II,* Türk Dil Kurumu, 8.bs., (Ankara: Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları, 1988), 2095.

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha sakinlerinin hak taleplerine kulak verme amacımız, gereksinim duydukları ve hayata geçirmek istediklerini anlamak içindir. Bunu da şikâyetlerdeki eylemlerin dili ve düşüncesi üzerinden açıklamaya çalıştık. Konuyla ilgili Collingwood, her eylemin bir dili olduğunu ve her eylemin düşüncenin ifadesi olduğunu savunmaktadır.[65] Şikâyetlerde haksızlık ve haklılık, belirli kelimeler ile ifade ediliyordu. Örneğin vergi konusunda haksızlığa uğrayan kişilerin şikâyetlerinde, *üzerlerine düşeni verip, kimesneye vaz'u ta'addîsi* olmadığına yönelik bir haklılık dili vardı. Haksızlık eylemi ise *kanaat etmeme, fuzuli, ziyade ve taallül* gibi düşüncelerin ifadesi olduğunu göstermekteydi. Şikâyetlerde genel olarak haksızlık *gadr, taaddi, zulüm* ve *rencide* kelimeleri ile ifade edilmekteydi. Divan ise haksızlığın hakkını *şer', kanun, icra-yı hak ve ihkak-ı hak* kelimeleri ile veriyordu. Bu da merkez ve taşra arasında karşılıklı bir ilişkinin ve iletişiminin olduğunu göstermekteydi.

3. Araştırmanın Sorunsalı

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki şikâyetlerin incelenmesinde bütüne ilişkin bir kavrayış kazanmak ve bu hususi özelliği diğerleriyle ilişkilendirmek amacıyla birtakım sorulara cevap aranmıştır.[66] Mesela; merkezi idare dikkatini mali krizlere, savaşlara ve diğer sorunlara çevirdiği dönemlerde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da neler oluyordu? Merkez, bu dönemlerde taşrada kontrolü sağlayabiliyor muydu? Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da söz konusu bu dönemler keyfi bir eylem özgürlüğü sağlıyor muydu? Sıkıntılı dönemlerin etkisi şikâyetlere yansıyor muydu? Halkın genel olarak şikâyetleri nelerdi? Şikâyet eden ve edilenlerin toplumsal statüsü neydi? Her üç şehirde haksızlığa uğrayanlar Divan'a şikâyetlerini nasıl iletiyordu? İletilen şikâyetlere karşı Divan'ın karar alma mekanizması neydi? Divan'ın kapısı toplumun muhtelif katmanlarına karşı açık mıydı? Şikâyetçilerin haklılık dayanakları nelerdi? Zulmün özneleri kimlerdi? Bunlar kime veya neye istinaden zulmediyordu? Şikâyetlerin gerisindeki nedenler nelerdi? bunun gibi birçok neden ve husus çalışma boyunca cevabı aranan sorular olmuştur.

---

[65] Marnie Hughes-Warrington, *En Önemli 50 Tarihçi,* trc. İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2014), 95.

[66] C. Wright Mills, *Sosyolojik Tahayyül,* 2.bs., çev. Ömer Küçük, (İstanbul: Hil Yayınları, 2019), 181; Elisabeth Özdalga, *Tarihsel Sosyoloji,* 4.bs., (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016), 30.

4. Araştırmanın Yöntemi

Nitel araştırma yöntemiyle hazırlanan bu çalışmada 213 adet Atik Şikâyet Defteri ve bu defter parçasından oluşan kaynaklar taranmıştır. Toplamda yaklaşık olarak 90.956 sayfada Ayntab, Diyarbekir ve Ruha ile ilgili şikâyetler tek tek taranmıştır. Atik Şikâyet Defterleri hususi bir eyalete özgü olmadığından dolayı tüm defterlerin taranması icap etmiştir. Taranan her defterde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha ile ilgili olan şikâyetler şehir özelinde tasnif edilmiştir. İkincil tasnif yöntemi ise konu temelli yapılmıştır. Şikâyetler konu ve niteliğine göre sınıflandırılarak dosyalanmıştır. Bu dosyalar vakıf, aşiret, eşkıya, vergi, toprak, borç, evlilik, miras ve tereke, yönetim ve bürokratlar, adi suçlar ve benzeri başlıklar olarak isimlendirilmiştir. Bu şekilde isimlendirilen dosyalardaki 2200 kadar hüküm okunup Word programına aktarılmıştır. Aktarım sırasında hükümlerin detaylı analizini yapabilmek için şikâyetin hangi şehirden geldiği, şikâyetin ne şekilde Divan'a iletildiği, şikâyet eden ve edilenlerin toplumsal statüsünün ne olduğu, şikâyetçinin delillendirme aracı olarak neyi kullandığı, Divan'ın şikâyetlerle ilgili problemi nasıl çözüme kavuşturduğu dikkate alınmıştır. Hükümlerin bu şekilde tasnifinin ardından vesikalardan sağlanan veriler üzerinden bir çözümlemeye gidilmiştir. Konuyla ilgili hükümlerin değerlendirilmesi esnasında telif eserlerden sıklıkla istifade edilmiştir. Şikâyetlerde uygulanan tasnifleme yöntemi aynı şekilde telif eserlerin tasnifinde de kullanılmıştır. 2200 adet hüküm arasında muhteva açısından birbiriyle benzer olan hükümler mükerrer olmaması için bunlardan bir kısmı kullanılmıştır. Yine şikâyetler temalara göre tasnifliğinden dolayı her temanın kendi içerisinde kronolojisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışma üç şehri kapsadığından dolayı kronoloji tema ve şehir bağlamında oluşturulmuştur.

Çalışma sürecinde arşiv kaynaklarının gösteriminde belirli usuller uygulanmıştır. Şöyle ki, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan temin edilen vesikalar "BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 10, s. 82, h. 348" şeklinde arşiv adı (BOA), fon kodu (A.{DVNS. ŞKT.) defter numarası (d., 10), sayfa (s. 82) ve hüküm (h.348) numaraları belirtilmiştir. Defterlerin bir kısmında hüküm numaraları bulunurken bir kısmında ise bulunmamaktadır. Hüküm numaraları bulunanlar aynı şekilde verilmiştir. Ancak hüküm numarası bulunmayan defterlerde, her sayfanın üst kısmındaki ilk hükmü 1 numaradan başlatıp sayfanın aşağısına doğru 2, 3, 4 …

şeklinde numaralar verilmiştir. Diyarbekir "BOA, A.{DVNS. AHK. DB., d., 1, s. 9, h. 2", Maraş "BOA, A.{DVNS. AHK. ME., d., 2, s. 151, h. 1" ve Rakka Ahkâm Defterleri'nde de "BOA, A.{DVNS. AHK.CZRKD. d., 24, s. 12, h. 3" aynı usul takip edilmiştir.[67] Yine Ayntab şer'iyye sicillerinden alıntılar dipnotta "BOA, AŞS, 109, s. 7, h. 20" arşiv adı, fon kodu, defter numarası, sayfa ve hüküm numaraları belirtilmiştir. Diyarbekir şer'iyye sicillerinden alıntılar "BOA, DŞS, 352, s. 27, h. 73", Ruha şer'iyye sicillerinden alıntılar "BOA, UŞS, 204, s. 117, h. 201" şeklinde gösterilmiştir. Arşivde Urfa Şer'iyye Sicilleri adıyla kayıtlı olduğundan dolayı RŞS değil UŞS seçilmiştir. Diğer belgeler ise "BOA, C. EV., 355/18050" arşiv adı (BOA), fon kodu (C.), dosya adı (EV.), dosya numarası (335) ve gömlek numarası (18050) belirtilmiştir. Dipnotta bu şekilde gösterilen tüm bu arşiv vesikaları kaynakçada defter/sayfa-hüküm numaraları baz alınarak 12/45-2 şeklinde gösterilmiştir. Defterlerdeki hükümler Hicri tarih ile kaydedildiğinden dolayı hem Hicri hem de Miladi tarih verilmiştir. Yine arşiv kaynaklarından ve telif eserlerden yapılan doğrudan alıntılar ise *italik* şeklinde gösterilmiştir.

5. Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışmanın ana kaynakları Atik Şikâyet Defterleri'nden oluşmaktadır. Bu kaynaklara ilaveten Ayntab, Diyarbekir ve Urfa Şer'iyye Sicilleri, Diyarbekir, Maraş ve Rakka Ahkâm Defterleri, Mühimme Defterleri, Evkaf Defterleri, Fetvalar ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki belge koleksiyonlarından seçilen vesikalardan oluşmaktadır.

5.1. Birincil Kaynaklar

Osmanlı bürokrasisinin önemli defter serilerinden biri olan Atik Şikâyet Defterleri, merkez ve taşra arasındaki ilişkiyi ortaya koyan kaynaklar arasında yer almaktadır.[68] Bu defterler Ahkâm ve Mühimme Defterleri'nin devamıdır. 1649 yılından başlayarak arazi, sınır, yaylak ve kışlak ihtilafı, mera, alacak-verecek gibi şahsi davalar ile askerî ve mülkî amirler ve memurlardan gelen şikâyetlerle ilgili çıkarılan fermanlar Mühimme Defterleri'nden ayrılıp, Şikâyet Defteri adıyla tutulan

[67] Ayntab'ın Maraş'a, Ruha'nın da Rakka'ya bağlı olmasından dolayı Maraş ve Rakka Ahkâm Defterleri'nden istifade edilmiştir.

[68] Feridun Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5, (2005): 125.

defterlere kaydedilmeye başlanmıştır.[69] Bu defterlerde Divan-ı Hümayun'un idarî işlemlerinden ziyade hukukî fonksiyonuna ve taşra görevlilerine ait ilişkilere ışık tutmaktadır. 1650 yıllarından itibaren Şikâyet Defterleri'ndeki hükümler Mühimme Defterleri'ndeki gibi sadeleştirilmiş şekilde kaydedilmiştir. Yani bu sadeleştirme Divan-ı Hümayun'da görüşülen işin karara bağlanmasından fermanın son şeklini almasına ve teslim edilmesine kadarki süreçte gerçekleşen muamele kayıtlarının zamanla ortadan kaldırılmasıdır.[70] 1742 yılından itibaren ise şikâyetler eyaletlere göre kaydedilmiştir. Bu defterlere Ahkâm-ı Şikâyet adı verilmiştir.[71] Bu defter serisinden daha önceki defterlere Atik Şikâyet Defterleri denilmiştir. Atik Şikâyet Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 989 numaralı katalogda A.DVNS.ŞKT. d fon kodu ile kayıtlıdır. 213 adet bulunan bu defterler Atik, Ordu ve Rikâb Şikâyet Defterleri adıyla kayıtlıdır. Ancak 40 numaralı Atik Şikâyet Defteri 114/1 Numaralı Mühimme Defteri'nde kayıtlıdır.[72] Defterler, H. 1059-1253/M. 1649-1837 yıllarını kapsamaktadır.[73]

Atik Şikâyet Defterleri'ni şekil olarak incelediğimizde şikâyetlerin divânî yazısı ile yazıldığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin resmi yazısı olan divânî, Divan-ı Hümayun'da alınan kararlarda, fermanlarda, beratlarda, buyruldularda, vakfiyelerde, Mühimme Defterleri'nde ve Atik Şikâyet Defterleri'nde kullanılmıştır.[74] Ancak bu defterlerde kullanılan yazı tam olarak divânî olmaktan ziyade kırma adı verilen divânî yazı çeşididir.[75]

Yazı çeşidinin ardından defterlerin kapak sayfasında *Şikâyet Defteri* yazısı yer almaktadır.[76] Bu yazıdan sonra defterde yer alan şikâyetler onlu sisteme göre *min evâil,*

---

[69] Necati Aktaş, "Atik Şikâyet Defteri", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 68.
[70] Nandor Erik Kovacs, "17. Yüzyılda Divan-ı Hümayun'un Şikayet Defterleri", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 1,* (21-23 Kasım İstanbul), haz. Mehmet Yıldırır, Songül Kadıoğlu, (Ankara: Korza Basım, 2013), 274, 276.
[71] Mustafa Küçük, "Divân-ı Hümâyûn Şikâyet Defterlerinin Değerlendirilmesi", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi,* 18, (2013): 113.
[72] Arşivde "BOA, A.{DVNS. MHM. d., 114/1" şeklinde kaydedilmesine rağmen dipnotta "BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 40" şeklinde verilecektir.
[73] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* 21, 22.
[74] Ali Alparslan, "Divanî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 445.
[75] Ramazan Günay, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 17, (2013/1): 19.
[76] 128 nolu defterde ise yalnızca *Şikâyât* yazısı yer almaktadır. Bkz., BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 128.

evâsıt, evâhir[77] şeklinde günler ile sonrasında ay ve yılları belirtilmiştir. Örneğin *Şikâyet Defteri; min evâhir Cemâziye'l-ahir sene 1114 ila evâhir Zilhicce sene 1114, Şikâyet Defteri; min evâsıt Safer sene 1117 ila evâhir Şaban sene 1117, Şikâyet Defteri; min evâsıt Rebîü'l-ahîr sene 1154 ila evâsıt Zilhicce sene 1154, Şikâyet Defteri; min evâhiri Receb sene 1184 ila evâhiri Zilhicce sene 1185*.[78] Defterlerdeki tarihler kapak sayfasında bu şekilde belirtilirken bazı defterlerin kapak sayfası olmamasından dolayı bu bilgiler yer almamaktadır. Kapak sayfası olmayan defterler 3, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 34, 35, 42, 48, 49, 50, 192, 193, 194, 195, 196, 201, 202, 203, 204, 208, 209, 210, 212, 213 nolu defterlerdir.[79]

Daha öncede değindiğimiz üzere 213 adet bulunan bu defterler Atik, Ordu ve Rikab adıyla kayıtlıdır. Rikab defterleri sadrazamlar sefere memur oldukları dönemde vekil olarak bıraktıkları rikab kaymakamları tarafından tutulurdu. Bu kaymakamlar, Divan akdettiği zaman görülen işleri defterlere yazdırırdı. Söz konusu bu müstakil defterlere Rikab Şikâyet Defteri denilmektedir. Ordu Defterleri ise seferdeki müzakarelere ait tutulan defterlerdi.[80]Atik olan defterler *Şikâyet Defteri* şeklinde kaydedilmiştir. Fakat ordu ve rikab olan defterler *Şikâyet-i Ordu ve Şikâyet-i Rikab* olarak belirtmiştir. Örneğin 8, 21, 29, 61, 63, 69, 70, 72, 73, 107, 151, 161, 166, 173, 182, 188, 189, 191, 197, 198,[81] 199, 200, 205 ve 206 numaralı defterler *Şikâyet-i Ordu* adıyla kaydedilmiştir.[82] Yine 68, 77, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 162, 163, 175,

[77] Ayın ilk biri ile onu arasındaki günlere evâil, onu ile yirmisi arasındaki günlere evâsıt, yirmisinden sonuna kadar olan günlere de evâhir denir.
[78] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 37; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 43; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 169; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 182.
[79] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 18; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 19; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 20; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 22; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 23; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 24; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 34; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 35; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 50; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 192; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 193; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 194; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 195; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 196; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 201; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 202; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 203; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 204; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 208; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 209; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 210; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 212; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 213.
[80] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,* 82, 180.
[81] 198 nolu defter *Defter-i Ordu* adıyla kayıtlıdır. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 198.
[82] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 29; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 61; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 69; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 70; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 151; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 161; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 166; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 173; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 182; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 188; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 189; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 191; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 197; BOA,

176, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 190 ve 207 numaralı defterler ise *Şikâyet-i Rikab* şeklinde kaydedilmiştir.[83]

Defterlerin kapak sayfasından sonra iç kapak sayfasında şikâyetlerin hangi sadrazam ve reisülküttab zamanında yazıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Şöyle ki 5 numaralı defterde *kuyûd-ı ahâmu'ş-şikâyât der zamân kaymakam vezir-i mükerrem ve muhterem Yusuf Paşa Bismillâh mâ yeşâ bi-ma'rifet-i reisü'küttâb Ali zâde Efendi tâle bekâhu nâle ve kale ma yetemennahu'l-vaki' fi'l-hamis ve'l-eşrin şehr-i ramazan en-mübarek sene 1076.*[84]

İç kapak sayfasındaki bu bilgilerin ardından şikâyetlere yer verilmiştir. Şikâyet sonucu verilen hükümler her sayfada bazen hüküm ve sayfası numarası verilerek bazen de hüküm numarası verilmeksizin kaydedilmiştir. Bu hükümler konunun muhatabına ki bunlar ekseriyetle vali, kadı, naip, beylerbeyi, molla ve mütesellime yazılmıştır. Örneğin *Ayntab mollasına hüküm ki, Diyarbekir valisine ve Palu kadısına hüküm ki, Ruha kadısına hüküm ki.*[85] Eğer konunun muhatabı bir şehri değil birkaç şehri kapsıyor ise o zaman da şehirlerin yöneticilerine yönelik yazılmıştır. Örneğin *Diyarbekir ve Maraş ve Rakka valilerine Harput ve ve kadılarına hüküm ki.*[86] Şehirlerin adının yazılmadığı yerlere ve ve konulmuştur. Yine Ayntab'ın Maraş'a ve Ruha'nın da Rakka'ya bağlı olmasından dolayı şikâyetlerde *Rakka vezirine ve Ruha kadısına hüküm ki, Maraş valisine ve Ayntab naibine hüküm ki* şeklinde idarî bağlılığı gösteren hükümler bulunmaktadır.[87] Bu bilgilerin haricinde üç şehre yazılan hükümleri daha detaylı incelemek için aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

A.{DVNS. ŞKT. d., 198; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 199; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 200; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 205; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 206.

[83] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 68; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 77; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 152; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 153; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 154; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 155; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 156; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 157; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 159; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 162; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 175; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 176; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 178; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 179; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 181; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 183; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 184; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 186; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 190; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 207.

[84] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 5, s. 2.

[85] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 177, s. 14, h. 59; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 70, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 332, h. 1.

[86] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 87, s. 219, h. 3.

[87] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 115, h. 503; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 135, s. 129, h. 2.

Maraş beglerbegine ve Ayntab naibine hüküm ki

Kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân el-Hac Musa zîde kadrühû gelub bu nefer ocağında sefer-i hümayunumda edâ-yı hizmet idub kendi halinde ve hilâf-ı şer' şerîf kimesneye vaz u ta'addisi yoğken Ayntab sakinlerinden zuamadan Mustafa nam zaim bin yüz kırk senesinde bunu iğfâl ve bir nefer ile bir mikdar akçesini aldıkdan sonra mücerred virmemek ve ibtal-ı hakk içün üzerine şer'an bir nesne sabit olmadık da ehl-i 'örfe istinaden hilâf-ı şerîf ve bi-gayri hakk üç bin ğuruşunu alub külli gadr eylediğini ve bu babda şeyhu'l-islâmdan fetva-yı şerif verildiğini bildirub fetva-yı şerifeleri mûcebince şer'le görülüb aldığı akçesiyle üç bin guruşunu buna alıverilib icrâ-yı şer' ve ihkâk-ı hakk olunmak babında hükm-i hümayunum reca eylediği ecilden şer'le görülmek için yazılmışdır. Fî evâil B sene 1136.[88]

Diyarbekir mollasına ve mütesellimine hüküm ki

Erbâb-ı tımardan Murad gelub, bunun üzerine şer'an bir nesne sabit ve zahîr olmuş değil iken sabıka Diyarbekir valisi olan İbrahim Paşa'nın kethüdası olub hala Diyarbekir kal'asında mahbûs olan Mehmed nam kimesne muşârünileyhe istinad ile bin yüz yirmi senesinde hilâf-ı şer' şerîf ve bi-gayri hakk dört bin yüz beş ğuruşunu alub gadr etmeğin taleb eyledik de mücerred virmemek içün paşaya verdim deyu 'illet u bahane ile virmeyub icrâ-yı hakk olunmadığını ve bu babda davasına muvaffak şeyhu'l-islâmdan fetva-yı şerif olduğunu bildirub mûcebince şer'le görülüb hilâf-ı şer' şerîf aldığı ğuruşu tevcih eden mezbûrdan alıverilüb icrâ-yı hakk olunmak babında mahallinde şer'le görülmek emrim olmuşdur. Fi evâil R sene 1128.[89]

Ruha kadısına hüküm ki

Kaza-ı mezbûr sakinlerinden Osman nam kimesne 'arz-ı hâl idub bu kendi halinde olub üzerine bir nesne sabit ve zâhir olmuş değil iken Ruha alaybegisi olan Muhammed nam kimesnenin buna 'arz u 'adaveti

[88] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 142, s. 495, h. 1647.
[89] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 70, s. 136, h. 2.

olmağla hevasına tabi' Tatar ve İbrahim nam kimesneler ile yek dil olmağla mücerred kızını bana vermedin deyû hilâf-ı şer' şerîf bin yetmiş senesinde bunun bin ğuruşunu alub ziyade zülm ve ta'addî eyledüğünü bildirib şer'le görülüb icrâ-yı hâkk olunmak bâbında emr-i şerîfim reca eylediği ecilden mahallinde şer'le görülmek için emr-i şerîf yazılmışdır. Fî evâil Z sene 1077.[90]

Yukarıdaki şikâyetlerde görüldüğü üzere konunun muhatabına yazılan *hüküm ki* ibaresinden sonra şikâyet eden kişinin özelliğine ve şikâyet etme şekline yer verilmiştir. Şikâyetçi kişi hacca gitmiş ise el-Hac ibaresi kullanılmaktadır. Yine bu ibare dışında elkaplar kullanılmaktadır. Şöyle ki Ayntab naibine yazılan hükümde şikâyetçi Musa'nın hacca gittiğini gösteren el-Hac ibaresi bulunmaktadır. Yine Musa'nın bu ibaresi dışında *kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân* şeklinde elkabı bulunmaktadır.[91] Bu elkaba göre el-Hac Musa çavuştur. Diyarbekir'deki Murad ise tımar erbabından biridir. Elkabı bulunmayan reaya statüsündeki kişiler *nam kimesne* şeklinde belirtilmektedir. Ruha'daki Osman bunun bir örneğidir. Bu örnekler dışında şikâyetçi taraf seyyit ise yahut da bir cemaata, taifeye ve aşirete aid ise o zaman da bunlar belirtilirdi. Şikâyetçinin gayrimüslim olduğu da zimmi ibaresi ile ifade edilirdi. Maddî durumu olmayan kişiler *fukara* olarak adlandırılmıştır.

Müştekinin özelliklerinden sonra da Divan-ı Hümayun'a şikâyet şeklini nasıl gerçekleştirdiğine yönelik bilgiler bulunmaktadır. Ayntab ve Diyarbekir'de şikâyet şekli Divan-ı Hümayun'a bizzat gelerek yapılmışken Ruha'da ise arzuhal sunarak yapılmıştır. Bu bilgilerin ardından şikâyet eden şahsın kimden ve neden dolayı şikâyetçi olduğu ve davasını delillendirmek amacıyla neleri kullandığı belirtilmektedir. Ayntab ve Diyarbekir örneğinde görüldüğü üzere şikâyetçi taraf eline şeyhülislamdan fetvasını alarak haklılığını delillendirmeye çalışmıştı. Son olarak şikâyet sonrasında Divan-ı Hümayun'un konuyla ilgili hükmü yer almaktadır. Divan-ı Hümayun belirli konularda olayın çözümünü mahalline havale ederken belirli konularda ise karara vararak olayı çözmeye çalışmıştır. Örneğin H. 1151/M. 1738 yılında Diyarbekir'de tımarla ilgili bir şikâyette Divan-ı Hümayun, *defterhâne-i*

[90] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 47, h. 200.
[91] Osmanlı belgelerinde kullanılan elkaplar hakkında detaylı bilgi için bkz., Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik),* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyâtı, 1988), 101-108.

'amîremde mahfûz olan rûznamçe ve defter-i icmal ve mufassala müracaat ederek karar vermiştir.[92] Tımarla ilgili şikâyetlerde ekseriyetle bu defterlere bakarak karara varan Divan-ı Hümayun diğer konularda hakkın yerine getirilmesi, alınanların geri verilmesi ve zulmün yok edilmesine istemiştir. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun'da tutulan Atik Şikâyet Defterleri'ndeki bu hükümlerde karar verme sürecinden ziyade kararın gerekçesine ve sonucuna yönelik bir odaklanma söz konusudur.[93] Karar sürecinden sonra artık hükmün tarihi Hicri olarak verilmiştir. Günler onlu sisteme göre verilirken aylarda da kısaltmalar kullanılmıştır.

5.2. Telif ve Tetkik Eserler

Atik Şikâyet Defterleri ile ilgili yapılan tetkik eser çalışmalarına değinecek olursak bu alanda ilk kapsamlı çalışma Hans Georg Majer tarafından yapılmıştır. Majer, *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675* adlı çalışmasında 1675 yılına ait Şikâyet Defteri'nin tıpkıbasımını neşretmiştir.[94] Majer bu çalışmasında Şikâyet Defterleri ile ilgili bilgi vermiş ve bu defterleri Mühimme Defterleri ile karşılaştırarak benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymuştur. Majer'den sonra bu alanda yapılan bir diğer temel çalışma Halil İnalcık tarafından hazırlanmıştır. İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet* adlı kitabındaki *Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzar'lar* başlığında ilk olarak defter çeşitleri hakkında bilgi vermiş daha sonrasında ise şikâyet edenlerin sınıflandırmasına, şikâyet hakkına ve şikâyet konularına değinmiştir. İnalcık'ın şikâyet hakkı çeşidi olan arz-ı hal ve arz-ı mahzarlarla ilgili verdiği bilgiler çalışmamızda şikâyet hakkının kullanımına dair bilgilerin tanımlanmasında katkı sağlamıştır.[95] Yine Şikâyet Defterleri[96] ile ilgili bir çalışma Feridun Emecen tarafından yapılmıştır. Emecen'in, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet" adlı

---

[92] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 158, s. 217, h. 798.
[93] Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 35.
[94] Hans Georg Majer, *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675,* (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1984).
[95] İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet,* 63-72.
[96] Şikâyet defterlerine dayalı birkaç örnek çalışmalar için bkz., Nandor Eric Kovacs, "The Legal Status of the Danubian Principalities in the 17th Century As Reflected in the Şikâyet Defteris", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* 25, (2014-1): 1-24; Michael Ursinus, *Grievance Asministration (Şikâyet) in an Ottoman Province "The Kaymakam of Rumelia's "Record Book of Complaints" of 1781-1783",* (London: Routledge Curzon, 2005); Michael Ursinus vd., "Zindiqs and Sinners in the 17th Century: Examples from Record Books of Complaints", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,* 25, (2022): 3-19; Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014).

makalesi Divan'da tutulan ana defter serilerinin şekil ve muhtevalarına dair bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir.[97]

İnalcık ve Emecen'in bu alandaki temel çalışmalarından sonra Atik Şikâyet Defterleri ve Ahkâm Defterleri ile ilgili yapılan çalışmalar arasında Cengiz Şeker'in *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili* adlı doktora tezi bulunmaktadır. Şeker, İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterleri'nde 137 belge tespit ederek göç olgusunu sosyo-ekonomik açıdan ele alıp, göç sırasında karşılaşılan sorunlara değinmiştir.[98] Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653)* adlı doktora tezi Atik Şikâyet Defterleri'ndeki veriler kullanarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada 1 ve 2 nolu Atik Şikâyet Defterleri kullanılmıştır. [99] Bu doktora tezindeki şikâyet eden ve edilenlerin tasnifi çalışmamıza katkı sağlayan konulardan biri olmuştur. Yine Murat Tuğluca'nın *Osmanlı'da Devlet-Toplum İlişkilerinin Açık Alamı: Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699)* adlı doktora tezi bu alandaki öncelikli çalışmalardan biridir.[100] 2010 yılında doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma, 2016 yılında *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi* adıyla Türk Tarih Kurumu Yayınları tarafından kitap olarak yayımlanmıştır.[101] Tuğluca, bu çalışmasında 10, 13, 16, 21 ve 29 nolu Atik Şikâyet Defterleri'ni kullanmıştır. Düzenli örneklem metoduyla hazırlanan bu çalışma 1683-1699 Kutsal İttifak Savaşları sürecini kapsamaktadır. Bu süreçte şikâyet hakkı, şikâyet mercileri, şikâyetin iletim kanalları ve şikâyet konuları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun ve Murat Tuğluca'nın Atik Şikâyet Defterleri üzerinden hazırlamış oldukları bu çalışmalar söz konusu alanda yayımlanmış kapsamlı çalışmalardır. Tuğluca'nın şikâyetleri tasnifleme biçimi, hükümleri okuma ve fişleme tekniği ile şikâyetler üzerinden elde ettiği istatistiki

[97] Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", 107-139.
[98] Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili,* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).
[99] Saliha Okur Gümrükçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653),* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).
[100] Murat Tuğluca, *Osmanlı'da Devlet-Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699),* (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).
[101] Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016).

bilgiler çalışmamıza katkı sağlamıştır. Tuğluca bu çalışması dışında ayrıca "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)",[102] "Kutsal İttifak"a Karşı "Kutsal Çağrı": Osmanlı'da Cihad ve Nefîr Âmm İlanı (1686)",[103] "1683-1699 Savaşlarında Nefîr-i Âmm Halkı",[104] "Osmanlı'da Nefîr-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması"[105] adlı makaleleri ile yine Tuğluca ve Zelal Begün Bayram'ın "Selanik'ten Âsıtâne'ye Yakınma: 18. Yüzyılın Ortasında Şikâyet Mekanizmasının Bürokratik İşleyişi"[106] adlı makalelerinde Atik Şikâyet Defterleri'nden faydalanmıştır. Bu çalışmalarda şikâyet mekanizmasının işleyişine, şikâyet kültürüne ve şikâyet mercilerine yönelik bilgiler çalışmamıza katkı sağlayan hususlar olmuştur. Yine Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri"[107] ve "Osmanlı Devletinde Divan'a Gönderilen Şikâyetler" adlı makaleleri yine bu defterler doğrultusunda hazırlanmıştır.[108] Okur Gümrükçüoğlu'nun bu iki makalesinde vermiş olduğu bilgiler doktora tezinde de yer almaktadır. Bu bağlamda gerek makaleleri gerekse de doktora tezi muhteva bakımından birbirine benzerlik göstermektedir.

Kader Demir, *Atik Şikâyet Defterlerine Göre Savaş Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu (1788-1810)* adlı doktora tezini 11 adet Atik Şikâyet Defterleri'ni esas alarak hazırlamıştır.[109] Kader Demir'in yine bu defterler ışığında "Osmanlı Kadınının Ceza Hukukundaki Yeri ve Şikâyet Hakkının Kullanımı (1785-1810)" adlı makalesi bulunmaktadır.[110] Bu makale kadınların adalet arayışlarını

---

[102] Murat Tuğluca, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2, (2012): 107-128.
[103] Murat Tuğluca, "Kutsal İttifak"a Karşı "Kutsal Çağrı": Osmanlı'da Cihadve Nefîr Âmm İlanı (1686*)", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9/ 1, (2016): 299-318.
[104] Murat Tuğluca, "1683-1699 Savaşlarında Nefîr-i Âmm Halkı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 40, (2016): 87-110.
[105] Murat Tuğluca, "Osmanlı'da Nefîr-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması", *Belleten,* 80/289, (2016): 773-796.
[106] Begün Bayram vd., "Selanik'ten Âsıtâne'ye Yakınma: 18. Yüzyılın Ortasında Şikâyet Mekanizmasının Bürokratik İşleyişi", 221-249.
[107] Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 61, (2012): 175-206.
[108] Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Osmanlı Devletinde Divan'a Gönderilen Şikâyetler", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri,* ed. Fethi Gedikli, (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2014), 385-409.
[109] Kader Demir, *Atik Şikâyet Defterlerine Göre Savaş Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu (1788-1810),* (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).
[110] Kader Demir, "Osmanlı Kadınının Ceza Hukukundaki Yeri ve Şikâyet Hakkının Kullanımı (1785-1810)", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 7/1, (2023): 508-535.

ve suçlu kadınların hangi konulardan dolayı şikâyet edildiklerini ihtiva etmesi açısından çalışmamıza katkı sağlamıştır. Murat Alanoğlu'nun "Taşranın Divân-ı Hümâyûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre Diyarbekir Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)" adlı makalesi Atik Şikâyet Defterleri serisi üzerinden şehir merkezli yapılan bir çalışmadır. Bu çalışmada idareciler, kanun dışı vergiler, borç ilişkileri, aşiret ve eşkıyalarla ilgili şikâyetlere yer verilmiştir.[111] Çalışmamızdaki üç şehirden biri olan Diyarbekir'in sosyo-ekonomik krizlerden nasıl etkilediğini şikâyetler üzerinden anlamamız noktasında bu makale katkı sağlamıştır. Yine Muhammet Nuri Tunç tarafından, Atik Şikâyet Defterleri'nin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri",[112] "Balkan Tarihi Araştırmalarında Atik Şikâyet Defterleri'nin Yeri",[113] "Atik Şikâyet Defterleri'nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri: 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri Örneği",[114] "Keşan Kazasında Kamu Düzeni Suç ve Ceza 17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar"[115] ve "18. Yüzyılda Adıyaman'da Asayiş Sorunu ve Nizâmı Sağlama Çabaları"[116] adlı makaleler bu defterler ışığında hazırlanmıştır. Abdullah Ekinci ve Berna Torkak tarafından "Urfa ve Birecik'te Zulmün Öznesinde İki İsim Rakka Beylerbeyleri Dilaverler" isimli makale bu defterler üzerinden çalışılmıştır.[117] Murat Polat'ın "Şikâyet Defterleri ve Belgeleri Çözümlenmesine Algoritmasal Bir Yaklaşım" adlı çalışması Atik Şikâyet Defterleri'nin çözümlemesi ve muhtevasına dair bilgiler içermektedir.[118] Kitap, makale ve doktora tezleri dışında Atik Şikâyet Defterleri'ne dayalı yüksek lisans

[111] Murat Alanoğlu, "Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre Diyarbekir Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 34/1 (2020): 1-38.

[112] Muhammet Nuri Tunç, "Atik Şikâyet Defterleri'nin Şehir Tarihi Araştırmalarından Yeri", *Osmanlı'da Toplum, Şehir ve Ticaret I,* ed. Erhan Işıktaş, Muhammet Nuri Tunç, (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 293-326.

[113] Muhammet Nuri Tunç, "Balkan Tarihi Araştırmalarında Atik Şikâyet Defterleri'nin Yeri", *Türkiye'nin Bölgesel Sorunları-Osmanlı'dan Günümüze Balkanlar,* ed. Alev Duran, Mehmet Çelik, (İstanbul: Hiper Yayın, 2020): 267-311.

[114] Muhammet Nuri Tunç, "Atik Şikâyet Defterleri'nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri: 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri Örneği", *Vakıflar Dergisi,* 57, (2022): 77-96.

[115] Muhammet Nuri Tunç, "Keşan Kazasında Kamu Düzeni Suç ve Ceza 17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar", *Keşan Araştırmaları (Keşan'ın Kurtuluşunun 100. Yıl Anısına),* ed. Fatma Çelik Orhun, Burak İşçimen, (Edirne: Trakya Üniversitesi, 2021), 63-94.

[116] Muhammet Nuri Tunç, "18. Yüzyılda Adıyaman'da Asayiş Sorunu ve Nizâmı Sağlama Çabaları", *Tarih Okulu Dergisi,* 40, (2019): 446-491.

[117] Abdullah Ekinci vd., "Urfa ve Birecik'te Zulmün Öznesinde İki İsim Rakka Beylerbeyleri Dilaverler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 22/2, (2022): 589-610.

[118] Murat Polat, "Şikâyet Defterleri ve Belgeleri Çözümlenmesine Algoritmasal Bir Yaklaşım", *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi,* 10/31, (2022): 397-429.

tezleri de yapılmıştır. Bu tezler genellikle defterlerin transkripsiyonu şeklinde yapılmış çalışmalardır.[119] Tüm bu çalışmalar belirli konu ve sayıdaki defterlerin içeriği doğrultusunda şikâyet mekanizması çerçevesinde hazırlanmıştır. Bizim çalışmamız ise 213 adet Atik Şikâyet Defterleri üzerinden üç şehrin benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyarak karşılaştırılması yapılmıştır.

[119] Seher Arafal, *128 Numaralı Atik Şikâyet Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020); Gizem Salman Şık, *68 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1127/1715) (İnceleme-Metin),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019); Hasan Basri Türk, *13 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (VR.1-141) Değerlendirme-Çeviri Metin (H. 1100/M. 1689),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019); Kaan Ekin, *9 Numaralı Şikâyet Defterinin Transkripsiyonu ve İncelenmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Mesut Demir, *1686-1687 (h. 1097-1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010); Muhammed Vergili, *Atik Şikâyet Defteri (7 Numaralı H. 1081-1083/M. 1671-1672) Transkripsiyon-Değerlendirme,* (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019); Muhammet Murat Hurç, *13 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (VR.143-302) Değerlendirme-Çeviri-Metin (H. 1100/M. 1689),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019); Seniha Şen, *30 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1110/1698) (İnceleme-Metin),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018); Serkan Erarslan, *26 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1108-1109/1697) (İnceleme-Metin),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019); Şeyma Çil, *38 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1114-1115/1703) (İnceleme-Metin),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018); Ümit Baki Erdem, *14 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (H.1101-1102/M. 1690-1691) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2017); Yasemin Tataroğlu, *4 Numaralı Atik Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015); Nurkadın Esra Çetin, *24 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1107-1108/1696) (İnceleme-Metin),* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019). Son iki tez transkripten ziyade devlet-toplum merkezli yapılan bir çalışmadır. Gül Yörük, *Osmanlı'da Devlet-Toplum İlişkilerine Bir Örnek: 112 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1727),* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Zelal Bayram, *18. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Kültürü: Selanik Örneği (1749-1750),* (Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞİKÂYET EDEN/EDİLENLER VE ŞİKÂYET ETME BİÇİMLERİ

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da Divan-ı Hümayun'da şikâyet eden ve edilenlerin tasnifinden önce Osmanlı toplum yapısına değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde toplum, askerî ve reaya olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır. Askerî sınıf yönetici kadroyu, reaya sınıf ise devletin vergi kaynağını oluşturan esnaf, ziraatçi ve tüccardan teşekkül etmektedir.[120]

Vergi ve yargılamada özel bir statüye sahip olan askerî sınıf menşeleri, üstlendikleri sorumluluklar ve yetişme tarzları açısından ehl-i örf ve ehl-i şer' olarak iki gruba ayrılmaktadır.[121] Bunlardan ehl-i örf zümresi beylerbeyi, sancakbeyi, kethüda, mütesellim, mutasarrıf, voyvoda, subaşı ve yeniçeri gibi görevlilerden oluşmaktadır. Ehl-i şer' zümresi ise kadı, naip, müftü, müderris, imam, hatip ve vaizden oluşmaktadır.[122]

Şikâyet defterlerine yansıyan kayıtlara nazaran Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da şikâyet edenler ve edilenler bu toplum yapısı baz alınarak ehl-i örf, ehl-i şer' ve reaya olmak üzere üç grupta tasnif edilmiştir. Bu tasniflere göre şikâyet edenler ve edilenler arasında mütevelli, nazır, mürtezika ve câbî gibi vakıf görevlileri ehl-i örf grubunda değerlendirilmiştir. Yine seyyid, nakibüleşraf olarak anılan gruplar ile gayrimüslimler, reaya sınıfına dahil edilmiştir.[123]

Yapılan tasnifler doğrultusunda bu bölümde şikâyet edenler ve edilenler iki kısımda incelemeye tabi tutularak şikâyet oranındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulacaktır. Üç şehirde hangi toplum statüsünün daha fazla şikâyetçi olduğu ya da daha fazla şikâyet edildiği karşılaştırmalı bir perspektif ile tahlil edilmeye

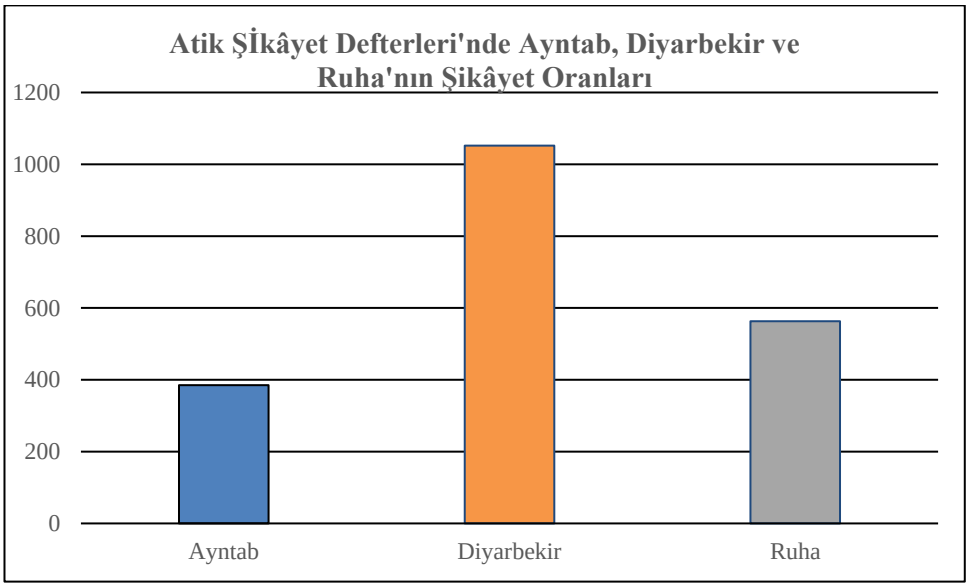
---

[120] Kenan İnan, "Trabzon'da Yönetici Yönetilen İlişkileri (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları,* 33, (2003): 23.
[121] Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 519; Halil Sahillioğlu, "Askerî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 488.
[122] Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I,* ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994), 224; Mehmet İpşirli, "İlmiye", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 141.
[123] Okur Gümrükçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653),* 22; Okur Gümrükçüoğlu, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri", 185.

çalışılacaktır. Yine bu bölümde şikâyet hakkı bağlamında şikâyet etme biçimlerine yer verilecektir.

Atik Şikâyet Defterlerinde incelenen yaklaşık 2200 hükmün 2000 adedi Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'dan Divan'a gönderilen şikâyetlerden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu şikâyetlerden geriye kalan iki yüz kadar hüküm ise azil, tayin, ilam,[124] buyruk ve diğer muhtelif konulardan oluşmaktadır.[125] Bu iki yüz adet hüküm şikâyet içerikli olmadığından dolayı şikâyet eden ve edilenlerle ilgili oranlara dahil edilmeyecektir.

Şekil 1: Atik Şikâyet Defterleri'nde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın Şikâyet Oranları

Grafikte görüldüğü üzere Atik Şikâyet Defterleri'nde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın şikâyet oranları arasında en yüksek oran Diyarbekir'e aitir. Diyarbekir'in 1052, Ruha'nın 563, Ayntab'ın ise 385 adet şikâyeti bulunmaktadır. Üç şehrin toplamda 2000 adet şikâyeti bulunmaktadır. Tüm bu şikâyetler şikâyet eden ve edilenler şeklinde Osmanlı toplum yapısı baz alınarak ehl-i örf, ehl-i şer ve reaya

[124] Hâkimin bir davada şeriata göre verdiği hükmünü ihtiva etmektedir. İlamın üstünde hâkimin imza ve mührü bulunmaktadır. Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhâkeme Hukûku (Osmanlı Devri Uygulaması),* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015), 27.

[125] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 13, s. 222, h. 1042; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 26, s. 1, h. 464; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 13, s. 103, h. 500; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 13, s. 188, h. 920, BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 10, s. 82, h. 348; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 50, h. 215; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 13, s. 153, h. 753; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 13, s. 63, h. 305; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 10, s. 39, h. 370; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 10, s. 90, h. 373; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 219, h. 838.

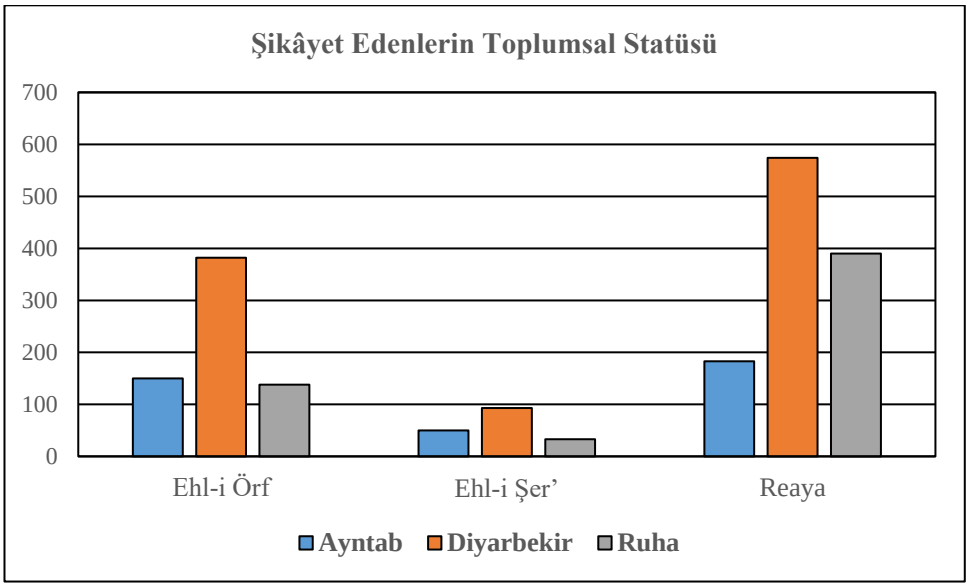
şeklinde tasnife tabi tutulacaktır. Bu tasnifte ise her bir şehrin ehl-i örf, ehl-i şer ve reayanın şikâyet oranları ayrı ayrı verilecektir.

1.1. ŞİKÂYET EDENLERİN TOPLUMSAL STATÜSÜ

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha ölçeğinde şikâyet eden ve edilenlerin oranlarını incelemeden önce nüfus verilerine değinmek gerekmektedir. Ayntab'ın 16. yüzyıl sonlarına doğru nüfusu 16. 500, 17. yüzyıl sonlarında 14. 274, 19. yüzyıl sonlarına doğru ise 32. 000 ve 43. 000 arasında değişim göstermektedir.[126] Diyarbekir'in 16. yüzyıl sonlarına doğru 28. 585, 17. yüzyılda 20. 000, 18. yüzyılda meydana gelen kıtlık nedeniyle 16. 000, 19. yüzyıl başlarında ise 50. 000 nüfusu bulunmaktadır.[127] Ayntab ve Diyarbekir'den sonra Ruha'nın 16. yüzyılda nüfusu 13. 876, 17. yüzyılda 13. 000, 18. yüzyılda 20. 000-30. 000 ve 19. yüzyılda da 50. 000'dir.[128] Bu nüfus verileri doğrultusunda Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da şikâyet edenlerin oranlarını incelediğimizde en fazla sayının reayaya ait olduğu görülmektedir. Şikâyet sayısı ve nüfus verileri karşılaştırıldığın şikâyet sayısının daha az olduğu görülmektedir. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere çalışmamızın mekân sınırı çerçevesinde üç şehrin 2200 adet hükmü bulunmaktadır. Dolayısıyla nüfus verileri bu sınırlar ve incelenen hüküm sayısı göz önüne alınarak değerlendirilmesi daha uygun olacaktır.

[126] Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset,* çev. Zeynep Yelçe, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 47-49.
[127] İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 100.
[128] Mehmet Emin Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi,* (Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009), 94.

Şekil 2: Şikâyet Edenlerin Toplumsal Statüsü

Grafikteki verilerden hareketle Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da ehl-i örf ve ehl-i şer'den ziyade en fazla şikâyet eden taraf reayaydı. Üç şehir arasında 574 adet şikâyetle Diyarbekir ilk sırada yer almaktadır. Diyarbekir'den sonra 390 adet şikâyetle Ruha ikinci sırayı, 183 adet şikâyetle de Ayntab üçüncü sırada yer almaktadır. Her üç şehirde ehl-i örf ve ehl-i şer'e nazaran reayanın Divan'a gönderdiği şikâyetin fazla olması aslında dönemin değişen ve gelişen şartları içerisinde olası bir durumdu. Zira XVI. ve XVII yüzyılda Anadolu'da meydana gelen Celâlî isyanlarının etkisi hala hissedilmekteydi. Celâlî isyanları olarak ortaya çıkan kargaşa ortamı birçok sahada meydana gelen değişim ve dönüşüme neden olan olaylarla yakından ilgilidir. Genel hatlarıyla Osmanlı'nın içerisinde bulunmuş olduğu iktisadî darlık, devlet düzenindeki aksamalar, Amerika'dan gelen gümüşün Osmanlı ülkesine girmesi ve akçe değerinin düşmesi, nüfus baskısı, toprak sisteminde meydana gelen değişimler, sefer masrafları için alınan tekâlif-i divaniye vergilerinin sıkça toplanmaya başlaması, devlet görevlilerinin halktan para çıkarmak için aldıkları vergiler ve bunların neticesi olarak köylünün yoksul duruma düşmesi gibi birçok neden bulunmaktadır.[129] Bu ve benzeri nedenler ilerleyen yüzyıllarda da devam ettiğinden dolayı reayanın şikâyet oranı

[129] Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları (1550-1603),* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963), 13-68; Mustafa Akdağ, "Celâli İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 4/1, (1945): 26-30; Fatma Acun, "Celâlî İsyanları (1591-1611)", *Türkler Ansiklopedisi,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9: 696, 697; Yunus Koç, "Osmanlı Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", *Bilig,* 35, (2005): 229; Mücteba İlgürel, "Celâlî İsyanları", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 253.

yüksek olmuştu. Keza Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da reayanın şikâyetleri arasında yer alan konulardan biri taşra yöneticileri ve güç odaklarının yapmış olduğu haksızlıklardı. Yine vakıf, toprak tasarrufu, vergi, borç ve diğer muhtelif konulardan kaynaklanan haksızlıklar da buna eklenebilmektedir. Dolayısıyla bu gibi birçok neden reayanın oransal olarak şikâyet etme noktasında ilk sırayı yer almasına neden olmuştu.

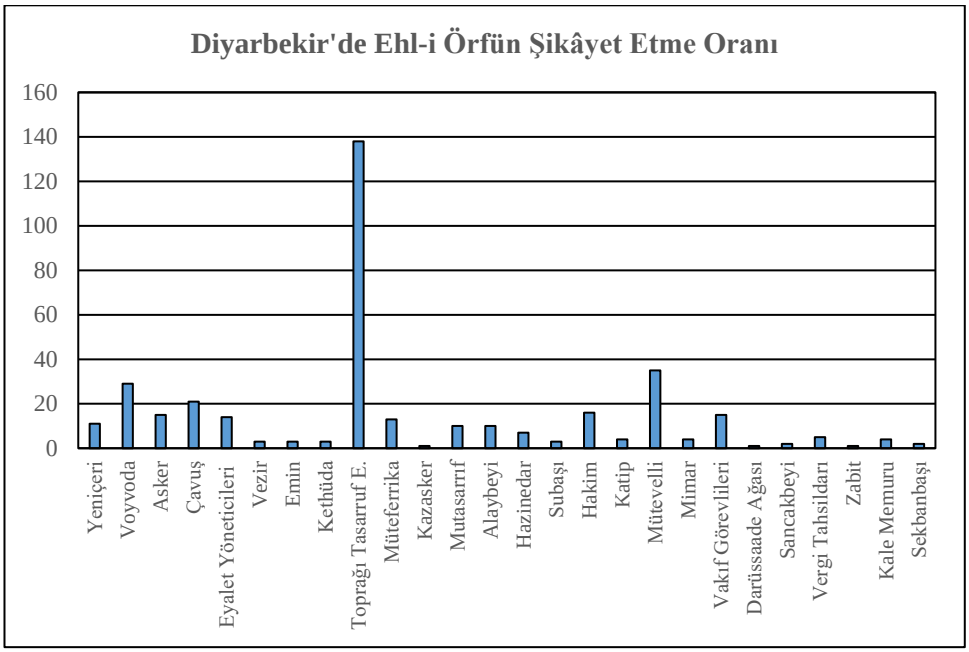
1.1.1. Ehl-i Örf

Reayadan sonra Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da şikâyet edenlerin oranları incelediğinde ikinci sırayı ehl-i örfün aldığı görülmektedir. Üç şehir arasında yine ilk sırayı 382 şikâyetle Diyarbekir, ikinci sırayı 138 şikâyetle Ruha ve üçüncü sırayı da 150 şikâyetle Ayntab almaktadır. Grafikler üzerinden tahlil edilecek olan ehl-i örf grubunun üç şehirde de vali, beylerbeyi, bey, paşa ve mîr-i mîrân şeklinde şikâyetlerde geçen görevliler *eyalet yöneticileri* başlığı altında değerlendirilecektir. Söz konusu bu hususu belirtmemizdeki amaç unvanların çeşitli dönemlerde farklı isimler altında zikredilmesinden kaynaklanmaktadır. Hükümet sancakları yöneten *hâkimler* ise kendi başlığı altında tasnif edilecektir. Yine üç şehirde mürtezika, nazır ve câbi gibi vakıflarda çeşitli hizmetleri ifa edenler, *vakıf görevlileri* başlığı altında değerlendirilecektir. Mütevelli de vakıf görevlisi olmasına rağmen bununla ilgili şikâyetler fazla olmasından dolayı *mütevelli* kendi başlığı altında incelenmeye tabi tutulacaktır. Tımar ve zeameti tasarruf eden sipahi, zaim ve erbâb-ı tımar ise daha geneli kapsamak ve grafikte tek bir başlık altında tasniflemek için *toprağı tasarruf edenler* şeklinde değerlendirilecektir. Bunların dışındaki diğer görevliler şikâyetlerde geçtiği unvanlarıyla grafiğe dahil edilecektir.

1.1.1.1. Diyarbekir

Şikâyet eden kategorisinde yer alan ehl-i örfü Diyarbekir özelinde incelemeye tabi tuttuğumuzda en fazla şikâyet eden kamu görevlisinin toprağı tasarruf eden sipahi, zaim ve erbâb-ı tımar olduğu tespit edilmiştir. Toprağı tasarruf edenlerden sonra mütevelli, voyvoda ve çavuşun şikâyetçi olduğu görülmektedir.

Şekil 3: Diyarbekir'de Ehl-i Örfün Şikâyet Etme Oranı

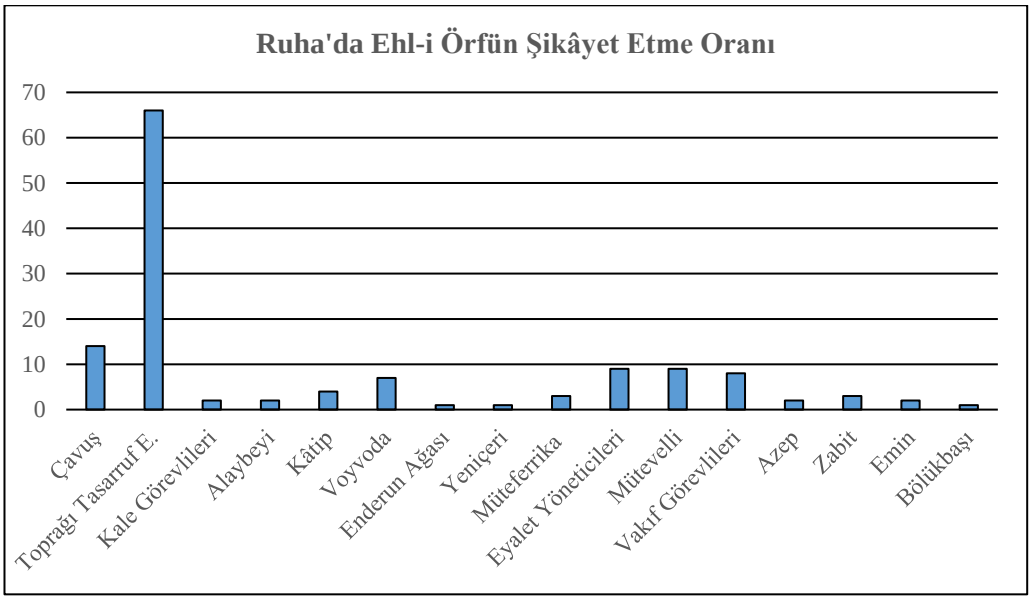

Ehl-i örfün şikâyet etme oranına yönelik grafiği incelediğimizde toprağı tasarruf eden görevliler, mütevelli, voyvoda ve çavuştan sonra sırasıyla hâkim, vakıf görevlileri (câbî, mürtezika, nazır), asker, eyalet yöneticileri (vali, beylerbeyi, bey, paşa ve mîr-i mîrân), müteferrika, yeniçeri, alaybeyi, mutasarrıf, hazinedar, vergi tahsildarı, mimar, kale memuru, kâtip, vezir, emin, kethüda, subaşı, sancakbeyi, sekbanbaşı, darüssaade ağası, zabit ve kazaskerin şikâyetçi olduğu görülmektedir.

1.1.1.2. Ruha

Diyarbekir'deki ehl-i örfün şikâyet oranından sonra 138 adet şikâyetle ikinci sırayı alan Ruha'ya baktığımızda yine Diyarbekir'deki gibi en fazla şikâyet eden grubun toprağı tasarruf edenler olduğu görülmektedir. İki şehir arasındaki bu benzerlik yalnızca bununla sınırlı kalmamıştır. Şimdi bu benzerliği grafik üzerinden inceleyelim.

Şekil 4: Ruha'da Ehl-i Örfün Şikâyet Etme Oranı

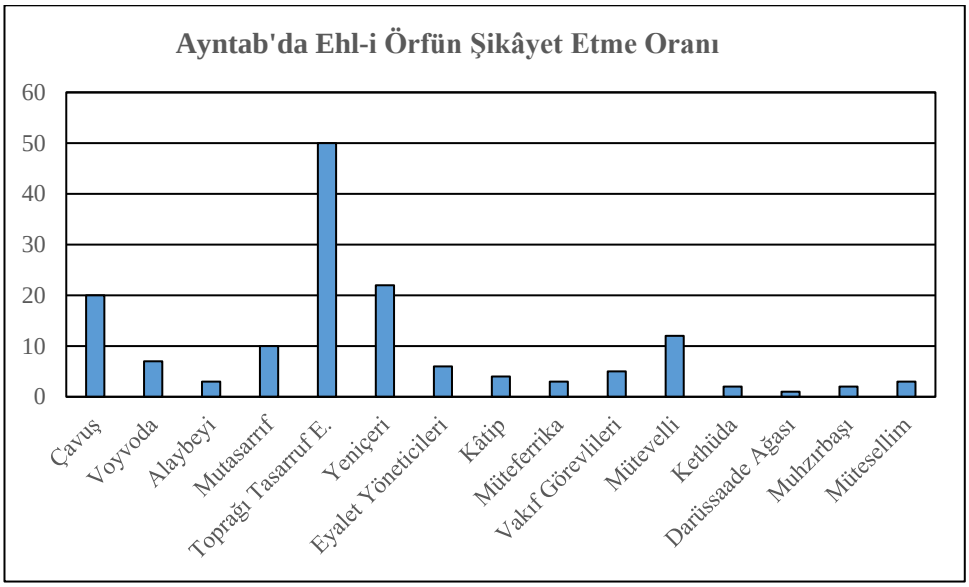

Grafikte görüldüğü gibi Ruha'da ehl-i örf grubunda olup en fazla şikâyet eden topluluk toprağı tasarruf edenler olmuştur. Bunu sırasıyla çavuş, eyalet yöneticileri, mütevelli, vakıf görevlileri ve voyvoda takip etmiştir. Ruha ve Diyarbekir'i bu bağlamda benzer kılan husus toprağı tasarruf edenlerin, voyvodanın, çavuşun ve mütevellinin şikâyet oranı olarak ilk sıralarda yer almış olmasıdır. Ruha'da bu görevlilerin dışında kâtip, zabit, alaybeyi, kale görevlileri, azep, emin, yeniçeri, Enderun ağası ve bölükbaşı şikâyetçi olmuştur.

1.1.1.3. Ayntab

Ruha'nın ardından 150 adet şikâyetle son sırayı alan Ayntab'a baktığımızda karşımıza yine benzer bir tablonun çıktığını görmekteyiz. Diyarbekir ve Ruha'da ehl-i örf grubunda olup birinci sırayı alan toprağı tasarruf edenler Ayntab'da da aynı şekilde birinci sırayı almıştır. Bu bağlamda üç şehri benzer ve ortak kılan husus toprağı tasarruf edenlerin en fazla şikâyet eden kategoride yer almasıdır. Ayntab'da toprağı tasarruf edenlerden sonra diğer şikâyet eden ehl-i örf grubu aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Şekil 5: Ayntab'da Ehl-i Örfün Şikâyet Etme Oranı

Bu grafiğe göre Ayntab'da toprağı tasarruf eden görevlilerden sonra yeniçeri, çavuş, mütevelli ve mutasarrıf şikâyetçi olmuştur. Toprağı tasarruf eden görevliler gibi çavuş ve mütevelli de aynı şekilde Diyarbekir ve Ruha'da en fazla Divan'a şikâyet eden kamu görevlileri olmuştur. Söz konusu üç şehrin, üç kamu görevlisi şikâyet etme oranında ilk sıralarda yer almıştır. Ayntab'da bu görevlilerin haricinde sırasıyla voyvoda, eyalet yöneticileri, vakıf görevlileri, kâtip, mutasarrıf, mütesellim, müteferrika, kethüda, muhzırbaşı ve darüssaade ağası şikâyetçi olmuştur.

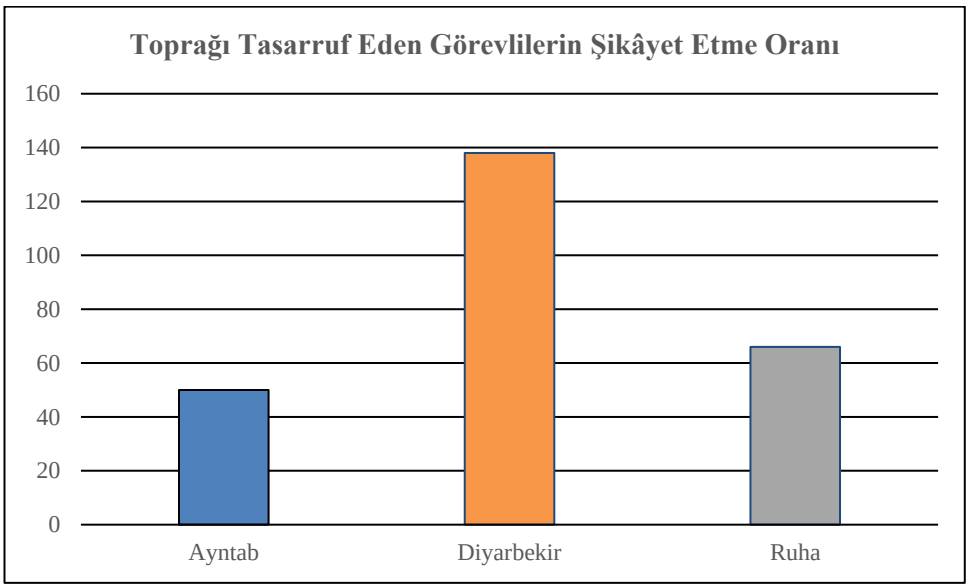
1.1.1.4. Üç Şehir ve Üç Kamu Görevlisi

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da en fazla Divan-ı Hümayun'a şikâyetini ileten üç kamu görevlisi toprağı tasarruf edenler, vakıf görevlileri ve çavuştan oluşmaktaydı. Toprağı tasarruf eden görevlilere değinecek olursak bunların ilk olarak kimlerden oluştuğuyla ilgili bilgi vermemiz gerekmektedir. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da toprağı tasarruf eden görevliler kategorisinde yer alan kişiler sipahi, zaim ve erbâb-ı tımardan oluşmaktaydı. Bunlardan sipahi, zaim ve erbâb-ı tımar askerî zümreden olup toprağı işletmekle görevliydi. Tımarı tasarruf eden kişiye sipahi, erbâb-ı tımar veya tımarlı sipahi denilmektedir. Zeameti tasarruf eden kişiye ise zaim denilmektedir.[130]

[130] Erhan Afyoncu, "Sipahi", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 256; Erhan Afyoncu, "Zeâmet", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 162; Mustafa Işık, "1570 Yılında İstolni Belgrad Sancağı'nda Erbâb-ı Tımar", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 19/76, (2020): 2145; Mehmet Zahit Yıldırım, "1724-1727 İran Seferleri Sırasında Askeri Hazırlıklar ve Aksaklıklar", *Sosyal Bilimler Dergisi,* 4/1, (2002): 146.

Şikâyetlerde sipahi, erbab-ı tımar, zaim veya zuemâ olarak geçen bu görevliler Diyarbekir'de şikâyet etme noktasında yukarıda da bahsettiğimiz üzere ilk sırada yer almaktaydı.

Şekil 6: Toprağı Tasarruf Eden Görevlilerin Şikâyet Etme Oranı

Diyarbekir'deki toprağı tasarruf eden görevliler bu ilk sırayı 138 adet şikâyetle almışlardı. Ruha 66 adet şikâyetle ikinci sırayı, Ayntab da 50 adet şikâyetle üçüncü sırayı almışlardı. Üç şehirdeki toprağı tasarruf eden görevlilerin bu oranlarda Divan'a gönderdikleri şikâyetlerdeki temel sorunun ne olduğu akıllarda soru işaretinin oluşmasına neden olmaktaydı. Şikâyetler üzerinden yaptığımız çıkarımlara göre üç şehirdeki temel sorun hem dahili hem de harici müdahalelerdi. Dahili müdahale, kendileri gibi toprağı tasarruf eden sipahi, erbâb-ı tımar, zaim veya zuemâ gibi görevliler tarafından meydana gelirken harici müdahaleler de reaya yahut taşra yöneticileri tarafından meydana gelmekteydi. Müdahaleler genellikle *mahsulat ve rüsumatı* haksız şekilde ele geçirmekten kaynaklanmaktaydı. Dahili müdahale müşterekler veya karye sınırındaki diğer sipahi tarafından meydana gelmekteydi. Örneğin Diyarbekir'de erbâb-ı tımardan Ahmed dört bin dört yüz yirmi sekiz akçe tımara Abdullah ile müşterektiler. Ancak müştereği Abdullah hissesine düşene kanaat etmeyip, berata mugayir şekilde hareket etmiştir. Bu aykırı hareket üzerine Ahmed şikâyetçi olmuştur.[131] Ayntab'da ise sınır probleminden dolayı Süleyman şikâyetçi

[131] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 467, h. 2004.

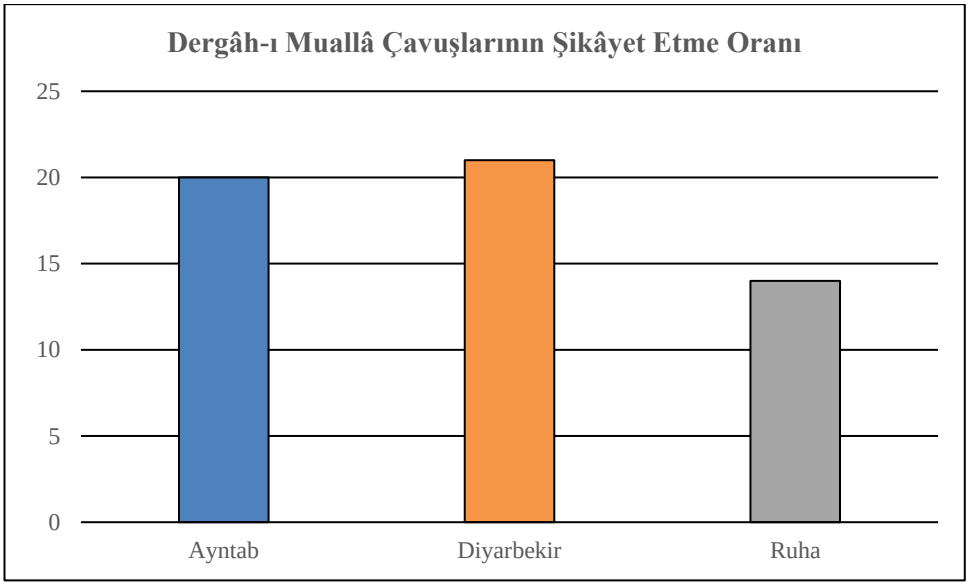
olmuştur. Çünkü Süleyman'nın mutasarrıf olduğu zeamet karyesine müdahale edilmez iken komşu köydeki zaim Mehmed Asaf müdahale etmiştir.[132] Ruha'da da taşra yöneticileri tarafından bir müdahale gerçeklemiştir. Ruha'da Cülab nahiyesinde zeamete mutasarrıf olan Hasan, Birecik sancağına mutasarrıf Mirliva Ahmed'in *fuzuli* müdahalesi sonrası şikâyetçi olmuştur.[133] Yaşanan bu müdahaleler sonrası toprağı tasarruf eden görevlilerin Divan'a şikâyetlerini iletmek başka çıkar yolları bulunmamaktaydı.

Toprağı tasarruf eden görevliler dışında üç şehirde de şikâyet etme oranı yüksek olan bir diğer görevli çavuş olmuştur. Çeşitli devletlerde mevcut olan çavuşlar, Osmanlı'ya Selçuklu müessesi olarak girmiş ve kurumlaşarak en mükemmel şeklini almıştır. Çavuşlar Divan-ı Hümayun'da, Kapıkulu Ocağı'nda, eyalet ve sancaklarda görev icra etmektedirler. Divan-ı Hümayun'da görevli olan çavuşlar teşrifatçılık yapmakta ve devlet için önemli işleri takip etmekteydi. Eyalet ve sancaklardaki çavuşlar da Divan'daki çavuşlar gibi teşrifatçılık yapmakla ve divan dışındaki işleri takip etmekle görevliydiler. Kapıkulu Ocağı'ndaki çavuşlar ise harp zamanında askerleri yönlendirmekteydiler.[134]

Divan-ı Hümayun'daki çavuşlar bazı önemli vazifeler için taşraya gönderilirdi. Buraya gelen çavuş taşradaki işleri belirli bir düzen çerçevesinde yürütürlerdi. Şikâyetlerde *dergâh-ı muallâ* şeklinde geçen bu çavuşlar tımar ve zeamet de tasarruf ederlerdi. Nitekim üç şehirdeki şikâyetlerde çavuşların tımar ve zeamet tasarruf ettiği görülmektedir.

[132] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,63, s. 344, h. 3.
[133] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 67, h. 282.
[134] Ümit Koç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çavuşluk Teşkilatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 12/2, (2002): 395; Orhan F. Köprülü, "Çavuş", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 236.

Şekil 7:Dergâh-ı Muallâ Çavuşlarının Şikâyet Etme Oranı

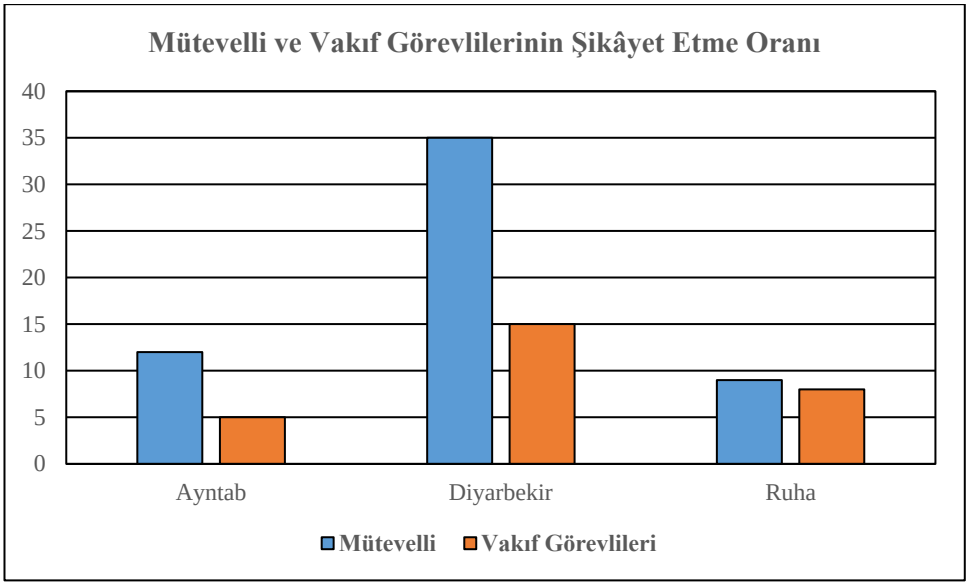

Ehl-i örf grubu arasında yer alan *dergâh-ı muallâ* çavuşunun Diyarbekir'de 21 adet, Ayntab'da 20 adet ve Ruha'da da 14 adet şikâyeti bulunmaktadır. Şikâyetlerin içeriklerine baktığımızda çavuşların toprak tasarrufundan, vergiden ve borç ilişkilerinden dolayı şikâyetçi oldukları görülmektedir. Örneğin Ruha'da zeamete mutasarrıf olan dergâh-ı muallâm çavuşları kâtibi Muhammed, tahvil tarihinde düşen mahsul ve vergilerin ahz u kabzına muhalefet olduğunu bildirip, bundan dolayı şikâyetçi olmuştur.[135]

Çavuşlardan sonra bir diğer şikâyet oranı yüksek olan hizmetli vakıf görevlileriydi. Söz konusu görevliler arasında vakfın yönetiminden sorumlu mütevelli ile vakıf görevlileri başlığı altında topladığımız nazır, mürtezika ve diğer görevliler yer almaktaydı. Her üç şehirde mütevelliden kaynaklı şikâyetler diğer vakıf görevlilerine nazaran daha fazlaydı.

[135] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 114, s. 528, h. 3.

Şekil 8: Mütevelli ve Vakıf Görevlilerinin Şikâyet Etme Oranı

Bu görevlileri şikâyet etme noktasında harekete geçiren unsur vakfın tevliyeti, gelirleri ve hizmete müdahale olmuştu. Toprağı tasarruf eden görevliler gibi vakıf görevlileri de dahili ve harici müdahaleler ile karşılaşmıştı. Dahili müdahale kendileri gibi vakıflarda görevli olan kişiler tarafından gelirken, harici müdahale de vakıflarda görevli olmayanlar tarafından meydana gelmekteydi. Örneğin Diyarbekir'de Mustafa Çelebi bin Mahmud Vakfı'nın mütevellisi, bazı kişilerin müdahalesi ile karşılaşmıştı. Mütevelliye yapılan bu müdahale harici idi.[136] Yine Ruha'da Halilürrahman Medresesi müderrisi Mustafa, aynı vakfın mütevellisi Şeyh Ali'nin hizmetine müdahale etmesinden dolayı şikâyetçi olmuştu. Mustafa'nın bu şikâyeti ise dahili müdahaleye örnek teşkil etmekteydi.[137] Ayntab'da da Hacı Ömer Medresesi'nin gelirleri arasında bulunan bağ, bahçe, bostan ve sair emlaklar kaza sakinlerinin mülkiyet iddiasından dolayı sorun yaşanmıştı.[138] Her üç şehirde bu gibi müdahaleler ile karşılaşan vakıf görevlileri soluğu Divan'da almıştı. Tevliyeti ve gelirleri kapma yarışında müdahaleye maruz kalma durumu haliyle şikâyet etme oranını da arttırmıştı.

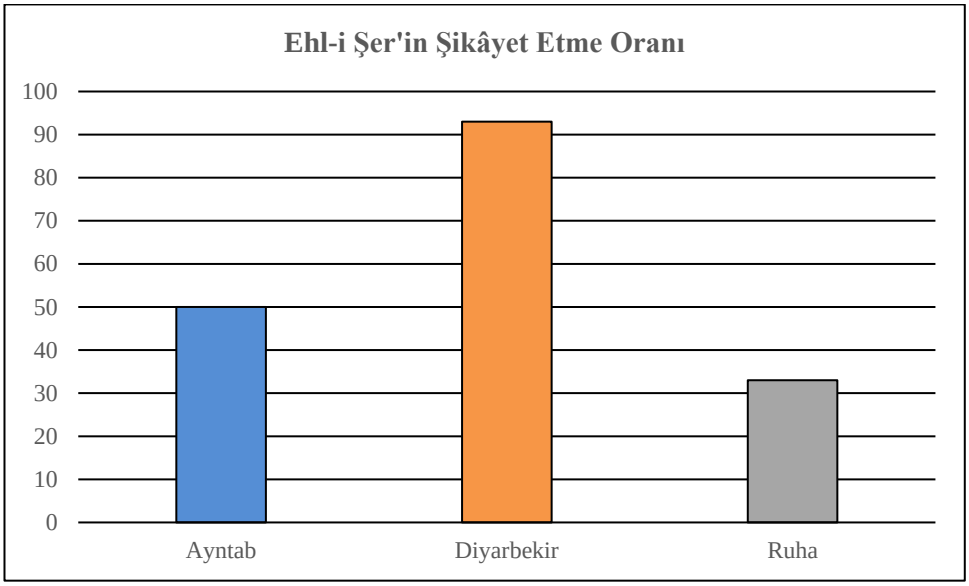
1.1.2. Ehl-i Şer'

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da reaya ve ehl-i örften sonra Divan'a şikâyetini ileten bir diğer grup ehl-i şer'di. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere üç şehirde en fazla

[136] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 89, s. 303, h. 3.
[137] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 288, h. 1.
[138] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 171, s. 9, h. 29.

şikâyet reaya tarafından yapılmıştı. Reayayı ise oransal olarak ehl-i örf takip etmişti. Bu iki gruba nazaran ehl-i şer'in Divan'a ilettiği şikâyet daha az bulunmaktaydı.

Şekil 9: Ehl-i Şer'in Şikâyet Etme Oranı

Üç şehirde ehl-i şer'in şikâyet etme oranına grafikte tekrar baktığımızda yine ilk sırada Diyarbekir'in yer aldığını görmekteyiz. 93 adet şikâyetle ilk sırayı alan Diyarbekir'i, 50 adet şikâyetle Ayntab takip etmiştir. Son sırayı ise 34 adet şikâyetle Ruha almıştır.

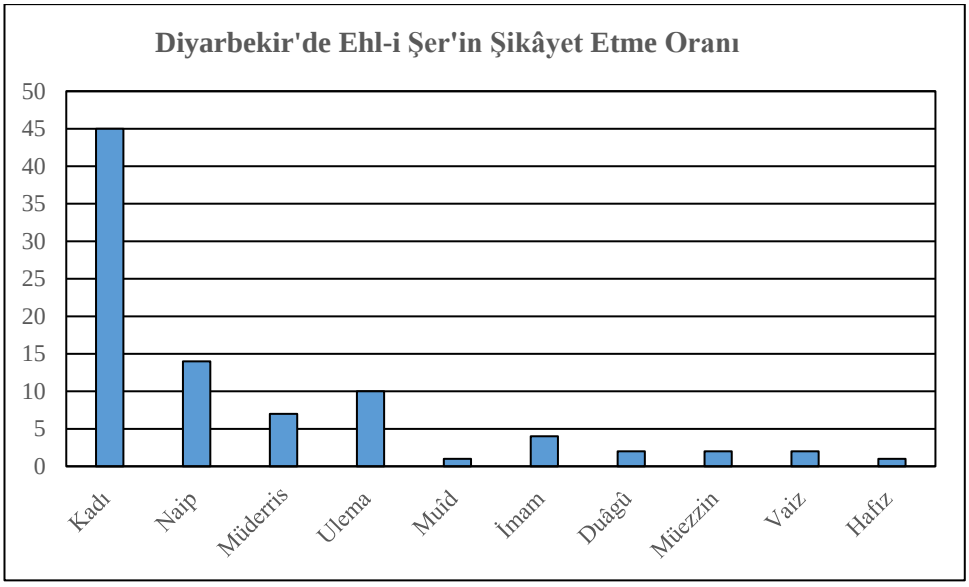
1.1.2.1. Diyarbekir

Diyarbekir ölçeğinde ehl-i şer' grubunda olup en fazla Divan'a şikâyetini ileten görevli kadıydı. Kadı, Osmanlı kamu bürokrasisinin önemli bürokratlarından biriydi. Kaza ve sancaklarda görev yapmaktaydı. Hukuk ve idare adamı olan kadı, sorumlu olduğu yerde birçok görevi yerine getirmekteydi. Bu görevlerinden biri yargıçlıktı. Kadı yargı görevinin yanı sıra idarî, beledî ve güvenlik konularında da söz sahibiydi. Şöyle ki kadı mahkeme yargıcı olduğu kadar aynı zamanda vakıfların yönetim ve denetiminden veya şehrin asayişinden de sorumluydu.[139]

[139] İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* 13.bs., (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 11; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5, (2005): 418; Şeniz Anbarlı Bozatay vd., "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 6/10, (2014): 72.

Hem yargısal yetkelerle hem de şehrin asayişini yürütmekle görevli kişileri denetleme, imar nizamını sağlama, vakıf yöneticilerini denetleme gibi çeşitli beledî yönetsel yetkelerle donatılmış olan kadı, saltanatın yereldeki temsilcisi durumundaydı. Bu temsilcilik onu şikâyet etme noktasında daha aktif kılmaktaydı.[140] Zira kadı, halkın şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a ileten aracı durumundaydı.[141] Diyarbekir'deki kadıların bu bağlamda birçok şikâyeti aracı rolünden kaynaklanmaktaydı. Örneğin H. 1081/M. 1670 yılında Amid kadısı karye ahalileri adına Uşakhervi karyesinin subaşısı Ömer'den şikâyetçi olmuştu. Çünkü Ömer ahaliden zorla para alıp, zulüm ve taaddi etmişti. Bunun üzerine kadı aracı rolünü üstlenerek şikâyetçi olmuştu.[142] Diyarbekir'de kadıdan sonra şikâyet etme oranı yüksek bir diğer görevli naipti.

Şekil 10: Diyarbekir'de Ehl-i Şer'in Şikâyet Etme Oranı

Naip, kadının yardımcısı olup adlî işlerde ve idarî görevlerde kadıya yardım etmekteydi.[143] Kadının maiyetinde bulunan naip, kadı ile aynı yetkilere sahipti. Bu

[140] Gürsoy Akça vd., "Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,*19, (2006): 303; Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* 41.
[141] Kadir Caner Doğan, "Osmanlı Devleti Klasik Çağında Kadılık Kurumu ve Fonksiyonları", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD),* 6/4, (2019): 36.
[142] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 464, h. 1965.
[143] Betül Kayar, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi,* 1, (2020): 189; Casim Avcı, "Nâib", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 311.

yetki ile kadı adına muhtelif hizmetlerde vazife görebilmekteydi. Naipler vazifelerine göre kaza naibi, mevali naibi, bâb naibi, ayak naibi, arpalık naibi adını almaktaydı.[144]

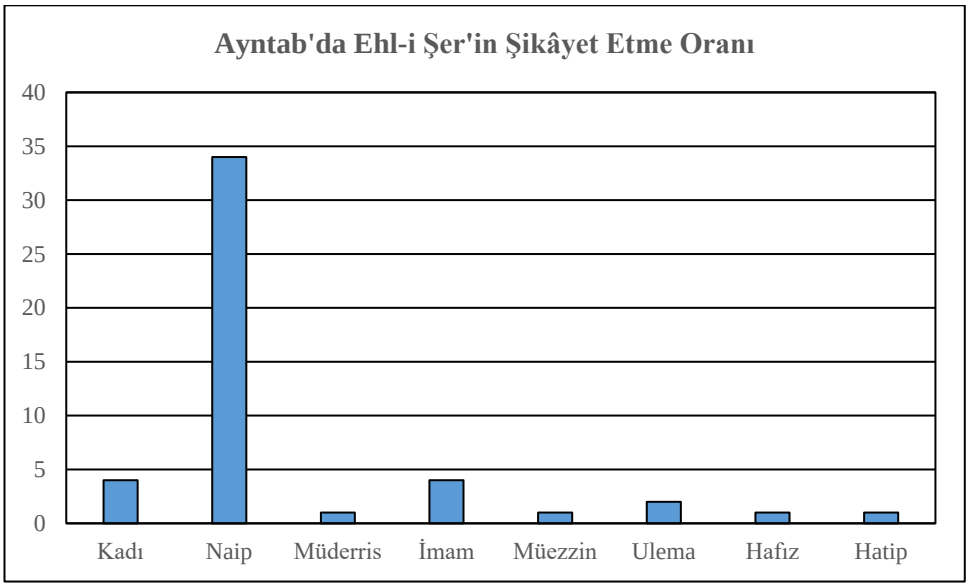
Kadının vekili sıfatı ile vazife gören naipler Diyarbekir'de kadıdan sonra ikinci şikâyet eden görevli olmuştu. Kadı gibi naipler de halkın şikâyetlerini Divan'a iletme aracı rolünü üstlenmekteydi. Şöyle ki Harput naibi Divan'a mektup gönderip Ümmühan'ın çalınan eşyalarını geri almak adına aracılık yapmıştı.[145] Naibi de ulema takip etmişti. Huricihan İslamoğlu'nun "organik aydınlar" olarak nitelendirdiği ulema[146] kadı, müderris, naip ve şeyhülislam gibi medrese menşeli topluluğun genel adıydı. Şikâyetlerde de söz konusu bu topluluk ulema olarak ifade edilmekteydi.[147] Ulemanın ardından da müderris, imam, duâgû, müezzin, vaiz, muîd ve hafız şikâyet eden ehl-i şer' grubundan olmuştu.

1.1.2.2. Ayntab

Diyarbekir'i 50 adet şikâyetle takip eden ikinci şehir Ayntab olmuştu. Ayntab'da ehl-i şer' grubundan olup Divan'a en fazla şikâyetini ileten görevli naip olmuştu. Az önce değindiğimiz üzere Diyarbekir'de en fazla şikâyet eden görevli kadıydı. Ancak Ayntab'da kadıdan ziyade ciddi bir farkla öne çıkan isim naip olmuştu.

[144] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 117; Mehmet İpşirli, "Nâib", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 312.
[145] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 537, h. 3.
[146] Toplum içerisinde egemen sınıf ve diğer gruplar arasında ilişkileri sürdürmekle görevli olan ulemayı, entelektüel etkinlikleri sürdüren organik aydınlar topluluğu olarak görebiliriz. Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 41.
[147] Mehmet İpşirli, "İlmiye", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 141.

Şekil 11: Ayntab'da Ehl-i Şer'in Şikâyet Etme Oranı

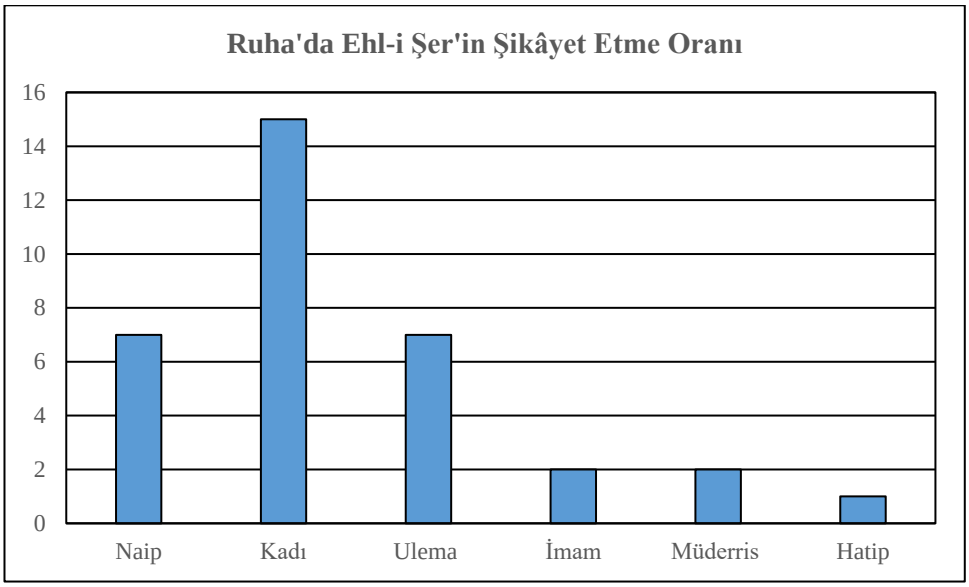
Toplamda 50 adet şikâyetin 34'ü naip tarafından Divan'a iletilmişti. Ayntab naiplerinin üstlenmiş olduğu aracı rolü onları şikâyet etme noktasında kadıya nazaran bir adım daha öne çıkarmıştı. Örneğin Ayntab naibi, mahkemede eski muhzırbaşı vekillerinin haksız tutumlarından dolayı Divan'a mektup gönderip şikâyetini iletmişti.[148] Halkın adına şikâyeti ileten naibi ise kadı, imam, ulema, müezzin, hatip, hafız ve müderris takip etmişti.

1.1.2.3. Ruha

Diyarbekir ve Ayntab'dan sonra son sırayı Ruha almıştı. Diyarbekir'de olduğu gibi Ruha'da da kadının Divan'a ilettiği şikâyet oranı diğer ehl-i şer' grubundaki görevlilere nazaran daha fazlaydı. Ayntab'da naibin şikâyet oranı kadıya göre daha fazla iken Diyarbekir ve Ruha'da kadının şikâyet oranı naibe göre daha fazlaydı. Ruha kadısı karye sakinlerinin evini basan eşkıyalardan şikâyetçi olmak için Divan'a mektup iletmişti.[149]

[148] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 162, h. 1.
[149] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 133, s. 15, h. 1.

Şekil 12: Ruha'da Ehl-i Şer'in Şikâyet Etme Oranı

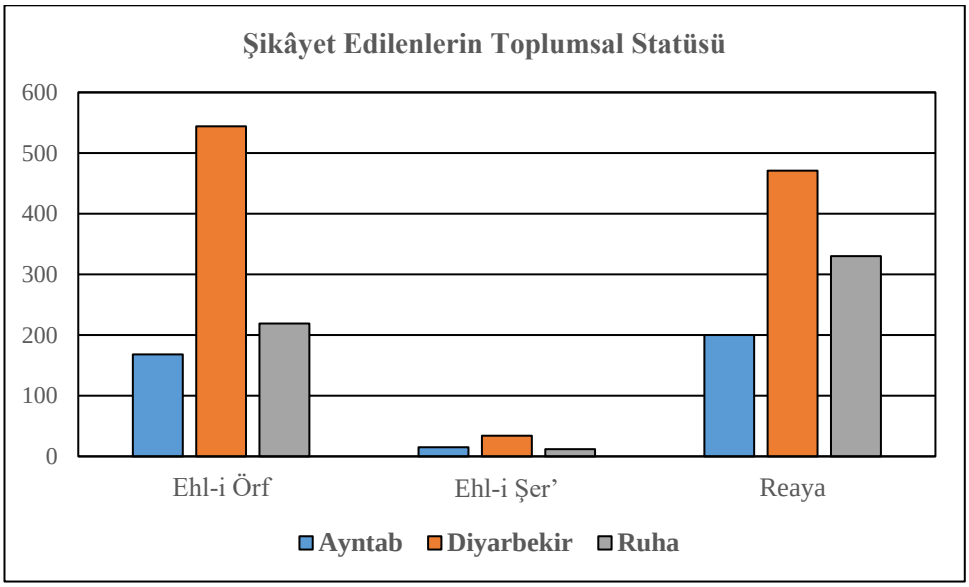

Yine grafikte de görüldüğü üzere Diyarbekir'deki gibi kadıyı şikâyet oranında takip eden görevli naip olmuştu. Bu defa Ruha'da kadıyı hem naip hem de ulema sınıfı takip etmişti. Naip ve ulemayı ise imam, müderris ve hatip takip etmişti.

1.2. ŞİKÂYET EDİLENLERİN TOPLUMSAL STATÜSÜ

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da şikâyet edenlerin toplumsal statüsünden sonra inceleyeceğimiz bir diğer konu şikâyet edilenlerin toplumsal statüsüdür. Yukarıda belirttiğimiz üzere üç şehirde ehl-i örf, ehl-i şer' ve reaya arasında Divan'a en fazla şikâyetini ileten grup reaya olmuştu. Reaya her üç şehirde de ilk sırayı almıştı. Ancak bu durum şikâyet edilenlerde değişiklik göstermiştir. Şimdi bu değişikliği grafik üzerinden incelemeye çalışalım.

Şekil 13: Şikâyet Edilenlerin Toplumsal Statüsü

Grafikte görüldüğü üzere Diyarbekir'de reaya ve ehl-i şer'den ziyade en fazla şikâyet edilen grup ehl-i örf olmuştu. Diyarbekir'de 544 adet şikâyetle ilk sırayı ehl-i örf almıştı. Şikâyet edenlerde ilk sırayı alan reaya, şikâyet edilenlerde ikinci sırayı almıştı. Son sırayı da ehl-i şer grubu almıştı.

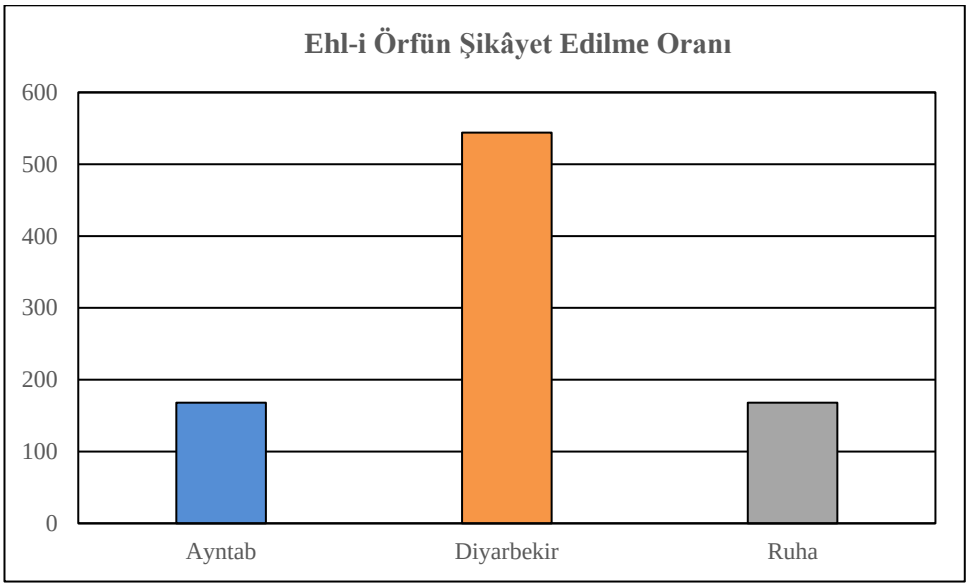
Diyarbekir'den sonra 330 adet şikâyetle ikinci sırayı Ruha almıştı. Ancak Ruha'da en fazla şikâyet edilen grup ehl-i örf değil reaya olmuştu. Son sırayı ise 200 adet şikâyetle Ayntab almıştı. Ayntab'da en fazla şikâyet edilen grup Ruha'daki gibi reaya olmuştu. Ruha ve Ayntab'da reayadan sonra ikinci en fazla şikâyet edilen grup ehl-i örf olmuştu. Son sırayı ise ehl-i şer' almıştı.

Genel olarak Diyarbekir'in şikâyet oranı Ruha ve Ayntab'a nazaran daha fazla olduğundan dolayı ilk olarak Diyarbekir'deki ehl-i örf grubu daha sonra da Ruha ve Ayntab'taki ehl-i örf grubu incelenecektir. Ehl-i örf grubundan sonra ise her üç şehirdeki ehl-i şer ve reaya incelemeye tabi tutulacaktır.

1.2.1. Ehl-i Örf

Osmanlı toplumunda yönetenler grubunda yer alan ehl-i örfün az önce de değindiğimiz üzere en fazla şikâyet edildiği yer Diyarbekir olmuştu. Diyarbekir'i ise oransal olarak Ruha ve Ayntab takip etmişti. Ehl-i örfün şikâyet edilme oranı üç şehir ölçeğinde aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

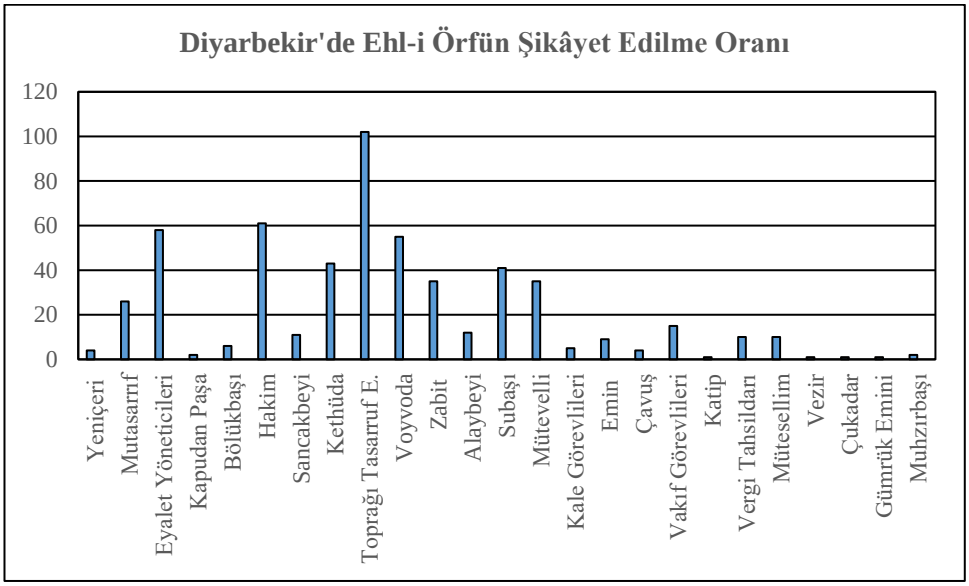
Şekil 14: Ehl-i Örfün Şikâyet Edilme Oranı

1.2.1.1. Diyarbekir

Ehl-i örfün şikâyet edilme oranında ilk sırayı alan Diyarbekir'de en fazla şikâyet edilen görevli yine toprağı tasarruf eden sipahi, zaim ve erbâb-ı tımar gibi görevliler olmuştu. Nitekim Diyarbekir'de gerek Divan'a şikâyet eden ve gerekse de edilenlerde birinci sırayı hep toprağı tasarruf eden görevliler almıştı. Bu görevlileri ise hâkim, eyalet yöneticileri, voyvoda ve kethüda takip etmişti.

Şekil 15: Diyarbekir'de Ehl-i Örfün Şikâyet Edilme Oranı

Kethüdadan sonra ise sırasıyla subaşı, mütevelli, zabit, mutasarrıf, vakıf görevlileri, alaybeyi, sancakbeyi, mütesellim, vergi tahsildarı, emin, bölükbaşı, kale

görevlileri, çavuş, yeniçeri,[150] kapudan paşa, muhzırbaşı, vezir, çukadar, gümrük emini ve kâtip şikâyet edilmiştir.

Sipahi, zaim ve erbab-ı tımardan oluşan toprağı tasarruf eden görevlilerle ilgili toplamda 102 adet şikâyet bulunmaktaydı. Bu şikâyetler onların kanaat etmemesinden kaynaklanmaktaydı. Toprağı tasarruf edenler mutasarrıf olduğu tımar veya zeametin mahsulat ve rüsumatına kanaat etmeyerek daha fazlasını talep etmemekteydi. Örneğin zuamadan Mehmed, Ali ile birlikte tımara müşterektirler. Ancak müştereği Ali kanaat etmeyip, mahsulü gadr etmiştir.[151] Dolayısıyla kanun ve defterden ziyadesini talep etme ve mahsulü gadr etme şikâyete neden olmaktaydı. Yine kendi tasarrufunda olmayan yerleri, tasarrufu altında olduğunu iddia ederek müdahale etmesi de şikâyete neden olmuştu. Erbâb-ı Tımardan Ömer'in şikâyeti bu minvaldeydi. Ömer Kulp sancağında iki bin otuz akçe tımara mutasarrıftı. Ancak aynı livada dört bin dört yüz yirmi sekiz akçe tımara mutasarrıf olan Ahmed, Ömer'in tasarrufunda bulunan mezraya benim mezramdır diyerek müdahale etmiştir.[152] Bu şikâyetler gerek reaya tarafından gerekse de kendileri gibi toprağı tasarruf eden görevliler tarafından Divan'a iletilmişti.

Toprağı tasarruf eden görevlilerden sonra ikinci şikâyet edilen görevli hâkim olmuştu. Diyarbekir'in idarî teşkilatlanmasına bağlı olarak hükümet adı verilen sancakların idaresinden sorumlu kişilere hâkim denilmekteydi. Hakimlerle ilgili 61 adet şikâyet bulunmaktaydı. Bu şikâyetler Palu ve Eğil hakiminin borç ilişkisinden ve zulümlerinden kaynaklanmaktaydı. Eğil hâkimi İbrahim Bey'den bin kuruş alacağı olan el-Hac İbrahim bir türlü bunu alamamıştı. Bundan evvel murafaa olmalarına rağmen Eğil hâkimi bir türlü vermeye yanaşmıyordu. Bahane ve muhalefet ile karşılaşan el-Hac İbrahim ise Divan'a şikâyet etmişti.[153] Yine Palu hâkimi Halil'den dört bin kuruş alacağı olan Abdulvahap, parasını alamayınca şikâyetçi olmuştu.[154]

[150] H. 1133/M. 1720 senesinde Harput'ta esnaf taifesi, yeniçerilerden şikâyetçi olmuştu. Şikâyete göre mütegallibeden İbrahim ve kardeşi Ali defterden ziyade akçe ve emvallerini alıp taaddi etmişlerdi. Bkz., BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 86, s. 422, h. 1.
[151] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 37, s. s. 467, h. 1878.
[152] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 47, s. 266, h. 1.
[153] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 156, s. 210, h. 751.
[154] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 411, h. 1; h. 2.

Diyarbekir'de üçüncü sırada şikâyet edilen görevli eyalet yöneticileri olmuştu. Şikâyetlerde vali, beylerbeyi veya mîr-i mirân şeklinde anılan[155] bu görevliler dönemsel olarak farklı isimlerle anıldığından dolayı eyalet yöneticileri başlığı altında değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İsimleri şikâyetlerde farklı şekillerde geçmiş olsa bile üçü de aslında sultanın icra gücünün eyaletteki önemli temsilcilerindendi.[156] Şikâyetlere bakılırsa bu temsilci zulüm ve haksız vergi talepleriyle sultanın icra gücünü eyalette heba etmekteydi.[157] Vergilerini vermelerine rağmen rencide edilen ahali böylece eyalet yöneticilerinden şikâyetçi oluyordu. Böyle bir durum Arap taifesinden olan reaya karşı yapılmıştı. Bu taife vergilerini verip rencide olmamaları gerekirken, Diyarbakır valisi fazladan akçe talebi ile haksızlık yapmıştı.[158] Bunun gibi haksız uygulamalar ile heba olan yönetim, yerini yönetimsizliğe bırakmaktaydı. Halk da böyle bir durumda şikâyetini arttırmaktaydı. Dolayısıyla Diyarbekir'deki ehl-i örf grubunda yer alan çoğu görevlinin şikâyet edilmelerine etken olan husus icra ve yetki güçlerini haksız ve adaletsiz uygulamalar ile heba etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Eyalet yöneticilerinin ardından şikâyet edilen bir diğer görevli voyvoda olmuştu. 55 adet şikâyet bulunan voyvodanın görevi, vergi gelirine sahip kişilerden aldığı yetkiyle kendi adına ya da bir başkası adına vergi tahsil etmekti. Vergi tahsildarı olan voyvodalar hem askerî zümreye ait hasların hem de merkezi hazineye ait vergilerin tahsilini üstlenmekteydiler.[159] Söz konusu vergi olunca voyvodaların neden şikâyet edildiği ortaya çıkmaktaydı. Kanun ve defterden ziyade talep edip, kanaat etmeyen voyvodalar bu tutumlarından ötürü şikâyet edilmişlerdi. İsmail ve Mahmud'un şikâyeti böyle bir kanaat etmemekten kaynaklanmaktaydı.[160] Vergi tahsil

---

[155] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 2,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 533; Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 69; Ünal Kılıç, "Vali", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 494.

[156] Abdullah Ekinci vd., "Urfa ve Birecik'te Zulmün Öznesinde İki İsim Rakka Beylerbeyleri Dilaverler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 22/2, (2022): 595.

[157] Diyarbekir'de yöneticilerin aşırı ve keyfi vergi talebinde dolayı yapılan şikâyetler için bkz., Alanoğlu, "Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre Diyarbekir Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)", 12-19.

[158] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 334, h. 1326.

[159] Özer Küpeli, "Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhallefatı", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi,* 4/1, (2018): 20; Özlem Başarır, "Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri", *Belleten,* 80/287, (2016): 60; Halit Cabbar, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Voyvodalık ve Denizli Voyvodası Tavaslı Ömer Ağa,* (Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 18;

[160] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 122, h. 547.

etme yetkisini kendi kişisel çıkarları doğrultusunda kullanan voyvodalar, keyfi vergi ve orantısız isteklerinden ötürü şikâyet edilmişlerdi. Voyvodaların orantısız istekler üzerinden kendilerine eklemlenme alanı bulması halkın karşı çıkmasına neden olmuştu.[161]

Voyvodalar gibi halktan vergi talebinde bulunup, zulüm yapan görevli kethüdaydı. Devletin üst kademesinden alt kademesine kadar birçok devlet görevlisinin kethüdası bulunmaktaydı. Bu kethüdanın görevi mülkî ve askerî erkandaki görevlilerin işlerini yürütmek ve onlara yardımcı olmaktı.[162] Ancak Diyarbekir'deki kethüdalar devlet işlerinden çok yöneticilere zulüm konusunda yardımcı olmaktaydı. Bu da onlarla ilgili şikâyetlerin artmasına neden olmaktaydı. Bunlardan biri Diyarbekir valisi İbrahim Paşa'nın kethüdası Hüseyin ağa idi. Hüseyin Ağa, zimmi taifesinden zorla para alıp, haksızlık yapmıştı.[163]

Kethüda ve diğer görevlilerin idarî sahaları dahilinde gayri nizami hareketleri ve talepleri doğrudan şikâyet oranını arttırmaktaydı. Bunu önlemenin yolu asayişi sağlamak ve adaleti temin etmekti. Lakin asayiş ve güvenliği sağlamakla görevli subaşının da bu gibi hareketlerde bulunmuş olması halkı oldukça zor durumda bırakmaktaydı.[164] Şehrin muhafızı subaşının söz konusu gayri nizami hareketleri ve taleplerine maruz kalan halk çözümü Divan'a şikâyetini iletmekle bulmuştu.

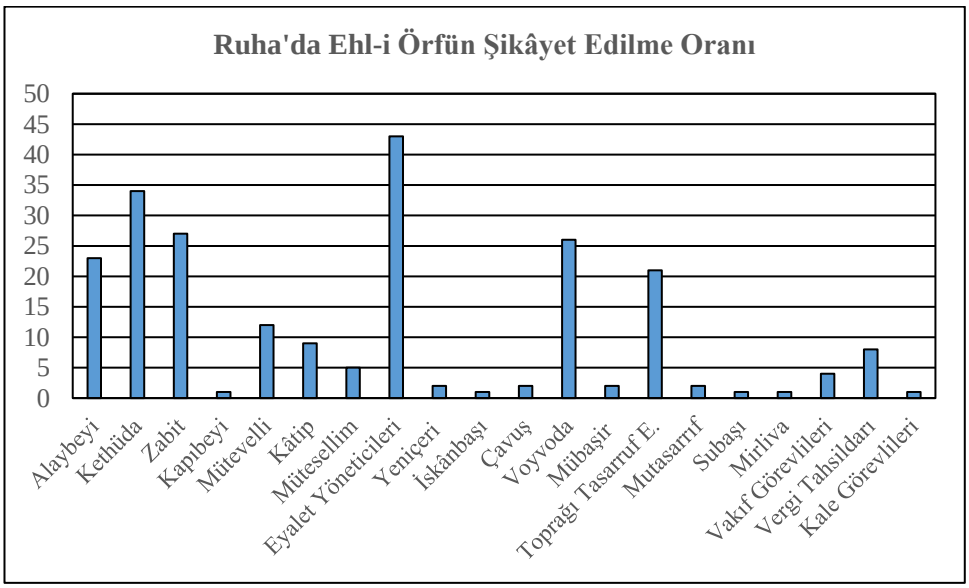
1.2.1.2. Ruha

Ehl-i örfün şikâyet edilme oranında ilk sırayı alan Diyarbekir'den sonra ikinci sırayı Ruha almıştı. 219 adet şikâyetle bu sırayı alan Ruha'da en fazla şikâyet edilen görevli beylerbeyi, vali ve mîr-i mîrân olarak adlandırılan eyalet yöneticileri olmuştu. Şikâyet etme oranında ilk sırayı toprağı tasarruf eden görevliler alırken bu defa şikâyet edilenlerde ilk sırayı eyalet yöneticileri almıştı. Bu yöneticilerden bilhassa Rakka valileri daha fazla şikâyet edilmişti. Bir dönem Ruha'nın Rakka'ya bağlı olmasından dolayı Rakka valileri burada idarî açıdan söz sahibiydiler. Ancak bu söz sahipliği idarî

[161] Ümit Kurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Araf'ın Modern Eşkıyaları: Savaş Ağalarından Şehir Seçkinlerine Antep'te Bir Mülkiyet Transferi Hikâyesi", *Şekâvet, Hıyânet, İsyan: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkıyalık,* der. Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 331.
[162] Mehmet Canatar, "Kethüdâ", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 332.
[163] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 71, s. 4, h. 5.
[164] Subaşının görev tanımlaması ve yetki sahaları için bkz. Mücteba İlgürel, "Subaşı", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 447-448.

olmanın çok daha ötesine geçmeye başlamasıyla birlikte şikâyetler de artmaya başlamıştı. Rakka valilerinden Dilaver ve Süleyman'ın zulme yönelik yaptırımları bu oranın artmasına neden olmuştu.

Şekil 16: Ruha'da Ehl-i Örfün Şikâyet Edilme Oranı

Grafikte görüldüğü üzere Ruha'da eyalet yöneticilerinin ardından şikâyet edilen görevli kethüda olmuştu. Devlet görevlilerine yardımcı olmakla görevli kethüdanın Ruha'da şikâyet edilmesinin nedeni hırsızlık,[165] zorla akçe alma,[166] kendi yerine *cahil naipleri* gönderme,[167] aşiretlerden ve halktan kanundan ziyade vergi taleplerinde bulunup, zulmetmiş olmasıdır.[168] Kethüda gibi zabitin de bu minvaldeki talepleri onu şikâyet edilme noktasında üçüncü sıraya yerleştirmişti. Bir işi yapmakla ya da bir yeri denetlemekle görevli zabitin görev anlayışı, kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesiyle birlikte şikâyetler artmıştı. [169]

Ehl-i örfün toprak tasarrufu ve vergi konusunda defterden ve kanundan ziyade taleplerde bulunması şikâyetin en temel nedenlerinden olmuştu. Nitekim görüldüğü üzere çoğu şikâyetlerde ya vergi konusu ya da toprak tasarrufu konusu yer almaktaydı. Yine bu konularda şikâyetin öznesi olan görevli voyvoda ve alaybeyi olmuştu.

[165] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 459, h. 4.
[166] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 315, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 36, s. 546, h. 3161; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 66, s. 16, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 71, s. 4, h. 5.
[167] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 30, s. 51, h. 263.
[168] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 114, s. 446, h. 3.
[169] Abdülkadir Özcan, "Zâbit", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 60.

Alaybeyi, sancak ya da bir beylerbeylikteki tımarlı sipahilerin en yüksek amiriydi. Bunlar bulundukları yerde serbest tımara sahiplerdi. Alaybeyi sancakbeyi veya beylerbeyini arzı üzerinde tayin edilmekteydi. Tayin edildiği yerde hiyerarşik olarak sancakbeyinden sonra en yüksek askerî amir olarak görev yapmaktaydı. Genellikle zeamet sahibi olan alaybeyleri terfi halinde sancakbeyi de olabilmekteydi.[170] Tımarlı sipahi kumandanı olan alaybeyinin müdahalesi de yine tımarın tasarrufuna yönelikti. Haksız şekilde tımarı alan ya da türlü bahaneler ile halka zulmeden alaybeyi, bu eylemlerinden dolayı şikâyet edilmişti. Ruha Alaybeyi Mehmed'in türlü bahanelerinden biri bekar kızını bana neden vermedin demek olmuştu.[171] Alaybeyi haricinde toprağı tasarruf eden görevliler, mütevelli, kâtip, vergi tahsildarları, mütesellim, vakıf görevlileri, yeniçeri, çavuş, mutasarrıf, kapı beyi, iskânbaşı, subaşı, mirliva ve kale görevlileri de aynı eylemlerinden ötürü şikâyet edilmişlerdi.

1.2.1.3. Ayntab

Ehl-i örfün şikâyet edilme oranında en son sırayı Ayntab almıştı. Ayntab'ın şikâyet eden ve edilenler kategorisindeki birinci sırası Diyarbekir'de olduğu gibi değişmemişti. Yine birinci sırada toprağı tasarruf eden görevliler yer almıştı. Sipahi, zaim ve erbâb-ı tımarın şikâyet edilmesine neden olan husus yine müdahalelerdi. Bu müdahale Maraş eyaletinin zuama ve erbab-ı tımarı tarafından dahi meydana gelmekteydi. Örneğin H. 1100/M. 1689 yılında Mustafa'nın şikâyetine göre mutasarrıf olduğu zeamete bedeliye dahil değil iken Maraş eyaletinin zuama ve erbâb-ı tımarı bedel cemine memur olan bedel adıyla şer' ve kanuna aykırı şekilde müdahale etmişti.[172] Bu gibi müdahaleler toprağı tasarruf eden görevlilerin şikâyet edilme oranında ilk sırayı almasına neden olmuştu. Bu görevlilerden sonra ise sırasıyla eyalet yöneticileri, zabit, mütesellim, yeniçeri ve voyvoda şikâyet edilmişti. Bu görevlilerin şikâyet edilme oranları aşağıda gösterilmiştir.

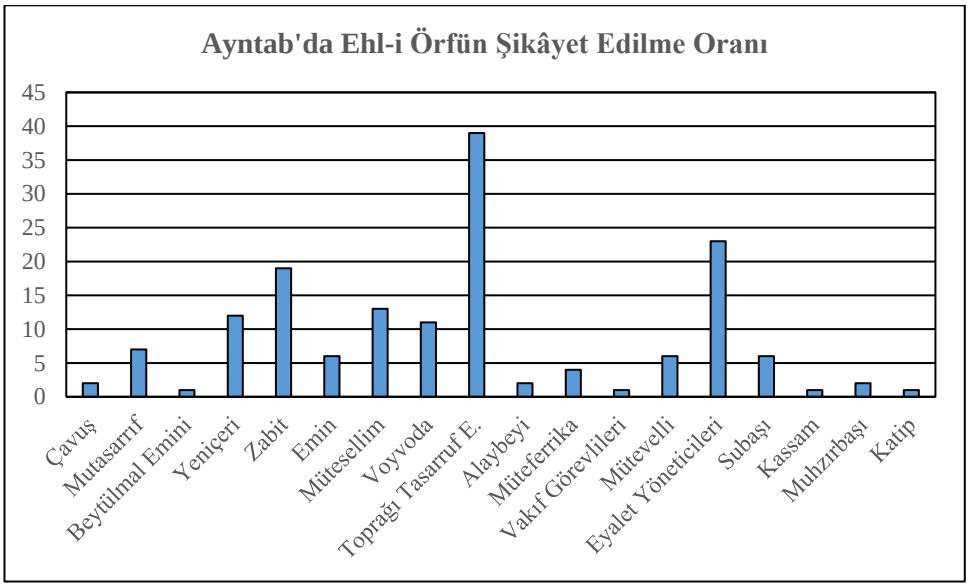
---

[170] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 5.bs., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 422; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 50; Alâaddin Aköz vd., "XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı'ndaki Taşra Görevlileri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 14, (2003): 116; Abdüllatif Armağan, "XVI. Yüzyılda Teke Sancağı'nın Yönetimi ve Yöneticileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi,* 18/1, (2011): 279; Ziya Kazıcı, "Alay", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 347.

[171] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 47, h. 200.

[172] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 13, s. 274, h. 1291.

Şekil 17: Ayntab'da Ehl-i Örfün Şikâyet Edilme Oranı

Eyalet yöneticileriyle ilgili şikâyetlerde Ayntab halkını ekseriyetle mustarip eden görevli Maraş valileri olmuştu. Ayntab'ın bir dönem Maraş'a bağlı olmasından ötürü Maraş valileri idarî açıdan burada söz sahibiydiler. Ancak bu söz sahipliği yalnızca idarî açıdan geçerliydi. Yani keyfi ve kanunsuz vergi talepleri için geçerli değildi. Fakat Maraş valileri bunu öne sürerek halk üzerinde keyfi yaptırımlarda bulunmuştu. Aynı olay Rakka valileri tarafından Ruha'da da gerçekleşmişti.

Vergi konusu dahilinde şikâyeti fazla olan diğer görevli zabit ve mütesellim olmuştu. Denetim yerine denetimsizliğe yol açan zabit, Ayntab halkı tarafından şikâyet edilmişti. Örneğin H. 1105/M. 1694 yılında ahali üzerine düşen bennak ve mücerred vergilerini vermelerine rağmen zabitleri kanaat etmeyip rencide etmişti.[173] Zabitlerin yanı sıra Ayntab halkının Maraş valilerinden çektiği yetmezmiş gibi bir de devreye bunların vekili olarak görev yapan mütesellimler girmişti. Maraş valileri sefere gittikleri zaman veya görev bölgelerine gitmedikleri zamanlarda yerlerine vekaleten mütesellim gitmekteydi. Mütesellim burada vekil sıfatı ile yerlerine bakmak ve vergileri toplamakla mükellefti.[174] Görev tanımlaması doğrultusunda evet Ayntab

[173] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,18, s. 31, h. 144.
[174] Yücel Özkaya, "Mütesellim", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 203; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 28/3-4, (1977): 369; Musa Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 28/3-4, (1970): 287; M. Zahit Yıldırım, "Osmanlı'da Mütesellimlik Kurumu ve Karahisar-ı Sâhib ve Konya Mütesellimi Ali Ağa", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 9, (2014): 98

mütesellimi vergi toplamak için reayadan talepte bulunmuştu. Ancak talep ettiği vergi tekâlif-i şakkaydı. Mütesellimin bu talebinde onunla birlikte hareket eden ve onu bu konuda yalnız bırakmayan Maraş valileri ve ehl-i örf taifesi gibi paydaşları da bulunmaktaydı. Reaya hem mütesellimin hem de paydaşlarının haksızlığına maruz kaldığından dolayı şikâyetçi olmuştu.[175] Reayanın diğer bir şikâyetçi olduğu görevliler sırasıyla yeniçeri, voyvoda ve mutasarrıf olmuştu. Osmanlı askerî teşkilatında özel konumlu bir yeri olan yeniçerilerin Ayntab'da yaratmış olduğu düzen bozucu hareketler halkı şikâyet etme noktasında harekete geçirmişti.[176] Bunlardan biri Devecioğlu Yusuf'tu.[177]

Yine halkı şikâyet etme noktasında harekete geçiren görevli voyvoda olmuştu. Ayntab voyvodasının kanaat etmeyen hali ziyade vergi talebi ile kendini göstermişti. Reayanın mücerred ve bennak vergisini vermelerine rağmen kanaat etmeyen voyvoda, *hilaf-ı kanun ve defterden ziyade* talebi ile rencide etmişti.[178] Yeniçeri ve voyvodanın ardından son olarak Ayntab'da ziyade vergi ve toprak tasarrufundan dolayı şikâyet edilme oranı yüksek görevli mutasarrıftı. Osmanlı idarî yapısında herhangi bir görevi, makamı veya memuriyeti elinde bulunduran kişi anlamına gelen mutasarrıf, XVII. yüzyıldan itibaren livaya ya da sancağa gönderilen görevli anlamını kazanmıştır. Ayrıca bu unvan malikâne, has ve tımarı tasarruf etmek, sahip olmak manasında da kullanılmıştır.[179] Bu bağlamda hem sancak yönetimi hem de toprak tasarrufu anlamında kullanılan bu kelime Ayntab ölçeğinde sancaktan ziyade toprağı tasarruf eden kişi manasında kullanılmıştır. Dolayısıyla toprak rejimi söz konusu olunca tımarı ya da malikaneyi tasarruf eden kişilerin haksız müdahale ve taleplerinden dolayı şikâyet edildikleri de ortaya çıkmaktaydı.

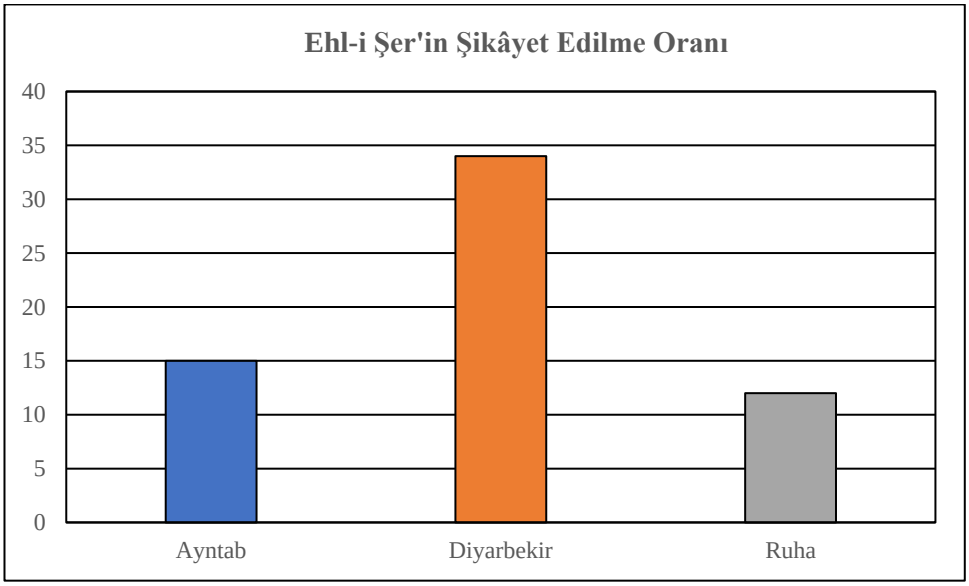
1.2.2. Ehl-i Şer'

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da ehl-i örfün şikâyet edilme oranlarından sonra her üç şehirde bir diğer şikâyet edilen grup ehl-i şer' olmuştur. Ehl-i şer'in şikâyet

[175] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 333, h. 1385.
[176] Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 450.
[177] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 123, s. 515, h. 3.
[178] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 478, h. 4.
[179] İhsan Satış, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 30/2, (2015): 546; Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 377.

edilme oranında ilk sırayı yine Diyarbekir almıştır. Diyarbekir'i ikinci sıra ile Ayntab, üçüncü sıra ile de Ruha takip etmiştir. Bu sıralama aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Şekil 18: Ehl-i Şer'in Şikâyet Edilme Oranı

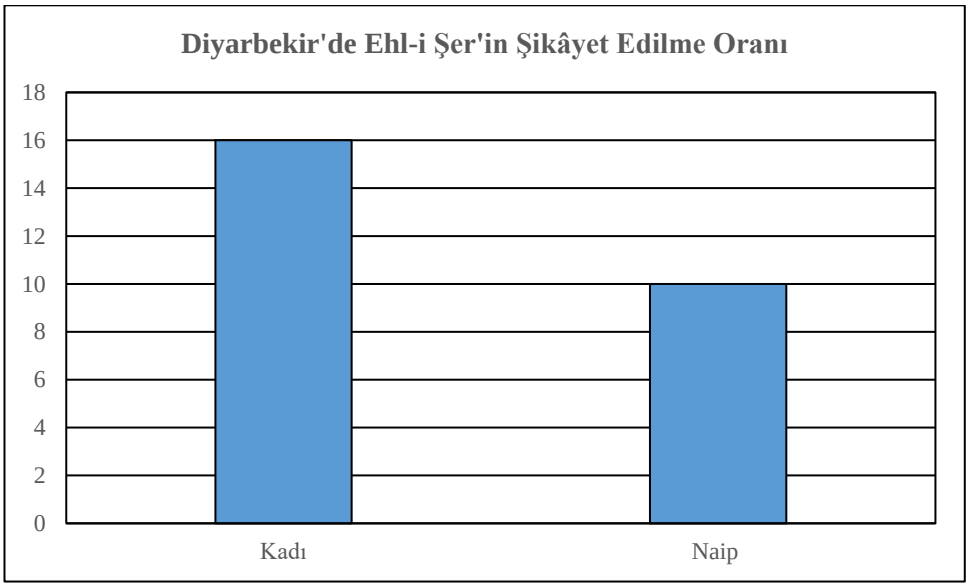

Diyarbekir, Ruha ve Ayntab'da ehl-i şer'in şikâyet etme ve edilme oranlarını karşılaştırdığımızda bu grubun şikâyet etme oranının daha fazla olduğu görülmektedir. Ehl-i şer'in şikâyet etme oranının, edilmeye nazaran daha fazla olmasının gerisinde daha fazla haksızlığa uğradıkları, daha fazla hak arayış çabası sürdükleri ya da maddî imkanlarının daha fazla olduğu düşünülebilir. Zira şikâyetçi olmak öyle ucuz ve kolay bir şey değildi. O halde ehl-i şer'in şikâyet edilme oranı neden şikâyet etmeye göre daha azdı? Bunun gerisinde de reayanın hak arayış konusunda ehl-i şer'den korkup çekindiği, maddî imkanlarının kısıtlı olduğu, ehl-i şer'in daha az yolsuzluk ve haksızlık yaptığı düşünülebilir. Tüm bu ihtimaller çerçevesinde ehl-i şer grubunda yer alan görevliler az veya çok diğer ehl-i örf grubundaki görevliler gibi yolsuzluk da yapmışlardı haksızlık da. Tabi bunu kendi dönemi içerisinde değerlendirmek ve gerisindeki nedenleri de hesaba katmak gerekmektedir. Bunu bir yana bırakıp tekrar üç şehir ölçeğinde ehl-i şer'in şikâyet edilme oranına devam edelim.

1.2.2.1. Diyarbekir

Diyarbekir'de ehl-i şer'in şikâyet edilme oranına baktığımızda en fazla şikâyet edilen görevlilerinin kadı olduğunu görmekteyiz. Kadıdan sonra şikâyet edilen diğer bir görevli naip olmuştu.

Şekil 19: Diyarbekir'de Ehl-i Şer'in Şikâyet Edilme Oranı

İlk olarak hukukî ve idarî alanda yetkili kadıyla başlayacak olursak kadıların, halktan kanunsuz ve şeriata aykırı şekilde para topladıklarını görmekteyiz. Ancak kadıların haksız eylemleri para toplamakla da bitmemişti. Şikâyetler üzerinden yaptığımız tahlile göre kadıların türlü vesileler ile halka zulmettikleri ve rüşvet aldıkları da görülmektedir.[180]

Haksız kazanç elde etmek uğruna türlü yollara başvuran kadıların şahsi çıkarlarına, rüşvete ve yerel zor güçlere yenik düşmesi mahkemeyi de olumsuz yönde etkilemişti. Kadıların bu nevi hareketleri, yerel mahkemeyi dış güçlerin etkisine karşı hassas bir konuma getirmişti. Uriel Heyd konuyla ilgili olarak kadılarda artan yozlaşmanın halkın yargıya ve kadıya olan güvenini sarstığını söylemektedir. Yine Heyd suç mağdurları, kadının kendilerine keyfi cezalar uygulayacağından korktukları için konuyu gizli tuttuklarını belirtmektedir.[181] Konuyu gizli tutma konusunun Diyarbekir ölçeğinde ne derece etkili olduğu tam olarak bilinemez. Evet yukarıda da bahsettiğimiz üzere ehl-i şer'in üç şehirde de şikâyet edilme oranı şikâyet etmeye nazaran daha azdı. Bunun gerisinde çeşitli nedenlerin olabileceğini söylemiştik. Bu nedenler korku ya da çekinme, şikâyet etmenin maddî boyutu, şehrin coğrafi konumu,

[180] A. Refik Gür, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi,* 2.bs., haz. M. Nihat Aryol, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 54.
[181] Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law,* (Oxford: Clarendon Press, 1973), 214.

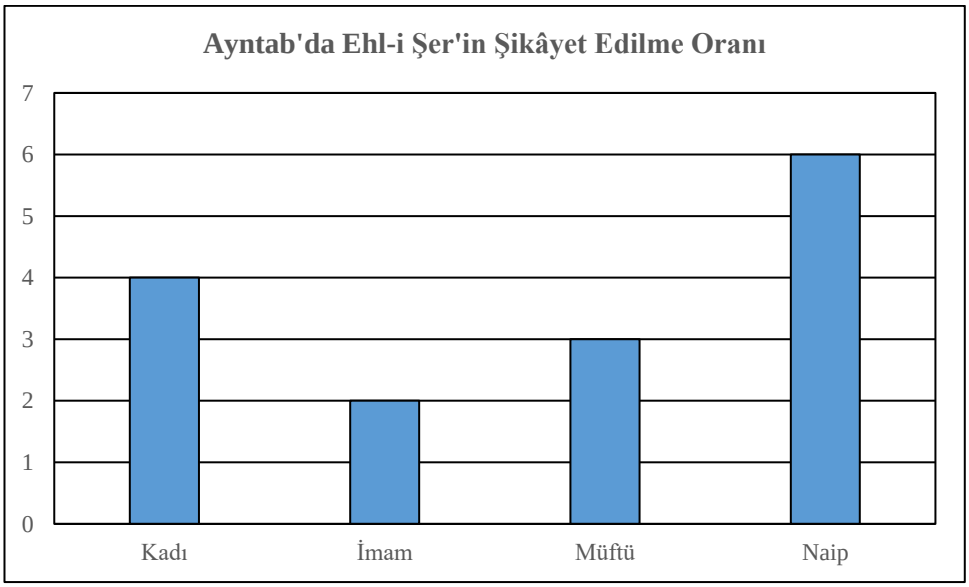
kişinin hak arayış çabasındaki psikolojik faktörler ve bunun gibi birçok etken sayılabilir.

Kadıdan sonra değinmemiz gereken bir diğer görevli naipti. Yargı teşkilatında kadınının vekili olan naiple ilgili şikâyetlere baktığımızda naibin de kadı gibi rüşvet aldığı, eşkıya ile iş birliği yaptığı ve çeşitli bahanelerle akçeler alıp zulmettiği görülmektedir.

1.2.2.2. Ayntab

Ehl-i şer'in şikâyet edilme oranında Diyarbekir'in ardından ikinci sırayı Ayntab almıştır. Ayntab'da şikâyet etme oranında ilk sırayı alan naibin aynı şekilde şikâyet edilme oranının da ilk sırayı aldığı görülmektedir. Naipten sonra ikinci sırayı kadı almıştır. Kadıyı ise sırasıyla müftü ve imam takip etmiştir.

Şekil 20: Ayntab'da Ehl-i Şer'in Şikâyet Edilme Oranı

Defterlerde yer alan şikâyetlere nazaran Ayntab naipleri haksız vergi talebinde bulunmaları, devre çıkmaları ve mürteşi olmalarından dolayı şikâyet edilmişti. H. 1077/M. 1667 yılında Ayntab ahalisinin şikâyetine nazaran naipleri devre çıkıp çeşitli bahaneler ile fukarayı rencide etmişti.[182] Yönetici kimliklerini bir yana bırakan naipler, rüşvetçi ve zalim kimlikleri ile şikâyetlerde ön plana çıkmışlardı. Naip kadar olmasa da kadı da aynı şekilde rüşvetçi kimliğinden dolayı şikâyet edilmişti. Yine Ayntab

[182] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 167, h. 39.

kadısının vakfın yönetim ve denetimindeki usulsüzlüklerinden dolayı da şikâyet edildiği görülmektedir.

Ayntab'da kadı ve naibin ardından şikâyet edilen görevli müftü olmuştu. Haklılığın dayanağı sayılan fetvaları verme ehliyetine sahip kişilerden biri müftüydü.[183] Müftü kanunun tatbik edilmesinde hükümetle birlikte teşrik-i mesai yapmaktaydı.[184] Şer'i konularda[185] fetva hizmeti veren müftü, halkın sorularına cevaplar veren ve çözüm sunan bir nevi onay mekanizmasıydı. Bu onay mekanizması haklar hakkında fikirler sağlayan ve hatta bazı hâkim sosyal kontrol biçimlerine karşı direnişi teşvik edebilecek bir hukuk kültürünün gelişmesine yardımcıydı.[186] Toplumsal sorunların çözülmesinde ve düzenin sağlanmasına bu derece etkili olan müftünün Ayntab'da tam tersi düzensizlik sağladığı görülmektedir. Yapmış olduğu mezalimden dolayı sürgün edilen İvaz[187] ya da güç odaklarıyla ittifak halinde olan Ömer gibi müftüler H. 1106/M. 1694 yılında halk tarafından şikâyet edilmişti. Ömer, *eşirra ve ehl-i fesatlar ile ittihat edip vilayetleri ihtilal-i azimeye* bırakmıştı.[188] İhtilal-i azime kelimesi Ömer'in Ayntab'da yaratmış olduğu asayişsizlik, karışıklık ve bozukluk seviyesini ifade etmekteydi.[189]

Ayntab halkının müftüden sonra şikâyet ettiği bir diğer görevli imamdı. Mahallenin en önemli din görevlisi olan imamlar, cami ve mescitlerde hizmet ifa etmekteydi. İmamlar bu dinî hizmetleri dışında ayrıca idarî, adlî ve beledî birçok resmî görevi yerine getirmekteydiler. Kadının denetiminde çalışan imamlar, mahallenin

---

[183] Mehmet Sait Sütcü, Osmanlı Devleti'nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri", *Tarih Okulu Dergisi,* 10/32, (2017): 460; Mehmet Bulut, "Osmanlı'dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri", *Dini Araştırmalar Dergisi,* 15/41, (2012): 81; Ahmet Sinan Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları,* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 14; Süleyman Kaya, "Osmanlı Fetvası Üzerine", *Osmanlı Hukukunda Fetva,* ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 402.

[184] Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", trc. Selâhaddin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 26, (1983): 646.

[185] Ebul'ula Mardin yalnızca şer'i hükümlerinden değil aynı zamanda araziye ait örfi hükümlerin de fetvanın konusu olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebul'ula Mardin, "Fetva", *İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988), 4: 582-584.

[186] Judith E. Tucker, *In the House of the Law Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine,* (Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 1998), 182.

[187] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 40, s. 659, h. 2946; BOA, A.{DVNS. MHM. d.,115, s. 340, h. 1465.

[188] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 17, s. 557, h. 2522.

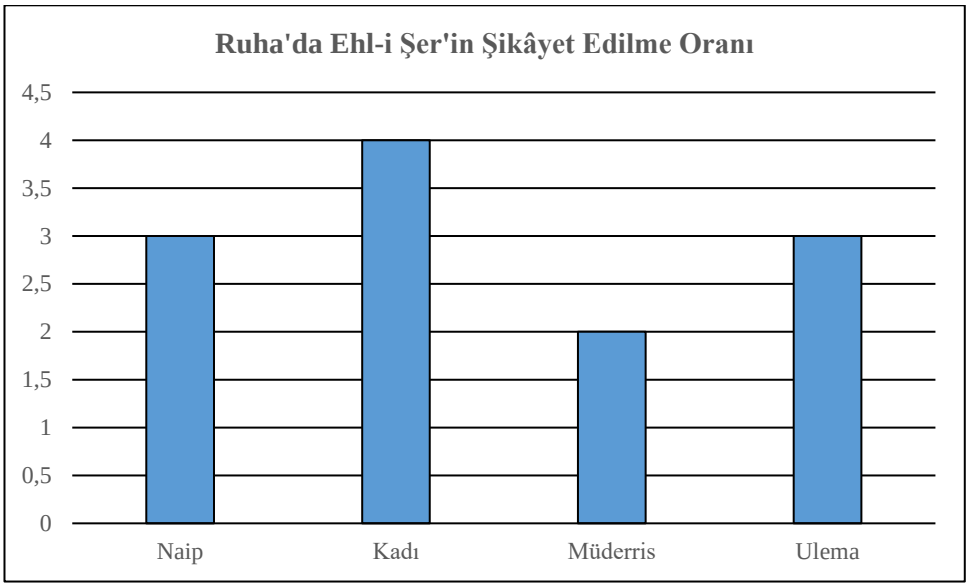
[189] Noémi Lévy-Aksu, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş (1879-1909),* çev. Serra Akyüz, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 68.

sorumlusu ve mahalle halkının temsilcisiydi.[190] Ancak bu temsilciler kendileri gibi aynı hizmeti yapan kişilere yönelik yapmış olduğu müdahalelerden dolayı şikâyet edilmişti.

1.2.2.3. Ruha

Diyarbekir ve Ayntab'ın ardından ehl-i şer'in şikâyet edilme oranında son sırayı Ruha almıştı. Ruha'da ehl-i şer' grubunda olup en fazla şikâyet edilen görevli kadı olmuştu. Kadı aynı şekilde şikâyet etme oranında da ilk sırayı almıştı.

Şekil 21: Ruha'da Ehl-i Şer'in Şikâyet Edilme Oranı

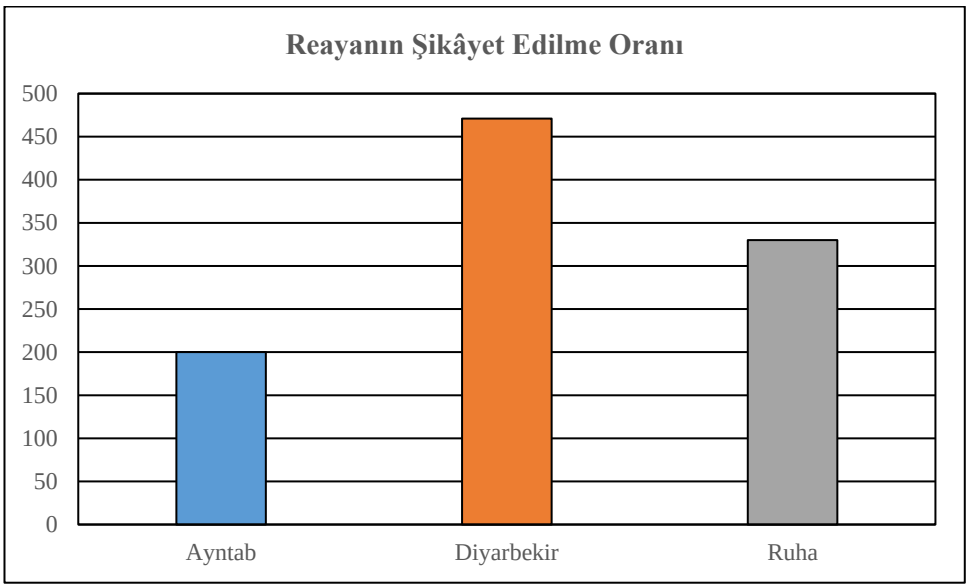
Şikâyet etme ve edilme oranında ilk sırayı alan kadıdan sonra diğer şikâyet edilen görevliler naip, ulema ve müderris olmuştu. Ruha kadısıyla ilgili şikâyetlerin içeriğine baktığımızda kadının, taşranın egemen güçlerinin haksız eylemlerine dayanak sağladığını görmekteyiz. Kadının yardımcısı naibin ise halka yapmış olduğu zulümlerden dolayı şikâyet edildiği görülmektedir. Şikâyetlerde ulema ve müderris olarak geçen görevlilerin ise vazifeye haksız müdahale ettiklerini gösteren şikâyetlere rastlanmaktadır.

[190] Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü,* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001), 62; Kemal Beydilli, "İmam", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 181; Ümit Güler, "Osmanlı Döneminde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Diyarbekir Eyaleti Örneği)", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 4/1, (2019): 2, 3; Mefail Hızlı, "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair", *Tesam Akademi Dergisi,* 1/1, (2014): 44; Necati Döğüş, "Osmanlılarda İmamlık Müessesesi ve Vakıflar", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 6/1, (2021): 22.

1.2.3. Reaya

Şikâyet edilme oranında reaya, Diyarbekir'de ikinci sırada, Ayntab ve Ruha'da birinci sırada yer almaktadır. Diyarbekir'de reayayla ilgili 472 adet, Ruha'da 330 adet, Ayntab'da ise 200 adet şikâyet bulunmaktadır. Diyarbekir ve Ruha'da şikâyet edilen reayanın sayısı, şikâyet eden reayanın sayısına nazaran daha az bulunmaktadır. Ayntab'da ise şikâyet edilen reaya sayısı, şikâyet eden reaya sayısına oranla daha fazladır. Diyarbekir'de şikâyet edilenler kategorisinde yer alan reaya, ehl-i örften sonra ikinci en fazla şikâyet edilen grup olmuştur. Ayntab ve Ruha'da ise reayanın şikâyet edilme oranı ilk sırada yer almaktadır. Oransal olarak üç şehri karşılaştırdığımızda ilk sırada Diyarbekir, ikinci sırada Ruha, üçüncü sırada da Ayntab'ın yer aldığı görülmektedir. Bu sıralama aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Şekil 22: Reayanın Şikâyet Edilme Oranı

Diyarbekir, Ruha ve Ayntab'da ehl-i örf ve ehl-i şer dışındaki vergi ödemekle yükümlü halk reaya sınıfını oluşturmaktaydı. Şikâyet defterlerinde yer alan kayıtlara nazaran reayanın şikâyet edilmesine neden olan birçok konu bulunmaktaydı. Bunlardan biri vakıflardı. Reaya sınıfının vakıfların gelirini, tevliyetini ve hizmetlinin hizmetini haksız bir şekilde ele geçirmek istemesi şikâyete neden olmuştu. Vakıflardan sonra bir diğer şikâyet edilme nedeni vergilerdi. Vergi ödemekle mükellef reaya bunu ödememek adına unvan gaspına girişmişti. Ayntab ve Diyarbekir'de askerî olduklarını iddia ederek vergi ödemekten kaçınmak istemişlerdi. Ancak bu kaçınmaları uzun

sürmemişti. Divan'a yapılan şikâyetler sonucunda askerî sınıftan olmadıkları ortaya çıkmıştı.

Reayanın şikâyet edilmesine neden olan konulardan biri de toprak rejimi ve tasarrufu olmuştu. Tımar, iltizam ya da malikâne olarak tasarruf edilen yerlerdeki mahsulleri ve vergileri haksız bir şekilde ele geçiren reaya bundan dolayı şikâyet edilmişti. Yine reayanın borç ilişkilerinde borcunu ödememesi, verasetin intikalindeki müdahaleleri ve evlilikle ilgili yaşanan sorunlardan ötürü şikâyet edildikleri görülmektedir. Bunların yanı sıra reayanın öldürme, yaralama, gasp, yağma, hırsızlık ve tecavüz suçlarından dolayı şikâyet edildiklerine yönelik kayıtlar mevcuttur.

Bahsi geçen tüm konularda reayanın reayaya, reayanın ehl-i örfe ve reayanın ehl-i şer' sınıfına karşı haksız fiillerde bulunduğu görülmektedir. Reayanın reayaya yönelik haksız fiillerinde özellikle Diyarbekir ve Ruha'da aşiretlere ve eşkıyalara dair şikâyetler daha ağırlıklı olarak yer almaktadır. Bu yönüyle Diyarbekir ve Ruha, Ayntab'dan ayrılmaktadır. Zira Ayntab'da aşiret ve eşkıyalara yönelik şikâyetler oldukça azdır. Söz konusu bu durum Ayntab'daki feodal etkinin diğer iki şehre nazaran daha zayıf olduğunu göstermekteydi.

Reayanın şikâyet edilme oranında aşiret ve eşkıyalar kadar mütegallibe, eşirra, cebabire, zaleme ve ashâb-ı ağraz da etkili olmuştur. Şikâyetlerde bu şekilde adlandırılan kişilerin aslında farklı bir özellikleri yoktu. Çünkü bunlar eşkıyalar gibi yaptıkları şekavetten dolayı bu şekilde adlandırılmışlardı. Nitekim bunlardan biri mütegallibeydi. Mütegallibe, zorba ve derebeyi anlamına gelmektedir.[191] Ekseriyetle zorba diye adlandırılan mütegallibe kaza içerisinde belirli bir güce ve mevkiye sahipti. Bu gücü köylünün hakkı olduğunu düşündüğü şeyleri ellerinden alarak sağlamaktaydı.[192] Mütegallibelerin kanunsuz hareketleri 1683 yılından itibaren artmaya başlamıştı. Çünkü arkalarında *ehl-i örf* denilen bir kuvvet bulunmaktaydı.[193] Arkalarındaki bu kuvvet ve gücün yanı sıra merkezi otoritenin savaşlar nedeniyle zayıflaması onlara istediği ortamı sağlamıştı. Böyle bir ortamda eşkıyalarla, ehl-i örfle ya da ehl-i şer'le kuvvetlerini daha da arttıran mütegallibeler, Ayntab, Diyarbekir ve

[191] Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004), 1281.
[192] Suraiya Faroqhi, *Devletle Başa Çıkmak,* çev., Hamide Koyukan Bejsovec, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 64.
[193] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 354, h. 1.

Ruha halkına zulümler yapmaktaydı. Himayelerindeki bu kişilerle birlikte hareket eden mütegallibeler kanunsuz vergi toplamakta, vakıfların gelirlerine müdahale etmekte, gasp ve yağma yapmaktaydı.[194]

Yapmış oldukları faaliyetlerden ötürü mütegallibe olarak adlandırılan bu kişilerin yanı sıra eşirra, cebabire, zaleme ve ashab-ı ağraz da bulunmaktaydı. Eşirra kötü, şerli, şirret ve zararlı kimseler anlamına gelmekteydi.[195] Mütegallibe ile aynı anlama gelen cebabire ise zorbalar, zorlayıcılar ve cebrediciler manasındadır.[196] Zaleme, zalim kelimesinin çoğulu olup zalimler olarak kullanılmaktadır. Ashab-ı ağraz da kötü niyetli ve kötü maksatlı kimseleri tanımlamaktadır.[197] Zorbalığın, zalimliğin ve kötülüğün eylemlerini ve bu eylemlerin faillerini tanımlayan bu kelimeler üç şehirde de şikâyet edilen reaya kategorisinde yer almıştı.

Reaya kategorisinde bulunan kadınlar da gerek yerel mahkemelerde gerekse de Divan-ı Hümayun'da şikâyet eden ve edilenler olarak hak arayışında bulunmuşlardı. Nitekim defterlerde yer alan şikâyetlere göre Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki kadınların erkekler kadar olmasa da şikâyet etme ve edilme konusunda aktif oldukları görülmektedir.

Kadınların bu konudaki aktifliği yalnızca Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'ya özgü bir durum değildi. Nitekim Haim Gerber bir çalışmasında XVII. yüzyılda Bursa'daki kadınların da bizzat mahkemeye gidip, davalarını özgürce savunduklarını belirtmektedir.[198] Yine Ronald C. Jennings de aynı yüzyıllarda Kayseri'deki kadınların, tıpkı erkekler gibi mahkemeye gidebildiklerini söylemektedir.

---

[194] Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 73-80; Nihal Metin, "XVIII. Yüzyılda Malikâne Olarak Mütegallibe Eline Geçen Sancaklardan Reayanın Dağılmasına Dair Bir Örnek: Eğinli İshak Paşa ve Arapgir Sancağı", *International Journal of Social Inquiry,* 15/1, (2022): 130; Selçuk Günay, *Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850),* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 31.

[195] Ensar Köse, "İçel Sancağında Kargaşa: Suhte Fesadı (1576-1606)", *Çukurova Araştırmaları Dergisi,* 3/1, (2017): 32; *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi,* 5.bs., ed. Ali Öge, (Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 2017), 111.

[196] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 16.bs., (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999), 127.

[197] Muhammet Nuri Tunç, "Timar Tevcihlerine Dâir Bir Değerlendirme: 938 Numaralı Timar Tahrir Defteri Örneği", *Özgün Tarih Araştırmaları 1,* ed. Ayşe Erkmen, (Ankara: İksad Yayınevi, 2021), 271.

[198] Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies,* 12/3, (1980): 233.

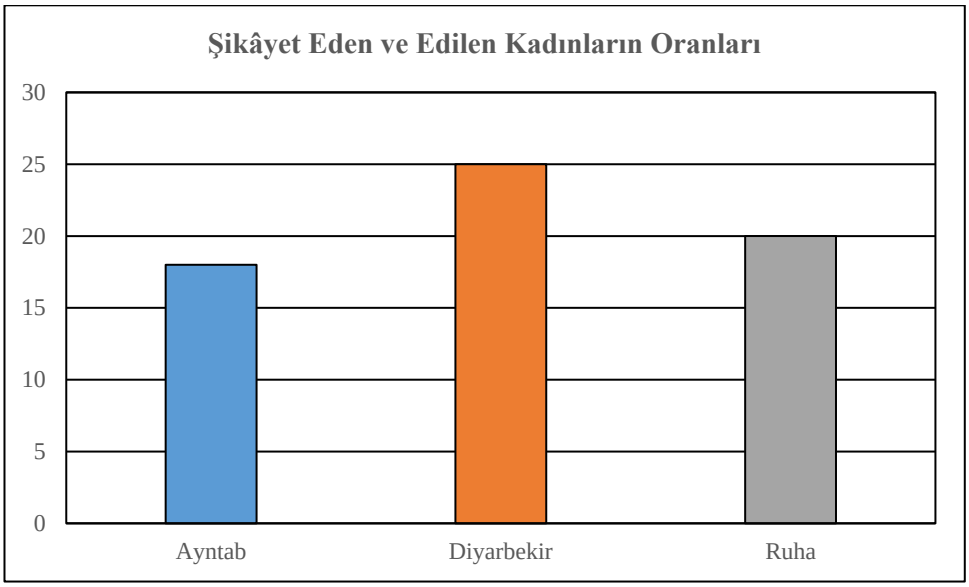
Mahkemenin kendilerini tam olarak dinleyeceğinden emin olan bu kadınlar herhangi bir şikâyeti ve herhangi bir suçlamayı kamuya açabilmekteydiler.[199]

Kadınların mahkemeyi kullanma pratikleri,[200] hukukî haklarının farkına vardıklarını göstermektedir. Kamusal mekân kullanımında özgür olan kadınlar, yargı sistemi içerisinde kendi haklarını talep etmekteydiler. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki kadınlar ister davalı olsun ister davacı olsun Divan-ı Hümayun'a şikâyetlerini iletmişlerdi. Üç şehirdeki kadınların Divan'a ilettikleri şikâyetlerin oranı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

[199] Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman, Judical Records - the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 18/1, (1975): 61; Jennings'in kadınlarla ilgili bir diğer çalışması için bkz., Ronald C. Jennings, "The Legal Position of Women in Kayseri, A Large Ottoman City, 1590-1630", *International Journal of Women's Studies*, 3, (1980): 559-582.

[200] Kadınların mahkemeyi kullanma pratiklerine yönelik bazı çalışmalar için bkz., Dragana Amedoski, "Belgrade Women in Ottoman Society: Muslim Women from Belgrade at Sharia Court (17th Century)", *Belgrade 1521-1867,* ed. Dragana Amedoski, (Belgrade: The İnstitute of History Belgrade: Yunus Emre Enstitüsü, Turkish Cultural Centre Belgrade, 2018): 53-64; Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5, (2005): 575-621; Judith Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1985); Fariba Zarinebaf-Shahr, "Osmanlı Kadınları ve 18. Yüzyılda Adalet Arama Geleneği", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları,* ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 241-250; Fatma Müge Göçek vd., "18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları,* ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 47-62; Sophia Laiou, "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar: Rum Cemaatinin Şer'iyye Mahkemelerinde Açtığı Kişilerarası Davalar ve Aile Davaları (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih,* der. Amila Buturovic, İrvin Cemil Schick, çev. Güliz Erginsoy, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009): 253-280; Svetlana Ivanova, "Hristiyan Rumeli Kadınları, Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih,* der. Amila Buturovic, İrvin Cemil Schick, çev. Güliz Erginsoy, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009): 163-210; Zülfiye Koçak, "Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği: Vidin Örneği (1700-1750)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 7/1, (2018): 167-210; Zülfiye Koçak, "Ayntab Mahkemesinde Kadınların Hak Arama Mücadelelerine Dair Bazı Değerlendirmeler (1600-1650)", *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, 4/1, (2021): 15-36; Dror Ze'evi, "Women in the Seventeenth Century Jerusalem", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 27, (1995): 157-173; Ensar Köse, "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Hak Arama Kültürü", *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 1,* ed. Fethi Gedikli, (İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2016): 291-321; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Mülkiyet Hakları ve Karşılaştıkları Hukuki Sorunlar", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* 30/2, (2017): 325-364; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Kadınların Mahkemeyi Kullanmaları Üzerine Bazı Bilgiler: XVII. Yüzyıl Sofya", *Tarih ve Tarihçi,* 1/1, (2022): 53-72; Veysel Gürhan, "Kadınların Dîvân-ı Hümâyun'a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbekir Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* 10/32, (2017): 323-347.

Şekil 23: Şikâyet Eden ve Edilen Kadınların Oranları

Grafikte gösterildiği üzere şikâyet eden ve edilen kadınların oranlarında Diyarbekir yine birinci sıradaydı. Diyarbekir'i ikinci sıra ile takip eden Ruha olmuştu. Üçüncü ve son sırada Ayntab yer almaktaydı. Ancak üç şehirdeki kadınların şikâyet etme ve edilme oranları birbirine yakın düzeydi. Arada büyük bir oransal fark görülmemekteydi. Fakat şikâyet eden kadınların, şikâyet edilen kadınlara nazaran daha ağırlıklı olduğu tespit edilmiştir. Kadınları şikâyet etme konusunda mahkemeye sevk eden sorunlar ekseriyetle vakıflardan, verasetten, evlilik ve evlilikten doğan ihtilaflardan kaynaklanmaktaydı. Vakıfların gelirleriyle ilgili yaşanan sorunlarda kadınlar Divan'a gidip şikâyetlerini iletebilmekteydiler. Vakfın gelirleri kadar verasetle alakalı problemlerde de kadınlar şikâyetçi olmuşlardı. Kadınların gelir ve veraset dışında şikâyetçi olduğu bir diğer konu evlilikti. Evlilikte yaşanan sorunlar ve mehir konusu kadınları mahkeme kanalına sevk etmişti. Kadınlar bahsi geçen bu ihtilaflardan dolayı Divan'a tek başına gidebildiği gibi aile üyelerinden biriyle de aynı şekilde Divan'a gidebilmekteydi. Bu gibi konularda Divan'a şikâyetini ileten kadınlar konu tecavüz olunca kendileri yerine aile üyelerinden biri Divan'a giderek onun adına hak ve adalet talebinde bulunmuştur.

Üç şehirde şikâyet eden kadınlar kadar şikâyet edilen kadınlar da bulunmaktaydı. Vakfın gelirinden veya verasetten haksız bir şekilde nemalanmak isteyen kadınlar şikâyet edildiği gibi aynı zamanda aile üyelerine yönelik haksız tutum ve davranışlarından ötürü de kadınlar şikâyet edilmişlerdi. Örneğin Diyarbekir'de

Seyyid Mehmed ve Seyyid el-Hac Ali'nin şikâyetine göre bunların amcası oğlu İskender Paşazâde denilen kişi vefat edip, muhallefatı kendilerine ve eşine intikal etmişti. Ancak şikâyette ismi yazılmayan eşi muhallefatın hepsini zapt edip bunların hakkını vermemişti. Söz konusu zapt üzerine ellerine şeyhülislamdan fetvasını alan Seyyid Mehmed ve Seyyid el-Hac Ali, Divan'a giderek şikâyetlerini iletmişlerdi.[201]

1.2.3.1. Zimmiler

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da reaya grubu içerisinde yer alan tebaalardan biri de zimmilerdir. Bilindiği üzere İslam hukukuna göre insanlar Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. İslam hukuku Müslümanları tek grup olarak kabul ederken Müslüman olmayanları kendi içinde iki gruba ayırmıştır. Bunlar müşrikler ve ehl-i kitaplardır. İslam ülkesinde yaşayan ehl-i kitaplara zimmi denilmektedir. Bunlar Musevî, Hristiyan, Mecusiler ve Sabiîler'dir.[202] Zimmi kelimesi zimmet kökünden gelmektedir. Zimmet sözlükte antlaşma, eman, ahid ve güvence anlamlarına gelmektedir. İslam ülkesinde daimî suretle yaşamak isteyen yabancılarla yapılan bir nevi vatandaşlık sözleşmesine zimmet akdi ve sözleşme yapılan gayrimüslimlere ise zimmi yahut zimmet ehli adı verilmiştir.[203]

Müslüman emanına girmiş olan zimmiler hem kendi aralarında hem de Müslümanlar ile ortaya çıkan hukukî anlaşmazlıklarda şikâyette bulunma hakkına sahiplerdi.[204] Zimmiler de tıpkı Müslümanlar gibi gerek Müslüman mahkemelerine

---

[201] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 172, s. 87, h. 3.

[202] Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları,* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2002), 8; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 2 ;Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 3/1-4, (1987): 116; Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 420; Özge Demir, "İslam Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 72/1, (2014): 741; İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 7, (2003): 125.

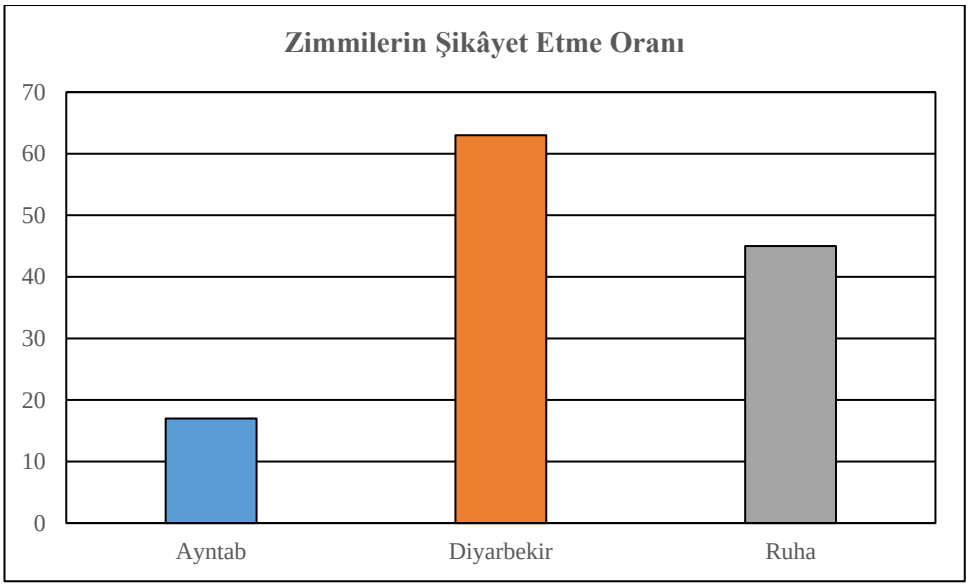
[203] Mustafa Fayda, "Zimmî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 428; M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 438; M. Macit Kenanoğlu, "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5, (2005): 553; Eyüp Said Kaya vd., "Zimmet", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 424; İsmail Asoğlu, *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910),* (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 14.

[204] Seda Örsten Esirgen, "İslam-Osmanlı Ceza Hukukunda Zimmiler", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi,* 21, (2016): 187; Ronald C. Jennings, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 21/3, (1978): 252-273; İhsan Karataş, "Osmanlı

gerekse de Cemaat mahkemelerine başvurup, haklarını arayabilmekteydi. Zimmiler özel hukuk kapsamına giren davalarda Cemaat mahkemelerini, ceza hukuku ve kamu hukuku alanında ise Müslüman mahkemelerini kullanabilmekteydi.[205] Birçok konuda Müslüman mahkemelerini kullanan zimmiler için bu mahkemeler onlara daha büyük bir teminat sağlamaktaydı. Çünkü zimmiler belirli konularda kendi sert dini kurallarından kaçmak için Müslüman mahkemelerini araç olarak görüyorlardı.[206]

Herhangi bir konuda haksızlığa uğradığını düşünen zimmiler, hem yerel mahkemeyi hem de Divan-ı Hümayun'u kullanabilmekteydiler. Nitekim Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki zimmiler de aynı şekilde Divan-ı Hümayun'u giderek şikâyetlerini iletmişlerdi. Üç şehirdeki zimmilerin şikâyet etme oranı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Şekil 24: Zimmilerin Şikâyet Etme Oranı

Grafikte görüldüğü gibi Divan-ı Hümayun'a şikâyetlerini ileten zimmilerin oranında Diyarbekir 64 adet şikâyetle birinci sırada yer almaktadır. Diyarbekir'i 45 adet şikâyetle ikinci sırada takip eden Ruha olmuştur. Son sırayı ise 17 adet şikâyetle

Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 15/1, (2006): 271.

[205] Mehmet Âkif Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 3.bs., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 66; Sedat Bingöl, "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Cerîde-yi Mahâkim'deki Üst Mahkeme Kararları", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 20/1, (2005): 20.

[206] M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek,* 4.bs., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 229.

Ayntab almıştır. Ancak şunu da eklemek gerekir ki Divan-ı Hümayun'a şikâyet eden zimmiler kadar şikâyet edilen zimmiler de olmuştur. Ancak zimmilerin şikâyet etme oranı yüksek olduğundan ötürü bu başlıkta şikâyetçi oldukları konulara ve oranlara değinilmiştir.

Defterlerde yer alan kayıtlara nazaran üç şehirdeki zimmilerin şikâyet etmelerine etken olan husus borç ilişkilerinden, eşkıyalardan, toprak tasarrufundan, vakıflardan, kanunsuz vergi taleplerinden ve taşra bürokratlarının zulümlerinden kaynaklanmaktaydı. Zimmilerin borç ilişkileriyle ilgili şikâyetleri, ekseriyetle alacaklı taraf olarak verdikleri parayı alamamalarından kaynaklanmaktaydı. Taşra yöneticisine ya da reayaya borç veren zimmiler, verdikleri meblağı alamayınca Divan-ı Hümayun'un yolunu tutmuşlardı. Zimmilerin yine Divan-ı Hümayun'un yolunu tutmalarına neden olan etkenlerden biri eşkıyalardı. Konar göçer eşkıya taifesinin ya da ekrad taifesinin şiddetine maruz kalan zimmiler, ellerine fetvalarını alarak şikâyetçi olmuşlardı. Böyle bir olay H. 1135/M. 1723 yılında Diyarbekir Amid'de gerçekleşmişti. Abdullah isimli zimmi babasının Börekçiler Hanı'na sarf eylediği masrafı vermeye yanaşmayan şahıslara karşı yürütmüş olduğu hak arayış çabasında eline fetvasını alarak şikâyetçi olmuştu. Abdullah'ın babası Davis, Börekçiler Hanı'na[207] kendi malından iki bin iki yüz altmış beş kuruş vakıf için sarf eylemişti. Ancak babası sarf eylediği bu parayı almadan vefat etmişti. Vefatının ardından oğlu Abdullah babasının harcadığı parayı mütevellinin varislerinden talep etmişti. Davis'in vefat ettiği yıllarda vakfın mütevellisi İsmail de vefat etmişti. Dolayısıyla Abdullah babasının hakkını ancak mütevellinin varislerinden isteyebilirdi. Ancak varisler *zaman mürur eyledi* diyerek vermekte bahane etmişlerdi. Babasının hakkını alamayan Abdullah şeyhülislamdan fetvasını alarak ve hücceti olduğunu bildirerek şikâyetçi olmuştu.[208] Yine Diyarbekir'de H. 1148/M.1735 yılında evine gittiği sırada yoluna inen konar göçer eşkıyasının saldırısına maruz kalan zimmi, bu saldırıda kolu yaralanmış şekilde kurtulmuştu. Saldırının ardından hem şeyhülislamdan fetvasını hem de hüccetini eline alan zimmi delillendirme araçları[209] ile Divan-ı Hümayun'a

[207] Şikâyette geçen bilgilere göre Börekçiler Hanı, Hacı Beg'in evlatlarına vakfettiği bir handır. Bu han evlatlık bir vakıftır. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 95, s. 491, h. 3.
[208] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 95, s. 491, h. 3.
[209] Mustafa Oğuz vd., "Hüccet", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 446.

giderek şikâyetçi olmuştu.[210] Diyarbekir'deki bu iki olay Müslümanların haklılık dayanağını kullandıkları gibi gayrimüslimlerin de aynı şekilde haklılık dayanağını kullanabildiklerini göstermekteydi.

Toprak tasarrufuyla ilgili haksız bir müdahalede de zimmiler yine sipahilerle birlikte Divan-ı Hümayun'a gidip şikâyetçi olmuşlardı. Vergi konusunda ise zimmiler vergilerini vermelerine rağmen ya da vermeye razı olmalarına rağmen zabitlerinin veya yöneticilerinin kanunsuz vergi talebinden ötürü mustarip olmuşlardı. Valilerin pişkeş adı altında zimmileri rencide etmesi bir diğer şikâyet nedeni olmuştu. Dolayısıyla bahsi geçen tüm bu konularda Zimmiler, Müslümanlar gibi Divan-ı Hümayun'a şikâyetini iletebilmekte ve haksızlık karşısında haklılıklarının delili olan fetva ve hüccetleri kullanabilmekteydiler.

1.3. ŞİKÂYET HAKKI VE ŞİKÂYET ETME BİÇİMLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kişi gerek kendi şahsına ve gerekse de ammeyle ilgili olmak üzere nizamlara ve kanunlara aykırı gördükleri bütün hususları ya da bir hakkın yerine getirilmemesi sebeplerine istinaden yerel mahkemeye veya Divan-ı Hümayun'a şikâyet edebilmekteydi.[211] Şikâyetler merkez ve taşra arasındaki ilişkinin canlı kalmasını sağlamaktaydı. Zira merkeze haber ulaştıran kaynaklardan birini şikâyetçiler oluşturmaktaydı. Herhangi bir hukuksal sorunu ya da taşradaki devlet görevlisini şikâyet etmek isteyenler merkeze gelerek Divan-ı Hümayun'a şikâyetlerini iletmekteydi.

Şikâyet hakkını kullanmak isteyen kişiler bunu çeşitli yollarla sağlamaktaydı. Bunlardan bir kısmı şikâyetlerini iletmek için bizzat kendileri gelmekteydi. Bir kısmı da kendilerini temsil edip haklarını araması için bir kişi tutmaktaydı. Başkente şikâyetlerini iletmek için gelen bu kişiler burada kaldıkları süre zarfında mustarip oldukları konuyu oradaki halkın büyük bir çoğunluğu duymuş oluyordu.[212]

---

[210] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 150, s. 210, h. 772.
[211] Gülden Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları: Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler,* (İstanbul: Derlem Yayınları, 2010), 2, 3; Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler,* 8.bs., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 220.
[212] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* 5.bs., çev. Elif Kılıç, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 94, 95.

Yerelin başkent halkına ve merkezi bürokrasiye yapmış olduğu bu çağrı ikisi arasındaki ilişkinin canlı kalmasını sağlıyordu. Zira bu sayede merkez, yereli kontrol altında tutabilme ve denetleyebilme imkanına sahip olabiliyordu. Reayanın şikâyet ederek devletten adalet talep etmesi ve devletin de bu talebe karşılık vermesi devlet ve toplum arasında karşılıklı bir ilişkinin olduğunu göstermekteydi.[213] Bu karşılıklı ilişkide reaya, şikâyetleri vasıtasıyla hükümeti bilgilendirebiliyor, uyarabiliyor ya da bir şekilde talimat verebiliyordu.[214] Reaya, hükümetin gücünü, kendi amaçları için kullananları doğrudan hükümetle iletişime geçerek haber veriyordu. Hükümet böylece en uzak eyaletlerde dahi meydana gelen her türlü olaylardan haberdar oluyordu.[215]

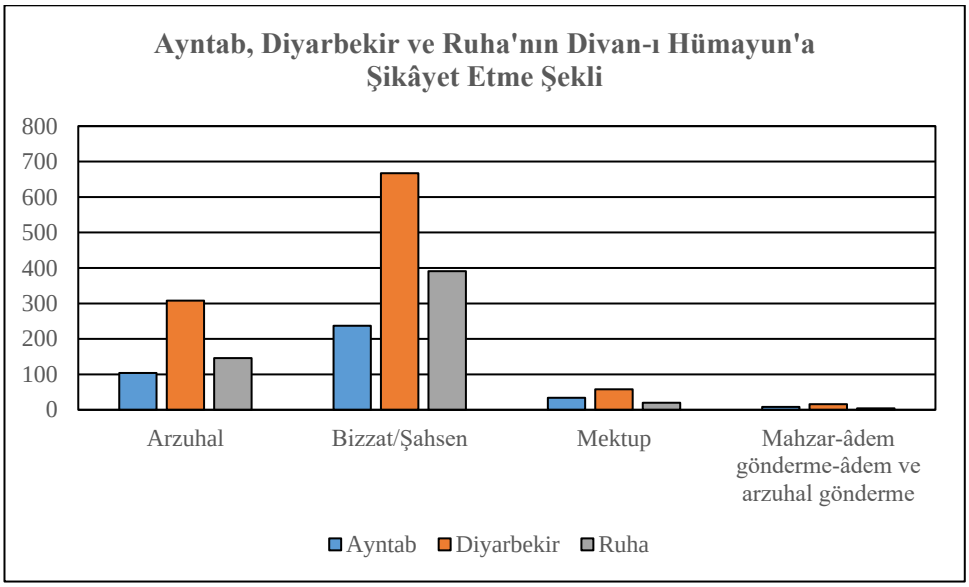
Merkez ve taşra arasında doğrudan iletişimi sağlayan şikâyet eylemi aslında siyasî bir eylemdi. Çünkü bu eylemi yapan kişi ya da kişiler yerel ve merkezi otorite ile karşılaşıyordu. Bir arenaya dönüşen bu karşılaşmada hak arayışına dair talep sesleri yükseliyordu. Bu hak arayışında kişiler yerel bağlantılardan faydalanarak, önceki emir ve dilekçelere atıflarda bulunarak meramlarını Divan-ı Hümayun'a iletiyorlardı.[216]

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha sakinleri de bunlardan yararlanarak şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a iletmişlerdi. Ancak bu iletim çeşitli biçimlerde gerçekleşmekteydi. Yukarıda da değindiğimiz gibi şikâyetçiler ya bizzat kendileri gelerek ya da bir kişi tutarak şikâyetlerini Divan'a iletebilmekteydi. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın şikâyetlerini iletme yolu aynı bu şekilde gerçekleşmekteydi. Şimdi üç şehrin Divan'a şikâyetlerini hangi şekilde ilettiklerini grafik üzerinden inceleyelim.

---

[213] Cenk Reyhan, "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi Bir Açıklama Modeli", *Toplum ve Bilim Dergisi*, (İstanbul: Birikim Yayıncılık, 1999-2000), 277.
[214] Marcia Schmidt Blaine, "The Power of Petitions: Women and the New Hampshire Provincial Goverment, 1695-1770", *Petitions in Social History*, ed. Lex Heerma Van Voss, (Cambridge: Printed in Great Britain by the University Press, 2001), 64.
[215] James E. Baldwin, "Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 75/3, (2012): 501.
[216] Nilay Özok Gündoğan, "II. Meşrutiyet Devrimi'ne "Çevresel" Bir Yaklaşım II. Meşrutiyet Sonrası Diyarbekir'de Köylü Arzuhallerindeki Toprak Anlaşmazlıkları", *Osmanlı Döneminde Diyarbekir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 200.

Şekil 25: Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın Divan-ı Hümayun'a Şikâyet Etme Şekli

Grafikte görüldüğü üzere Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın Divan-ı Hümayun'a şikâyet etme şekilleri arzuhalle, bizzat gelerek, mektup göndererek ve mahzar, âdem gönderme, âdem ve arzuhal gönderme şeklinde gerçekleşmiştir. Üç şehrin şikâyet etme biçimleri arasında en fazla kullandıkları yöntem Divan-ı Hümayun'a gelmek olmuştur. Şikâyetlerini Divan-ı Hümayun huzurunda şahsen dile getirme şekli diğer şikâyet etme şekillerine nazaran daha fazla tercih edilmiştir. Çünkü arzuhalle ya da diğer şikâyet etme şekillerinde gerek şikâyeti ileten adamın gerekse de arzuhal masraflarını kişi kendisi karşılamaktaydı. Şikâyeti ileten adamın yol masrafı, yeme içme ve barınma gibi ihtiyaçlarını karşılamaktansa kişi şikâyetini bizzat kendisi Divan'a giderek iletmeyi tercih etmiş olmalıdır. Bunun yanı sıra kişinin, şikâyetini Divan-ı Hümayun'a bizzat kendi iletmesi şikâyetin iletilmesi ve çözüm konusundaki güvenirlik hissinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Defterlerde incelediğimiz şikâyetlere göre Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın % 64 oranında şikâyetlerini bizzat Divan-ı Hümayun'a gelerek yaptıkları görülmektedir. Şikâyeti şahsen dile getirme şekli Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da olduğu gibi şikâyetler üzerinden yapılmış diğer çalışmalarda da en fazla tercih edilen yöntem olduğu görülmektedir. Murat Tuğluca'nın söz konusu bu alanda yaptığı bir

çalışmasında bizzat şikâyet etme oranı % 73, Hülya Taş'ın Ankara kaynaklı çalışmasında ise bizzat şikâyet etme oranı % 61.36 olmuştur.[217]

Divan-ı Hümayun'a gelmek dışında şikâyet başvurusunun ikinci bir yaygın kullanımı arzuhal olmuştur. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'nın şikâyetlerini arzuhal ile Divan'a iletme oranı % 29'dur. İkinci sırada yer alan arzuhaller haksızlıktan kaynaklanan şikâyetlerde, bir görev ya da ücretin istenmesinde veya bir yanlışlığın düzeltilmesi gibi durumlarda verilmekteydi.[218] Haksızlığın kaldırılması ve hakkın temini için siyasî, adlî ve idarî işlemlerin yapılması gerekmekteydi. Dolayısıyla arzuhaller bu işlemlerin yapılması için gerçek ve tüzel kişiler tarafından Divan-ı Hümayun'a iletilmekteydi.[219] Şunu da eklemek gerekir ki Divan-ı Hümayun'a arzuhalini iletme hakkına sahip olan halk aynı şekilde padişah Cuma namazına giderken, sefere gidip veya dönerken, ava gittiklerinde, ziyaret ve merasimlerde arzuhalini iletebilmekteydi.[220]

Divan-ı Hümayun'a arzuhalle yapılan şikâyet başvurusu Tuğluca'nın belirttiği üzere aslında şahsen yapılan bir başvuru biçimiydi. Zira şikâyet başvurusunda bulunacak kişinin eğer yazma becerisi varsa ve bu becerisi dönemin dilekçelerindeki dil ve üsluba uygun ise dilekçesini kendisi yazardı. Fakat dilekçe sahipleri büyük bir ihtimalle profesyonel arzuhalcilerden ya da başka okur yazar kişilerden yardım alıyorlardı. Profesyonel arzuhalcilerden yardım almak isteyenler İstanbul'a gelip bu kişilere başvurmaktaydı. Şikâyetçi böylece arzuhalini yani dilekçesini kendisi teslim edip nihayeti bekleyeceği gibi aynı zamanda dilekçesiyle beraber Divan-ı Hümayun'a da çıkabilirdi. Bu bağlamda arzuhalle veya şahsen yapılan başvuru şekli birbirine benzemekteydi.[221] Ancak şunu eklemek gerekir ki Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'dan kalkıp zahmetli yolculuklar neticesinde İstanbul'a gelip şikâyetçi olmak öyle kolay değildi. Bunun belirli zorlukları ve sıkıntıları bulunmaktaydı. Söz konusu bu durum

[217] Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* 49; Hülya Taş, "Osmanlıda "Şikâyet Hakkı"nın Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim,* 2/3, (2007/3): 192.
[218] Mehmet İpşirli, "Arzuhal", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 447.
[219] Mehmet Aykanat, *Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı,* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2019), 29.
[220] Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları: Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler,* 5; İpşirli, "Arzuhal", 447.
[221] Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* 50; Özok Gündoğan, "II. Meşrutiyet Devrimi'ne "Çevresel" Bir Yaklaşım II. Meşrutiyet Sonrası Diyarbekir'de Köylü Arzuhallerindeki Toprak Anlaşmazlıkları", 201.

XVII. yüzyılda kaleme alınan Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn adlı eserde şu şekilde geçmektedir:

> *...Kimisi ömründe mu'azzam şehr görmemişdür. Türk vardur ki iskeleden Dîvân-ı Âliye gelince kırk kişiye sormayınca Dîvânı bulamaz. Bu kande kaldı kin Dîvân yazıcıların evini bula. Bunların hâli budur ki evvelâ Dîvân-ı Âliye ki varurlar hükm-i şerîf emr olunur, şâd olurlar. Sonra sora sora reîsü'l-küttâb hazretlerinin evini bulurlar. Dahî âdet-i kadîmdür ki ol hüküm isteyen Türk'ün eline barmak kadar kâğıd virilür ve derler ki "var imdi sen bu kâğıdı fulân mahallede fulân yazıcıya vir, ol senün hükmünü yazıverir" derler. Dahî ol dermend eğer yayla yörüklerinden olub ömründe ne ekâbir ve ne bu asl şehir görmedi ise, vakt olur ki Dîvânsız günlerde iki gün gezer bulamaz. Sonra konak yerine dahî yavı kılur. Başına dürlü dürlü haller gelür, tâ cum'aertesi girü Dîvâna gelür, ol emr etdükleri kâtibi bulur, kâtib dahî neylesün ol dar yerde Türk ile oturub hükmünü yazmağa kabil değül. "Gel anda evde murâdunuz üzerine yazıvireyin" der. Tekrâr ol derdmend zâr u sergerdân gezer. Meğerki şerrîr Türk ola nice kere hükm-i şerîf çıkarmış ola ki iki üç günde hükmün ala. Mâ bakisi hükmünü alıncaya değin çok belâ çeker. Zîrâ "el-garîbü kel-a'mâ"dür, geze geze hükme virecek akçesin dahî ekleyler, sonra hükmünü dahî bulsa akçesiz alımaz, âh vâh ile çıkar gider, mazlûmlardır. Hem ötede zulme uğramuşdur hem bunda gelüb işleri bitmeyüb arkasındaki kepenek ve gayrı esbabçuğun satar...*[222]

Taşradan İstanbul'a gelen şikâyetçinin dilekçesini Divan-ı Hümayun'a ulaştırma gayreti ve zorluklarını aktaran bu eser,[223] ayrıca şikâyetçi olmanın maddî zorluklarına da değinmektedir. Öyle ki şikâyetçinin hükmü alıncaya kadar yaşadığı

[222]Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar-Kitâb-ı Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzü'l-Mülûk,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 127, 128.

[223] Suraiya Faroqhi mahkemeler erişilir olup olmamasıyla ilgili meskûn bölge kıyılarında yer alan mahalle sakinlerinin kent merkezini çok iyi bilmediği ve yargı makamına başvurmakta çekingen olabileceklerini belirtmektedir. Yine Faroqhi, kadınların mahkemeye ulaşma konusunda muhtemelen zorluk yaşadıklarını söylemektedir. Suraiya Faroqhi, "Padişahın Toplumsal ve Siyasal Seçkinlerle Karşı Karşıya Gelen Sıradan Tebaası: Hikâyelerini Ortaya Çıkarabilir miyiz?", *İmparatorluğun Öteki Yüzleri,* der. Fırat Yaşa, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019), 29.

zorluk yetmezmiş gibi bir de hükmü bulsa dahi vereceği paradan ötürü zorluk ve sıkıntı yaşadığı görülmektedir. Hatta hükmü almak uğruna şikâyetçinin giyecek kıyafetini dahi sattığı belirtilmektedir. Konuyla ilgili Suraiya Faroqhi, Ankara ahalisinin şikâyetlerini iletmesi için İstanbul'a gönderdikleri vekillerine iki yüz veya üç yüz kuruş ödediklerini ve bundan dolayı şikâyetçi olmanın ucuz olmadığını açıklamaktadır. İstanbul'a gönderilen kişi için verilen ücret dışında ayrıca şikâyetçiler, arzuhalcilere de dilekçe yazmaları için belirli bir miktar para ödemektedir. Şikâyetçi olmanın maddî zorluklarına değinen Faroqhi, hak arayışına girişen kişiler üzerinden varsayımlar yaparak belirli çıkarımlar yapmaktadır. İlk olarak hak arayışını sürdüren kişilerin varlıklı gruplara mensup kişiler olduğu varsayımında bulunan Faroqhi, daha sonrasında bazen cemaat ve köy ahalisinin de şikâyet mekanizmasını kullandığını ve bundan dolayı ilgili harcamaların fahiş olmadığı çıkarımını yapmaktadır.[224] Evet Faroqhi'nin söz konusu bu çıkarımı doğruydu. Çünkü Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'dan varlıklı gruplar şikâyet mekanizmasını kullandığı gibi reaya sınıfından aşiretler, cemaatler, esnaf ya da *nâm kimesne* ve *fukara* olarak adlandırılan kişiler de şikâyet mekanizmasını kullanmaktaydı. Şikâyetlerdeki fukara kelimesi yoksulluk kavramını ifade etmekteydi.[225] Her iki sınıfın Divan'a şikâyetini iletebilmesi harcamaların ciddi oranda fahiş olmadığını da göstermekteydi. İllaki belirli bir harcama ya da zorluklar yaşanmaktaydı. Çünkü taşradan kalkıp İstanbul'a gitmek dönemin koşulları göz önüne alındığında zor olabilirdi. Taşradan hiç çıkmamış bir kişinin İstanbul'a gelmesi ve burada Divan'a ait işlemleri sürdürebilmesinin muhakkak ki belirli zorlukları bulunmaktaydı. Fariba Zarinebaf-Shahr, uzaklığa ve tehlikelere karşın kadınların Mısır'dan kalkıp İstanbul'a gelerek şikâyetlerini ilettiklerini belirtmektedir. Dolayısıyla insanları imparatorluğun en uzak köşelerinden harekete geçiren etken haksızlık ve adaletsizlik karşısında adaleti ve hakkı aramalarıdır.[226] Bu arayışta ne dil, ne din, ne cinsiyet ne de sınıf ayrımı bulunmamaktadır. Sultanın adaletine nail olmanın ve adalet şemsiyesi altında barınmanın haksızlığı ve adaletsizliği engellediği düşünülmektedir. Bu yüzden

[224] Faroqhi, *Devletle Başa Çıkmak,* 42.
[225] Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İnalcık, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 402.
[226] Zarinebaf-Shahr, "Osmanlı Kadınları ve 18. Yüzyılda Adalet Arama Geleneği", 243.

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki insanlar Divan'a gelerek ya da arzuhal sunarak adalet şemsiyesi altında barınmak istemişlerdir.

Adalet şemsiyesi altında barınmanın gelmek ve arzuhal sunmak dışında bir diğer yolu mektup göndermek olmuştur. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da bu mektuplar ekseriyetle kadılar ve onların yardımcıları naipler tarafından Divan'a iletilmekteydi. Üç şehirde bu şekildeki şikâyetlerin oranı % 6 olmuştur. Divan-ı Hümayun'a gelemeyen şikâyetçiler, kadı mahkemelerine giderek şikâyetlerini iletmekteydiler. Çünkü yerel mahkemenin yargıcı sıfatını taşıyan kadı, hükümdarın uzantısı olarak adaleti tesis etmekle görevliydi. Ancak kadının yerelde adaleti tesis etmekte zorlandığı durumlar olmuştu. Bunlardan biri aşiret ve eşkıyalardı. Aşiret ve eşkıyalarla ilgili üstesinden gelemeyeceği ve adaleti tesis etmekte zorlandığı durumlarda kadı, Divan'a mektup ileterek çözüm sunmaya çalışıyordu. Aşiret ve eşkıyaların gasp, yağma, zulüm ve şekavetlerinin had safhaya ulaşması neticesinde kadı harekete geçerek Divan'a mektup iletiyordu. Emirler verilip, ihzar olmalarına rağmen zapturapt altına alınmayan aşiret ve eşkıyalar Divan'a iletilen mektuplar sayesinde zapturapt altına alınmaya çalışılıyordu.[227]

Aşiret ve eşkıyalar haricinde kadıları mektup gönderme konusunda harekete geçiren diğer durumlar vergi, toprak tasarrufu veya vakıflarda meydana gelen usulsüzlüklerdi.[228] Söz konusu tüm bu durumlarda kadının yardımcısı naip de aynı şekilde Divan'a mektup iletebilmekteydi.[229] Kadı ve naipler kadar alaybeyi,[230]

[227] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 40, s. 597, h. 2661; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 29, s. 318, h. 1405; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 19, s. 79, h. 334; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 60, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 464, h. 1966; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,40, s. 597, h. 2661; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 57, s. 413, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 133, s. 6, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 550, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 25, s. 696, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 133, s. 15, h. 1.

[228] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 87, s. 219, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 157, s. 22, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 17, s. 230, h. 1047; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 102, s. 109, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 79, h. 351; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 86, h. 372; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 403, h. 1162; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 0, s. 441, h. 2.

[229] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 170, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 9, s. 318, h. 1405; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 7, s. 161, h. 570; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 478, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 67, s. 100, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 101, s. 148, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 103, s. 13, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 117, s. 724, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d. 119, s. 128, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,146, s. 308, h. 1041; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d. 103, s. 18, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d. 180, s. 139, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 123, h. 437; BOA, A.{DVNS. ŞKT. D., 120, s. 177, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 537, h. 3.

[230] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 158, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 119, s. 168, h. 2.

voyvoda,[231] vezir,[232] vali,[233] müteferrika[234] veya vakıf mütevellileri[235] de mektup göndermişlerdi.

Bizzat gelmek, arzuhal ve mektup göndermekten sonra üç şehrin bir diğer şikâyet etme biçimleri mahzar, âdem gönderme, âdem ve arzuhal göndermek olmuştur. Söz konusu bu şikâyet biçimlerinin Divan'a iletilme oranı % 1'dir. Diğer şikâyet etme şekillerine nazaran daha az tercih edilenler arasında yer alan mahzar,[236] topluca imzalanan dilekçelere denilmektedir. Çok sayıda imza ile Divan'a iletilen mahzarlar, müşterek eylemlerin göstergesi olmuştur. Zira birçok kişinin adını, imzasını ve mührünü taşıyan mahzarlar her üye tarafından tasdik edildikten sonra Divan'a iletilmekteydi.[237] Topluluk üyeleri tarafından yazılı olarak onaylanan mahzarlar yasal bir tanıklık belgesiydi.[238] Şikâyet ve taleplerle ilgili konuları ihtiva eden mahzarlar, müşterek fikir ve eylemlerin yansıması olmuştur.[239] Bu müşterek fikir ve eylemlerde bulunan kişiler Ayntab'ın, Diyarbekir'in ve Ruha'nın *ulemâ, sulehâ, eimme, hutebâ, ayan ve eşraf*ından oluşmaktaydı.[240]

Herhangi bir haksızlık karşısında kadıya başvuran kişiler aynı şekilde taşra seçkinlerine de başvurabilmekteydi. Bu taşra seçkinleri Divan'a *mühürlü mahzar* göndererek hak arayış çabasını sürdürebilmekteydi. Bu çabaya H. 1115/M. 1703 yılında Diyarbekir'de yaşanan olayı örnek gösterebiliriz. Mardin sancağı reayasından Kiki aşireti Diyarbekir'den geçerken urban eşkıyasının saldırısına maruz kalmıştı. Eşkıya bu saldırıda aşiretin çoğu eşya ve hayvanını gasp edip, yağmalamıştı. Yaşanan

[231] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 150, h. 1.
[232] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 112, s. 489, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 72, h. 322.
[233] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 519, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 73, h. 325.
[234] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 77, s. 53, h. 4.
[235] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 33, s. 547, h. 2.
[236] Lügatte huzur yeri anlamına gelmektedir. Mahzar kelimesi ayrıca mahkeme sicili olarak da kullanılmıştır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2,* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 391.
[237] İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet,* 72; Mehmet İpşirli, "Mahzar", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 399; Aykanat, *Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı,* 120; Halil İnalcık, *Osmanlılar (Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler),* 4.bs., (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 131.
[238] Nandini Chatterje, "Mahzar-namas in the Mughal andd British Empires: The Uses of an Indo-Islamic Legal Form", *Comparative Studies in Society and History,* 58/2, (2016): 406.
[239] Mehmet İpşirli, "Diplomatik Açıdan Mahzar", *Tarih Dergisi,* 75, (2021/3): 37; Ensar Köse, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplu Hak Arama: XVIII. Yüzyıla Ait 100 Örnek Mahzar", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri,* ed. Fethi Gedikli, (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2014)), 417.
[240] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 23, s. 152, h. 703; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 102, s. 468, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 67, s. 100, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 5, h. 2.

olay sonrasında Kiki aşireti zor durumda kalmıştı. Aşireti bu zor durumdan Diyarbekir'in *ulemâ, sulehâ, e'imme, hutebâ, ayan ve eşrâf*i kurtarmıştı.[241]

Taşra seçkinlerine başvurup şikâyetlerini bunlar aracılığıyla Divan'a ileten ahali, aynı şekilde kendilerinin belirlediği bir adam ile de şikâyetlerini Divan'a iletebilmekteydiler. Bu şikâyet etme biçimi *âdem gönderip* veya *âdem-i arzuhal gönderip* şeklinde defterlerde geçmektedir. Defterlerdeki bu ifadeden anlaşıldığına göre adam arzuhali olmadan Divan'a gidiyorsa âdem gönderme, arzuhal ile birlikte Divan'a gidiyorsa da âdem-i arzuhal gönderme olarak belirtilmektedir.

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki ahali keyfi vergi taleplerine, eşkıyanın zulmüne veya gasp ve yağma gibi olaylara maruz kaldığı durumlarda Divan'a âdem[242] ya da âdem-i arzuhal göndermişlerdi.[243] Üç şehirde de her iki şikâyet etme biçimi tercih edilmiştir. Ancak âdem-i arzuhal gönderme, âdem göndermeye nazaran daha fazla tercih edilmiştir. Yanında arzuhali ile Divan'a giden kişi, ahalinin sözcüsü olarak mağduriyetlerini iletmiş ve hak arayışını sürdürmüştür. Ruha'da Rakka beylerbeyi Dilaver Paşa'nın[244] zorbalıklarına maruz kalan halkın, hak arayış tercihi Divan'a âdem-i arzuhal göndermek olmuştur.[245] Yine Diyarbekir'de Eğil hakiminin çeşitli bahaneler ile aldığı akçeler sonrası perakende ve perişan olan halkın hak arayış tercihi âdem-i arzuhal olmuştur.[246] Ayntab'da ise Basmacızâde Mehmed Efendi'nin eşkıyayla bir olup ahaliyi rencide etmesi üzerine halk âdem-i arzuhal göndermiştir.[247]

Âdem-i arzuhal ile şikâyetlerini ileten ahalinin genel olarak vergi toplamakla görevli memurun vergi yerine keçilerini almasından,[248] idarecilerin tekâlif-i şâkka taleplerinden,[249]eşkıyanın katl ve yağma hareketlerinden,[250] eşirranın fitne ve fesatlarından,[251] şirrete süluk edenlerin muhallefattan öşr-i deyn adına akçe

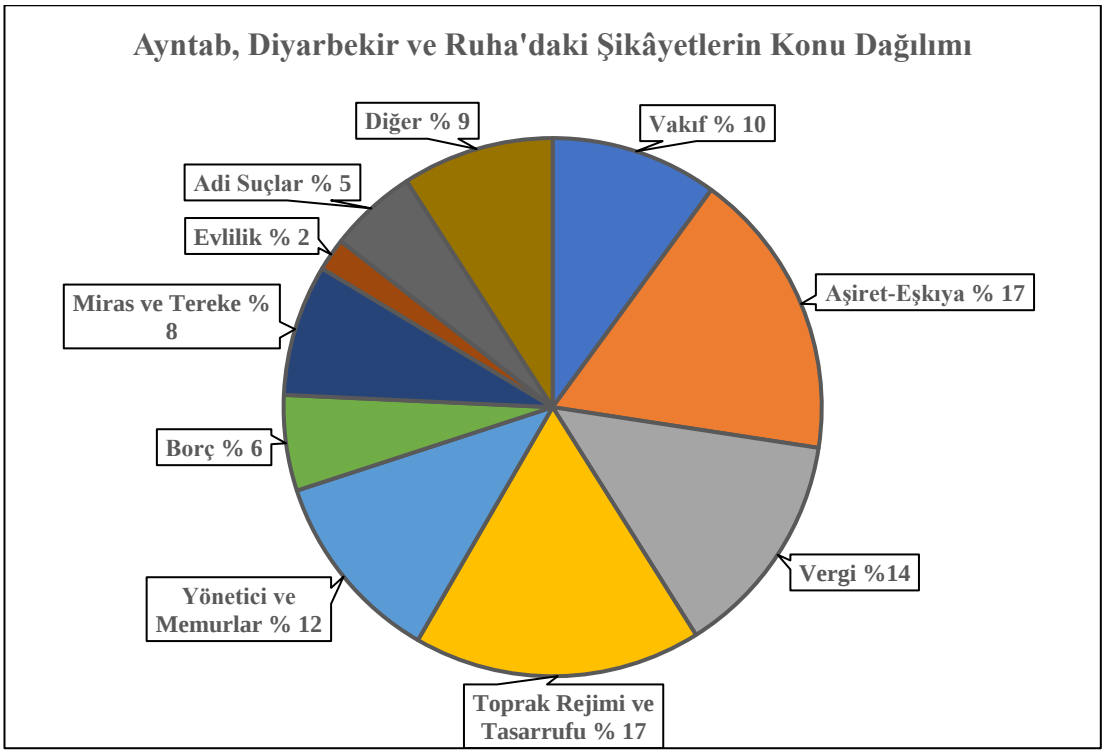
[241] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 488, h. 2035.
[242] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 1, s. 206, h. 835; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 419, h. 1741.
[243] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 56, s. 210, h. 4.
[244] Dilaver Paşa Evkafı bulunmaktadır. Bu vakfın H. 1195/M. 1781 yılında mütevellisi Hatice Hatun'dur. BOA, A.{DVNS. AHK.CZRKD., d., 25, s. 12, h. 1.
[245] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 47, h. 204.
[246] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 203, h. 820.
[247] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 48, h. 1.
[248] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 342, h. 3.
[249] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 272, h. 2.
[250] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 338, h. 3.
[251] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 7, s. 164, h. 589.

almasından[252] mustarip oldukları görülmektedir. Ahali kadar olmasa da idareciler de aynı şekilde şikâyetlerini âdem-i arzuhal ile Divan'a iletmişlerdir.[253]

1.4. ŞİKÂYETLERİN KONU DAĞILIMI

Şikâyet eden ve edilenlerin kimlikleri kadar her üç şehirde şikâyet etme biçimleri çeşitlilik göstermekteydi. Bu çeşitlilik aynı şekilde şikâyet konularına da yansımıştı. Her şehrin şikâyet konusu bir sonraki bölümlerde kendi başlığı altında özel grafikler oluşturularak incelemeye tabi tutulacaktır. Fakat genel tablonun anlaşılabilmesi açısından şikâyetlerin konu dağılımında oranları bu bölümde incelemenin daha uygun olacağı düşünülmektedir. Söz konusu üç şehrin genel konu dağılımı şu şekildedir:

Şekil 26: Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki Şikâyetlerin Konu Dağılımı

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki şikâyetlerde % 17 oranla toprak rejimi ve tasarrufu konusu diğer konulara nazaran daha ağırlıklı olarak yer almaktadır. Yine aynı oranla aşiret ve eşkıya konusu bulunmaktadır. Bunları % 14 oranla vergi konusu takip etmektedir.

[252] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 387, h. 1515.
[253] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 99, h. 444; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 120, h. 538.

Vergiden sonra üç şehrin şikâyetlerinde % 12 oran ile yönetici ve memurlar almaktadır. % 10 ile vakıf, % 9 ile "Diğer" başlığı altında tasnif ettiğimiz azil, tayin, ilam, buyruk ve diğer muhtelif konular yer almaktadır. Miras ve terekeyle ilgili şikâyetlerin oranı % 8'dir. Borçlardan kaynaklı şikâyetlerin dağılım oranı % 6'dır. Gasp, yağma, hırsızlık ve tecavüz konularını kapsayan adi suçların şikâyet oranı % 5, evlilikle ilgili şikâyet oranı ise % 2'dir. Üç şehirde en az şikâyet oranına sahip olan konu evlilik olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

VAKIFLAR, GELİRLER VE MÜDAHALELERLE İLGİLİ ŞİKÂYETLER

Lügatte durmak, durdurmak, alıkoymak manasına gelen vakıf kelimesi,[254] mülkiyetin ya da bir malın sahibi tarafından toplumun veya insanlığın yararına ebediyen bırakılmasıdır.[255] İslam dünyasının önemli bir hayır müessesi olan vakıflar, VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar tüm İslam ülkelerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında son derece etkili olmuştur.[256] Bu derece geniş bir alanda etkili olan vakıf müessesesini, eski İslam hukukçularının kurmuş olduğu teorik sistemler ile öğrenmeye çalışmak, müessesenin mahiyetini tam anlamıyla idrak edebilmek için yeterli değildir.[257] Bu yüzden vakıf kurumunu geniş bir perspektif ile ele alıp incelemek gerekmektedir. Biz bu incelemeyi Atik Şikâyet Defterleri'nde yer alan şikâyetler üzerinden yapmaya çalışacağız. Çünkü bu defterler, vakıf müessesinde yaşanan sorunları ihtiva etmesi açısından önem arz etmektedir.

Bu başlıkta Ayntab, Diyarbekir ve Ruha vakıflarında meydana gelen şikâyetler ve bu şikâyetler karşısında merkezin nasıl bir çözüm üretme pratiğine sahip olduğu incelenecektir. Merkezin çözüm üretme pratiği kadar aynı zamanda merkezin bu üç şehre olan ilgisi de dikkat çekici hususlardandır. Keza Hülya Canbakal, 17. yüzyılda Ayntab'da inşa edilen selatin vakıfları üzerinden şehrin, merkez tarafından özel bir ilgi görmediğini belirtmektedir. Osmanlı sultanı ve hanedan üyesinin vakıf kurmaya gerek duymadığı şehir; göz ardı edilmiş, ilgisiz bir şehir profili yansıtmaktaydı.[258] Leslie Peirce ise Ayntab'ın öteden beri kendi göbeğini kendi kesmeye alıştığını söylemektedir.[259] Merkezin ilgisini göremeyen ve kendi göbeğini kendi kesmeye alışan Ayntab, kendi işini de kendi halletmeyi öğrenmişti. Osmanlı hanedan üyelerinin inşa etmediği yapıları, yerel ileri gelenler inşa etmiş ve böylece bu açığı kapatmaya

[254] Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 475.
[255] Yasin Akyıldız, vd., "Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi,* 15, (2017): 141.
[256] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 479.
[257] M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi,* 2.bs., (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 263.
[258] Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset,* 76.
[259] Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları (1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet),* çev. Ülkün Tansel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 28.

çalışmışlardı.[260] Her ne kadar sonradan inşa edilen yapılar ilgisiz şehir profilini yok etmeye çalışmışsa da bu yeterli gelememişti.

Peirce ve Canbakal'ın çıkarımını üç şehirde inşa edilen selatin vakıfları üzerinde incelediğimizde, merkezin ilgisini çeken şehirler arasında ilk sırayı Diyarbekir'in aldığını görmekteyiz. Diyarbekir'de gerek padişahlar ve gerekse de hanedan üyeleri tarafından inşa edilmiş birçok yapı bulunmaktadır. Bu yapılara birkaç örnek vermek gerekirse Behram Paşa Camii,[261] Sultan Süleyman Çeşmesi,[262] İskender Paşa Camii,[263] Köprülü Sinan Vakfı[264] ve Fatih Mehmed Paşa Camii (Kurşunlu Camii)[265] ve Kasım Mehmed Paşa Camii[266] bulunmaktadır. Machiel Kiel, Mimar Sinan'ın eseri olan Behram Paşa,[267] İskender Paşa, Ali Paşa ve Melik Ahmed Paşa'nın yaptırdığı camilerin, şehrin ekonomik ve siyasal önemini gösterdiğini belirtmektedir.[268] Dönemin sultanları tarafından inşa edilen bu yapılar Diyarbekir'in, merkezin ilgisini çeken bir şehir olduğunu göstermektedir. Diyarbekir'in coğrafî olarak bulunduğu konum ve eyalet statüsü merkezin dikkatini bu şehir üzerine

---

[260] Suraiya Faroqhi, "Anadolu'nun Güneybatısından Tahıl İhracatı: Tekelioğlu Mehmed Ağa ve Ailesinin Güç ve Serveti", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri,* ed. A. Anastasopoulos, çev. H. Ebru Aksoy, (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 422.

[261] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 80, s. 691, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 261, h. 1132.

[262] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 107, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 141, s. 312, h. 1033; BOA, A.{DVNS. ŞKT. D., 22, s. 82, h. 522.

[263] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 50, s. 28, h. 1.

[264] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 50, s. 28, h. 1.

[265] Kubbelerinin kurşun kaplı olmasından ötürü Kurşunlu Camii olarak bilinmektedir. Diyarbekir valisi Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından 1516-1521 yılları arasında yapılmıştır. Bıyıklı Mehmed Paşa Çaldıran Savaşı sırasında Diyarbekir'in fethinde önemli bir rol oynayan devlet adamıdır. M. Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 116; M. Baha Tanman, "Fâtih Paşa Camii", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 251; Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslâm Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 139; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 10/1, (2000): 240; M. Mehdi İlhan, *Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa,* (Diyarbakır: Diyarbakır Üniversitesi Basımevi, 1981), 992; Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 318.

[266] Diyarbekir'e bağlı Mardin'de Kasımiye ismiyle bilinen vakıf medrese, mescit, türbe ve zaviyeden oluşmaktadır. Kasım Paşa Medresesi Akkoyunlulardan Kasım b. Cihangir'e atfedilmektedir. Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 302; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 413, h.2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 251, h.2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 145, s. 530, h. 1758.

[267] Mardin kapısı güneyinde bulunan cami, Sokullu ailesinden Kara Şahin Mustafa Paşa'nın oğlu Behram Paşa tarafından yaptırılmıştır. Basri Konyar eserinde bu camiyi Kurşunlu Cami'dir olarak kaydetmiştir. Fakat Kurşunlu Camii, Bıyıklı Mehmed Paşa Cami'sine denilmektedir. Basri Konyar, *Diyarbekir Yıllığı III.,* (Ankara: Ulus Basımevi, 1936), 197; Ara Altun, "Behram Paşa Camii", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 356; Baş, *Diyarbakır'daki İslâm Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme,* 186.

[268] Machiel Kiel, "Şehrin Fiziksel Özellikleri", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* der. Martin Van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, çev. Tansel Güney, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 108.

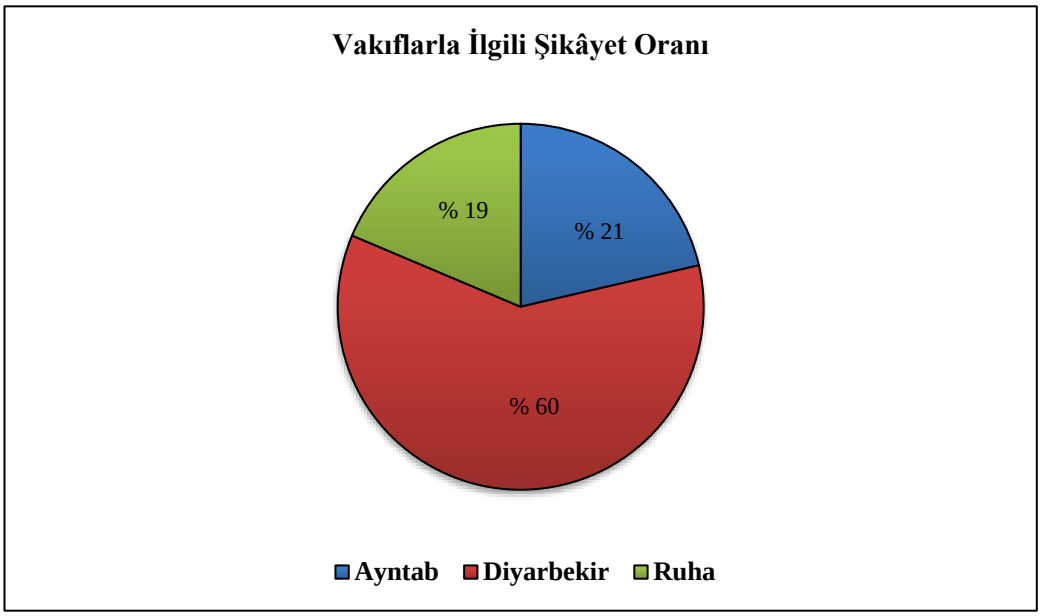
yöneltmesinde oldukça etkili olduğunu düşündürmektedir. Aynı zamanda merkez ve şehir arasındaki gelir ve gider durumu da ilgi odağı olmasında önemliydi. Bu da bize selatin vakıfları üzerinden şehre hâkim öznelerin kimler olduğunu, ilgili ve ilgisiz şehrin hangisi olduğunu göstermektedir.

Diyarbekir'den sonra ise Ruha ve Ayntab gelmektedir. Ruha'da Emir Mencek Vakfı,[269] Hasan Paşa Cami[270] ve Yusuf Paşa Cami[271] örnek olarak gösterilirken Ayntab'da ise Lala Mustafa Cami[272] ve Sultan Murad Han'ın bina eylediği Mevlevihane[273] ve Hüsrev Paşa Camii[274] örnek gösterilebilir. Ancak Lala Mustafa Paşa ve Hüsrev Paşa'nın kurmuş olduğu vakıflar Haleb ve Şam merkezliydi.[275] Dolayısıyla Ayntab'daki vakıfların büyük çoğunluğu mahalli yöneticiler ve hayırsever kişilerin yardımı ile kurulmuştu.[276]

Üç şehirde vakıf kuranlar kimi zaman bir Osmanlı sultanı, kimi zaman bir hanedan üyesi, kimi zaman ise şehrin muteberleriydi. Yine bunlarla birlikte tarikat erbabı ve ehlî ilme sahip kişiler de vakıf kurucuları içerisinde yer almaktadır.[277] Vakıf kurucuları kadar bu şehirlerde vakıflarda yaşanan sorunlar oldukça çeşitlilik göstermektedir. Genel çerçevede ele alacak olursak sorunların temelinde yönetim, denetim, gelir ve hizmet/hizmetlilerden kaynaklı şikâyetlerin yer aldığı görülmektedir.[278]

[269] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 177, s. 182, h. 790
[270] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 88, s. 27, h. 1.
[271] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 61, h. 1.
[272] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 79, h. 351.
[273] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 80, s. 691, h. 3.
[274] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 9, s. 17, h. 71.
[275] BOA, A.{DVNS. AHK. ME., d. 3, s. 162, h. 3; BOA, A.{DVNS. AHK. ME., d. 2, s. 151, h. 1.
[276] Hüseyin Çınar, "Vakıflar ve Bânîleri: Ayntab (Gaziantep) Örneği", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir,* ed. Mehmet Kurtoğlu, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013), 161.
[277] Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 122.
[278] Vakıflarla ilgili şikâyet tasnifi Murat Tuğluca'dan alınmıştır. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* 216.

Şekil 27: Vakıflarla İlgili Şikâyet Oranı

Şikâyetler üzerinden yaptığımız tespite göre % 60 gibi bir oranla Diyarbekir'in vakıflar ilgili şikâyetlerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Diyarbekir'den sonra % 21 oran ile Ayntab, % 19 oran ile de Ruha yer almaktadır.

2.1. TEVLİYETE MÜDAHALE

Vakfın yönetim ve organizasyonunda birinci derece sorumlu olan yöneticiye mütevelli, vakfı şer'i hükümlere göre yönetmeye de tevliyet denilmektedir.[279] Defterlerde tevliyet ile alakalı şikâyetler incelendiğinde vakıf yönetimini üstlenen mütevellilere karşı yapılan müdahaleler dikkat çekmektedir. Tevliyeti elinde bulunduran şahıslar otuz yıl boyunca vakfın mütevellisi olsa dahi bu müdahalelerden kaçamamışlardı. Müdahaleyi yapan kişi veya kişiler mütevellinin *edâ-yı hizmet* etmesini önemsemiyordu. Çünkü önemli olan tevliyeti bir yolla ele geçirmekti. Bunun en iyi yolu ise berat idi. Beratını alan kişi çeşitli bahaneler sürerek tevliyeti alma noktasında harekete geçiyordu. Ancak harekete geçen bu kişileri engelleyebilecek en güçlü yer mahkemelerdi. Mardin'de Kasım Paşa Medresesi mütevellisi Hızır, H. 1130/M. 1718'de tevliyete müdahale eden kişilere karşı bu yolu denemişti. Müdahaleyi engellemek için mahkemeye gelen Hızır'ı haklı çıkaracak güçlü kaynaklar bulunmaktaydı. Bu kaynaklardan biri Anadolu Muhasebe Defterleri idi. Mahkeme

[279] Kadir Arslanboğa, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Yönetiminde Tevliyet: İstanbul Örneği", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16/32, (2018): 553.

Hızır'ı dinlemiş ardından bu kaynağa başvurarak olayı çözümlemişti.[280] Tevliyete müdahalede Hızır'ı belki de en şaşırtan husus ecdadından Hacı Halil'in ihanetine uğramasıydı. Burada dikkat çeken nokta tevliyetin para karşılığında usulsüz bir şekilde alınmasıydı. Zira Hacı Halil, Abidin'e kırk kuruş vererek tevliyeti kendi üzerine almıştı. Sahte beratlar ve müdahaleler ile tevliyeti ele geçirme yetmezmiş gibi bu defa da devreye para girmişti.

Hızır örneğinde görüldüğü üzere, tevliyete müdahale eden kişiler Diyarbekir'e yeni atanan memurlar olduğu gibi ashab-ı ağraz ya da mütegallibe olarak adlandırılan kişiler de olmaktaydı. H.1147/M. 1734 yılında Hüsrev Paşa Vakfı'nın mütevellisi Hüseyin, mütegallibeden Tahir ve kardeşi Ali'nin müdahalesi ile karşılaşmıştı. Hüseyin'in elinde bulunan maliye beratına aykırı hareket eden şahısları durduran ve engelleyen yine mahkemedeki Anadolu Muhasebe Defterleri olmuştu. Söz konusu bu defterlere bakıldığında tevliyetin Hüseyin üzerinde olduğu açık bir şekilde görülmüştü.[281] H. 1150/M. 1738 yılındaki şikâyette Diyarbekir Çapakçur kazasında bulunan İsfahan Bey Cami'sinin mütevellisi Ali, ashab-ı ağrazdan kişilerin tevliyete müdahalesi ile karşılaşmıştı.[282]

Ruha'da tevliyete müdahale örneğini H. 1115/M. 1703 yılında Halilürrahman Vakfı'nın[283] şeyhi Şeyhzâde Mehmed örneğinde görmekteyiz. Şeyhzâde Mehmed, vakfın tevliyeti üzerinde olmasına rağmen İsmail'in müdahalesi ile karşılaşmıştı. Karşılaştığı müdahale sonrasında Divan-ı Hümayun'a gelen Şeyhzâde Mehmed, karşı taraftan şikâyetçi olmuştu. Halbuki her iki taraf olay mahallinde murafaa olmuşlardı. Fakat alınan kararlar Şeyhzâde Mehmed'i tatmin etmemişti. Çünkü Ruha'dan kalkıp İstanbul'a Divan-ı Hümayun'a gitmişti.[284] Şeyhzâde Mehmed gibi Ebubekir'de tevliyete müdahale konusunda Divan'a gitmişti. Ebubekir, Veysel Karani Vakfı'nın tevliyeti üzerine olmasına rağmen, Ali ve Ramazan'ın müdahalesi ile karşılaşmıştı. H.

[280] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 77, s. 70, h. 1.
[281] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 148, s. 98, h. 350.
[282] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 157, s. 96, h. 888.
[283] Ruha'nın eski vakıf eserlerinden biri olan Halilürrahman Vakfın'ın hizmet sahası dahilinde camii, medrese, zaviye ve imaret bulunmaktadır. Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Geçmişten Günümüze Urfa Vakıfları: Amaçları ve İşleyişleri Açısından Bir Karşılaştırma Denemesi (Halilu'r-rahman Vakıfları ve Şurkav Örneği)", *Mustafa Çokay Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-XI,* ed. Yunus Emre Tansü, (Ankara: İksad Yayınevi, 2021), 385; Yasin Taş, "Osmanlı'nın Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları", *History Studies,* 7/1, (2015): 194.
[284] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 556, h. 2367.

1116/M. 1704 yılındaki bu şikâyette tevliyetten ziyade birbiriyle yarışan beratlar olmuştu. Ebubekir tevliyetin maliye beratıyla üzerinde olduğunu söylerken, Ali ve Ramazan'da askerî beratıyla üzerinde olduğunu savunmuştu. Öyle ki H. 1110/M. 1698 senesinden beri Ali ve Ramazan beratlarına güvenerek Veysel Karani Vakfı'nın mahsulünü alabilme yetkisine sahip olabilmişti. Ebubekir, askerî berata karşı maliye beratını kanıt göstererek bunlardan şikâyetçi olmuştu.[285] Ruha'da mütegallibenin müdahalesiyle karşılaşan kişi Mustafa olmuştur. H. 1137/M. 1725 yılında Cami-i Kebir tevliyeti Mustafa'nın üzerine olmasına rağmen mütegallibeden Muhsin tevliyeti kendi üzerine alarak zapt etmişti.[286]

Vakıflarda tevliyete müdahale birebir mütevelliye karşı olduğu gibi nazır veya vekiline karşı da gerçekleşmekteydi. Ruha ve Diyarbekir'de görüldüğü üzere tevliyete müdahale genellikle mütevelliye karşı yaşanmıştı. Ancak Ayntab'da müdahaleye maruz kalan mütevelli vekili olmuştu. H. 1082/M. 1671 yılında Kara Mustafa Cami'nin mütevellisi Şam'da bulunması hasebiyle yerine vekil olarak Seyyid İbrahim'i seçmişti. Mütevellinin Şam'da bulunmasını fırsat bilen bazı kimseler *biz dahi mütevelli vekili olduk*[287] diyerek vakfın gelirlerini ve mürtezikaların vazifelerini zapt etmişlerdi. Mürtezikalar vazifelerinin karşılığını alamadığından dolayı şikâyetçi olmuşlardı. Vazifelerine karşılık ödenmeyen bedel onları şikâyet etmeye yönlendirmişti.

Ruha ve Diyarbekir'de tevliyetle ile ilgili bir diğer durum müşterek tevliyet idi.[288] Müşterek tevliyetlerde şahıslardan birinin, diğerinin vazifesine müdahil olması şikâyete sebebiyet vermekteydi. Vazifeyi yahut hissesine düşeni adaletsiz şekilde *ahz u kabz* etme ortaklığı bozmaktaydı. Mevlid-i Halilürrahman Vakfı'nda yevmi on akçe vazife ile tevliyete müşterek kişiler İbrahim ve Halil idi. Berat ile tevliyete müşterek olmalarına rağmen Halil, İbrahim'in hissesine düşeni almıştı. Bundan mustarip olan

[285] Veysel Karani Vakfı'nda meydana gelen bu olayla ilgili şikâyet bir yıl boyunca devam etmiştir. İlk şikâyet H. 1116/M. 1704 yılında, ikinci şikâyet ise H. 1117/M. 1705 yılında Divan-ı Hümayun'a iletilmiştir. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 163, h. 725; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 185, h. 787; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 197, h. 837.
[286] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 104, s. 288, h. 2.
[287] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 7, s. 46, h. 181.
[288] Diyarbekir ve Ruha'da müşterek tevliyetle alakalı gelen şikâyet türüne Ayntab'da rastlanılmamıştır. Fakat Ayntab'da vakfın gelirine müşterek olma durumu bulunmaktadır. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 61, s. 528, h. 2.

İbrahim, H. 1141/M. 1728 senesinde mahkemeye giderek ortağından şikâyetçi olmuştu. Bu olay üzerine mahkeme, Divan-ı Hümayun'da mahfuz olan Anadolu Muhasebe Defterleri'ne bakarak Halil ve İbrahim'in günlük on akçe vazife ile tevliyete müşterek olduğunu onaylamıştı. Defterde her ikisinin müşterekliği onaylandıktan sonra mahkeme, birbirlerinin vazifelerine müdahale ettirilmemesi konusunda karara varmıştı.[289]

Ruha'daki müşterek tevliyet vakasına benzer bir diğer olay Diyarbekir muzafatında Hısn-ı keyf kazasındaki Şeyh Çoban Zaviyesi Vakfı'nda[290] yaşanmıştı. Vefai şeyhi[291] Şeyh Çoban adına kurulmuş Şeyh Çoban zaviyesinde[292] yevmi yirmi akçe duâgûy olan İsmail Efendi, vakfın *bervechi iştirak mütevellileri olan Abdulgafur*[293] *ve Hasan'*dan[294] şikâyetçi olmuştu. Çünkü İsmail beratla zaviyede görevli olmasına karşın, müşterek tevliyeti üstlenen bu kişiler senin görevin son buldu diyerek vazifesine müdahale etmişlerdi. Müşterek tevliyette müdahale bu defa kendi aralarında değil duâgûye karşı yaşanmıştı.[295] İsmail çeşitli bahaneler ile muhalefet eden bu kişilerin *gadr sevdasında* olduklarını belirterek şikâyetçi olmuştu. Görünüşe göre ortak tevliyet aynı zamanda ortak bir zulme sürüklemişti.

Tevliyete müdahaleden sonra şikâyetlere sebep olan diğer bir konu evlatlık vakıflardı. Bilindiği üzere vakıflar; hayrî ve zürrî olarak iki kategoriye ayrılmıştır.[296] Hayrî ya da Şer'î vakıflar, hayır gayesiyle ile kurulan vakıflardır. Zürrî vakıflar ise çocukları ya da soyunun fertleri yararına kurulmuş olan vakıflardır. Zürrî vakıflar aynı

[289] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 142, h. 1.
[290] BOA, C. EV., 197/9848; BOA, C. EV., 18/855.
[291] Ruha'da vefâilik için bkz., Abdullah Ekinci vd., "Memlüklülerden Osmanlı'ya Mencek Bin Abdullah Vakfı, Vakfiye'ye Göre Ruha ve Ruha'da Vefâîlik", *Bir Ömür Urfa: A. Cihat Kürkçüoğlu Armağanı,* ed. Süreyya Eroğlu Bilgin, Seçil Çokoğullu, Muharrem Oral, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2022), 17-59.
[292] Mehtap Nasıroğlu Aydın, "Hasankeyf'te Heteredoks İzler: Şeyh Çoban Zaviyesi ve Baba Mahmud Haydarî Tekkesi Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)", *Gaziantep Üniversitesi Journal of Social Sciences,* 19/3, (2020): 1357.
[293] H. 1175/M. 1762 senesinde Abdulgafur'dan mahlul olan vazife Şeyh Mahmud Efendi'ye tevcih edilmiştir. BOA, AE. SMST. III., 118/9064.
[294] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 150/1, s. 7, h. 3.
[295] H. 1149/M. 1737 yılında Hasan ve Abdulgafur Efendi, dervişlerin taamiyesine yapılan müdahaleden ötürü arzuhal sunarak şikâyetçi olmuşlardır. BOA, C. EV., 197/9848.
[296] H. Mehmet Günay, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Kamu Malları,* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2001), 92.

zamanda evlatlık vakıflar olarak da bilinmektedir.[297] Bu vakıfların gelirleri *evladına ve evlad-ı evladının zükûruna şart ve tayin* edilmiştir. Zükûru gibi inasına da şart edilenler olmuştur.[298] Evlatlık vakıflarda gerek Ruha ve Ayntab'da gerekse de Diyarbekir'de şikâyete neden olan kişiler, vakıf sahibinin neslinden olmayan fakat kendine evlatlık süsü vermiş kişilerdi. Vakfın gelirini ele geçirmek isteyen kişiler, ben de bu vakfın evladındayım diyerek tevliyete müdahale etmekteydi. Müştereklik yoluyla vakfın gelirini ve tasarrufunu ele geçirmek isteyenler,[299] kendilerine dayanak olarak askerî tarafından berat edilen tevliyetleri göstermişlerdi.[300]

Evlatlık vakıflarda Ruha'ya nazaran Ayntab ve Diyarbekir'deki şikâyetlerin daha fazla olduğu görülmektedir. Bu vakıflarla ilgili şikâyetlerde Ayntablı kadınların H. 1140/M. 1727 yılında mahkemeye giderek hak talebinde bulundukları tespit edilmiştir. Fatma ve Hatice'nin cedleri el-Hac Mustafa Vakfı'nın gallesi *evlad ve evladının zükûr ve inasına* şart ve tayin eylemişti. Ancak Yasin, İbrahim ve Mustafa vakfın evladı olmamalarına karşın biz de bu vakfın evladıyız diyerek geliri ele geçirmişlerdi. *Hilekâr ve mütegallibeden* bazı kişilerin himayelerinde bulunan bu şahıslar ayrıca kadıyı dahi tarafgir yapmışlardı. Sıfatlar ve kimlikler bir davanın yerelde çözülmesini yahut çözülememesini etkileyen faktörlerdi. Ayntab'daki bu olayın yerelde çözülememesini belirleyen faktörlerden biri de bu olmuştu. Mahkeme bundan dolayı *mübaşir marifetiyle* çözülmesini istemişti.[301]

Ayntab'da evlatlık vakıflarda, vakfın evladından olmayan ya da olan kişilerin şikâyete neden olduğu görülmektedir. Ebubekir, vakfın[302] evladından olup bütün tasarruf hakkı ceddinin vefat etmesiyle birlikte kendisine intikal etmesine rağmen vakfın evladından Rabia, vakfın gelirini zapt etmişti. Rabia vakfın evladı olduğundan dolayı gelirlerinden Ebubekir gibi hak sahibi olduğunu belirtmişti. Ancak Ebubekir

[297] Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 14, 15; Günay, "Vakıf", 478; Yasin Yılmaz, "Vakıf Kurumunun Dayandığı Temel Referanslar ve Zürrî Vakıfların Vakıf Sistemindeki Yeri", *Dini Araştırmalar Dergisi,* 17/44, (2014): 53.
[298] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 94, s. 231, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 61, s. 528, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 457, h. 3.
[299] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 61, s. 528, h. 1546.
[300] H. 1129/M. 1717 yılında Ayntab'da Kâtip Mustafa Çeşmesi vakfının evladiyet ve meşruiyet üzere mütevellisi, Mahmud'un ben bu vakfın evladıyım hatta askerî tarafından berat ettirdim bahanesi ile karşılaşmıştır. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 295, h.2.
[301] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 112, s. 557, h. 1.
[302] Vakfın ismi belgede geçmemiştir.

bunun tam tersini söylemekteydi. Nitekim H. 1146/M. 1733 senesinde eline hüccetini alarak itirazını mahkemeye giderek göstermişti. Ebubekir, elindeki hüccet ile vakfın evladı olduğunu ve Rabia'nın bu vakıf gelirinden hakkı olmadığını hatta Rabia'nın ahz u kabz ettiği gelirin kendisine verilmesini istemişti. Mahkeme ise olayın mahallinde çözülmesinden yana olmuştu.[303] Olayın mahallinde ne şekilde çözülüp-çözülmediğini ya da mahkemenin hangi kararı verdiğini tam olarak bilemiyoruz. Ancak Ayntab'daki vakfın tevliyeti, *evladına evlad-ı evladının zükûruna şart ve tayin* eylenmişti. Bu gibi olaylarda şikâyetçilerin haklılıklarını kanıtlayacak vesika ise vakfiyelerdi. Mahkeme böyle bir durumda vakfiyeye bakarak gelirin kime tahsis edileceğini tespit edebilmekteydi. Mahkemenin bu tarz bir tespitini Sikakoğlu Vakfı'nda görmekteyiz. Vakfın mütevellisi Muhammed, Muharrem'in müdahalesi karşısında şikâyetçi olmuştu. Çünkü Muharrem, vakfın evladından Zeynep'in torunu olduğunu ve bu kişinin vefat etmesi sonucunda hissenin babası Mahmud'a, babasının da vefat etmesi sonucunda kendisine intikal ettiğini öne sürmekteydi. Her iki taraf murafaa olduklarında vakfın gelirinin evlad-ı zükûruna şart edildiğini ve evlad-ı zükûru varken de inastan (kadınlar, kızlar) kimsenin müdahale etmemesi gerektiği vakfiyede geçmekteydi.[304] Vakfiyede bu şekilde kayıtlı olması Muhammed'in haklı olduğunu göstermektedir.

H. 1146/M. 1733 yılında Ayntab'da gerçekleşen söz konusu bu dava evlatlık vakıflarda müdahaleyi gerçekleştirenlerin evlatların da olabileceğini göstermektedir. Bu olaya benzer bir diğer vaka H. 1129/M. 1717 yılında gerçekleşmiştir. Ayntab'da Kale Kapısı yanında Kâtip Mustafa Çeşmesi Vakfı'nın evladiyet ve meşrutiyet üzere mütevellisi Yahya, vakfın evladından Mahmud'un hizmetine ve gelirine dahil olmasından dolayı şikâyetçi olmuştu. Yahya, Divan-ı Hümayun tarafından verilen berat ile tevliyetin üzerinde olduğunu mahkemeye sunmuştu. Görevini layıkıyla yerine getiren Yahya'ya müdahale hariçten değil bizzat dahilden gelmişti. Yani müdahaleyi yapanlar vakfın evladı olmayanlar değil vakfın evladı olanlardı.[305] Çünkü vakfın evladından Mahmud, askerî tarafından berat ettirdim diyerek haksızlık etmişti. Vakfın geliri söz konusu olduğunda ne vakfın dahilindekiler ne de haricindekiler söz

[303] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 142, s. 33, h. 92.
[304] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 94, s. 231, h. 1.
[305] Eda-yı hizmet edip hariçten bir-vechle müdahale olunmak icap etmez iken (…). BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 295, h. 2.

dinlemiyordu. Bu da bir yönden aile içi dağılmalara neden olmaktaydı. Zira evlatlık vakıflarının en önemli özelliği aileyi parçalanmadan bir arada tutabilmekti.[306] Fakat gelir kapısından nemalanma düşüncesi, aile içi bu tarz vakaların yaşanmasına sebep olmaktaydı. Vakıf tesis ederek devletin ya da bu gibi dahilî ve haricî müdahalenin riskini ortadan kaldırmak isteyenler, kendinden sonraki neslin geleceğini bir nevi sigorta altına almaktaydı. İktisadî hayatın devamını kendi soyu için garanti altına alma çabasında bulunanlar, muhtemelen aile arasında bu tarz gelir çatışmasını öngörememişti.[307]Aile bireylerinin hayatlarını garantiye almak[308] demek aile birliğini de garantiye almak değildi. Nitekim ortada bir gelir vardı. Dolayısıyla bu gelirden faydalanma arzuna kapılanlar aile birliğini düşünemiyordu bile.

2.2. VAKIFLARIN DENETİM MEKANİZMASI: KADI, NAZIR VE DARÜSSAÂDE AĞASI

1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti[309] kurulana kadar vakıfların denetim ve kontrolü merkezî bir idare tarafından yapılmamaktaydı. Fakat bu durum vakıfların hiçbir denetime tabi olmadığı manasına gelmemekteydi. Çünkü vakıfların denetim ve kontrolünü üstlenen kişiler bulunmaktaydı.[310] Bu kişiler arasında kadı, nazır ve darüssaâde ağası yer almaktadır.[311]

---

[306] Şebnem Akipek vd., "Vakıflarda Evladiye Davaları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 47/1, (1988): 146.

[307] Mehmet Genç, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi,* 42, (2014): 15.

[308] Vakıf kurucuları, aile bireylerinin hayatlarını garantiye almış oldukları gibi aynı zamanda toplum yararını da düşünmüş oluyorlardı. Bu düşünce yalnızca bu dünya içinde geçerli değildi. Öyle ki kendisi ve ailesinin ölümünden sonraki hayatlarında işlerine yarayacak bir hayır duası almaktı. Miyase Koyuncu Kaya, "Vakıf Kurucusu Olarak Osmanlı Esnafı (18. Yüzyıl İstanbul Örneği)", *Vakıflar Dergisi,* 42, (2014): 42.

[309] Vakıfların tek elden idaresi amacıyla II. Mahmud tarafından kurulmuştur. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulma amaçları arasında vakıf yönetiminin tek bir elde toplanması, vakıflardaki yolsuzlukların yok edilmesi, dağınık ve keyfiliğe son vererek vakıf yönetimini toplum ve kurum lehine ıslah etmektir. Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 522. Daha detaylı bilgi için bkz., Zübeyde Erdoğan Çelikkın, *Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839),* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019); Nazif Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri", *İslami Araştırmalar Dergisi,*8/1, (1995): 13-33; Yahya Başpınar, *Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti 1327-1328 Yılları Sene-i Mâliye Bütçe Lâyihalarının Transkripsiyon ve Değerlendirmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 53; Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti,* (İstanbul: Kitabevi, 2006).

[310] Elif Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 72/1, (2014): 533, 534.

[311] Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,* 188, 189.

İdarî, malî ve siyasî birçok müessesenin müfettişi olan kadı, vakıfların denetiminden sorumlu kişiler arasında ilk sırayı almaktadır.[312] Kadı, vakfı denetlemeli ve yolsuzluğu önlemek için vakfın gelirlerini korumalı ve himaye etmeliydi. Zira vakfı ayakta tutan en temel kaynaklardan biri gelirlerdi. Vakıfların kontrol mekanizmasında ilk sırayı alan kadı, ne yazık ki yolsuzlukta da ilk sırayı almıştı. İşte Ayntab'da Mustafa H. 1130/M. 1718 senesinde Zeki'nin şikâyeti vakıf denetimi yerine vakfın denetimsizliğinde başrol olan kadıya karşı idi. Zira Mustafa Zeki, Sacur Suyu[313] denilen suyun üzerine kendi malıyla değirmen, çeşme ve dükkân inşa etmiş ve bunları kiraya verdikten sonra İstanbul'a gitmişti. Mustafa Zeki'nin İstanbul'da olmasını fırsat bilen Ayntab kadısı Mahir Efendi, hemen devreye girerek vakfa gelir sağlayan bu kaynakları zapt etmiş ve sonrasında vefat etmişti. Kadının vakıflar üzerindeki bu keyfi davranışı vefatıyla birlikte kiracılara geçmişti. Kiracılar, *zikr olunan akarı biz müteveffa-yı mezburun oğlundan bir sene iltizam ile alıp zapt ederiz* diyerek muhalefet etmişlerdi.[314] Kiracıların bu söylemleri kadı denetimsizliğinin silsile şeklinde devam ettiğini göstermektedir.

Ayntab'da kadı denetimsizliğinden kaynaklı böyle bir olay Diyarbekir'de nazırın denetimi sayesinde engellenmişti. Mardin'de Kasım Paşa Vakfı'nın nazırı Molla Mehmed, Ezdiler Vakfı'nın müdahalesi karşısında gerek vakfın gelirlerini gerekse de kendi vazifesini korumayı başarmıştı.[315] Molla Mehmed, Ezdiler Vakfı'nda görevli olan kişilere karşı vakfın denetimini sağlarken, Diyarbekir'deki Dilaver Paşa Vakfı'nın nazırı Yakub da ashâb-ı ağraza karşı bunu başarmıştı.[316] Bu başarı onların nazır kavramının özü olan yönetmek ve denetlemeyi[317] ne şekilde doğru kullandıklarını göstermektedir.

---

[312] Nazif Öztürk, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler Ansiklopedisi,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 813.
[313] Ayntab'ın önemli su kaynaklarından biri Sacur suyudur. Bu su Fırat'a dökülen ve Ayntab içinde doğal bir sınır oluşturarak Alleben deresi adını almıştır. Sacur suyunu şehir merkezine kadar getiren kişi Kadı Mahir Efendi'dir. Çiğdem Darıcı, *16. Yüzyıldan Günümüze Gaziantep'te Tarihi Ticaret Merkezi Arasa ve Yakın Çevresi İşlevsel Değişimi ve Değerlendirmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2018), 14, 41, Murad Uçaner, *Hafızasını Kaybeden Kent Anteb,* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2022), 241.
[314] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 74, s. 83, h. 3.
[315] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 33, s. 547, h. 2.
[316] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 168, s. 170, h. 551.
[317] Mehmet Genç, "Nâzır", *DİA,* (İstanbul: TDV, 2006), 32: 450.

Ayntab ve Diyarbekir örnekleri üzerinden vakfın nezareti, kadı ve nazıra tevcih edildiği gibi darüssaâde ağasına da tevcih edildiği görülmektedir. Bilindiği üzere Osmanlı hanedanı, devleti sarayın üç ayrı bölümünden idare etmekteydi. Bunlar birun, enderun ve haremdi. İstanbul'un fethiyle başlayan ve 16. yüzyıl sonlarında belirginleşmeye başlayan yönetici sınıf hizmetlerindeki değişmeler, buna bağlı olarak birun hizmetlerinin saray dışındaki bürokratik merkezlere kayışı, imparatorluk haremi ile iç hizmetleri, saray hizmetlerinin merkezi haline getirmişti.[318] Padişah ve ailesinin yaşadığı yer olan hareme aynı zamanda darüssaade denilmişti. Buranın idaresi darüssaade ağaları tarafından idare edilmekteydi.[319] Darüssaâde ağası, bütün harem ağalarının, Haremeyn-i Şerîfeyn görevlilerinin, selatin ve vüzera görevlilerinin amiriydi.[320] Diyarbekir'de darüssaâde ağası Hacı Beşir Ağa'nın[321] nezaretinde Fatih Mehmed Paşa[322] vakfı bulunmaktaydı. Yine Antep'te bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı da Hacı Beşir Ağa'nın nezareti altında idi.[323]

Vakıfların bu kişilerin denetimi altında bulunmuş olması o vakıflarda maalesef ki yolsuzluk yapılmayacağı manasına gelmemekteydi. Bazen kadı ve mütevellinin dahil olduğu yolsuzluklar, bazen de vakıf muhasebesinin dokuz yıl boyunca yapılmamasından dolayı denetim sağlanamamaktaydı. Nazır ve mürtezikaların

---

[318] Ahmet Nezihi Turan, "Mahremiyetin Muhafızları Darüssaade Ağaları", *Osmanlı Araştırmaları,* 19, (1999): 127.
[319] Leslie Peirce, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar,* çev. Ayşe Berktay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 321.
[320] Ülkü Altındağ, "Dârüssâde", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 1.
[321] Harem ağalarının en ünlülerinden Hacı Beşir Ağa küçük yaşta köle tüccarları tarafından İstanbul'a getirilmiş ve Yapraksız Ali Ağa'nın yanında yetişmiştir. Zaman içerisinde padişah muhasipliğine yükselmiş ve 1705 yılında saray hazinedarı olmuştur. Darüssaâde ağası Süleyman Ağa ile birlikte 1713'te önce Kıbrıs'a sonra da Mısır'da ikamete mecbur edilmiştir. Sonrasında Şeyh'ül Harem'lik makamına getirilen Ağa, 1717 yılında da Anber Mehmet Ağa'nın yerine darüssaâde ağası olmuştur. III. Ahmed ve I. Mahmud zamanında olmak üzere toplam 29 yıl harem ağalığı görevini icra eden Hacı Beşir Ağa, 1746 yılında vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz., Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa,* çev. Hazal Yalın, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014); Lokman Tay, *Dâr-üs'saâde Ağası Hacı Beşir Ağa ve Eserleri,* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 50; Ayhan Ürkündağ, *Darüssade Ağası Hacı Beşir Ağa ve Hayratı,* (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 17, 18; Lokman Tay, "Hacı Beşir Ağa'nın İnşa Ettirdiği Çeşmeler", *Akdeniz Sanat Dergisi,* 8/16, (2015): 13; Uğur Demir, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne İntikali Meselesi", *Osmanlı Araştırmaları,* 39/39, (2012): 209; H. Ahmet Arslantürk vd., "1668-1670 (H. 1079-1080) Yıllarında Dârüssaâde Ağası Nezâretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları", *The Journal of Academic Social Science Studies*,34, (2015): 17; Abdülkadir Özcan, "Hacı Beşir Ağa", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 555; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dair Vesikalar", *Belleten,* 41/163, (1977): 521.
[322] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 145, s. 530, h. 1758.
[323] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163, s. 114, s. 404.

şikâyetleri merkeze iletilmediği sürece muhasebe göz ardı ediliyordu. Örneğin Diyarbekir'de Hısn-ı keyf kazasında bulunan Abidin Camii ve zaviyesinin nazırı ve mürtezikalarının H. 1155/M. 1742 yılındaki şikâyeti üzerine dokuz yıldan beri muhasebesi görülmeyen vakfın muhasebesi yapılmıştı.[324] Nazır ve mürtezikaları şikâyetçi olmalarına neden olan kişi mütevelliydi. Muhasebenin görülmemiş olmasını fırsat bilen mütevelli, vakfın gelirlerini zapt etme fırsatını yakalamıştı. Bu fırsatı bir noktada merkezî yönetim ve kadı, mütevellinin eline vermişti. Zira vakfın senedine göre gelir ve giderler muhasebe defterlerine kaydedilmekteydi. Vakfın bulunduğu yerin kadısı ise bu kayıtları kontrol etmekteydi. Kontrolün ardından merkez, muhasebeye gelen belgeleri yeniden düzenlenmekteydi.[325] Haliyle böyle bir muhasebenin yapılmamış olması mütevellinin keyfi bir şekilde davranmasına neden olmuştu.

2.3. VAKIFLARIN GELİR KAYNAKLARINA KANAAT ETMEYENLER

Defterlerde *akar*[326] ve *galle*[327] olarak adlandırılan gelir, vakıfların devamlılığı açısından önem arz etmekteydi. Zira vakıfların çeşitli hizmetleri sunabilmesi ve bunun devamlı olabilmesi için gelirlere ihtiyaç duyulmaktaydı.[328] Bu gelirler tarım işletmeleri, meskenler, ticarî binalar, dükkânlar ve sanayi işletmelerinden[329] sağlanmaktaydı. Ruha, Ayntab ve Diyarbekir vakıflarına bu işletme ve yapılar gelir sağlamaktaydı. Her üç şehirde vakfın gelir kaynağından haksız bir şekilde nemalanmak isteyenler şikâyete neden olmuştu. Çünkü bu kişiler vakıf gelirinde payı olsun veya olmasın *kendi hissesine düşene kanaat etmeyip*[330] daha fazlasını almak için çabalamıştı.

---

[324] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 171, s. 118, h. 3.
[325] Oktay Güvemli vd., "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi", *Vakıflar Dergisi,* 46, (2016): 11.
[326] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 159, s. 103, h. 389; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163, s. 114, h. 404; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 9, s. 17, h. 71; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 281, h. 1162; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 152, s. 57, h. 203.
[327] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 112, s. 557, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 113, s. 58, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 194, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 139, s. 277, h. 991.
[328] Fatma Şensoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıfların Ekonomi Boyutları", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 10, (2016): 46.
[329] Vakıfların gelir kaynaklarının tasnifi Mustafa Alkan'dan alınmıştır. Bkz., Mustafa Alkan, A*dana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 128.
[330] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 113, s. 211, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 147, s. 132, h. 459; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 144, s. 367, h. 1277.

2.3.1. Vakıfların Tarım İşletmeleri ve Şikâyete Neden Olanlar

Osmanlı'da vakıf müessesine bağlı gelir kaynakları arasında tarım işletmeleri bulunmaktadır. Bu işletmeler bağ, bahçe, arsa, bostan, mezra, tarla, mukataa, çiftlik, köy ve maden ocaklarından oluşmaktadır.[331] Nitekim Ruha, Ayntab ve Diyarbekir vakıflarına gelir kaynağı sağlayan tarım işletmeleri de bağ, bahçe, bostan, köy, tarla, mezra ve çiftliklerden oluşmaktaydı. Bu işletmelerden elde edilen gelirler aynı zamanda vakfın çeşitli giderlerini karşılamak için kullanılmaktaydı. Vakıf hizmeti ve hizmetlileri için harcanan tutar, giderler arasında yer almaktaydı.

Vakfın gelir ve giderlerinin kayıt altına alınmış olmasına rağmen hep daha fazlasını talep eden ve kanaat etmeyen kişiler, şikâyete neden olmuşlardı. Bunlardan biri H. 1117/M. 1705 yılında Ruha'da görülmüştür. Ruha'da Karaburç Mescidi Vakfı'nın[332] mütevellisi Şeyh Mustafa ve Mehmed arasında cereyan eden vaka hem vakfın geliri hem de gideri açısından önemlidir. Karaburç Camii Vakfı'nın gelir kaynaklarından biri Taşbasan karyesinin mahsulüydü. Bu mahsulden senede iki bin bir akçe gelir elde edilmekte ve bunun bir kısmı Timurboğa Medresesi müderrislerine verilmekteydi. Yevmi on iki akçe ile müderris olan Mehmed kendi vazifesine biçilen on iki akçeye kanaat etmeyip karyenin ¼ mahsulünü birkaç seneden beri almıştı. Bunun üzerine mütevelli Şeyh Mustafa Divan-ı Hümayun'a şikâyetini iletmişti. Divan ise bu şikâyet doğrultusunda Evkaf Defteri'ne bakarak hem vakfın gelirini hem de Mehmed'in hizmet bedelini ortaya çıkarmıştı.[333]

Diyarbekir'e baktığımızda Üskümlü Köşk Zaviyesi'nin gelir kaynakları arasında bir karyeden elde edilen hububat bulunmaktadır.[334] Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi'nin geliri de Salıkendi karyesinin ¼ hububatı idi.[335] Ayntab'da ise farklı bir

---

[331] Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,* 96.

[332] Karaburç Camii'nin diğer adı Hızanoğlu Camii'dir. Hızanoğlu mahallesinde bulunmasından dolayı bu isimle de bilinmektedir. Bkz., BOA, UŞS, 206, s. 410, h. 330; BOA, UŞS, 206, s. 727, h. 1071; BOA, UŞS, 214, s. 107, h. 212; Halil Çoban, *206/3 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (367-602),* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 169; Müslüm Yıldırım, *206/4 (603-815) Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 350; Şeyhmus Kahraman, *214 Nolu Urfa Şer'iyye Sicilinin (H.1287-H.1288/M.1870-1871) 1-163. Sayfaları Arası Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 269.

[333] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 499, h. 2147.

[334] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 113, s. 211, h. 3.

[335] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 145, s. 7, h. 24.

durum söz konusuydu. İstanbul Tophane'de bulunan Abdülkadir Geylani Vakfı'nın[336] karyelerinden biri Başkendi karyesiydi. Bu karye Abdülkadir Geylani Vakfı dahilinde olduğundan dolayı vergiye tabi değildi. Fakat Dimos mukataası eminleri karyeye gelerek burası bizim mukataamız mülhakatındandır diyerek vergi talep etmişlerdi. Haksız vergi talebi üzerine çiftçiler H. 1142/M. 1730 senesinde şikâyetçi olmuştu.[337]

Vakfın dahilinde bulunan karyelere vakıf hizmetlileri ve mukataa eminleri dışında sipahilerin, mütegallibe[338] ve subaşıların[339] da müdahale ettiği görülmektedir. Örneğin Diyarbekir'de Zeynelabidin Camii Vakfı'nın dahilindeki karyeden vergi talep eden sipahi karyeyi kendi mülhakatına dahil ederek müdahalede bulunmuştu.[340]

Ayntab ve Diyarbekir vakıflarında rastlanılan bir diğer durum iltizam idi. Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak kullanılan iltizam sistemi, devlet adına ihaleten iş yaptırma usulüne dayalı idi. Devletin kendi adına yapılacak işlerin bir kısmını şahıslara vermesiyle birlikte iltizam sistemi yayılmaya başladı.[341] Vakıf müessesesine dahi yayılan bu sistemle ihaleten işleri üstlenen şahıslar, peşin ödemesini yaptıktan sonra temessükünü alarak vakıf karyelerini gadr ve taaddi etmek üzere harekete geçiyordu. Ya da tam tersi elinde teslim alındığına ve teslim edildiğine dair temessükü olanlar zulme uğrayabiliyordu.[342] H. 1131/M. 1719 yılında Kasım Paşa Vakfı dahilindeki Pir Ali karyesi iki yüz yetmiş kuruşa bir sene iltizama verilmişti. Peşin ödemeyi yapan ve bunu temessükle garanti altına alan mültezime hiçbir müdahale icap etmemesine rağmen mürtezikalar ve bazı kişiler müdahale etmişti. Müdahaleyi temessük ile engelleyemeyen mültezim bu defa davasına muvaffak fetva ve hücceti olduğunu bildirerek üç yandan kendini garanti altına almıştı. Haklılığını üç dayanak ile yani fetva, hüccet ve temessükle kanıtlamaya çalışan mültezime, mahkeme mahallinde çözülmesini isteyerek karşılık vermişti.[343]

---

[336] BOA, A.{DVNS. AHK. ME., d. 2, s. 364, h. 1.
[337] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 124, s. 304, h. 3.
[338] H. 1143/M. 1731 yılında Hısn-ı Keyf'de bulunan Şeyh Çoban zaviyesine mütegallibe tarafından müdahale edilmiştir. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 271, h. 2.
[339] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 106, s. 310, h. 4.
[340] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 553, h. 3.
[341] Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı Toplumunda Köylünün Sosyo-Ekonomik Durumu: Yönetilen Zümre Olarak Kendi İfadelerine Göre Uşak Köylüsü", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 11/21, (2015): 68.
[342] Mübahat S. Kütükoğlu, "Temessük", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 413.
[343] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 413, h. 2.

Diyarbekir'deki bu olaya benzer bir olay H. 1135/M. 1723 senesinde Ayntab'da meydana gelmişti. Dülük Baba Zaviyesi[344] karyelerinin zaptını iltizam ile eline alan mültezim, Hasan'ın müdahalesi ile karşılaşmıştı. *Hilaf-ı şer-i şerif ve bila-sened zaptına muhalefet* eden Hasan, temessükü yok sayarak harekete geçmişti. Ancak mahkeme *temessükü mûcebince zapt* ettirilmemesi yönünde karar vererek olayın mahallinde çözülmesini istemişti.[345]

Ruha'da vakfın gelir kaynaklarından biri de çiftliklerdir. Çiftlikler saraya yakınlığı bulunan kişilerin, miri toprakları mülk olarak kendilerine bağışlatmaları, sonra da bu büyük araziyi vakıf haline sokmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.[346] Tohtemur Camii Vakfı'nın gelirleri arasında Karayer çiftliği, Mevlid-i Halil çiftliği ve Ayn-ı Halil çiftliği yer almaktaydı. Bu çiftlikler vakıf dahilinde olmasına rağmen Rakka beylerbeyileri resm-i çift talebinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine vakfın mütevellisi şikâyetçi olmuştu.[347]

2.3.1.1. Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de Haremeyn-i Şerifeyn Vakıfları

Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de diğer önemli bir vakıf Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarıydı. Müslümanların hac ve umre maksadıyla Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeleri bu iki şehre özel bir mevki kazandırmıştı.[348] Haremeyn'e hâkim olan devletler İslam dünyası üzerinde itibar ve nüfuz kazanıyordu.[349] Buralara hâkim olmak İslam devletleri arasında bir prestij vasıtası olarak telakki edilmekteydi. Bundan dolayı Haremeyn'e hâkim olan devletler bölgenin her türlü ihtiyaçlarını giderme çabası içerisinde olmuşlardı.[350] Kutsal Mekke ve Medine'ye, orada yaşayanlara ve

---

[344] Rivayete göre Dülük Baba, Mısır fethine giden Yavuz Sultan Selim'in önüne çıkıp Mısır'ı alacağı haberini verir. Yavuz Sultan Selim'e bu haberi veren Dülük Baba ayrıca Mısır zaptından sonra kendisine gösterdiği tepe üzerinde bir tekke yapmasını istemiştir. Dülük Baba'nın söylediği çıkmış ve Mısır zaptedilmiştir. Zapt sonrasında Yavuz Sultan Selim Ayntab'a gelmiş ancak Dülük Baba vefat etmiştir. Dülük tepesindeki mezarı üzerine tekke ve zaviye yaptıran Yavuz Sultan Selim bir de vakfiye vermiştir. Mustafa Güzelhan, *Ayıntap Tarihinden Notlar (Düllük-Aynî Bedrettin-Ayıntabın Tarihte Uğradığı İstilâlar),* (Gaziantep: Gazi Yurt Matbaası, 1959), 6.

[345] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 363, h. 3.

[346] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1,* 62.bs.*,* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 331.

[347] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 13, s. 294, h. 1401.

[348] Ş. Tufan Buzpınar, vd., "Haremeyn", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 153.

[349] Rümeysa Kars, *Haremeynü'ş-Şerifeyn ve Bağlı Birimlerine Ait Gelir ve Masrafları İhtiva Eden 1175 Nolu Vakıf Muhasebe Defteri,* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2020), 21.

[350] Ahmet Gündüz, "Anadolu ve Rumeli Vilayetlerindeki Haremeyn-i Şerifeyn ve Kuds-i Şerif Vakıflarının Varidat ve Masarifatı (1650-1651), *Rifat Özdemir'e Armağan,* ed. Rahmi Doğanay, Ahmet Çelik, Fatih Özçelik, (İstanbul: Hiperyayın, 2018), 159.

peygamberin ailesine destek olmak için Haremeyn Vakıfları olarak adlandırılan vakıflar kurulmuştu.[351] 17. yüzyılda İstanbul, Edirne, Bursa, Diyarbekir ve Kıbrıs gibi çeşitli şehirlerde vakıflar kurulmuştu. Bu vakıflardan 17'si İstanbul'da bulunmaktaydı.[352]

Diyarbekir'deki Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'nın gelirleri arasında menzil, dükkân, değirmen ve bahçe bulunmaktaydı.[353] Bunlar icareteyn denilen çifte kiralama sistemi ile kiralanmaktaydı.[354] Bu kiralama sistemi işletilmeyecek durumda bulunan vakıf emlakı için uygulanmaktaydı. Harap bir hale gelen vakfın gelirleri bakım ve onarımını karşılayamadığı durumlarda icareteyn usulü ile kiralanmaktaydı. İcareteyn sisteminde kiracı, mütevelliye bir defaya mahsus olmak üzere icare-i muaccele (peşin kira) ödemekteydi. İcare-i muaccele vakıf değerinin yarısına eşit gelmekteydi. Bu bedel vakfın tamirine harcanmaktaydı. İcare-i muacceleyi ödeyen kiracı sonrasında icare-i müeccele (ertelenmiş kira) denilen normal kira bedelinden daha düşük ve değiştirilmesi mümkün olmayan senelik bir ücret daha ödüyordu.[355] Diyarbekir'de Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'nın gelirleri de icareteyn yani icare-i muaccele ve icare-i müeccele şeklinde kiraya verilmekteydi. Ancak bu vakıfta kira bedelinin başkalarına feragat edilmesinden dolayı bir sorun yaşanmıştır. Yaşanan problem nedeniyle vakıf gelirleri zarar görmüştü. Mütevellinin H. 1070/M. 1660 yılındaki şikâyeti üzerine mahkeme, olayın mahallinde çözülmesine karar vermişti.[356]

[351] Osmanlı döneminde bu vakıfları ilk kez I. Mehmed ve II. Murad kurmuşlardı. Cihan Yüksel Muslu, *Osmanlılar ve Memluklar (İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet),* çev. Zeynep Rona, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 146.
[352] Alpay Bizbirlik, "Hicri 1003 (1595) Tarihli Defterin Işığında Bazı Osmanlı Vilâyetlerindeki Haremeyn Vakıfları", *Osmanlı Araştırmaları,* 20/20, (2000): 40; Osman Taşkın, "XIX. Yüzyıl Başında Haremeyn Vakıfları ve Bir Yıllık Gelir Gideri", *Asia Minor Studies,* 9/1, (2021): 717.
[353] BOA, EV.d., 13622, s. 2.
[354] Ahmet Akgündüz, "İcâreteyn", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 389.
[355] Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,* 136.
[356] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 281, h. 1162.

Ayntab'da Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı,[357] Haleb'e tabi idi. Bu vakfın akarları arasında bostan, hamam, dükkân, menzil, değirmen, tarla, bahçe bulunmaktaydı.[358] Buralar her sene ecr-i misil ile kiraya verilip dahil olunmaması gerekirken kaza sakinlerinden Kulaçoğlu Mehmed, Özütlüoğlu Abdurrahman ve Ahi Baba isimli kişiler *bizler tarik-i vakıftan olan akaratın her sene isticar ederik yine icar ederiz* diyerek mislinden noksan şekilde kiralamaya çalışmışlardı. Bedelinden düşük şekilde kiralama çabaları H. 1152/M. 1739'da şikâyetle sonuçlanmıştı.[359]

Ayntab ve Diyarbekir'de olduğu gibi Ruha'da da Haremeyn'e tahsis edilen 125 adet vakıf bulunmaktaydı.[360] Ruha'nın değişik semtlerinde bulunan ev, dükkân, bahçe, tarla ve bağlar Haremeyn'e vakfedilmişti.[361] H. 1142/M. 1730 yılında Ruha'da Haremeyn-i Şerifeyn'e[362] vakfedilen yerler arasındaki bahçede bahçıvan taifesi ile ehl-i örf arasında meydana gelen olay şikâyet defterlerine yansımıştı. Vakıf dahilinde bulunan bahçenin meyve ve sebzenin mahsulâtı vakfa eda edilmekteydi. Bahçıvan taifesinin elinde bulunan fetva-yı şerife ve hüccet-i şer'iyye gereği müdahale edilmesi men edilmiş iken ehl-i örf taifesi tarafından rencide edilmişlerdi. Bu rencide sonrası bahçıvan taifesi Divan'a giderek şikâyetçi olmuşlardı.[363]

2.3.1.2. Ecr-i Misil

Vakıf gelirleri arasında yer alan bağ, bahçe ve arsaların kiraya verilmesi büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Bu sorunun müsebbibi kiracılardı. *Ecr-i misili* ile kiraya verilen bahçe ve arsaların bedelini vermek istemeyen kiracılar vakfı zarara uğratmaktaydı. Zarar karşısında vakfın mütevellisi mahkemeye giderek kiracıdan

---

[357] BOA, AŞS, 20, s. 72, h. 193; BOA, AŞS, 21, s. 108, h. 1; Hüsniye Güner, *21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri H. 1059-1060 (M. 1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 202; BOA, AŞS, 35, s. 199, h. 2; Gülcan Baş, *35 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1094-1095/M. 1682-1683. S. 146-288),* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 185; BOA, AŞS, 36, s. 6, h. 3; Darya Najm, *H. 1098-1099/M. 1686-1687 Tarihli 36 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s. 1-107),* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 30; BOA, AŞS, 109, s. 7, h. 20; Mehmet Karasakal, *109 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1165/M. 1752),* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 89.

[358] BOA, EV.d., 15781, s. 2.

[359] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163, s. 114, s. 404.

[360] Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900),* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2020), 138, 139.

[361] BOA, EV. d., 12979, s. 1; BOA, EV. d., 17350, s. 1, 2; BOA, EV. d., 22052, s. 1, 2.

[362] H. 1039-M. 1629 yılında vakfın mütevellisi Seyyid Ömer Kapucu'dur. BOA, UŞS, 207, s. 99, h. 223.

[363] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 126, s. 301, h. 4, 5.

şikâyetçi olmaktaydı. Kiracının herhangi bir sözleşme yapmadan faydalandığı ya da mülk sahibinin faydalanmasına engel olması halinde ödediği kira bedeline ecr-i misil denilmektedir.[364] Kira bedeli ona benzer yerlerin kira bedeline göre fiyat belirlenmekteydi.[365] Kira bedelinin insanların aldanabildiği düzeyden eksik olması noksan-ı yesir, İnsanların aldanmadığı düzeydeki eksiklik de noksan-i fahiş olarak kabul edilmektedir.[366]

Ruha ve Ayntab vakıflarına gelir sağlayan arsa ve bahçeyi kiralayanlar kira bedelini ödemek istemiyor veya ödememek adına mülkiyet iddiasında buluyordu. Ruha'da Narıncı Cami'sinin mütevellisi tam da bu sorundan mustaripti. Çünkü *ecr-i misilinde* bulunan bir adet bahçeyi Mustafa'ya kira olarak vermişti. Ancak Mustafa kiraladığı bahçenin bedelini vermeye yanaşmamıştı. Mustafa'nın bedeli ödemek istememesi vakfı ve mütevelliyi zarara uğratmıştı. Zira vakfın yönetiminden mütevelli sorumluydu. Böyle bir zarar onu da etkilemekteydi. Bunun bilincinde olan mütevelli şeyhülislamdan fetva alıp H. 1140/M. 1728 senesinde Mustafa'dan şikâyetçi olmuştu.[367]

Ayntab'da ise H. 1203/M. 1789 yılında Ardıç Baba Zaviyesi'nin[368] zaviyedar ve mütevellisi Şeyh Ahmed bin Şeyh Mehmed, vakıf dahilinde bulunan arsayı her sene ecr-i misil ile kiraya vermekteydi. Bu arsaya müdahale edilmemesi gerekirken aynı kazada sakin Cuma bin Veli ve Mahmud bin el-Hac İbrahim isimli kişiler *arsalar bizim mülkiyetimizdir* diyerek mülkiyet iddiasında bulunmuşlardı.[369] Bunun üzerine mütevelli, mahkemeye gelerek şikâyetçi olmuştu. Söz konusu bu davada kira bedelini vermek istemeyenlerin mülkiyet iddiasında bulunarak mala çökmeye çalışmışlardı.

2.3.1.3. Temlik Edilen Topraklarda Bir Neslin Tasarruf Savaşı

Ruha, Ayntab ve Diyarbekir vakıflarının gelirleri incelediğimizde miri arazi konumunda bulunan bağ, bahçe, bostan, köy, mezraa ve tarla gibi yerlerin ekseriyetle

[364] Mehmet Âkif Aydın, "Gasp", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 391; Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Te'sirleri", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 2/2, (1984): 344.
[365] Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 202.
[366] Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn,* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 116.
[367] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 116, s. 205, h. 1.
[368] Zaviye muhtemelen XIV. yüzyılda Memlukler tarafından yaptırılmıştır. XVII. yüzyılda mütevelli olarak Mustafa atanmıştır. İbrahim Solak, "27 Numaralı Şer'iye Siciline Göre Antep Vakıfları (1334-1666)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 31, (2012): 166.
[369] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 194, s. 21, h. 90.

temlik edildiğini görmekteyiz. Sözlükte mülk olarak verme anlamına gelen temlik kelimesi,[370] terim olarak hükümdarın miri araziden ya da şahıslardan devlete intikal eden arazi ve binalardan bazı yerleri devlete hizmet etmiş kişilere mülk olarak tahsis etmesi demektir. Arazinin mülk olarak tahsis edildiğini kapsayan belgeye temliknâme,[371] temliknâme-i hümâyûn veya mülknâme-i hümâyûn denmektedir.[372]

Miri arazinin mülk olarak verilmesi 18. yüzyılda haylice artmıştır. Bu tür tevcihlerin tarihi 14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başlarına kadar gitmektedir. Bu yüzyılda Balkan sınır boylarındaki uç beylerine temlik edilen gelir kaynakları bir örnek teşkil etmektedir. Aynı zamanda 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın ilk yıllarında da buna benzer tevcihlerin yapıldığı bilinmektedir.[373]

Devlet bazı köyleri şeyhlere,[374] dervişlere temlik ederek oraları kültür, imar ve din merkezleri haline getiriyordu.[375] Saltanat bağışı olarak verilen temliklerde,[376] mülk ve vakıf sahibi hem idarî hem de vergi toplamak bakımından istiklal içindeydi. Temlik edilen topraklar, bilcümle hukuk-i şer'iye ve rüsûm-ı örfiyesiyle mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kademdi.[377] Yani sayım yapılmayan ve Osmanlı yöneticilerinin müdahale etmediği serbest mülklerdi.[378] Temlik edilen toprakların kazandığı özerklik ve serbestlik ile devletin kendi adına vergi toplaması veya suçluları takip için araziye

[370] Bilal Aybakan, "Temlik", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 428.
[371] Mehmet İpşirli, "Temlik", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 430.
[372] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2,* 613.
[373] 17. yüzyılda veziriazam Rami Mehmed Paşa'ya miri topraklardan mülk temlik edilmiştir. Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası (16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu),* çev. Oktay Özel, Canay Şahin, (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 44, 45.
[374] Şeyhlere temlik olarak verilen köylerden biri Karaköprü'dür. Ruha'ya tabi Karaköprü karyesi Şazeli Şeyhi Ali Dede'ye temlik edilmiştir. Abdullah Ekinci vd., "Osmanlı Döneminde Karaköprü". *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 1*, ed. Abdullah Ekinci, (Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 194.
[375] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi,* 2, (1942): 290.
[376] Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik (Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti),* çev. Dilek Şendil, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 38.
[377] Fatih Gencer, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sistemin Değişimi", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* 49/30, (2011): 77.
[378] Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller", *Türkiye'de Toprak Meselesi 1,* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 152.

girmesi gibi hakları temlik sahibine devretmişti. Yani bu haklar temlik sahibinin özel mülkiyetindeydi.[379]

Mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem olarak temlik edilmiş olan mülklerden biri Diyarbekir'deki Kabi karyesiydi. Bu karye IV. Murad (1623-1640) tarafından Şeyh Mahmud Urmevî'ye hibe ve temlik edilmişti. Urmeviyye tarikatının kurucusu olan Aziz Mahmud Urmevî, Safevilerin işgali nedeniyle 17. yüzyılın ilk yarısında Urmiye şehrini terk ederek Diyarbekir'e yerleşmişti.[380] Burada Diyarbekir halkı ile yakın bir bağ kuran Urmevi'nin aynı zamanda Osmanlı devlet adamları ile de yakın ilişkileri olmuştu. Padişahla olan yakın ilişkisi Revan Seferi ile olmuştu. IV. Murad'ın düzenlemiş olduğu Revan Seferi'ne katılan Urmevi, padişahtan yakın ilgi ve alaka görmüştü. Ancak bu ilgi ve alakası çok sürmemişti. Çünkü IV. Murad kendisine gelen çeşitli şikâyetler sonucunda Urmevi'yi idam ettirmişti (ö. 1048/1638).[381] Şeyhin ölümü hakkında çeşitli yorumlar yapılmış ve idamı farklı sebeplere bağlanmıştı.[382] IV. Murad tarafından idam edilen şeyhin evlatlarına padişah tarafından Kabi karyesi temlik edilmişti.[383]

IV. Murad'ın mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem olarak temlik ettiği Kabi karyesinde raiyyetten alınan vergiler vakfa aktarılmıştı.[384] Örneğin bu karyenin hududu dahilindeki vergiler şunlardan oluşmaktaydı:

> *Arazi ve mezari ve menau murabii ve vadi u itlali ve sahra u cibali ve maden u ihcarı ve enharı u eşcarı ve öşr u gallatı vesair hayvanatı ve rüsûm-ı raiyyet ve çift u bennak ve avaid-i erbab emlak ve haraç bağ u bostan ve öşriyle künnan ve resm-i ağıl u duhan, resm-i mahi ve taleban*

---

[379] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 (1300-1600),* 11. bs., çev. Halil Berktay, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 144.
[380] Mehmet Süreyya, *Sicilli-i Osmanî*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 919; Naima Mustafa Halebî, Târîh-i Nâimâ 3, (İstanbul: 1283(1866), 386; Kenan Haspolat, *Diyarbakır 2 Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti*, (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2010), 92.
[381] Feridun Bilgin, "Rûmiye Şeyhinin (Aziz Mahmûd Urmevî) İdamı Meselesi", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 34; İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 17; Muhsine Helimoğlu Yavuz, *Diyarbakır Efsaneleri,*2.bs., (Ankara: Doruk Yayınları, 1993), 72-74.
[382] Şeyhin ölümü hakkında detaylı bilgi için bkz., M. Şefik Korkusuz, *Aziz Mahmud Urmevi ve Urmeviliğin Diyarbekir Kolu*, (İstanbul: Toprak Kitap, 2019).
[383] BOA, ŞD., 308/60; BOA, BEO., 4258/319294.
[384] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* 630.

ve hakk-ı mera ve otlak ve resm-i yaylak u kışlak ve resm-i arusan ve asiyab ve boyahâne ve hakk-ı ispenç ve tapu-yu zemin ve öşr-i şire ve resm-i meyve ve küvvare ve karye-i mezkurede olan cizye-i küfran u yahud ve mal-ı ğaib u maksud ve beytülmal amme ve aded-i ağnam ve metrukatı yave firari-i ibad ve civarı ve resm-i cürm ve cinayet ve bedheva niyabet u tayyarını vesair müteveccihanı ve amme-i hukuk-ı şeri ve rüsûm-ı örfiyesiyle bilcümle tevvabi ve levahıkı ve muzafatı ve murafıkı ile bervechi serbest mefrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem.[385]

Kabi karyesinden elde edilen tüm bu vergiler Amid'de bulunan cami ve medreseye, kendisine ve kendisinden sonra da nesline tasarruf edilmişti.[386] Mahmud Urmevi ve evlatlarının istediği gibi tasarruf edebilmesine olanak veren temlikte; dilerse bağışlaya, dilerse vakıf eyleye ibareleri geçmekteydi.[387] Temliknâmede hiçbir devlet görevlisinin müdahale etmemesi ve karyenin mülkiyet statüsünün değiştirilmemesi hususunda birçok uyarılar yer almaktaydı.[388] Fakat tüm bu uyarılara rağmen torunlarından Abdullah, Abbas ve Mehmed vakfa müdahale etmişti. H. 1127/M. 1715 yılındaki şikâyete göre bu kişiler vakfı zarara uğratmıştı. Bu zarar sonrası Seyyid İbrahim ve Seyyid Mehmed bunlardan şikâyetçi olmuştu.[389] Abdullah ve Mehmed'in Diyarbekir'de, Abbas'ın ise İstanbul'da bulunması hasebiyle kazasker huzurunda murafaa olmuşlardı. Bu murafaanın ardından arzuhal sahiplerinin aralarında çıkan kavga nedeniyle Rumeli Kazasker huzurunda muvacehesi bir defa daha görülmesi için ilam edilmişti.[390]

Yine konuyla ilgili bir diğer şikâyet H. 1147/M. 1735 senesinde Divan'a iletilmişti. Şikâyete göre şeyhin evlad-ı evladından Seyyid Adem kendi hissesine kanaat etmeyip, temliknâmedeki tüm şartlara aykırı olarak vakfı gadr etmişti. Halbuki Seyyid Adem, Mehmed Urmevi'nin torunuydu. Yani tasarruf hakkına sahip bir

[385] BOA, ŞD., 60/6.
[386] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 147, s. 132, h. 459; BOA, DŞS, 352, s. 27, h. 73; BOA, DŞS, 607, s. 8, h. 14; BOA, DŞS, 607, s. 9, h. 15.
[387] Keyfemâyeşâ yahtar ve mutasarrıf olub dilerse sata ister ise bağışlaya murad ediyor ise vakıf eyleye. BOA, ŞD., 60/6; BOA, DŞS, 607, s. 8, h. 14.
[388] Abdullah Ekinci vd., "Karaköprü Kariyesinin Şazeli Şeyh Ali Dede'ye Temlîkine Dair Fermân", *Osmanlı Urfası 2,* ed., Abdullah Ekinci, (İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018), 191.
[389] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 66, s. 210, h. 1.
[390] BOA, C. MF., 49/2405.

bireydi. Ancak kendi payına düşeninden daha fazlasını isteme arzusu ve hareketi onu şikâyetin öznesi yapmıştı. Adem'i Divan'a gelerek şikâyetin öznesi yapanlar, Ömer bin Murtaza ve Seyyid Mehmed bin İbrahim idi.[391]

Diyarbekir'de Kabi karyesi dışında Dağkapı[392] ve Yenikapı denilen yerlerdeki bazı tarlalar ve bahçelerin de yine aynı şekilde temlik edildiği görülmektedir. Selâtîn-i mâziye[393] ve selâtîn-i hâzire[394] tarafından cedlerine temlik edilen yerlerin vakfedilmesi sonucunda gelirleri kapma yarışında, torunların daha fazla ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Söz konusu parasal bir kaynağı ele geçirmek olunca ilk sırayı torunlar, ikinci sırayı ise *ecanibden* kişiler almaktaydı. Bu kişiler ekseriyetle erkek olduğu gibi kadınlar da bulunmaktaydı. Diyarbekir Amid kazasında gelir kapma yarışına katılan Züleyha bu örneklerden biriydi. H. 1153/M. 1740 yılında Abdülaziz, ceddi tarafından kendisine intikal eden Yenikapı haricindeki tarlayı zapt etmeye kalkışan Züleyha'dan şikâyetçi olmuştu. Diğer evladiyet vakıflarda nasıl ki gelirden pay almak isteyenler kendilerine evlatlık süsü veriyor ise Züleyha da aynı şeyi denemişti.[395] Çünkü aile ve sülaleye mensubiyet, vakfın gelirine de mensubiyet demekti. Bunun koşulunu iyi bilenler mensup olmasalar dahi sözde mensup olduklarını beyan ederek gelire ortak olmaya çalışıyorlardı.

Diyarbekir'de Şeyh Mahmud Urmevi'ye temlik edilen Kabi karyesi gibi Ayntab'da da Şeyh Muhyiddin Erzincanî'ye Safi mezrasında bir miktar yerler hibe ve temlik edilmişti. Şeyh Muhyiddin Erzincanî,[396] Şam şeyhi ismiyle şöhret bulan Erzincanlı Şeyh Abdurrahman'ın[397] oğludur.[398] Şeyh Muhyiddin Erzincanî'ye temlik edilen bu mezranın tasarruf ve gelirini evlatlarına, torunlarına ve vakfa vermişti. Bu mezraanın tasarrufunda kimlerin hakkı olduğu açık bir şekilde belli olmasına mukabil

[391] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 147, s. 132, h. 459.
[392] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 150, s. 57, h. 210.
[393] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163, s. 75, h. 269; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 457, h. 3.
[394] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 22, h. 2.
[395] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 164, s. 31, h. 101.
[396] Erzincanî nisbesine sahip tarikat büyükleri hakkında bkz., Yasin Taş, "Erzincan Vakfiyeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar 3,* ed., Hasan Selim Kıroğlu, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2010), 309.
[397] Hısn-ı Mansur'da Şeyh Abdurrahman Erzincânî Zaviyesi bulunmaktadır. BOA, A.{DVNS. AHK. DB. d.,5, s. 349, h. 2.
[398] Nusret Çam, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Gaziantep 27,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 691; BOA, A.{DVNS. MHM .d., 34, s. 97, h. 220; BOA, A.{DVNS. MHM. d., 25, s. 190, h. 1860; BOA, A.{DVNS. MHM. d., 2, s. 77, h. 704; BOA, C. MF., 157/7825; BOA, AE. SAMD. III., 25/2357.

şeyhin neslinden Mustafa ne vakfın tasarrufuna ne de gelirine kani olmamıştı. Hatta Mustafa, *ben ol yerleri tevliyet olmak üzere berat ettirdim, lakin sizin tevliyet beratınız yoktur*[399] diyerek vakfın tasarruf ve gelirini zapt etmişti. Mustafa'nın vakfiyete muhalefet bu tutumu karşısında, Şeyh Abdullatif ve Şeyh Mehmed şeyhülislamdan fetva alarak H. 1143/M. 1731 yılında şikâyetçi olmuştu. Şikâyetini fetva dayanağı ile güçlendiren bu kişilere karşı mahkeme de *fetva-yı şerife ve şart-ı vakf mucibince* amel olunmasına karar vermişti.

Diyarbekir ve Ayntab'da temlik edilen yerlerde görüldüğü üzere vakıf yönetiminde sorumlu olan neslin, kendilerine düşen hisseye kanaat etmeme durumu kural dışı davranışlara sevk etmişti. Bu kural dışı davranışlarını da sahte berat ve tevliyet ile kendilerine dayanak sağlamayı amaçlamışlardı. Çeşitli belgeler üzerinden kendilerine dayanak sağlayan bu kişilerin bir diğer dayanağı ise selatin-i maziyye temliki idi. Temlik edilen yerin sahibinin bir sultan olmasını kendilerine dayanak edinip harekete geçen kişiler, haksızlıklarını bu yoldan ileri sürüp duruyorlardı.[400] Bazen de selatin-i maziyye tarafından temlik edilmeyen yerleri, temlik edilmiş gibi göstererek haksızlıklarını gerçekleştirebiliyorlardı. Böyle bir durum H. 1148/M. 1735 yılında Ruha'da meydana gelmişti. Ruha kazasına bağlı Harran karyesinin selatin-i maziyye temliki gereğince vakıf ve mülk arazisi olduğunu öne süren Haleb'deki bazı kişiler, eskiden ceddimiz bu karyeye mutasarrıf iken tasarruf ve gallesine evlad-ı evladına vakf ve şart etmişti. Bizler de bunun evladından olduğumuzdan ötürü tasarrufu bize intikal etti diyerek zapt etmişlerdi. Sekiz kıta yerlerin vergisini zorla alan bu kişiler zorbalıklarını kapatma yolunu oldukça iyi biliyorlardı. Halbuki selatin-i maziyye temliki gereğince burası ne vakıf ne de mülk arazi idi. Böyle bir konuma sahip olmayan yerin, cedlerinin tasarrufu altında da değildi.[401] Bunun bilincinde olan Abdurrahman, fetvasını alarak mahkemede bu kişilerden şikâyetçi olmuştu.

2.3.2. Meskenler

Vakıfların bir diğer gelir kaynakları arasında meskenler bulunmaktadır. Meskenler arasında Ayntab ve Diyarbekir vakıflarında menzil ve hane olarak adlandırılan yapıların olduğu görülmektedir. Lügatte inmek, konaklamak ve misafir

[399] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 194, h. 2.
[400] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* 633.
[401] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 149, s. 297, h. 984.

olmak manasındaki nüzul kökünden türeyen menzil kelimesi şikâyetlerde ev anlamına gelmektedir.[402] Hane de aynı şekilde ev manasında kullanılmaktadır.[403] Örneğin Diyarbekir'e bağlı Mardin'de Kasım Paşa Vakfı'nın gelirlerinden biri hane idi.[404] Yine Diyarbekir'deki Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı[405] ile Ayntab'daki Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'nın,[406] müteveffa İbrahim Efendi Vakfı'nın[407] ve Sikak oğlu Vakfı'nın akaratı arasında menzil bulunmaktaydı.[408] Bu yapılarda genellikle kira, satış ve değişiminden kaynaklı şikâyetler bulunmaktadır. Şikâyetler arasında menzilin istibdâli konusu yer almaktadır.

Ayntab'a nazaran Diyarbekir'de Abdulvahap Çelebi Vakfı'nın menzilin istibdâli yani değiştirilmesiyle ilgili şikâyet bulunmaktadır.[409] İstibdâl, bir vakıf malının mülk olan diğer bir mal ile değiştirilmesi demektir.[410] İstibdâl sonucunda vakıf mülk, mülk de vakıf haline gelmekte[411] ve vakıf şartında değişikliğe gidilmekteydi.[412] Bu uygulama bir nevi takas,[413] mülk değiş tokuşu sayılmaktaydı.[414] İkame yöntemi ile eski menzilin yerine aynı değerde ve daha iyi fayda sağlayacak diğer menzilin değiştirilmesindeki amaç[415] vakfın devamlılığını muhafaza etmekti.[416] Bu muhafazayı sağlayan kişilerden biri mütevelliydi. Mütevelli vakfın değiştirilecek

[402] Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 159.
[403] Nejat Göyünç, "Hâne", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 552.
[404] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 113, s. 58, h. 2.
[405] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 281, h. 1162.
[406] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163, s. 114, h. 404.
[407] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 83, h. 2.
[408] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 94, s. 231, h. 1.
[409] Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi,* (1971), 9: 17.
[410] Ahmet Akgündüz, "İstibdâl", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 319; Hasan Özer, "Kâfiyecî (V. 879/1474) Ve "İstibdâl" Hakkındaki İki Eserinin Tahkik ve Tercümesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 18, (2011): 170.
[411] İbrahim Oğuz, "Osmanlı Vakıflarında İstibdal Problemi (Midilli Örneği)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 34/58, (2015): 586.
[412] Hüseyin Çınar, "Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Kurulan Para Vakıfları Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar,* ed. Kerim İlker Bulunur, Ömer Faruk Can, (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 128.
[413] Hatice Gökçen Özkaya, "Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli-Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği", *METU Journal of tthe Faculty of Architecture,* 35/1, (2018): 243, 244.
[414] Mary Ann Fay, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları,* ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000): 38.
[415] Zahri Hamat, "Substition of Special Waqf (Istibdal): Case Study at the Religious and Malay Custom Council os Kelantan (MAIK)", *The Macrotheme Review,* 3/4, (2014): 65.
[416] Murat Beyaztaş, "İslâm Vakıflar Hukukunda İstibdâl", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi,* 3/1, (2017): 15.

gayrimenkulünün sınırlarını çizdikten sonra mevcut geliri zikrederek ne ile değiştirileceğini ifade eder, sonrasında da şahitlerin şehadetlerinin ardından şeyhülislamdan değişimin caiz olduğunu gösteren bir fetva alınır, kadıdan izin istenilir ve kadının onayı ile bu değişim sağlanırdı.[417] Ancak şunu da belirtmek gerekir ki eğer vakıfnamede istibdâl konusunda bir şart bulunmadığı hallerde mütevellinin istibdâl yetkisi bulunmamaktadır. Bu yüzden vakıfnamedeki şartlar önem arz etmekteydi. Zira şartın bulunmadığı durumlarda vakfın istibdâli kadı kararı ile gerçekleşmekteydi.[418]

Dolayısıyla istibdâl edilecek gayrimenkulün çeşitli şartları ve süreci bulunmaktaydı. Mardin'de müteveffa Abdulvahap Çelebi Vakfı'nın gelirleri arasında bulunan menzilin istibdâl sürecinde aynı yol izlenmişti. H. 1151/ M. 1738 yılında vakfın evladiyet ve meşrutiyet üzere mütevellisi olan Mehmed bin Ali mahkemeye gelip, istibdâl edilen menzilin, istibdâl işlemini feshetmek istemişti. Mütevelli ş*erait-i istibdâl* gereğince vakfın bir bab menzilini Ali Efendi'nin mülk menzili ile istibdâl etmişti. Ancak bir süre istibdâl edilen menzili geri almak için mahkemeye gelmiş ve şeyhülislamdan bu konuyla ilgili fetva almıştı. Alınan bu fetvaya göre *Zeyd mütevellisi olduğu vakıf menzilini şerait-i istibdâl mevcut değil iken Amr'ın mülk menzili ile istibdâl edip tarafından … bulunsa Zeyd, Amr'ın menzilini Amr da reddedip vakıf menzili Amr'ın olmakla karar olur.*[419] Şeyhülislamdan alınan bu fetvada dikkat çeken hususlardan biri öncelikle şerait-i istibdâl idi. Menzil istibdâl edildiğinde *şerait-i istibdâl dahi mevcut* bulunduğu ve şer'an bu işlemin gerçekleştiği belirtilmekteydi. Ancak istibdâlden geri dönüşte fetvada *şerait-i istibdâli mevcut değil iken* vurgulanmaktaydı. Önemli olan haklılıklara dayanak sağlayan fetva idi. Mahkeme de bunu baz alarak olayın mahallinde fetva gereğince çözülmesine karar vermişti.

2.3.3. Ticarî Binalar ve Dükkânlar

Ruha, Ayntab ve Diyarbekir vakıflarının gelirlerinden biri ticarî binalar ve dükkânlardı. Ticarî binalar arasında hanlar ve bedestenler yer almaktaydı.[420] Ticaretin

[417] Galip Eken, "19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 20, (2006): 241.
[418] Belkıs Konan, "Osmanlı Hukukunda Vakıflarda İstibdal Uygulaması", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 70/3, (2021): 996.
[419] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 159, s. 103, h. 389.
[420] Ticari bina sınıflandırmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* 3. bs., çev. Neyyir Kalaycıoğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 31-43.

yoğunlaştığı han ve bedesten gibi yapılar şehrin ticaret merkezini oluşturmakta ve vakıflara güçlü gelir kaynağı sağlamaktaydı.[421]

Bu güçlü gelir kaynağı elde etmek isteyenler H. 1135/M. 1722 yılında şikâyete neden olmuştu. Binaların icareleri üzerinden usulsüzlük yapan bu şahıslar gerek vakfı gerekse de orada ticarî faaliyet yürüten esnafı zor durumda bırakmıştı. Ashab-ı ağraz ve mütegallibe olarak adlandırılan kişilerin vakfa gelir sağlayan dükkânlar ve esnaf üzerinde uygulamış olduğu haksız davranışlar neticesinde hem dükkânlar hem de esnaf zor durumda kalmıştı. Ayntab'da vakfa ait dükkânlarda bulunan esnaflar kendi rızaları ile dükkânları kiralayıp, vakfı ihya etmekte iken, ashab-ı ağraz denilen kişiler bu dükkânlardaki esnafı kaldırıp kendi dükkânlarında iskân ettirmişlerdi. Bu müdahale sonucunda hem esnaf hem de vakıf geliri zarar görmüştü.[422]

Ayntab'da ashab-ı ağraz tarafından gerçekleşen bu müdahale Diyarbekir ve Ruha'da mütegallibe tarafından gerçekleşmişti. H. 1141/M. 1728 yılında Diyarbekir'de Kasım Paşa Vakfı'na gelir sağlayan dükkânlar, *mütegallibeden Osman* tarafından zapt edilmişti. Osman'ın vefatından sonra ise oğulları, zapt edilen bu dükkânları bize babamızdan kaldı, dolayısıyla babamızdan bize intikal eden bu dükkânların geliri vakfa değil bize aittir diyerek zaptı bir nesil üzerinden devam ettirmeye çalışmıştı. Ancak zaptın karşısından duran kadın[423] ise bunu kabul etmeyerek şikâyet etmişti.

Ruha'da Yusuf Paşa Camii Vakfı'nın dükkânlarında iskân eden esnaflar, üzerlerine düşen vergileri[424] vermelerine mukabil mütegallibeden bazı kişiler H. 1143/M. 1731 yılında haksız vergi talebi ile bu esnafları rencide etmişlerdi. Şer'e aykırı alınan vergiler sonucunda rencide olan yalnızca esnaf değil aynı zamanda vakıf idi. Zira dükkânlardan elde edilen gelirlerin bir kısmı vakıf hizmetlilerine, fukaraya ve vakfın diğer hizmetine sarf edilmekteydi. Dolayısıyla yapılan bir müdahale dolaylı olarak vakfın ve şehrin iktisadî ve sosyal tüm bağlantı noktalarını etkilemekteydi.

[421] Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri,* çev. Ali Berktay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 162, 163.
[422] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 293, h. 2.
[423] Belgede kadının ismi yazılmadığından dolayı bir kadın tabiri kullanılmıştır. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 41, h. 2.
[424] Bu vergiler avarız, imdâd-ı seferiyye ve imdad-ı hazariyye idi. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 61, h. 1.

Yine Ruha'da Yusuf Paşa Camii Vakfın'da bez dokumacılığı işiyle uğraşan çulhacılar[425] üzerlerine düşen vergileri vermelerine rağmen aynı esnaf taifesinden bazıları *hissesine isabet eden* vergiyi vermemişlerdi. Bu durum hem çulha[426] esnafını hem de vakfın gelirini olumsuz etkilemişti.[427]

Şehrin iktisadî büyümesinde son derece ehemmiyet arz eden bu binaların ayanlar tarafından zaptı ise ayrı bir problemdi. Ruha'daki han, dükkân ve debbağhane,[428] Diyarbekir'deki Behram Paşa Vakfı'ndan olup buralardan hasıl olan icaresi mürtezikaların vazifesine karşılık olarak verilmekteydi. Fakat ayanlardan bazıları icareyi zapt ederek haksızlık yapmışlardı.[429] İcarenin ayanlardan tarafından zapt edilmesi doğrudan mürtezikaları etkilemişti. Mürtezikalar ve vakfın gelir kaynağı olan dükkânlar, bir türlü bu zapt vakalarından kurtulamıyordu. Öyle ki Diyarbekir'deki Hâce Ali Mescidi Vakfı'nın müsakkafatından biri sarraf dükkânı idi. Bu dükkâna hariçten bir müdahale edilmemesine rağmen bazıları mülkiyet üzere zapt edip, mürtezikaları da zulüm yapmıştı. Mülkiyet bahanesi üzerinden vakfa ve hizmetlisine zarar verenler, mütevelli tarafından H. 1148/M. 1735 yılında şikâyet edilmişti. Mahkeme Evkaf Defterleri'ne bakarak şer ile çözülmesini istemişti.[430]Ayntab'da ise Hasan Bey Mescidi Vakfı'nın mütevellisi ve vakfın gelir kaynağı olan attar dükkânı, Mustafa'nın zaptından payını almıştı.[431]

Zapttan payını alan yalnızca bu dükkânlar değil, aynı zamanda vakfın diğer ticarî binaları bedesten, han ve çarşıdaki diğer dükkânlardı. Bu payını alanlardan biri Ayntab'daki Lala Mustafa Paşa Vakfı dahilindeki bedestendir. Bedestende satılan emtianın satış şartlarını ihlalinden kaynaklanan şikâyet H. 1108/M. 1697 yılında vakfın mütevellisi kadın tarafından Divan'a iletilmişti. Kadın yönetici, bir erkek görevli vasıtasıyla hareket etmekten ziyade yaşamış olduğu sorunla ilgili bizzat

[425] A. Cihat Kürkçüoğlu vd., *Şanlıurfa Kültür ve Turizm Varlıkları,* (Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2017), 103; Semra Kılıç Karatay, "Şanlıurfa Cülhacılığı ve Günümüzdeki Durumu", *Ulakbilge,* 5/17, (2017): 1783; Feriha Akpınarlı, *Şanlıurfa Cülha Dokumacılığı,* (Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1996), 20.
[426] Şikâyette cûlah olarak geçmektedir.
[427] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,111, s. 140, h. 3.
[428] Ruha'da H. 1039-M. 1629 yılında debbağhâne adında bir cami bulunmaktadır. Bu caminin mütevellisi el-Hac İbrahim'dir. BOA, UŞS, 207, s. 187, h. 427.
[429] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 261, h. 1132.
[430] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 148, s. 263, h. 891.
[431] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 170, s. 215, h. 2.

kendisi harekete geçmişti.[432] Bedestende *kadîmü'l-eyyâmdan* beri satılan emtialar belirli şartlar dahilinde satılmaktaydı. Bu şartlardan biri bedestendeki ürünlerin bedesten dahilinde satılmasıydı. Ürünlerin bedesten haricinde satılması yasaktı. Bu yasağı çiğneyenler şikâyet edilmekte ve cezalandırılmaktaydı. Mütevellinin şikâyeti de bu yasağı ihlal edenlerden kaynaklanmaktaydı. Bazı tüccar taifesi bedestendeki emtiayı hariçte satmaya başlamışlardı. *Emtiayı hariç yerlerde bey' etmeleriyle vakıf dükkânları muattal*[433] kalmıştı. Dükkânların bu satış sonrasında boş kalması neticesinde çift yönlü bir zarar meydana gelmişti. Bu çift yönlü zararının bedelini hem vakıf hem de dükkândaki esnaf ödemişti. Yine aynı bedestende 1136/M. 1724 yılındaki bir diğer şikâyette dükkânlar dörder kuruş olarak kiraya verilmekteydi. Ancak vakfın mütevellisi ziyade kira talebiyle vakfı rencide etmişti. Mütevellinin ehl-i örfe istinaden yapmış olduğu zulüm, naip tarafından fark edilmişti. Naip derhal şeyhülislamdan fetva alarak soluğu mahkemede almıştı.[434] Naibin şikâyeti ile ziyade kira talebi engellenmeye çalışılmıştır.

Ayntab'da bedestenlerden sonra vakfın bir diğer gelir kaynağı hanlar idi. Vakıfların gelir kaynaklarında satış ve kiradan dolayı yaşanan problemler, H. 1143/M. 1731 yılında Sebil Hanı'nda[435] da meydana gelmişti. Ancak Sebil Hanı'nda yaşanan problemin öznesi mütevelli idi. Zira mütevelli Mehmed, hanın mahzen ve odalarını zapt etmişti.[436] Hanın dahilinde yirmi beş adet oda ve dükkân ihdas edip bunları Seyyid Ali, Hacı Mustafa, Hacı Hüseyin ve Seyyid Mehmed isimli kişilere satmıştı. Bu da yetmezmiş gibi mahzenleri de aynı kişilere kiraya vermişti. Yirmi bir sene zapt altında tutulan hanın, senede beş yüz kuruş olan geliri hesaplanıp talep edildiğinde bu kişiler

[432] Margaret L. Meriwether, "Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne: Halep, 1770-1840), *Modernleşme Eşiğinde Osmanlı Kadınları,* ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 142.
[433] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 25, s. 98, h. 384.
[434] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 103, s. 18, h. 1.
[435] Tek avlulu ve iki katlı inşa edilen han, Karagöz mahallesinde, Eski Gümrük caddesi üzerinde yer almaktadır. Bu han aynı zamanda Çekirdekçi İrmeli Han olarak da bilinmektedir. Fakat arşiv belgelerinde *Han-ı Sebil* ismiyle yer almıştır. H. 1177 yılında Sebil Hanı Vakfı'nın hatibi Ahmed Halife'dir. BOA, AE. SMST. III., 362/28965; Zülfiye Koçak, *Ayntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1600-1650)*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 43; İlkay Köroğlu, *131 Nolu Gaziantep Şer'iye Sicilinin H. (1182-1196) Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 14.
[436] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 317, h. 1.

mütevelli vakfın kendi malından icar ve bize bey' eyledi demişlerdi.[437] Yine bu kişiler, şehrin ileri gelenlerine dayanarak buraları mülkiyet üzere zapt etmişlerdi.

Mütevelli ve mütevellinin zapt paydaşları, her ne kadar haksızlıklarını güçlü ve bilir kişiler vasıtasıyla kapatmaya çalışmış olsalar da başarılı olamamışlardı. Zira gelen şikâyetler üzerine mahkeme *Defter-i Hakani* ve *Anadolu Muhasebe Defterleri'ne* bakarak tevliyetin kimde olduğunu ve vakfın gelir kaynağının neler olduğunu tespit etmişti. Tespitin ardından olayın mahallinde mübaşir marifetiyle çözülmesini, Haleb valisi tarafından yeni bir mütevellinin tayin edilmesine karar verilmişti.

Ayntab'da Sebil Hanı üzerinde mütevelli yolsuzluğu örneği Diyarbekir Amid'de tam tersi bir örneği sergilemekteydi. Zira Amid'de Dilaver Paşa Medresesi Vakfı'nın[438] mütevellisi Mehmed H. 1081/M. 1670 yılında hanı zapt eden deli ve gönüllü taifesinden şikâyetçi olmuştu. Bu deli ve gönüllü taifesi zor kullanarak handa konaklamış ve kira dahi vermeyerek hanın harap hale gelmesine sebep olmuştu. Zararın farkına varan mütevelli, hanın ecr-i misil ile tüccar taifesine kiraya verilmesini rica etmekteydi.[439] Deli ve gönüllü taifesi yerine, tüccar taifesine verilmesini isteyen mütevellinin haklı gerekçeleri vardı. Bu gerekçelerini de şeyhülislamdan fetva alarak kuvvetlendirmişti. Elindeki fetvadan kuvvet alan mütevelli, deli ve gönüllü taifesinin ihraç edilmesini istemişti. Vakıftaki zararı ancak bunların ihracı ile engelleyebileceğini öngören mütevelli, bunu mahkemeye de ileterek gereğinin yapılmasını talep etmişti.[440] Dilaver Paşa Hanı'nda taifenin ihraç boyutuna varan zapt ve zararı, durumun ne kadar ciddi olduğunu göstermekteydi.

Yine Diyarbekir'de Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa tarafından 1572-1575 yıllarında inşa edilmiş olan Hasan Paşa Hanı'nda[441] da kiradan kaynaklı

---

[437] Tezvirat-ı sülük ve kuvvet-i maliye ve ehl-i örfe istinad ile (…). BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 483, h. 1.

[438] Dilaver Paşa tarafından Dâru'l-Kurra olarak yapılmış ancak daha sonraları medrese olarak da kullanılmıştır. M. Şefik Korkusuz, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbekir'de Maârif,* (İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2009), 43.

[439] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 401, h. 1647; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 396, h. 1617.

[440] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 396, h. 1614.

[441] Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840),* 89; Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır,* (İstanbul: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 1963), 210; Evindar Yeşilbaş, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme", *Belleten,* 79/286, (2015): 881; Türkan Kejanlı, "Diyarbakır Hanları ve Kervansarayları", I. Uluslararası *Nebiler,*

bir problem meydana gelmişti. Evliya Çelebi'nin kale gibi sağlam ve dayanaklı olarak anlattığı Hasan Paşa Hanı'nda[442] sorun çıkaran kişi mütevellinin eski kethüdası İbrahim idi. Hasan Paşa Hanı'nın meşrutiyet üzere mütevellisi olan İbrahim Hanzâde İsmail, dedesi Mehmed Paşa'nın Vakfı müsakkafatında olan bu hanı senevî sekiz yüz kuruşa kiraya vermekteydi. Kirayla ilgili bir sorun bulunmaz iken, mütevellinin en yakını, yani kethüdası başına büyük bir sorun açmıştı. Çünkü mütevellinin eski kethüdası İbrahim, H. 1135/M. 1722 senesinde Hasan Paşa Hanı'nı bin yüz kuruşa on üç seneye değin Kaşeli Ahmed isimli kişiye kiraya vermişti. Kaşeli Ahmed ise kirayı alır almaz vakfı zapt ve tasarrufu gadr etmişti. Yaşanan zapt vakasından sonra mütevelli mahkemeye giderek Kaşeli Ahmed'in elinde bulunan temessükün ilga olunmasını talep etmişti. Bu da gösteriyor ki vakıfların yönetiminde sorumlu olan mütevelli, elindeki kanıtlar doğrultusunda zapt ve zulüm yapan kiracıyı men edip yerine bir başka kişiye kiraya verilmesini sağlayabiliyordu. Hatta kiracının elindeki belgelere dahi müdahale edebiliyordu. Nitekim mütevellinin talepleri sonucunda han, Kaşeli Ahmed yerine İbrahim ve Mustafa'ya kiraya verilmişti.[443]

Vakıfların bedesten, han ve dükkânlardan sonra bir diğer gelir kaynağı çarşılar idi. Ruha'da Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'nın akaratı, Sipahi Çarşısı'ydı. Çarşının toplamda dört kapısı bulunmaktaydı. Bu kapılar güneyde Boyahâne Çarşısı'na, doğuda Kazzaz Pazarı'na ve batıda Akarbaşı'na açılmaktaydı.[444] Doğu, batı ve güneye açılan bu kapılar, şehrin sosyo-ekonomik hayatını oldukça etkilemekteydi. Kapılar ve buna bağlantılı Sipahi Çarşı'sı, şehrin iktisadi hayatın ana damarlarından birini oluşturmaktaydı.[445] Zira kapılardan geçişlerde alınan belirli bir miktar ücret vakfa verilmekteydi. Kapıların bir gelir kaynağı olması, yolsuzluk yapanların gözünde kaçmamıştı. Bu gözünde kaçmayan kişilerden biri mütevelli idi.

Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2009): 388; M. Şefik Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbekir Kenti*, (İstanbul: Toprak Kitap, 2014), 104; Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568),* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 310.

[442] Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi,* haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 4. Kitap, 1. Cilt, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 48.

[443] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 95, s. 37, h. 1.

[444] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Ruha'dan Urfa'ya: 1780-1980*, (Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü, 1990), 35; A. Cihat Kürkçüoğlu-S. Sabri Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Kültür ve Turizm Varlıkları,* (Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ev Araştırma Vakfı Yayınları, 2017), 59.

[445] Abdullah Ekinci, "Şehrin Aynası Kapılar: Urfa Şehir Kapıları", *Osmanlı Urfası 1,* ed. Abdullah Ekinci, (İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018): 67.

Vakıfların yönetiminde sorumlu olan mütevelli, yaptığı yolsuzluğu *vakıf için alıp zapt ederim*[446] diyerek üzerini kapatmaya çalışmıştı. Yönetim yetkisini haksızlık ve zapt yoluyla yönetimsizliğe çeviren mütevelli, yaptığı zapt sonucunda Ruha halkı tarafından H. 1149/M. 1736 senesinde şikâyet edilmişti. Gelir kaynağı nasıl ki yolsuzluk yapanların gözünden kaçmamış ise haksızlık yapan mütevelli de Ruha halkının gözünden kaçmamıştı.

2.3.4. Sanayi İşletmeleri

Ayntab ve Diyarbekir vakıflarına gelir sağlayan sanayi işletmeleri boyahâne, sabunhâne, hamam ve değirmenlerden oluşmaktaydı. Bu sanayi işletmeleriyle ilgili Ruha'da şikâyete rastlanılmamıştır. Ancak Ayntab'da hamamlardan, Diyarbekir'de ise sabunhânelerden kaynaklı şikâyetlerin yer aldığı görülmektedir.

Ayntab ve Diyarbekir vakıflarının, boyahânelerin ihdası ve kiracılardan dolayı şikâyetler bulunmaktadır. Bilhassa Ayntab'ın boyahâne[447] ihdasından dolayı şikâyetler defterlerde daha fazla yer almıştır.

İpliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanma işlemlerinin yapıldığı boyahâneler,[448] bir şehrin tekstil üretimini aydınlatan önemli işletmelerdi. Şehirde egemen olan tekstil üretimi üzerinden dokuma, pazarlama ve bölgelerle kent ticareti arasındaki bağlara dair varsayımlara ulaşılabilmektedir. Yine boya ve boyahânelerden alınan vergiler üzerinden şehrin eğirme ve dokuma faaliyetleri hakkında mühim bilgiler sunmaktadır.[449]

Şehrin dokuma sanayisi ve tekstil üretiminde bu derece etkili olan boyahânelerin sayısının artması, ekonomik gelişmeye bağlıydı. Ekonomik gelişmenin yaşandığı şehirlerde boyahâne sayısında artış gözlenmekteydi. Ayntab'da da böyle bir artış görülmüştü. Ancak Ayntab'da ihdas edilen boyahâneler, Hüsrev Paşa Vakfı'nın boyahâne gelirlerini etkilemeye başlamasıyla birlikte, ekonomik durum farklı bir hal almaya başlamıştı. Yeniden ihdas edilen boyahâneler sonucunda bu vakfa ait

[446] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 152, s. 57, h. 203.
[447] Ayntab'da vakıf gelirleri arasında boyahâne dışında sabunhâne, basmahâne, perdahthâne ve tahmishâne bulunmaktadır. Hilmi Bayraktar, *Ayntâb Vakıfları,* (Konya: Palet Yayınları, 2014), 349.
[448] Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi,* 9. bs., (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007), 164.
[449] Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* 182-189.

boyahânelerin gelirleri azalmaya başlamıştı.[450] Gelir azalışı, şikâyetin artışına sebep olmuştu.

Sayısal olarak artan boyahâneler, Hüsrev Paşa Vakfı'na ait üç boyahânenin gelirinde azalmaya sebep olmasından dolayı vakıf yöneticileri ile boyahâne sahipleri karşı karşıya gelmişti.[451] Bu karşı karşıya geliş H. 1092/M. 1681 yılında Haleb monlasına, Haleb mütesellimine ve Ayntab naibine yazılan bir hüküm ile açıkça ifade edilmişti. Yıllık geliri yetmiş iki bin yedi yüz yirmi akçe olarak Defter-i Hakani'de kayıtlı üç adet boyahâneden başka boyahâne ihdas olunmamasına dair emir ve hüccet bulunmasına mukabil, Ayntab sakinlerinden bazı kimseler tüm bu emir ve hücceti yok sayarak boyahâne ihdas etmişti.[452] Vakfın mütevellisi Halil, ihdası gerçekleştiren kişileri şikâyet etmesine rağmen bir türlü faaliyetleri son bulmamıştı. Son bulmadığının kanıtını H. 1114/M. 1702[453] ve H. 1187/M. 1773[454] yılında yapılan şikâyetlerde görmekteyiz.

Ayntab'dan sonra Diyarbekir vakıflarına ait boyahânelere baktığımızda buradaki boyahânelerin de Hüsrev Paşa Vakfı'yla benzer bir durumu yaşadığını görmekteyiz. Diyarbekir'e bağlı Çüngüş[455] kazası, Uslu karyesinde İbrahim'in H. 1143/M. 1731 yılındaki şikâyetine göre şahsın kendi malıyla bina eylediği boyahâne, önemli bir gelir kaynağıydı. Bu boyahâneden elde edilen gelirler, karyedeki cami hizmetlilerine sarf edilmekteydi. Ancak aynı karyede sakin bazı kişiler alakaları olmamalarına rağmen, boyahânedeki kiracılara müdahale ve rencide etmişlerdi. Bu

---

[450] Ayntab'da boyahâne ihdasından dolayı yaşanan gelir azalışı Larende, Şehr-i Zol eyaleti, Kayseri, Musul ve Selanik'te de yaşanmıştır. Bkz., BOA, İE.ML., 119/11318; BOA, C. DH., 317/15839; BOA, C. EV., 355/18050; BOA, C. İKTS., 23/1137.

[451] Hüsrev Paşa Vakfı'na ait boyahâneler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Rümeysa Kars, *Şer'iye Sicilleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Ticaret: Ankara-Konya-Antep Örneği (1700-1750),* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2021), 113, 114; Hüseyin Çınar, "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri", *Vakıflar Dergisi,* 40, (2013): 39.

[452] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 9, s. 17, h. 71; BOA, AŞS, 21, s. 138, h. 1; Güner, *21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri H. 1059-1060 (M. 1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi,* 261, 262; BOA, AŞS, 35, s. 268, h. 1; Baş, *35 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1094-1095/M. 1682-1683. S. 146-288),* 364, 365; BOA, AŞS, 68, s. 238, h. 3; BOA, AŞS, 68, s. 263, h. 2; Şahin Doğan, *68 Numaralı Ayntâb Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1129-1130/M. 1717-1718 s. 179-356),* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 86-88.

[453] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 35, s. 120, h. 500.

[454] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 187, s. 280, h. 1767.

[455] Çüngüş hakkında bkz., Oktay Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş 1,* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2021).

müdahale sonrasında hem boyahânelerdeki kiracılar hem de caminin geliri zarar görmüştü.[456] Ayntab ve Diyarbekir'dekine benzer bir durum Ruha'da yaşanmıştı. İbrahim'in şikâyetine göre bunlar iplik pazarında esnaf olup burada iplik alım satımı yapmaktaydılar. Ancak Veli kahvehanesinin önünde iplik pazarı ihdas ederek bunların gelirlerine zarar vermişti.[457]

Diyarbekir vakıflarının sanayi işletmeleri arasında bulunan sabunhânede yaşanan vaka, Ayntab'da Lala Mustafa Paşa Vakfı'na ait bedestende yaşanan vaka ile benzerlik göstermekteydi. Amid'de bulunan Sultan Mesud Medresesi Vakfı'nın[458] gelirlerin biri sabunhâne idi. Bu sabunhanında satılan ürünler, aynı Ayntab'daki bedestende satılan ürünler gibi belirli şartlar dahilinde satılmaktaydı. Yani satılan ürünler nizama uygun şekilde sabunhanı dahilinde füruht edilmesi gerekmekteydi. Diyarbekir Valisi Receb Paşa, sabunhanı dışında satışın gerçekleşmesini önlemek maksadıyla buyruldu ve nizam vermişti. Fakat bazı tüccar taifesi nizamı ve satış şartlarını ihlal ederek Ali Pınarı denilen yerlerde satış yapmaya başlamışlardı. Belirlenen mahal dışında yapılan satışlar sonrası vakıf zarar görmüştü. Bu zararın ardından vakıf mütevellisi Halil, H. 1133/M. 1721'de mahkemeye giderek tüccar taifesinden şikâyetçi olmuştu. Halil'in şikâyeti sonrası mahkeme olayın mahallinde çözülmesine karar vermişti.[459] Halbuki vakıflarla ilgili şartlar Defter-i Hakani'de ve vakfiyelerde açıkça belirtilmişti. Ancak geliri elde etme hali tüm bu kayıtları göz ardı etmekteydi. Göz ardı edilen kayıtlar, mahkeme tarafından ortaya konulmasına mukabil ne kayıtlar ne de mahkemenin aldığı kararlar bir türlü etki etmemekteydi. Vakıfların bir diğer sanayi işletmesi olan hamamlarda da böyle bir durum söz konusu idi. H. 1119/M. 1708 yılında Diyarbekir Amid'de İskender Paşa Vakfı'nın gelir kaynaklarından olan Çarşı Hamamı olarak bilinen İskender Paşa Hamamı'nın[460]

[456] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 86, h. 3.
[457] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., d. 8, s. 203, h. 974.
[458] Çoğu kaynakta Mesudiye şeklinde geçmektedir. 1198 yılında Artuklu Meliki Ebu Muzaffer II. Sökmen zamanında yapımına başlanan medrese 1223 yılında bitirilmiştir. II. Sökmen bu medreseyi dört sunnî mezhebin öğretimi için yaptırmıştır. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar),* Cilt: 1, (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003), 335; Hasan Özgen vd., *Taşlar ve Düşler Diyarbakır,* (Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sanat Yayınları, 2004), 92.
[459] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 87, s. 539, h. 1.
[460] 1912 yılında çıkan bir yangın sonucunda hamamın çoğu yeri tahrip olmuş ve sonrasında da tamamen yıkılmıştır. Yıkılan hamamın yerine dükkânlar yapılmıştır. Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır,* 211; Machiel Kiel, "Şehrin Fiziksel Özellikleri", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* der. Martin Van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, çev. Tansel Güney, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 113.

vakfiyesinde iki bin dokuz yüz kırk akçe icare ile kayıtlı olduğu bilinmektedir. Bu bilgi *defter-i cedîd-i hakanî ve vakfiye-i memul behasında*[461] kayıtlı idi. Tüm resmi evraklarda kira bedelinin kayıtlı olmasına rağmen İskender Paşazâde Mehmed Emin, bin sekiz yüz kırk akçesini vermiş ancak geriye kalan bir yüz akçesini vermemişti. Geriye kalan meblağ talep edildiğinde ise bahaneler öne sürmüştü. Bunun üzerine Köprüyapan Vakfı'nın mütevellisi Mahmud şikâyetçi olmuştu. Her iki taraf Diyarbekir Beylerbeyi İbrahim Paşa huzurunda murafaa olmuşlardı. Ancak İskender Paşazâde Mehmed Emin, Mahmud'un düşmanı ile bir olup bunun üzerine hücum etmişlerdi. Zarar ve hücumun Mahmud'un şikâyeti ile mahkemeye iletilmesinde sonra olayın vezirin huzurunda çözülmesine karar verilmişti.

Mahmud ve İskender Paşazâde Mehmed Emin arasındaki husumet aslında 6-7 ay öncesine dayanmaktaydı. Husumetin nedeni ise hamamın bulunduğu arsanın kimin ceddinden kaldığı idi. Bu olay şikâyetçi tarafları da değiştirmişti. Nitekim bu defa şikâyetçi olan İskender Paşazâde Mehmed Emin idi. Çünkü Mahmud, hamamın bulunduğu arsanın ceddi Köprüyapan hissesinde olduğunu ve bunu da evlatlarına vakf eylediğini beyan eylemekteydi. Mehmed Emin ise elindeki fetva ile arsanın tevarüs üzere ceddi İskender Paşa'nın vakfından olduğunu ve yenilenerek bina eylediği caminin yaklaşık yüz kırk seneden beri ceddi tarafından vakf eylendiğini ispat etmişti. İspatının ardından eline hüccet verilmişti. Fakat Mahmud bu ispata ve hüccete kanaat etmeyerek zulmetmişti. Olayın mahkemeye intikalinden sonra mahkeme iddia edilen emrin sahte ve kaydı olmadığını, bu sahte emrin İstanbul'a gönderilmesini istemişti.[462] Mahkemenin bu talebinden aylar sonra Mahmud İstanbul'a giderek İskender Paşazâde Mehmed Emin'den şikâyetçi olmuştu.

Diyarbekir'den sonra Ayntab'daki Mücellid Vakfı'nın gelirine baktığımızda vakıfla aynı ismi taşıyan Mücellid Hamamı'nın[463] olduğunu görmekteyiz. Ecr-i misil ile kiraya verilen hamamdan elden edilen gelir, vakıftaki hizmetlilere verilmekteydi.

[461] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 50, s. 28, h. 1.
[462] BOA, A.{DVNS MHM. d., 115, s. 396, h. 1724.
[463] Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ismi geçen Mücellid Hamamı, bazı eski kaynaklarda Mücelle Hamamı ile aynı olduğu bilgisi yer almaktadır. Hamam 1845 yılında yıkılmıştır. Elif Bozhüyük Şiraz, *Geleneksel Gaziantep Hamamlarının Araştırılması,* (Yüksek Lisans Tezi, Zirve Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2015), 33, 34; Emine Ekinci Dağtekin, "Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgelenmesi ve Koruma Önerileri", *Vakıflar Dergisi,* 53, (2020): 183.

Ancak *ashab-ı ağrazdan vakıf mürtezikaları* kendilerine verilen gelire kanaat etmeyip vakfı zarara uğratmışlardı. Bu müdahalenin ardından vakfın mütevellisi Hacı Osman, H. 1152/M. 1739 yılında mahkemeye giderek şikâyetçi olmuştu.[464]

Yine Ayntab ve Diyarbekir vakıflarının gelir kaynağı değirmenlerde de kira yüzünden problemler yaşanmıştı. Kiracıların bedelinden az kira vermesi ya da kaza sakinlerinin gelire el koyması vakfı zarara uğratmıştı.[465] Diyarbekir'de Ahmed Beg Zaviyesi'nin yıllık bin seksen akçe gelir sağlayan değirmen, mütegallibeden Diyarbekirli Seyyid Mahmud tarafından zapt edilmişti.[466]

2.4. VAKIF HİZMETLERİ VE HİZMETLİLERİ

Toplumda herhangi bir ayrım yapmaksızın bütün herkese eşit ölçüde hizmet sunan vakıflar, sosyal adaletin sağlanması ve farklılıkların kaldırılması noktasında önemli bir katkı sağlamaktaydı. Bu katkı yalnızca dezavantajlı gruplarla sınırlı değildi. Ayrıca kamu hizmetine yönelik faaliyetleri de içermekteydi.[467] Sosyal adalet, sosyal hizmet ve sosyal refahı sağlamaya özen gösteren vakıflar, giyecek, yiyecek, barınma ve yakacak gibi ihtiyaçların karşılanmasının dışında yine kamu hizmeti olarak adlandırılan yol, köprü, kervansaray, su kanalları, çeşme, bayındırlık gibi hizmetleri sunmaktaydı.[468] Muhtaç olmak şartı aranmaksızın herkese içtimaî muavenet hizmetleri sunan vakıflar, aşevi, misafirhâne ve para yardımı gibi amaçlara hizmet etmekteydi.[469] Bu hizmetler ve yardımlar belirli şartlar dahilinde yerine getirilmekteydi. Vakfın sunmayı hedeflediği hizmetler ve istihdam edeceği kadrolara kadar her türlü kurallar vakfiyelerde yer almaktaydı.[470]

Vakıfların çeşitli sosyal hizmetleri, devletin adalet ve hoşgörü politikasına dayanan Osmanlı millet sistemi anlayışını da göstermekteydi. Nitekim Osmanlı

---

[464] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163, s. 53, h. 190.
[465] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163, s. 114, h. 404; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 281, h. 1162; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 74, s. 83, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 83, h. 2.
[466] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 105, h. 1.
[467] Mustafa Özcan Taşkesen, "Osmanlı Döneminde Sosyal Refah Sistemi Olarak Vakıflar", *İş ve Hayat,* 3/5, (2017), 62, 63.
[468] Fatma Kırçıl Akkoç, *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında (1550-1565) Bursa Vakıfları,* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 64.
[469] İsmail Kurt, "Vakıf Müessesi XV. ve XVI. Asır Vakıfları", *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* ed. Abdülkadir Özcan, İslami İlimler Araştırma Vakfı, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003), 514.
[470] Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 466; Şensoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıfların Ekonomi Boyutları", 43.

Devleti'nin sosyal adalet ve sosyal refah anlayışı yalnızca kendi yönetimi altında bulunan bireylerle sınırlı değil, farklı etnik ve dinsel gruplardan oluşan insanların yaşadığı geniş bir coğrafyayı da kapsamaktaydı. Vakıf hizmetleri üzerinden Osmanlı'nın millet anlayışını yansıtan örneklerden biri Ruha'daki Hindiye Tekkesi idi.[471] Belgelerde Hindiyan[472] veya Hindiye olarak geçen tekke, Hızanoğlu sokakta olup Hızanoğlu Camii'nin doğu tarafında yer almaktaydı.[473] Avlu kapısındaki kitabeye göre tekke H. 953/M. 1546 yılında inşa edilmişti.[474] Fakat Ruha Şer'iyye Sicilleri'nde H. 1264/M. 1848 tarihli berat suretinde tekkenin IV. Murad (1623-1640) tarafından inşa ettirildiği bilgisi yer almaktadır.[475] IV. Murad, bu tekkeyi Hintli alim ve fukaraların barınmaları için inşa ettirmişti.[476] Tekkenin devamlılığını sağlamak ve burada barınanlar için de Halilürrahman Vakfı'ndan, Hindiye Tekkesi'ne günlük otuz iki adet ekmek, beş okka et, on bir köpek aşı ve gayrimenkul bağışlamıştı.[477] Burada dikkat çeken hususlardan biri IV. Murad'ın Hintli alim ve fukarayı düşündüğü gibi tekkenin çevresindeki köpekleri de düşünmesiydi. Vakıf kurucuları ve vakıf hizmetlerinin sosyal adalet anlayışı hem insanları hem de hayvanları kapsamaktaydı. Tekkedeki insanları düşünen IV. Murad, aynı zamanda tekkenin çevresindeki köpeklerin doyurulmasını da önemsemişti.

---

[471] Tekkenin şeyhliğini Ahmed Hindî yapmıştır. Ahmed Hindî, Gulam Muhammed, Şeyh Receb Hindi, Veliyüddin Hindi, İmam Mehmed Baki, Abdurrahman ve Seyyid İbrahim yapmıştır. Bkz. BOA, EV.d., 12962; BOA, A.} MKT. NZD., 122/75; BOA, UŞS, 228, s. 475, h. 952; Ali Emre İşlek, *Osmanlı Devleti'nde Hindî Tekkeleri,* (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), s. 142; Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim,* (Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Yayınları, 2001), 213-216.

[472] BOA, EV. d., 16234; BOA, EV. d., 16461.

[473] Abdulhalim Durma, *Evliyalar Şehri Urfa*, (Şanlıurfa: Erol Matbaası, 2015), 124.

[474] Hatice Kübra İlhan, *Urfa Halilürrahman Su Yolu Aksının (Antik Daysan Nehri) Kentsel Doku Bağlamında İncelenmesi, Hindiye Tekkesi ve Leyliciler Evi'nin Koruma* Önerisi, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2017), 139; A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, (Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013), 113.

[475] BOA, UŞS, 204, s. 117, h. 201; Ali Yıldız, *204 Numaralı Şer'iyye Sicili Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat,* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 92; Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 90.

[476] Fatih Sultan Mehmed, Ruha'da Hintli alim ve fukaranın ikamet etmesi için inşa edilen tekke gibi İstanbul Aksaray'da bir tekke inşa ettirmiştir. Bu tekkenin dışında Üsküdar'da Hindiler Tekkesi bulunmaktadır. Bkz. M. Baha Tanman, "Hindîler Tekkesi", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 67-69.

[477] İhsan Burak Birecikli, "Medine-i Urfa Şer'iyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899", *Vakıflar Dergisi,* 37, (2012): 251; BOA, EV. d., 12373; BOA, EV. d., 12979.

Ruha'da bu derece geniş bir hizmet sunan Hindiye Tekkesi'nin, sosyal hizmetini bertaraf ederek şikâyetin müsebbibi mütevelli olmuştu. H. 1184/M. 1770 yılında ulema, ayan ve Hindiye fukarası arzuhal sunarak, Halilürrahman Vakfı'nın mütevellisinden şikâyetçi olmuştu. Az önce de değinildiği üzere Hindiye Tekkesi'nde barınanların ihtiyaçları karşılanması için Halilürrahman Vakfı'ndan belirli bir miktar yiyecek ve meblağ tahsil edilmekteydi. Fakat vakfın mütevellisi tahsil edilmesi gerekenleri vermemişti. Bunun üzerine Hintli fukara ve şehrin ileri gelenleri mütevelliden şikâyetçi olmuştu. Mahkeme bu şikâyetin üzerine olayın mahallinde çözülmesine karar vermişti.[478]

Yine Ruha'da Emir Mencek Zaviyesi Vakfı'nın sosyal hizmetleri arasında fukaraya erzak ve yiyecek tahsis etmekti.[479] Emir Mencek[480] Zaviyesi fukarası, eskiden beri vakfın şartı olduğu halde erzak ve yiyeceklerini vermeyen mütevelli Seyyid İbrahim'den şikâyetçi olmuşlardı. Çünkü Seyyid İbrahim hem vakfın şartlarını hem de sorumluluğunu yerine getirememişti. Söz konusu mütevelli fukaraya tayinatlarını vermediği gibi vakfın eskiden beri şart koştuğu üzere pişirilmesi gereken yemekleri de pişirip fukaraya dağıtmamıştı. Vakfın sunmuş olduğu hizmeti alamayan fukara, mütevelliye sessiz kalmamış hakkını mahkemede aramıştı.[481]

---

[478] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 177, s. 182, h. 790.

[479] Memlûklerin Şam Meliki Emir Mencek Vakfı'dır. Vakfiyede yer alan bilgilere nazaran zaviyenin teşekkülü 775/1374 tarihinden evveldir. Emir Mencek Zaviyesi vakfiyede şu şekilde anlatılmıştır: Ruha şehrinde bina eylediği ve mahallinde Semmü'l-Mevt namı ile ma'ruf ve müştehir zaviyedir. Kapısının biri şimal canibine açılır. Kemerleri, tavanlı odaları ve karşılıklı kapıları ve iki sofa ve bir havuz muhtevidir. Enver Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı*, (Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2017), 223; Mehmet Oymak, "Şehrin Mimarî Yapısı", ed. Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya 2,* (Ankara: Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2007), 438; Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 174.

[480] Vakfın aynı ismi taşıyan hanı ve hamamı bulunmaktadır. BOA, UŞS, 207, s. 14, h. 28; BOA, UŞS, 207, s. 330, h. 694; BOA, UŞS, 216, s. 385, h. 943; BOA, UŞS, 219, s. 24, h. 7; Mehmet Öztürk, *216/2 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1315-1317/M. 1897-1899),* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 363; Hatice Tekin, *219 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1311-1312/M. 1893-1895),* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 91.

[481] Kasaba-ı mezbûrede vaki Mencek Zaviyesi fukarası dergâh-ı muallâma arz-ı hâl idub zaviye-i mezbûr mütevellisi olan Seyyid İbrahim zaviye-i merkûmenin kadimden şart-ı vakıf üzere fukaraya ta'yinatları virmeyub ve tabh olunan derileri tabh itdirmeyub vakfın müsaadesi var iken fukaraya gadr üzere olduğun bildirub şer ile muhasebesi görülmek bâbında emr-i şerifim rica eyledikleri ecilden bi'l-fi'il şeyhü'l-islam olan a'lemü'l-uleması'l-mütebahhirin efdalü'l-fudelâi'l-müteverri'in Mevlâna Yahya idâmullahû Te'alâ fezâiluhû i'lâmıyla vech-i meşrûh üzere amel olunmak emrim olmuştur. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 469, h. 1988.

Ruha dışında vakıfların hizmetleri ile ilgili bir diğer şikâyet Ayntab'da Sebil Hanı'nda yaşanmıştı. Sikak oğulları tarafından yapılan Sebil Hanı, *cemaat-i müslimîn vesair ayende ve ravendenin nüzul eylemeleri için* bina edilmişti.[482] Yolcu hanı olarak inşa edilen yapının üst katındaki odalar bilhassa yolcuların ikamet etmesi ve barınması için yapılmıştı.[483] Konaklama hizmetini sunan hanın bu hizmetine müdahale eden kişi mütevelli olmuştu. Mütevelli el-Hac Mehmed, vakfın şartlarına aykırı şekilde akçeleri alıp, kendisiyle paydaş olan Emir Ali isimli kişiye vermişti. Müdahale paydaşlarının, vakfiyedeki şartlara aykırı olarak yaptıkları bu hareket H. 1138/M. 1726 yılında Ayntab ahalisinin toplu bir şekilde şikâyet etmesine neden olmuştu.

Diyarbekir'de ise H. 1083/M. 1673 yılında Meryem Ana Manastırı'nda sakin keşiş taifesi, keşişlerinden şikâyetçi olmuştu. Zira keşiş, ihtiyacı olanlar için ayrılmış olan sadakayı ahz u kabz eylemişti. Kadime muhalefet eden keşiş bundan ötürü taife tarafından şikâyet edilmişti.[484]

2.4.1. Diyarbekir'de Su Vakıfları

Vakıfların hizmetlerinden biri de halkın su ihtiyacını karşılamaktı. Bu amaçla kurulan vakıflar, Hz. Peygamber döneminde başlamış ve sonraki dönemlerde de devam etmişti. Nitekim su hizmetlerine yönelik vakıfların tesis edilmesi Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte başlamış ve devam etmişti.[485] Bu hizmete yönelik kurulan vakıflar, Osmanlı vakıf hukuku bakımından sahih vakıflardı. Yani vakıflar, bu sulardan ya yararlanır ya da kiraya vererek gelir sağlardı. Kiradan elde edilen gelir ise hayır müesseselerine sarf edilirdi. Dolayısıyla vakıf suları hem hayır kurumu hem de gelir sağlayan yapılardı.[486]

Bu vakıflar mahalle, çarşı ve karyelerde yer alan sokak ve çeşmeleri kapsamakla birlikte dinî, sosyal ve eğitim amaçlı kurumlara ait su şebekesinin tamir ve onarımı için de kurulmuşlardı. Bu amaçlar için kurulan vakıflar bilhassa Osmanlı padişahları, devlet erkânı, ilim adamları ve her sınıftan halk tarafından

[482] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 70, s. 290, h. 1.
[483] Mehmet Özkarcı, *Gaziantep İl Merkezinde Bulunan Hanlar,* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987), 49.
[484] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 307, h. 1498.
[485] Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 17/2, (2008): 387.
[486] Yusuf Sağır, "Osmanlı Su Vakıfları", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 15, (2016): 451.

kurulmaktaydı.[487] Osmanlı padişahları arasında Kanuni Sultan Süleyman önem arz etmekteydi. Keza bilindiği kadarıyla Osmanlı Devleti'nde su için vakıf kuran ilk kişi Kanuni Sultan Süleyman olmuştu.[488]

Su vakıfları konusunda meşhur Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın Diyarbekir'e yaptığı en büyük su hizmetlerinden biri Hamravat Suyu olmuştur. Diyarbekir'e gelen Kanuni Sultan Süleyman, Karacadağ eteğinde Gözeli köyü yakınındaki Hamravat Suyu'nun bolluk ve güzelliğini gördükten sonra bu suyun şehre akıtılması için teşebbüste bulunmuştur.[489] Şehrin en eski su isale hattı olan Hamravat Suyu, Mimar Sinan'ın kalfası Kastamonulu Kasım Çelebi tarafından inşa edilmiştir. [490] Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Hamravat Suyu H. 941-M. 1534 yılında Diyarbekir'e getirilmiştir. Hamravat Suyu'nun safra, sevda, balgam ve çeşitli rahatsızlıklara iyi geldiğini duyan İbrahim Han, o dönemde Diyarbekir valisi olan Melek Ahmed Paşa'dan Hamravat Suyu'nun İstanbul'a göndermesini istemiştir. Bu isteği duyan Melek Ahmed Paşa da *işittim ve itaat ettim* diyerek güğümlere Hamravat Suyu'nu doldurup, İbrahim Han'a göndermiştir. Fakat bu su İstanbul'a girdiği gün taht değişikliği meydana gelmiş ve bundan dolayı Hamravat Suyu, İbrahim Han'a değil oğlu Mehmed'e nasip olmuştur.[491]

Şevket Beysanoğlu'nun Tapu Defteri üzerinden yaptığı araştırmaya nazaran Hamravat Suyu, Kanuni Sultan Süleyman tarafından bir vakıf haline getirildiği ve bu suyun İskender Paşa Konağı'na, camilere, hamamlara ve evlere verildiğini kaydetmektedir.[492] Sultan Süleyman'ın şehre Hamravat suyunu getirmesinin ardından

---

[487] Cafer Çiftçi, "Osmanlı Dönemi Bursa Su Yollarının Bakımı ve Onarımında Vakıfların Rolü", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 3/3, (2002): 62, 63; Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 17/2, (2008): 387.

[488] Gülşen Sezen, "Suya İşlenen Edebiyat: Kanunî Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi Örneği", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 60/2, (2020): 719.

[489] Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi,* (Diyarbakır: Diyarbekir Basımevi, 1937), 12; Adil Tekin, *Diyarbakır,* (İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1971), 16.

[490] Recep Çelik, "Diyarbekir Tarihi Su Kaynakları", *Diyarbakır: Mekân, Toplum, Ekonomi,* ed. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018): 194; Evindar Yeşilbaş, "Diyarbakır'da Su Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten,* 76, (2012): 470.

[491] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 4. Kitap, 1. Cilt, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 45.

[492] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar),* (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003), 2: 567.

birçok çeşme kurulmuştu.[493] Bu çeşmelerden biri Sultan Süleyman Çeşmesi idi. Sultanın kendi adını taşıyan bu çeşmeyle ilgili de şikâyetler bulunmaktadır. Şikâyetlerden biri H. 1113/M. 1701 yılında Divan'a iletilmişti. Söz konusu şikâyet çeşmeden cari olan suyun engellenmesine yönelikti.[494]

Diyarbekir'de dinî ve sosyal yapılar başta olmak üzere şehrin çeşitli yerlerine dağıtılan Hamravat Suyu'nun[495] paylaşımından kaynaklı sorunlar şikâyetler defterlerine yansımıştır. Eskiden beri çeşmelere, Şeyh İbrahim Gülşeni Tekkesi'ne, Yahudiyan mahallesine, Lala Beg ve Hoca İskender mahallesine cari oluna gelen suya hiçbir müdahale edilmemesi gerekmekteydi. Ancak müdahaleye maruz kalan halk Divan'a giderek adaletin meskeninden, adalet talep etmişti. Bu talebi yapanlar arasında Lala Beg ve Hoca İskender mahallesi ahalileri bulunmaktaydı. Sultan Süleyman Han Vakfı'ndan mahallelerindeki çeşmeye cari olunan Hamravat Suyu, şehir sakinlerinden bazı kişiler tarafından zapt edilmişti. Zaptın ardından mahalle halkı Divan'a arzuhal sunarak maruzatlarını iletmişlerdi.[496] Yine Yahudiyan mahallesi ahalisi de böyle bir durum ile karşılaşmış ve arzuhal sunmuşlardı.[497]

Mahalle ahalisi şikâyetçi olduğu gibi Diyarbekir sakinlerinden Ömer ve kardeşleri; Mehmed Emin, Abbas da birlik olup H. 1131/M. 1719 yılında şikâyetçi olmuşlardı. Çünkü menzillerine cari olan Hamravat Suyu'na İbrahim bin Şahin engel olmuştu. İbrahim bin Şahin'in bu müdahalesi adeta yılların düzenini yok sayan bir müdahaleydi. Zira bunların mahallesine elli, altmış seneden beri Hamravat Suyu cari olmaktaydı. Fakat İbrahim bin Şahin, bunca yılın düzenini alt üst ederek müdahalesini gerçekleştirmişti.[498] Şeyh İbrahim Gülşenî Tekkesi'nin şeyhi Ömer de aynı dertten şikâyetçiydi. Çünkü Hamravat Suyu'nun bir kısmı Melik Ahmed Paşa Hamamı'na ve tekkelerine kefalet miktarda verilmekteydi. Ancak bazı kişiler suya müdahale ederek, su teminine engel olmuşlardı.[499] Yine İbrahim Hanzâde İsmail'in H. 1135/M. 1723 yılındaki şikâyetine nazaran vakfa ait Hasan Paşa Hanı'na, çeşmelere ve şehrin

[493] Recep Çelik, "Diyarbakır'ın Tarihî Su Kaynakları: Gözelerden Çeşmelere", *Diyarbakır Kültür ve Medeniyet Dergisi*, 3, (2021): 88.
[494] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 34, s. 101, h. 448.
[495] Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 83.
[496] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 117, s. 493, h. 3.
[497] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 144, s. 83, h. 285.
[498] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 79, s. 142, h. 1.
[499] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 107, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 141, s. 312, h. 1033.

geneline eşit bir şekilde dağıtılan Hamravat Suyu, vakfın mütevellisi Abdurrahman tarafından engellenmişti. Mütevellinin su yoluna yaptığı müdahale sonrasında halk büyük bir sıkıntı yaşamıştı. Halkın susuzluktan dolayı yaşadığı çaresizliği mahkemeye ileten İbrahim Hanzâde İsmail, kadime aykırı bu davranışın engellenmesini istemişti.[500]

2.5. HİZMETLİLER

Ayntab, Ruha ve Diyarbekir'de kamusal hizmet alanında önemli bir yer teşkil eden vakıflar; yiyecek, barınma ve su ihtiyacı temini gibi çeşitli alanlarda sunmuş oldukları hizmetler ile toplumsal yaşama katkıda bulunmuştur.[501] Bu hizmetlerin toplumsal kanada sunulmasında önemli bir görev vakıf hizmetlilerine düşmekteydi. Hizmetliler arasında birinci sırayı mütevelli ve nazır almaktadır. Vakfın yönetiminden sorumlu olan mütevelli[502] ve nazırın hizmetlerini, mürtezika ve câbî yerine getirmektedir. Vakıfların müessesât-ı hayriyye olarak ifade edilen cami, mescid[503] ve zaviyelerde imam, müezzin, hatip, duâgû, vaiz, müderris, ferraş, türbedar ve zaviyedar gibi görevlileri bulunmaktadır.[504]

Tüm bu görevlilerin, hizmetlerini engelleyen kişilerin müdahaleleri şikâyet defterlerine yansımıştır. Her üç şehrin vakıflarıyla ilgili şikâyetleri arasında en fazla şikâyet konusunu hizmetliler oluşturmaktadır. Bu şikâyetlerin temelinde vakıf sisteminin bozulması yer almaktadır. Vakıfların yönetim ve denetimindeki usulsüzlükler ile vakıf hukukuna uymayan gelişmeler vakıf sisteminin bozulmasına neden olmuştu. Nitekim Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de mirî arazilerin vakıf haline getirilmesi, evlatlık vakıfların yaygınlaşması, gelirleri kapma yarışı, kira bedelinin ödenmemesi, yönetim ve denetimden sorumlu görevlilerin ihmal ve ihaneti sistemin bozulması için yeterli etkenlerdi. Bunun haricinde devletin içinde bulunduğu durum

[500] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 97, s. 526, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 524, h. 1.
[501] Hayriye Işık, "Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü", *Akademik Bakış,* 16, (2019): 1, 2.
[502] Ziya Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 5-6, (1987): 88.
[503] Döğüş, "Osmanlılarda İmamlık Müessesesi ve Vakıflar", 24.
[504] Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi I,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 160.

da eklenince bozulma kaçınılmaz olmuştu.[505] Dolayısıyla sistemdeki bu bozulma, vakıf hizmetini ve hizmetlilerini de etkilemişti.

Aynı ya da farklı vakıflardaki görevlilerin hizmetlerine yönelik müdahaleler şikâyete neden olmuştu. Bu müdahaleler neticesinde vakıf görevlileri kimi zaman şikâyetçi, kimi zaman ise şikâyet edilen konumda bulunmuştu. Şikâyetçi konumunda bulunan vakıf görevlisinin en fazla mustarip olduğu durum, görevinin gasp edilmesiydi. Gaspa uğrayan görevli elinde beratı ile mahkemeye giderek kendi durumunu özenle vurgulamaktaydı. Bunlardan biri Ruha'da Cami-i Kebir'de üç akçe ile vazifeli İshak Çelebi'ydi. H. 1105/M. 1694 yılında karşılaştığı müdahale sonrasında eline beratını alarak kendi durumunu özenle vurgulayan Çelebi haklılığını resmi bir belge ile kuvvetlendirmişti.[506] H. 1203/M. 1789 yılında Ruha'da Kutbeddin Camii'nde görevli olan es-Seyyid Mehmed Halife de beratını alarak ashab-ı ağrazın müdahalesi sonrası şikâyetçi olmuştu.[507] Ayntab'da Seyyid Mehmed[508] ve Diyarbekir'de Seyyid Mustafa[509] yine aynı şekilde haklılıklarına dayanak sağlayacak berat ile şikâyetçi olmuştu. Ancak bir de beratlarının kapışması vardı. Müdahaleyi gerçekleştirenler askerî veya maliye beratına güvenerek harekete geçiyordu.[510] Böyle bir durumda mahkeme, Divan'da bulunan defterleri inceleyerek kişilerin gerçekten muvazzaf olup olmadıklarına bakıyordu. İsimleri bu defterlerde görülmediği taktirde ellerindeki beratların sahte olduğu anlaşılıyordu.[511]

Sahte beratların dışında kişilerin haksız müdahalesine dayanak sağlayan bir diğer husus devlet görevlisiydi. Ruha'da Tohtemur Camii'nin[512] imamı Molla Muhiddin Ali'ye müdahale eden kişi mütevelli idi. Mütevellinin dayanak noktası ise

---

[505] Mustafa Alkan, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Bozulma Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 166, (2007): 70-80.
[506] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 18, s. 67, h. 322.
[507] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 193, s. 17, h. 68.
[508] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 172, s. 53, h. 1.
[509] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 350, h. 1455.
[510] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 295, h.2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 78, s. 211, h. 3.
[511] Hasan Hüseyin Güneş, *Bir Taşra Şehrinden İnsan Manzaraları (Osmanlı Kudüsü'nde Vakıflar ve İnsanlar),* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 160, 161.
[512] Halk arasında Tahtamor Mescidi olarak anılmaktadır. Bu camii Hasan Padişah Camii'nin doğu tarafında bulunmaktadır. Camiinin inşa kitabesi bulunmadığında dolayı yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Emir Mencek ibni Abdullah'ın H.775 tarihli vakfiyesinde bu mescide vakıfta bulunmuş olması camiinin H. 775 tarihinde mevcut bulunduğunu göstermektedir. A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri,* (Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013), 86.

İskân Kâtibi Abdurrahman'dı. Abdurrahman'a istinadıyla imamın hizmet karşılığını vermeyen mütevelli, berat yerine İskân Kâtibi Abdurrahman'ı seçmişti.[513]

Devlet görevlisine dayanak sağlayarak vakıf görevlisine müdahale edenler olduğu gibi aynı zamanda bizzat müdahaleyi gerçekleştiren devlet görevlileri de bulunmaktaydı. Diyarbekir'de Mesudiye Medresesi'nde[514] günlük beş akçe ile muallim yardımcısı olarak görev yapan Yusuf, Diyarbekir Mahkemesi kâtiplerinden Mehmed'in müdahalesi ile karşılaşmıştı. Adaletin meskeni mahkemede katiplik yapan Mehmed'in adaleti yok sayması, Yusuf'un adalet arayışında herhangi değişikliğe sebep olmamışa benziyordu. Çünkü Yusuf adaletsizliği yok sayan kâtip karşısında, yine adaletin meskeni mahkemeyi seçmişti.[515] Çatışan talepleri ancak adalet ve adaletin meskeni çözebilirdi.[516]

Vakıf görevlilerine müdahale eden devlet görevlilerinden sonra bir diğer müdahaleyi gerçekleştirenler mütegallibe, ashab-ı ağraz ve eşirra olarak adlandırılan zorba kişilerdi.[517] Ruha'da Cami-i Kebir hatibi İshak Çelebi, mütegallibeden Hüseyin'in haksız müdahalesine karşı beratını eline alarak haklılığına dayanak sağlamıştı.[518] Yine Ruha'da Şatır Hüseyin Ağa Camii'nin imamı Seyyid Mahmud, Divan-ı Hümayun tarafından beratı olması mukabil ashab-ı ağrazdan Hacı Halil, Köçekli, Ali Beg, Kara Halil, Gök Halil, Molla Halil, Veli ve Abdülkadir isimli kişilerin müdahalesine maruz kalmıştı. Ashab-ı ağrazdan bu kişilerin, Seyyid Mahmud'a *adavetleri* olmasından dolayı bir türlü görevini kabullenmek istemiyorlardı. Bu kabullenmeme hali de şikâyete sebep olmuştu. Mahmud buna karşı Divan'a arzuhal sunarak hizmetine müdahale edilmemesini istemişti. Arzuhal

[513] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 80, s. 69, h. 3.
[514] Ulu Cami avlusunun kuzeyinde bulunmaktadır. Mesudiye Medresesi'ndeki kitabelere nazaran 595 yılında Ebu Muzaffer Sökmen II. zamanında yapımına başlanmıştır. Bu yapım aşaması 32 yıl sürmüş ve 620 yılında tamamlanmıştır. Ancak Basri Konyar, medresenin inşasına 590 yılında başlandığını ve altı yılda bitildiğini söylemektedir. Yine medresedeki kitabelere göre çizimini Halepli usta Cafer ibn Mahmud, yapımını da Mesut adında biri üstlenmiştir. Birkaç kez onarım geçiren medreseyi diğerlerinden ayıran özellik dört mezhebe yönelik bir fıkıh medresesi olmasıdır. Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar,* 293; Basri Konyar, *Diyarbekir Kitabeleri II,* (Ankara: Ulus Basımevi, 1936), 142.
[515] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 116, s. 532, h. 2.
[516] David Harvey, *Sosyal Adalet ve Şehir,* 5.bs., çev. Mehmet Moralı, (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 94.
[517] Osmanlı dönemindeki zorbalar için bkz., Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Zorbalar,* (İstanbul: Gram Yayınları, 2019).
[518] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 18, s. 67, h. 322.

sunarken de elindeki berata güvenerek hakkını aramıştı. Mahkeme ise Divan'da mahfuz olan defterlere bakarak imametin babası Ahmed'in vefatından sonra Seyyid Mahmud'a geçtiğini ortaya koymuştu. Mahkeme, defterlerdeki kayıt ve Mahmud'un elindeki berat üzerinden karar verirken bir hususu da göz ardı etmemişti. Bu husus beratlardı. Öyle ki mahkeme Mahmud'un, elindeki *berat mucibince imametin kendisine zapt ettirilip, askerî beratıyla mezburların dahl ve taarruz* ettirilmemesi için emr-i şerif vermişti.[519] Yani ashab-ı ağrazdan bu kişilerin askerî beratıyla bile müdahaleye kalkışmamasını emretmişti.[520]

Askerî beratla müdahaleyi kalkışanları engelleyen mahkeme, yine askerî beratı haksız yollar ile üzerine yaptıranların da kaydının silinmesini istemekteydi. Tohtemur Camii'nde duâgû Şeyh Ahmed'in vefatından sonra aynı ismi taşıyan Ahmed, mahlul olan vazifeyi kendi üzerine berat ettirip, vakfı vazife talebiyle rencide etmişti. Bunun üzerine mahkeme Ahmed'in askerî tarafından kaydının silinmesine karar vermişti.[521]

Diyarbekir'de mütegallibe ve eşirranın müdahalesine maruz kalan kişi Seyyid Ali idi. Bu kişi Pertek kazası muzafatında, Ovacık nahiyesindeki Sultan Munzur Zaviyesi'nde[522] zaviyedardı. Zaviyedarlık görevi kardeşi İbrahim'in vefat etmesiyle oğlu Kasım'a, Kasım'dan sonra da kendisine tevcih edilmişti. Ancak yeğeni Kasım eşirradan ve mütegallibeden olmakla bunun görevini zapt etmişti. Elinde tevcih edildiğine dair beratı olmasına mukabil yeğenin zorbalığına maruz kalmıştı.[523] Naibin ilamı ve padişah beratı ile göreve tevcih[524] edilmek artık zorbalıkları önleyemiyordu.

Zorbalığa maruz kalan bir diğer kişi Şucaiye Vakfı'nın buk'adarı[525] Şeyh Ahmed idi. Seyyid Abdurrahman'ın vefatından sonra bu görev Şeyh Ahmed'e tevcih edilmişti. Ancak mütegallibeden Abdülkerim, emri altında bulunan Türkmen Mehmed

[519] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 114, s. 166, h. 3.
[520] BOA, AE. SAMD. IIII.,84/8444.
[521] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 170, s. 441, h. 1533.
[522] Gözelerin olduğu yerde Munzur adındaki zaviyenin varlığı, Dersim Alevileri için kutsal bir şahsiyet olan Munzur Baba'nın yalnızca efsanevî bir kişilik olmadığını göstermektedir. Bkz., Aziz Atlı, "Munzur Baba Mitolojisi ve Tarihsel Kaynakları Üzerine Bir Deneme", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 6/12, (2018): 75; BOA, DH. ŞFR., 644/60.
[523] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 95, s. 246, h. 2.
[524] Abdulvahap Yıldız, "135/313 No'lu Şer'iye Siciline Göre XVIII. Asırda Diyarbakır'da Bulunan Vakıflar ve Görevlileri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 15, (2006): 102.
[525] Zaviyedar ve türbedar karşılığında kullanılan bir kelimedir. Bkz., Mehmet İpşirli, "Buk'a", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 386.

isimli kişiye askerî tarafından bir berat alarak göreve müdahale etmişti. Müdahale sonrası mahkeme, Anadolu Muhasebe Defterleri'ne bakarak görevin *Şeyh Ahmed'in üzerinde olduğu mestur ve mukayyed bulunduğunu* belirtmişti.[526] Hacı Ali Camii vakfının câbîsi[527] Hasan bin İbrahim yine aynı şekilde Seyyid Ahmed'in askerî beratıyla müdahalesiyle karşılaşmıştı.[528]

Aslında genel çerçevede baktığımızda vakıflardaki yolsuzluk ve görevlere/görevlilere yapılan müdahalelerde çift yönlü bir problemin olduğunu görmekteyiz. Bu çift yönlü problemler kişisel ve yönetimsel kaynaklıydı. Kişilerin çıkar sağlamak amacıyla yapmış olduğu bu gibi müdahale ve yolsuzluğun temelinde ceplerini para ile doldurma arzusu yer almaktaydı. Fakat problem yalnızca kişisel de değildi. Zira bu kişilerin yolsuzluk ve müdahalelerine dayanak sağlayan bir de beratlar bulunmaktaydı. Bilhassa askerî beratlar, haklılıktan ziyade haksızlığın dayanağı olmuştu. Her üç şehirde yaşanan vakalardan yola çıkarak bu kişilerin devlet bünyesinde yer alan bir kazaskerden askerî berat alması yönetimsel problemlere işaret etmekteydi. Ancak mahkeme ve mahkemede yer alan kayıtlar olabildiğince çift yönlü problemlere çözüm üretmeye çalışmıştı. Örneğin Mardin'de Kasım Paşa Vakfı'nın mütevellisi İsmail, askerî berat alan bazı kişilerden şikâyetçi olduğunda mahkeme, elindeki kayıtlar doğrultusunda bir karar vermişti. Keza vazifeye müdahale eden şahısların askerî ruznamçesinde kayıtlarının silindiğini, bundan böyle bu şahısların vazife iddiasıyla rencide ettirilmemesine karar vermişti.[529]

Ayntab'da farklı camilerde aynı görevi icra eden görevlilerin, birbirlerinin görevlerine müdahale ettikleri görülmektedir. Seyyid Hasan ve Seyyid Mehmed, Şehreküstü mahallesinde bulunan Ağa Camii'nde[530] imam olarak görev yapmaktaydı. Ancak Ali Ağa Camii'nde kendisi gibi imam olan Abdurrahman Efendi, kendisiyle aynı görevi icra eden kişilere müdahale etmişti. Ancak imamın, imamlara yaptığı

[526] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 78, s. 211, h. 3.
[527] Vakıf gelirlerini toplamakla görevlidir. Mehmet İpşirli, "Câbî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 529.
[528] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 79, s. 114, h. 3.
[529] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 145, s. 158., h. 525.
[530] H. 1115 yılında Osman, Ağa Camii'nin hatibi Mehmed Efendi'nin vefat etmesiyle mahlul olan hitabet kendisine tevcih edilmiştir. Ancak H. 1116 yılında Osman'a tevcih olan hitabete Abdullah tarafından müdahale edilmiştir. Zira Abdullah, Mehmed'in oğlu olduğunu iddia ederek hitabeti kendi üzerine kaydettirmişti. Fakat yapılan araştırmalar neticesinde hitabet görevi tekrar Osman'a tevcih edilmiştir. BOA, İE. EV., 45/5149; BOA, AE. SAMD. III., 124/12209.

haksızlık karşılıksız kalmamıştı. Çünkü haksızlığa uğrayan imamlar mahkemeye giderek meslektaşlarından şikâyetçi olmuştu. Mahkeme ise mahallinde olayın çözülmesine karar vermişti.[531] Oruç Baba Zaviyesi'nde ise zaviyedarlar, mütevellinin vazifesine müdahale etmişti.[532] Ruha'da Halilürrahman Medresesi'nin müderrisi Mustafa, vakıf mütevellisi Şeyh Ali'nin müdahalesine maruz kalmıştı.[533] Diyarbekir'de Fatih Mehmed Paşa Camii'nde ders-i âm[534] Hafız İsmail de mütevellinin bahanesi ile karşılaşmıştı.[535] Yevmi on beş akçe ile görevli olan Hafız İsmail, hakkı olanı istemesine rağmen mütevelli çeşitli bahaneleri öne sürerek hakkını vermemişti.

Vakıf müessesi altında hizmetlilere yönelik müdahale yalnızca aynı ya da farklı vakıf görevlilerine has bir durum değildi. Bunun haricinde vakıf görevlisi olmayan kişilerin de hizmetlilere karşı müdahalede bulundukları görülmektedir. Bu kişiler, Ayntab'da Ali Neccâr Camii[536] imamına,[537] Mustafa Ağa Camii hatibine,[538] Mihaliye Medresesi müezzinine,[539] Alaybey Camii imamına,[540] Sunguriye Medresesi görevlilerine,[541] Ruha'daki Halilürrahman Vakfı şeyhine[542] ve Diyarbekir'de Kuyumcular Vakfı şeyhine[543] müdahale etmişlerdi.

Diyarbekir'de Kuyumcular Vakfı şeyhi gibi Fatih Mehmed Paşa Vakfı'nın mimarı Seyyid Mahmud da müdahale ile karşılaşan görevlilerden biriydi. Vakfın mimarı Seyyid Mahmud, maliye berat ile vazifeli iken *mimarlığı ben dahi askerî tarafından berat ettirdim diyen* şahsın müdahalesi ile karşılaşmıştı. [544] Askerî beratıyla

[531] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 156, s. 110, h. 5.
[532] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 177, s. 92, h. 391.
[533] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 288, h. 1.
[534] Halka açık ders verme yetkisine sahip kişilere, ders-i âm denilmektedir. Mehmet İpşirli, "Dersiâm", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 185.
[535] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 161, s. 488, h. 1932.
[536] Gelir ve gider açısından en büyük cami vakıflarından biridir. Bilgehan Pamuk, "Ayntâb Şehir Hayatında Vakıflar (XVI. Yüzyıl)", *Antep-Halep Vakıfları Sempozyum Bildirileri,* ed. İsmail Altınöz, (İstanbul: Gaziantep Üniversitesi ve Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü Ortak Yayını, 2014) 1: 18; Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı 1,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1988), 141, 142.
[537] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 24, s. 15, h. 39.
[538] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 144, s. 168, h. 565.
[539] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 172, s. 53, h. 1.
[540] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 177, s. 14, h. 59.
[541] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 139, h. 2.
[542] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 557, h. 2367.
[543] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 155, s. 208, h. 757.
[544] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 69, s. 110, h. 3.

taarruza maruz kalan Seyyid Mahmud, mahkemeye gelerek müdahaleciden şikâyetçi olmuştu. Bu şikâyet üzerine mahkeme, askerî beratıyla taarruz ettirilmemesini istemişti.[545]

[545]Cedîd maliye beratına mugayir mezbûru askerî beratıyla dahl ve taarruz ettirilmemek için yazılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AŞİRET VE EŞKIYALARIN KANUNSUZLUĞU

Arapça bir terim olan aşiret kelimesi çoğulu aşair olup, kabile ve oymak ile aynı anlamda kullanılmaktadır.[546] Şemseddin Samî aşireti, kabile ve oymak ile aynı anlamda kullanıp, birlikte yaşayan ve birlikte konup göçen halk olarak ifade etmektedir.[547] Türkçe'de yaygın olarak göçebe unsurlar için kullanılan aşiret kelimesi, bilhassa Osmanlılar döneminde boyun altında cemaatin ise üstünde bir topluluğun adı olmuştur.[548] Fakat her aşiretin göçebe olduğu söylenemez. Çünkü göçebe topluluklara aşiret denildiği gibi, evvelce göçebe hayatı yaşayıp sonrasında tamamen yerleşik yaşama geçip köyler teşkil etmiş boylara da yine aynı şekilde aşiret denilmektedir.[549]

Bu çıkarımlara göre aşiret ve kabile terimleri aynı anlama gelmektedir. Oysaki bu terimler özü itibariyle birbirinden farklı olup, aynı anlamı taşımamaktadır. Zira kabile soyunu bir ataya dayandıran ve farklı düzeylerdeki büyük ailelerden oluşmaktadır. Her ne kadar kabileler soylarını ortak bir atadan geldiklerine inanmış olsalar da bunu ispatlayamamışlardır. Kabile kavramı ile ilgili diğer bir yaygın düşünce her bir sülalenin farklı yerlerden gelip bir kabilenin çatısı altında birleşmiş olduğudur. Soy birliği şuuruna dayalı olan kabile toplumunda kan bağı önemlidir.[550] Bu bağlamda kabile ekonomik, ekolojik ve kan bağlarının meydana getirdiği siyasî bir topluluktur.[551]

Martin Van Bruinessen, kabile kavramını, aşiretin hemen altındaki bir birim ve çadır topluluğu olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Bruinessen kabile ve aşiret terimlerinin içeriklerini aydınlatmanın çok zor olduğunu belirterek her iki kavram üzerinde birçok kişi yapılan araştırma ve tartışmalar neticesinde dahi bir açıklama getiremediklerini belirtmektedir.[552] Gökalp ise Kürt aşiretlerinin çoğunun kabile halinde olduğunu ve kabilenin de birçok amarelerden meydana gelen bir heyet olarak

---

[546] Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* 47.
[547] Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* 938.
[548] Yusuf Halaçoğlu, "Aşiret", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 9.
[549] Mükrimin Halil Yınanç, "Aşiret", *İA,* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978): 1: 710.
[550] Mehmet Emin Üner, *Aşiret, Eşkıya ve Devlet*, (İstanbul, Yalın Yayıncılık, 2009), 21-22.
[551] Orhan Türkdoğan, *Günümüz Türk Toplumunda Doğu-Güneydoğu ve Kabile-Aşiret Yapısı,* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 43.
[552] Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet,* 2.bs., çev. Banu Yalkut, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 103.

ifade etmektedir. Yine kabile dahilinde her amarenin hususi bir reisi olduğunu belirtmektedir. Örneğin Kürt amarelerin reislerine "ağa", Arap amarelerin reislerine ise "şeyh" denilmektedir.[553]

Osmanlı kanunnâmesi ve belgelerinde sıralama kabile, aşiret, cemaat, oymak, mahalle ve oba şeklinde sıralanmıştır.[554] Bu sıralamada Arapça bir kelime olan cemaat, topluluk manasına gelmekte ve oymak ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Taife ise cemaat ve oymakın en üst birimidir.[555] Türkçe bir kelime olan oba ise genel olarak çadır anlamına gelmektedir. Birçok ailenin bir araya gelmesinden oluşan oba, daire biçimindeki çadır topluluklarından meydana gelmektedir.[556]

Bu tanımlamaların ardından belgelerde çokça kullanılan Ekrad ve Türkmen terimlerinin açıklanması gerekmektedir. Arapça bir kelime olan ekrad, kürt kelimesinin çoğuludur.[557] Kürtler "dağ halkı" olarak da adlandırılmıştır. Bunun sebebi yaşadıkları yerin coğrafi yapısının sarp, engebeli ve sıradağlardan oluşmasıdır.[558] Yine göçebe ve dağlık alanlarda yaşayan aşiretler için de ekrad kelimesi kullanılmıştır.[559]

Yusuf Halaçoğlu ve Suavi Aydın, ekrad tabirinin her zaman etnik bir anlam ihtiva etmediğini belirtmektedirler. Kürt ve Türkmenler çatışmalardan kaçınmak ve otlak düzenlerini devam ettirmek için iç içe geçtiği dönemlerde, Türkmenlerin büyük oranda Kürtleştiği görülmektedir. Dolayısıyla burada Kürtleşmek etnik bir mana ihtiva etmemektedir. Zira Kürtçenin anadil haline gelmesi ve aşiretlerin isimleri haricinde Türkmenliği çağrıştıracak kültürel bir izin bulunmaması anlamında bir Kürtleşmedir. Kürt aşiretlerinde Türk adı geçtiği gibi Türk aşiretlerinde de Kürt adları

---

[553] Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler,* 3.bs., (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011), 37, 38.
[554] Halaçoğlu, "Aşiret", 9.
[555] Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler/Oymaklar,* 2.bs., (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 25.
[556] Mehmet Rezan Ekinci, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. YY.,* (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 23.
[557] Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 212.
[558] M. Şahin Duman, *Belgelerle Tarihte İzoli İzollular ve İzoli Aşiretleri*, (İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2018), 31-32.
[559] Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650), I*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), XXIV; Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler/Oymaklar*, 21.

geçmektedir.[560] Ekrad,[561] Türkmen[562] ve Urban (Arap)[563] şeklinde nitelendirilen aşiretler arasında defterlere nazaran Ruha ve Diyarbekir'de ekrad taifesinden aşiretlerin diğerlerine göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Terimlerin ardından aşiretlerin yaşam şekillerine baktığımızda göçebe, yarı göçebe (konargöçer) ve yerleşik olarak yaşadıklarını görmekteyiz.[564] Bu aşiretlerin ekonomik anlayışı genelde tarım, kısmen de hayvancılığa dayalıydı. Göçebelerin geçim kaynakları tamamen hayvancılığa dayalı iken yarı göçebeler ise ağırlıklı olarak hayvancılıkla ve kendilerine yetecek kadar da ziraatla uğraşmaktaydılar.[565] Ruha ve Diyarbekir'deki aşiretlerin ağırlıklı olarak yarı göçebe yani konargöçer bir yaşam sürdükleri görülmektedir.[566]

Göçebe hayat yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan aşiretler hem kendi hayatlarını idame ettirmekte hem de devlete ve topluma önemli bir hizmet sunmaktaydı. Çünkü küçükbaş ve büyükbaş besleyen aşiretler, devletin et ihtiyacını karşılamakla beraber aynı zamanda sahip oldukları hayvanlar için devlete her yıl belirli miktarlarda vergi vermekteydi. Aşiretler bunun yanı sıra askerî alanda da önemli bir misyonu üstlenmekteydi. Örneğin Osmanlı Devleti 17. yüzyıl ve sonrasında Avusturya, İran ve Rusya ile meydana gelen savaşlarda aşiret kuvvetlerine başvurmuştu.[567] Devlet tarafından insan kaynağı olarak görülen aşiretler, geleneksel askerî kurumların yozlaştığı 17. yüzyılda asker ihtiyacını karşılamaktaydı. Devlet, bu gibi çeşitli alanlarda istifade ettiği aşiretlere kanunlara uyduğu süre zarfında pek bir müdahale

[560] Suavi Aydın, "Urfa Aşiretleri: Bir Direnç ve Uyarlanma Tarihi", *Bir Ahir Zaman Babil'i Urfa*, der. A. Nevin Yıldız, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 19; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, 60/227, (1996): 142.
[561] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 177, h. 779; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 374, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 155, h. 648; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 60, s. 469, h.3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 61, s. 359, h.2.
[562] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 16, s. 32, h. 150; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 99, s. 576, h. 2, BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 142, h. 584.
[563] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 71, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 399, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 108, s. 268, h. 2.
[564] Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın Başlarında Tokat Voyvodalığı'na Bağlı Bazı Türkmen Kabilelerin Sorunları", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 27/2, (2003): 289.
[565] Abdullah Saydam, "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 20, (2009): 28.
[566] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 33, s. 93, h. 410; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 360, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 68, s. 60, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 116, s. 173, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 56, h. 259; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 145, h. 640.
[567] Mehmet Nuri Şanda, *Geçmişten Günümüze Beydili Aşireti Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yapısı,* (Adıyaman: İksad Yayınevi, 2018), 5, 6.

etmemiş ve hatta onların özel statülü tebaa olarak varlıklarını idame etmelerine izin vermişti.[568] Çünkü bu tebaa askerî hizmetlerin yanı sıra maden işlerinde, celalilik gibi eşkıya vakalarının bastırılmasında, derbent ve geçit yollarının muhafızlığında ve ticaret yollarının asayiş ve güvenliğinde de katkı sağlamaktaydı.[569]

16 ve 17. yüzyıllarda Türk-İran İmparatorlukları yerleşik ve göçebe aşiretlerin sayesinde gücünü kontrol altında tutmaya ve güç merkezi oluşturmayı başarmışlardı.[570] Aşiretlerin fetihlerde ve taarruzlarda oynadıkları roller de önemli bir hususstu. Örneğin Çaldıran Savaşı'nda sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin fethinde Kürt aşiret beyleri önemli bir rol oynamıştı. Diyarbekir'in fethinde gerek İdris-i Bidlîsî ve gerekse de diğer Kürt aşiret beyleri mühim rol oynamış,[571] devlete olan sadakatleri ve fetihlerdeki bu katkıları da nihayetinde karşılıksız kalmamıştı. Osmanlı Devleti hizmet ve itaatleri karşısında bu kişilere yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları statüsünü tevcih etmişti.[572] Bu tevcih merkezi yönetimin, bölgesel güç sahiplerine kendisine hizmet ve sadakat sunmasının bir ödülüydü.[573] Linda T. Darling devletin bu tutumunun zaaflık göstergesi olmadığını, aslında askerî unsurları devletin kendi amaçlarına tabi kılma olarak algılanması gerektiğini söylemektedir. Keza gerek devletin aşiret ve eşkıyalarla ilgili bu tutumu gerekse de eyalet özerkliği kontrol kaybı veya zaaflık değil bilakis sınırların çizilmesinin bir sonucuydu.[574] Devletin bu güçlere tevcih ettiği sancaklar aslında onları entegre etme çabasını da göstermekteydi. Zira bunlar devletle olan dikey ve toplumla olan yatay ilişkilerde önemli bir rol oynamışlardır. Devletin yönetime entegre

---

[568] Abdullah Saydam, "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 20, (2009): 18.
[569] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerine İskân Teşebbüsü (1691-1696),* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 25, 26.
[570] Robert L. Canfield, "Introduction: The Turko-Persian Tradition", *Turko-Persian in Historical Perspective,* der. R. L. Canfield, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 19.
[571] İdris-i Bidlisî ve Kürt aşiret beylerinin fetihteki rolü için bkz. M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 74-84.
[572] Murat Alanoğlu, "Osmanlı İdari Sisteminde Palu Hükümeti (1515-1850)", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar,* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 228. Ali Emirî Efendi, *Osmanlı Doğu Vilâyetleri-Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi,* 2.bs., haz. Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2015), 89;
[573] Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions,* (Stanford/California: Standford University Press, 2016), 113.
[574] Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk (Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660),* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 371.

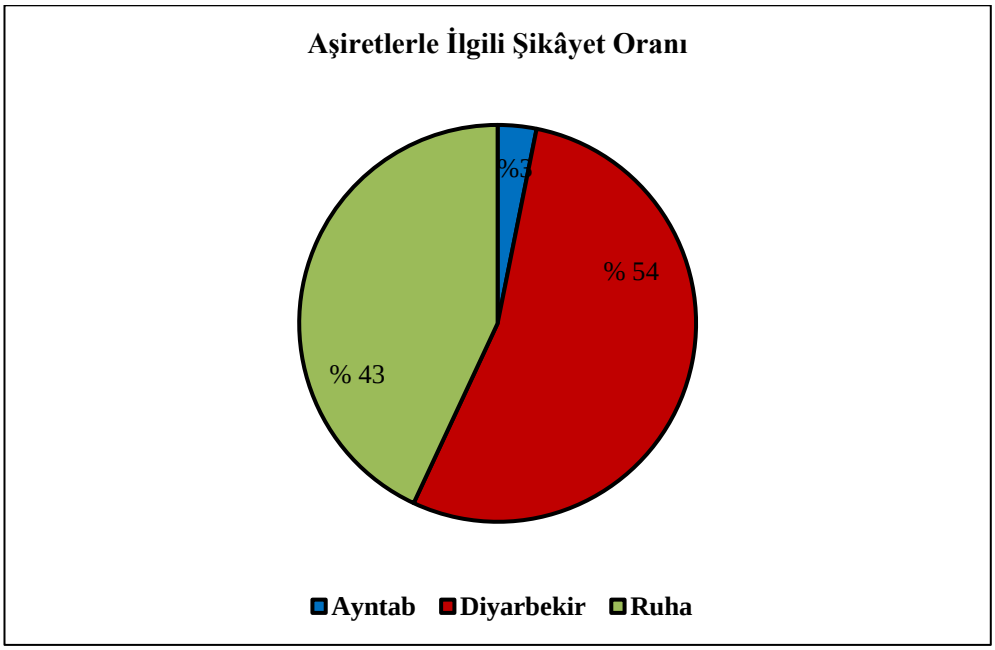
etme stratejisi tam bir başarısızlık olarak görülemez. Aksine yerel güçleri idareye dahil ederek devlet idaresini kabullenmelerini amaçlamıştır.[575]

Aşiret ve devlet arasındaki ilişkiler hep bu şekilde devam etmemişti. Karşılıklı fayda sağlama durumu merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde geçerli olmaktaydı. Çünkü merkezi otorite güçlü olduğu dönemlerde aşiretleri denetim altında tutabiliyor, içişlerine karışabiliyor, askerî hizmetlerden yararlanabiliyor, vergi toplayabiliyor ve bu şekilde fayda sağlayan aşiret reislerini destekleyebiliyordu. Fakat tam tersi olduğunda yani merkezi otorite zayıfladığı dönemlerde ise aşiret reisleri görünürde bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Ancak bu bağlılık zaman içerisinde içi boşalıyordu. Ne vergiler ödeniyor ne de askerî katkılar sağlanıyordu. Tüm bunlardan kaçınan aşiretler yarı bağımsız şekilde hareket etmeye başlıyordu. Böylesi bir durumda devlet ve aşiret ilişkileri bir sarkaç hareketine dönüşüyordu.[576]

Dolayısıyla merkezdeki otorite zayıflığı, taşrada aşiretlerin keyfi tutumlarına neden olmaktaydı. Merkezin dolaylı yönetiminde aracı sol üstlenen aşiretler yerel işlerde bütün denetimi ele geçirmeye başlamışlardı. Bu da onların keyfi tutum ve davranışlarda bulunmasına mahal vermişti.[577] İşte Ruha ve Diyarbekir'deki aşiretlerin keyfi tutumlarının gerisinde bu gibi gerekçelerin yer aldığı düşünülmektedir. Defterlerde yer alan şikâyetlere nazaran keyfi tutumlarda bulunan aşiretlerin en fazla Diyarbekir ve Ruha'da olduğu görülmektedir. Ayntab'daki aşiretlerle ilgili şikâyetlerin sayısı diğer iki şehre nazaran daha az bulunmaktadır.

[575] Yonca Köksal, "Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda "Devlet-Toplum" İlişkileri", *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar,* 2.bs., der. Ferdan Ergut, Ayşen Uysal, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), 162.
[576] Bruinessen, *Ağa, şeyh ve Devlet,* 203.
[577] Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu,* 2.bs., çev. Kudret Emiroğlu, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2020), 184.

Şekil 28: Aşiretlerle İlgili Şikâyet Oranı

Üç şehirde aşiretlerle ilgili şikâyetler sayısal olarak hesaplandığında % 54 gibi bir oranla birinci sırayı Diyarbekir, ikinci sırayı % 43 ile Ruha, üçüncü sırayı da % 3 ile Ayntab almaktadır.[578] Şikâyetlerin muhteviyatına baktığımızda ise Diyarbekir ve Ruha'daki aşiretlerin ekseriyetle öldürme, yaralama, ırza tasaddi, gasp, yağma, fesat, vergi ve alacak-verecek gibi olaylara karıştıkları görülmektedir. Bu gibi konularda şikâyet edilen aşiretlerin, zaman zaman şikâyetçi konumunda bulunduğu da olmuştur. Şikâyetçi konumunda olan aşiretler, bazen vergi konusunda zabit ve kethüdalarından bazen de aynı veya farklı aşirete mensup kişilerden mustarip olmuştur.

Ruha ve Diyarbekir'de şikâyetlerde isimleri en fazla geçen aşiretler Kara Ulus, Boz Ulus, Berazi, Baziki, Karakeçili, Rişvan, İzol, Badıllı, Döğerli, Mir, Milli, Kiki, Şikaki, Şeyh Bizini, Şeyhanlı, Şeyhboyan, Zırki ve Mirdâsî olmuştur. Bunlar arasında Boz Ulus ve Kara Ulus göçer aşiret gruplarının genel adıdır. Osmanlı yönetimi Anadolu'da mevcut Türkmen gruplarını Boz Ulus ve Kara Ulus adı altında toplayarak

[578] Üç şehirde aşiretlerle ilgili şikâyet oranı içerisinde eşkıyalarla ilgili şikâyetler de bulunmaktadır. Eşkıyaları dahil etmemizin nedeni herhangi bir aşiret mensubunun yaptığı şekavetten dolayı eşkıya olarak adlandırılmasından kaynaklanmaktadır.

yeniden örgütlemiştir.[579] Bundan dolayı şikâyetlerde de Boz Ulus'a tabi Milli aşireti veya Kara Ulus'a tabi Badıllı aşiretinin isimleri geçmektedir.[580]

Genel olarak zikredilen aşiret isimlerinin bir kısmı hem Ruha'daki hem de Diyarbekir'deki şikâyetlerde yer almaktadır. Bunun sebebi aşiretlerin göç sonrası yerleşim alanlarının bu bölgeler olmasından kaynaklanmaktadır. Genellikle konargöçer bir hayat süren aşiretlerin zaman içerisinde büyümesi neticesinde bulundukları bölgedeki otlaklar yeterli gelmemeye başlamıştı. Bundan dolayı bulundukları bölgenin sınırları dışına çıkarak yayıldıkları görülmektedir. Yine aşiretlerin yayılmasında bir diğer etken Osmanlı Devleti'nin iskân politikasıydı.[581] Ayrıca Ruha ve Diyarbekir arasında idarî ve coğrafî bir yakınlık da bulunmaktaydı. Bilindiği üzere Ruha bir dönem Diyarbekir'e bağlı sancak durumundaydı. Dolayısıyla her ikisi arasındaki bu idarî bağ, aynı aşiretin şikâyetlerde yer almasına neden olmuştu. Örneğin Karakeçili aşiretinin en yoğun yaşadığı yerlerin başında Diyarbekir eyaletinin merkezi Amid ve bu eyalete bağlı sancaklar gelmektedir. Bu sancaklardan biri de Ruha'dır.[582] Yine Irak'ın Süleymaniye şehrinden Anadolu'ya göç eden Şeyh Bizini[583] aşiretinin göç ettiği yerlerin başında Diyarbekir ve Ruha gelmektedir.[584]Aşiretlerin bir kısmı bu şekilde her iki şehrin şikâyetlerinde yer alırken bir kısmı da ağırlıklı olarak

[579] Mehmet Rezan Ekinci, "19. Ve 20. Yüzyıllarda Milli/Milan Aşireti", *Aktör, Müttefik Şakî Kürt Aşiretleri,* der. Tuncay Şur, Yalçın Çakmak, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 220; Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", 144.

[580] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 64, h. 268; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 130, h. 534; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 73, h. 325; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 56, h. 260; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 7, s. 11, h. 27.

[581] Faruk Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği,* 2.bs., (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011), 52, 53.

[582] Oktay Bozan vd., *Aşiret, Devlet ve Eşkıya Bağlamında Urfa Karakeçili Aşireti,* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021), 24.

[583] Aynı zamanda Mardin kazasında da konargöçer olan Şeyh Bizini aşireti Diyabekir'de hem şikâyet etmiş hem de şikâyet edilmiştir. H. 1119/1707 yılında Şeyh Bizini aşireti uğradığı gasp ve yağmadan dolayı Divan-ı Hümayun'a gidip şikâyetçi olmuştur. H. 1137/M. 1725 yılında ise alacak verecek meselesinden dolayı şikâyet edilmiştir. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 221, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 9, h. 2; BOA, A.{DVNS. AHK. DB. d., 3, s. 41, h. 4; BOA, A.{DVNS. AHK. DB. d.,3, s. 41, h. 5; BOA, A.{DVNS. AHK. DB. d., 3, s. 41, h. 6.

[584] Aşiret hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmet Fiğan, "Anadolu'nun İçlerine Yönelen Bir Yolculuğun Hikâyesi: Şeyh Bızın Aşireti", *Aktör, Müttefik Şakî Kürt Aşiretleri,* der. Tuncay Şur, Yalçın Çakmak, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 456; Fuad Hame Hurşid, *el-'Aşair el-Kürdiyye*, (Bağdat: Havadis Matbaası, 1979), 111-115; Muhammed Ali Karadâğî, *Fi Rahab Aklam ve Şahsiyât Kürdiyye,* (Süleymaniye: Jin Matbaası, 2007), 24.

tek şehrin şikâyetlerinde yer almaktadır. Örneğin Diyarbekir'de Şikaki,[585] Zırki,[586] Kiki,[587] Şeyhboyan[588] ve İzol,[589] Ruha'da ise Döğerli[590] ve Mirdâsî[591] aşiretlerine dair şikâyetler bulunmaktadır.

---

[585] Şikak veya Şakaki olarak da bilinen aşiret İran'ın Urmiye şehrinde yaşamaktadır. İran toprakların yaşayan en büyük Kürt aşiretlerinden biri olan Şikaki aşiretinin yerleşim yerlerinden biri Diyarbekir olmuştur. Şikaki aşireti Diyarbekir'deki Haydari aşiretina bağlı bir boydur. Fatih Ünal, "Şikak Aşireti Reisi Simko Lakaplı İsmağil Ağa'nın Faaliyetleri", *Tarih Dergisi,* 44, (2012): 170; Mehmet Kaya, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7/14, (2017): 203; Abdulnasır Yiner, "Aşiretler Arasındaki Mücadele ve Hamidiye Alayları", *Journal of Academic Value Studies (JAVStudies),* 5/ 3, (2019): 398; Narin Demir Erdemci, *Haydaranlu Aşiretine Dair H. 1189-1249/M. 1175-1833 Tarihli Osmanlı Arşiv Vesikalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019),38.

[586] Kaynaklarda Zirkan olarak da geçmektedir. Selçuklu döneminde Mardin'e gelip yerleşen Zırki mirleri Osmanlı-Safevi mücadelesinde katkılarından dolayı Tercil, Atak ve Mihrani bölgesi yurtluk-ocaklık olarak tevcih edilmişti. Zirki mirleri XIX. yüzyılda Hazro, Atak ve Hani'de hâkim durumdaydı. Uğur Bahadır Bayraktar, "Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset", *Osmanlı Devleti ve Kürtler,* ed. İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 138; Mehmet Rezan Ekinci, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. YY.,* (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 356; Ercan Gümüş, "Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı", *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi,* 6 /1, (2021): 6.

[587] Mardin ve Diyarbekir'de etkili olan Kiki aşireti rivayetlere göre Van'dan göç etmiştir. Bu aşiretin bir kısmı Van'dan göç ettikleri sırada hayvanlarının yorulması sebebiyle Mardin'den öteye gidememiş diğer geri kalanlar Diyarbekir'e girmişlerdir. Bundan dolayı Mardin'de kalanlara Gawesti adı verilmiştir. Bu kelimenin manası öküzü yorulmuştur. İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900),* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2009), 103; Suavi Aydın vd., *Fihristü'l Aşâir,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021),134

[588] Sicil ve ahkâm defterlerinde ismi geçen aşiretlerden biridir. Ali Özenç, *18. Yüzyıl Diyarbekir Şer'iyye Sicillerine Göre Din, Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi,* (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 33.

[589] İzol, İzoli ve İzoni olarak adlandırılan aşiretin bazı kaynaklarda farklı varyasyonları bulunmaktadır. Örneğin Minorsky bu aşiretin adını Hisullen olarak yazmıştır. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre bu aşiret Kürt'tür. Yine aşiret hakkında detaylı bilgi veren Çelebi, İzollulların Malatya'da ikamet ettiklerini söylemektedir. Malatya'dan sonra Diyarbekir'e gelen Çelebi burada Kürt İzollu aşiretine ulaşmış ve sonrasında da İzollu köyüne gitmiştir. Mark Saykes, *el-Kabail el-Kürdiye fi İmpratoriyetu'l-Osmaniye,* çev. Halil Ali Murad, (Suriye: Dar Zeman, 2017), 75, 87; Evliyâ Celebi, *Evliyâ Celebi Seyâhatnamesi,* haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Kitap: 4. Kitap, 1. Cilt, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,2010), 23, 24, 25; Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler,* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005), 89.

[590] Oğuz boylarından biri olan Döğerler, Divanü Lugati't-Türk'te Töker olarak yazılmış ve hayvanlarına vurulan damgaların şeklini göstermiştir. Reşidüddin ise Döğer kelimesinin toplanmak manasına geldiğini belirtmektedir. Döğerli aşireti bugün mahalli telaffuz olarak Dügeri olarak kullanılmaktadır. Döğerler Urfa'nın Kuzey doğusunda yaşamaktadırlar. Buradaki Dögerler köken olarak Salim Bey ailesine mensupturlar. Faruk Sümer, "Döğer", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 514; Abdullah Ekinci vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi,* (Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008), 295; Üner, *Aşiret, Eşkıya ve Devlet,* 54.

[591] Şerefnâme'de geçen bilgilere göre Mirdesiler, ataları Pir Mansur zamanında Hakkari'de bulunuyorlardı. Pir Mansur Hakkari'den Eğil'e gelerek buradaki Piran köyüne yerleşmiştir. Mirdasiler onun müritleriydi. Aşiretin üyeleri ise Arap kökenli olduklarını, 1030'da Fatımi saldırısı nedeniyle Halep'ten göç ettiğini iddia ederler. Bu aşiret Palu, Eğil ve Çermik'te hâkim olmuştur. Yunus Emre Gördük, "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 35, (2014): 91; Mehmet

3.1. AŞİRETLERİN KANUNSUZLUĞU

Şikâyet defterlerinde yer alan aşiret isimlerinin ardından şekavetlerine bakacak olursak gasp, yağma, öldürme ve yaralama gibi olaylara daha fazla karıştıkları görülmektedir. Ruha'da bu olaylara karışan aşiretlerden biri Berazi olmuştur. Suruç'ta sakin Berazi aşireti ve aşiretin çatısı altında bulunan Şeddadi, Didanlı, Bican ve Ketikanlı ve Alaeddinli oymağına[592] dair şikâyetlerde bu gibi olaylarda isimleri geçtiği görülmektedir. Bu isimlerden biri Didanlı ve Şeddadi oymağıdır.[593] H. 1116/M. 1704 yılında Didanlı ve Şeddadi oymağının katl vakası birbirine oldukça benzemektedir. Zira bu vaka aynı tarihte, aynı yerde ve aynı aşiretin oymakları tarafından gerçekleşmişti. Şeddadi oymağından Gökoğlu Ali[594] ve Didanlı oymağından Halid'in[595] faili olduğu katl vakasında bir diğer benzerlik ise katlettikleri kişilerin kardeşleri tarafından şikâyet edilmeleriydi. Alvendi'yi katleden Gökoğlu Ali, bunun kardeşi Ali tarafından, Müdessi'yi katleden Halid ise yine aynı şekilde kardeşi Selahaddin tarafından şikâyet edilmişti. Gökoğlu Ali'nin karıştığı bu davada, şikâyetçi olanın eli daha güçlüydü. Çünkü elinde davasına muvaffak olacak fetvası bulunmaktaydı. Ancak diğer şikâyetçinin elinde böyle bir dayanak noktası bulunmamaktaydı.

Berazi aşiretinin bu iki oymağının ardından gasp vakasına karışan diğer iki oymak Ketikanlı ve Alaeddinli oymağı olmuştur. H. 1135/M. 1722 yılında Ketikanlı oymağından Osman ve Mehmed, Alaeddinli oymağından Veli'nin dört bin kadar koyunu gasp etmişlerdi. Bu yüklü miktardaki gasp Ruha kadısı Salih'in mektup göndererek harekete geçmesine neden olmuştu.[596] Katl ve hayvan gasbı bu oymaklar ile sınırlı kalmamıştı. Bu defa da Bicanlı oymağı devreye girmişti. Bicanlı oymağı bazı kişilerin hayvan, tahıl, kılıç ve kalkan gibi kıymetli eşyaları gasp etmişti. Bu oymağın

---

Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", *XI. Türk Tarih Kongresi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 1073; Th. Bois vd., *Kürtler ve Kürdistan,* 2. bs., (İstanbul: Doz Yayınları, 2004), 87.

[592] Tahir Öğüt, *18-19. Yy'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 98; Mehmet Nuri Şanda, "Halep Vilayetinde Kayıt Altına Alınan Aşiretler (1909)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi,* 1/1, (2021): 42

[593] Şeddadiler hakkında geniş bilgi için bkz., Nevzat Keleş, *Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı,* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016); Gülay Öğün Benzer, "Şeddâdîler", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 409-411; Zekai Erdal, "Şeddadilerden Bahseden Kitabeler", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 14, (2019/2): 127-154.

[594] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 407, h. 1803.

[595] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 407, h. 1804.

[596] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 97, s. 460, h. 3.

diğerlerine nazaran dikkat çeken bir gasbı var ki o da camiinin üç adet kilimi, vakfın bazı eşyaları ve bir kızın çeyizi idi. Müslümanların ibadet mekanına ve bir kızın çeyizini gasp eden Bicanlı oymağı, Şeyh Haydar, Şeyh Nasır, Şeyh Hızır, Kesavi Mehmed, Gamarlı İsmail, Abid ve Mehmed'in Divan'a ilettikleri arzuhal sonucunda şikâyet edilmişti.[597] Bu şikâyet neticesinde mahkeme, alınan eşyaların geri verilmesine karar vermişti. İbadet mekânını gasp eden Bicanlı oymağı H. 1136/M. 1724 yılında ise özel mülkiyete zarar verdiği görülmektedir. Bicanlı oymağından Hasan, Ömer, Mustafa, Ahmed, Kör Ziya, Balioğlu Hasan, Mehmed, Kör Nazif, Mürteza, Hüseyin, Erdal ve Hamo kendilerine tabi iki yüz nefer atlı ile birlikte, bir adet ev ile bir adet bahçenin duvarlarını tahrip edip yıkmışlardı. Ev ve bahçenin ardından ağaçları dahi kesen bu şahıslar ayrıca yüz elli akçe ile çeşitli eşyaları yağmalamıştı.[598]

Gasp, yağma ve katl hadiseleri yalnızca Berazi oymaklarına has bir durum değildi. Berazi dışında gerek Ruha'daki şikâyetlerde gerekse de Diyarbekir'deki şikâyetlerde Badıllı, Mirdâsi, Milli, Kiki, Rışvan, Döğerli, Şeyhanlı ve Yezidi aşiretlerinin de isimleri geçmekteydi. Badıllı veya Beğdili[599] şeklinde yazılan aşiretin gasp ve yağma hareketi Diyarbekir sınırlarını aşıp Zile'de meydana gelmişti. Bu aşiret Zile haslarına tabi İniballı kabilesi reayasının üzerlerine giderek karyelerine konup, davalarını ve ineklerini yağma ve hırsızlık etmişlerdi.[600] Badıllı aşiretinin sınırları aşan bu hareketi şikâyete neden olmuştu.

Sınırları dahilinde olaya karışan bir diğer aşiret Ruha'daki Mirdâsi olmuştu. H. 1116/M. 1704 senesinde Mirdâsi aşiretinden[601] Osman, Hacı Halife'nin bin beş yüz kadar koyununu gasp etmişti. Dilekçenin diline göre Hacı Halife'nin *kimseye vereceği* yok idi. Bu dil Hacı Halife ve Osman arasında alacak-verecek durumunun olmadığını, Hacı Halife'nin haklı olduğunu ima etmekteydi.[602] Buna binaen de Hacı Halife

[597] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 111, h. 474.
[598] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 103, s. 78, h. 2
[599] Ahmet İlyas, *Türkiye'de Aşiret-Siyaset İlişkisi: Urfa Örneği (1950-2003)*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009), 50.
[600] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 7, s. 11, h. 27; Abdullah Ekinci vd., "Aşiretler, Yerleşim Alanları ve Hamidiye Alaylarıyla İlişkileri", *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 2,* ed. Abdullah Ekinci, (Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 169.
[601] H. 1139/M. 1727 yılında Mirdâsi aşiretinden Halife'nin şikâyetçi olduğu görülmektedir. Bunun şikâyetine göre Hasan kendisini hapsedip yüz altmış kuruşunu almıştı. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 110, s. 592, h. 3.
[602] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 321, h. 1417.

koyunlarını geri istemekteydi. Çünkü koyun, servetin ta kendisiydi. Serveti ele geçirmek isteyenlerin hedefi de koyunlar olmuştu.

Şikâyetlerdeki gasp vakalarına baktığımızda sayıları beş yüz ile dört bin arasında değişen koyun gaspının diğer hayvanlara nazaran daha fazla gerçekleştiğini görmekteyiz.[603] Hayvancılık sektörünün zaman içerisinde gelişmesiyle birlikte koyun yağmalarının sayısı artmıştı. Bunun nedeni koyunun değerli bir mal olmasıydı. Koyun gaspını yahut genel çerçevede yatırımları korumanın yolu ise güçlü bir aşiretten olmak veya böyle bir aşirete bağlı olmaktaydı. Çünkü güç, hırsızlar için caydırıcı olmaktaydı. Bu güç öte yandan iş de getirmekteydi. Zira koyun tüccarları hayvanlarının bakımını güçlü bir aşirete emanet etmekteydi. Bu bağlamda serveti elde tutmanın yolu güç idi, koyun gaspı da aşiretlerin gücünü göstermekteydi.[604]

Aşiret karşısında servet kaybı yaşayan ve zulme maruz kalan yalnızca Hacı Halife değildi. Özneler ve nesneler sürekli değişiyordu. Ancak ne olayın örgüsü ne de zulüm değişmiyordu. Bazen tek, bazen de toplu şekildeki şikâyetler bizlere bunu göstermekteydi. Bu defa Diyarbekir ahalisinin şikâyet etmesine neden olan kişi Milli aşiretinden Ahmed ve buna tabi adamlarıydı. Ahalinin karyesini basan, emval ve erzaklarını yağmalayan bu kişiler bir adamı da kılıç ile vurup öldürmüş idi. Zayiat hem can, hem de mal kaybı idi.[605]

Bu kayıpların ardından ahali artık *perakende ve perişan* olmuştu. Diyarbekir'e bağlı Çapakçur kazasındaki ahaliyi perakende ve perişan eden Milli aşireti idi. Bu aşiret cebren ahalinin para ve hayvanlarını alırken zorbalıklarını zahire ve pişkeş namıyla süslemişti.[606] Çeşitli adlar ve kişilere istinaden gerçekleşen zulümlerde hep

[603] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 267, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 19, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 97, s. 460, h. 3.
[604] Janet Klein, "Devlet, Aşiret, Sülale ve 20. Yüzyıl Başında Diyarbekir'i Ele Geçirme Yarışı", *Osmanlı Döneminde Diyarbekir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915),* der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 161, 162.
[605] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 170, h.5.
[606] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 914, h. 2.

bir kayıp vardı ve bu kaybın faili kimi zaman Kiki,[607] kimi zaman ise Rışvan,[608] Döğerli[609] veya Şeyhanlı[610] aşiretiydi.

Aşiretlerin çeşitli adlar altında zorbalıklarını süsledikleri konulardan birini de alacak-verecek oluşturmaktaydı. Ortada herhangi bir alacak-verecek konusu olması yahut olmaması onlar için mühim değildi. Çünkü aşiretler bunu eyalet iktidarı adına yaptıklarını öne sürmekteydiler. Fakat öne sürülen bu durumdan eyalet iktidarının haberi var mıydı veya yok muydu burası tam olarak bilinmemektedir. Önemli olan bir ad altında istedikleri hedefe yani maddî bir kazanca ulaşmaktı.

Ruha'da İsmail'in şikâyeti, bir aşiretin kazanca ulaşmak için nelere ve kimlere istinat ettiğini açıkça göstermekteydi. H. 1141/M. 1729 yılında Beni Mısır (?) aşiretinden Hacı Nasreddin oğlu Mehmed, İbrahim bin İsmail, Ali bin Derviş, Kara Mehmed ve Hasan, eski Rakka paşası Süleyman Paşa'da iki bin yedi yüz kuruş alacakları olduğunu söyleyerek halka zulmetmişlerdi. Zulmün nedeni paşanın bunları vekil etmesiydi. Buna binaen hareket eden aşiret, halktan iftira ve rüşvet ile paralarını almıştı. Aşiret istediği maddî kazanca ulaşmıştı. Ancak sırada kendilerine tabi ehl-i örf taifesi vardı. Zira bu taife bir ferman olmaksızın şikâyetçi tarafı yirmi yedi gün boyunca kalede hapsetmişti. Rüşvet, iftira, sözde vekillik ve hapis olayının üzerine bir de yalancı şahitlik eklenmişti. Fakat tüm bunlara rağmen İsmail'in şikâyeti sonrası mahkeme bütün elde edilen maddî kazancın geri verilmesine karar vermişti.[611]

Türkmen, ekrad veya Arap aşiretlerinin karıştığı gasp, yağma ve katl gibi olaylara Yezidiler karışmıştı.[612] Ermeni, Süryani, Keldani, Katolik ve Yezidilik gibi[613]

---

[607] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 409, h. 2.
[608] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 68, s. 60, h. 2.
[609] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 111, s. 420, h. 3.
[610] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 174, s. 331, h. 4.
[611] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 121, s. 94, h. 2.
[612] Aykırı inanışları bulunan Yezidiler, Müslüman olarak düşünülmeyen fakat Hristiyanlarla karşılaştırıldığında Müslüman Kürtlere çok daha yakın olan topluluklardı. Bu topluluklar İslam hukukuna göre ehl-i kitap olarak kabul edilmemiş ve Müslümanlar tarafından Rafizi olarak damgalanmıştır. Martin Van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevîlik,* 14.bs., çev. Hakan Yurdakul, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 70; Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar,* 10.bs., çev. Nevzat Kıraç, Bülent Peker, Leyla Keskiner, Halil Turansal, Selda Somuncuoğlu, Levent Kafadar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 21; Fatih Gencer, "Eşkıyalıktan Tebaalığa: 19. Yüzyılın İlk Yarısında Sincarlı Yezîdîler", *Şekâvet, Hıyânet, İsyan: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkıyalık,* der. Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 176.
[613] İbrahim Özcoşar, "Bir İslam ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid", *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır* ed., İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, (İstanbul: Ensar Neşriyat,

farklı inanç ve kültürlerin mekânı Diyarbekir'de bu kez gasp vakasına dahil olanlar Yezidiler olmuştu.[614] H. 1113/M. 1702 yılında Molla Ali'nin şikâyetine göre Yezidi aşireti veya Yezidi eşkıyası olarak anılan kişiler, kendilerine tabi yüz nefer eşkıya ile bunların değerli eşyalarını yağma etmişlerdi. Bu yağmagerler, Hazo kazasında sakinlerdi. Bundan dolayı mahkeme olayın kazada şer ile görülmesine karar verilmişti.[615] Yezidi aşiretinin yağmagerliği bu olayla sınırlı kalmamıştı. Nitekim H. 1141/M. 1729 yılında *gılaman ocağı neferleri* arzuhal sunup Yezidi aşiretinden şikâyetçi olmuşlardı. Gılaman ocağı neferleri, Osmanlı eğitim kurumu Enderun Mektebi'nde eğitim görüp, saray işlerinde kullanılan gençlerdi. Bu gençlere içoğlanı, Enderun ağası veya Enderun hademesi de denilmekteydi.[616] Fakat belgede *gılaman ocağı neferleri* olarak yazılmıştır. Bu gençler Hısn-ı keyf sancağı karyesinde[617] Yezidi aşiretinin zulmüne maruz kalan reaya adına şikâyetçi olmuştu. Çünkü Yezidi aşireti, karyedeki reayaya karışıp emval ve erzaklarını gasp ve yağma etmişti. Bu da yetmezmiş gibi karye reayasının hanelerini yakmışlardı. Gasp ve yağmadan sonra evlerini kaybeden reaya, Diyarbekir'deki *gılaman ocağı neferlerinin* arzuhali ile şikâyetlerini iletmişlerdi.[618]

Aşiretin eyleminden mustarip olan reayanın kurtuluş yolu Divan idi. Ancak aşiretlerin bu tarz hareketlerine maruz kalan sadece reaya değildi. Defterlerde yer alan şikâyetlere nazaran aşiretlerin aynı çatı altında ya da bir farklı aşiretin çatısı altında bulunan kişilerden şikâyetçi olduğu da görülmektedir. Kiki aşiretinden Murad H. 1118/ M. 1706 yılında yine aynı aşiretten Abdullah, Ali ve Mehmed'den şikâyetçi

---

2018), 128; Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri,* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 134.

[614] Evliya Çelebi Sincar ziyaretinde Saçlı Dağı denilen dağların içinde 44-45 bin Yezidi ekradı olduğunu ve Diyarbekir yakınlarında Yezidi köyleri olduğunu anlatmaktadır. Hatta Melek Ahmed Paşa'dan aktardığına göre Sincar Dağı Yezidilerinin, Mardin karyelerini yağmaladığını ve buraya gelen tüccarların yollarını kestiklerini söylemektedir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 91; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, 4. Kitap, 2. Cilt, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 742; Martin Van Bruinessen, "Diyarbekir Nüfusu: Etnik Yapı ve Diğer Demografik Veriler", *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* der. Martin Van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, çev. Tansel Güney, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 66.

[615] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 36, s. 340, h. 1359.

[616] Ali Ufkî Bey vd., *Saray-ı Enderun: Topkapı Sarayı'nda Yaşam,* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 17; Mustafa Akkaya vd., "Enderun Mektebi'ne Öğrenci Alım Usulleri", *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi,* 15/30, (2020):150; Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası,* 2.bs., (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), 52.

[617] Belgede karyenin ismi yazılmadığından ötürü bu şekilde belirtilmiştir.

[618] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 190, h. 2.

olmuştu. Çünkü aynı aşirete mensup bu kişiler Murad'ın bin adet koyununu gasp etmişlerdi. Murad'ın bu şikâyeti aynı çatı altında bulunan Kiki aşiretinin dahili müdahalesine bir örnektir.[619] Yine Berazi,[620] Baziki[621] ve Döğerli[622] aşiretinin gasp, katl ve alacak-verecek davasından dolayı aynı aşiretteki kişilerden şikâyetleri bu minvaldedir.

Aynı aşirete mensup kişilerin çeşitli şikâyetleri dışında ayrıca Karakeçili,[623] Berazi, Rışvan, İzoli, Döğerli, Mir, Kiki, Milli, Saruhan, Beski, Şikaki, Şeyhanlı ve Zirki aşiretlerinin, bir diğer farklı aşiret üyesinden şikâyetçi oldukları görülmektedir. Bu aşiretler arasında özellikle Berazi, Döğerli ve Karakeçili aşiretlerinin karşılıklı çatışmasına dair şikâyetleri yer almaktadır. H. 1105/M. 1694 yılında Ruha'da Karakeçili aşiretinden Dartar, Berazi aşiretinin dahili müdahalesi sonrası eline fetvasını da alarak Divan'a gelip, şikâyetini iletmişti. Çünkü bunun babası Mustafa H. 1105/M. 1694 yılında İstanbul'a gider iken Berazi aşiretinden Bektaş ve Daryuş isimli kişiler Birecik taraflarında babasını katletmişlerdi. Yol güzergahında katlettikleri babasının ayrıca beş yüz kuruşunu alıp diğer eşyalarını da yağmalamışlardı.[624] Dartar'ın bu şikâyeti sonrası mahkeme olayın mahallinde mübaşir marifetiyle çözülmesine karar vermişti.

H. 1105/M. 1694 yılında Divan'a gelerek şikâyetçi olan Dartar, H. 1118/M. 1706 yılında yani on iki yıl sonra tekrar Divan'a gelmişti. Çünkü olay bir türlü çözüme kavuşamamıştı. Halbuki mahkeme kararı gereğince mübaşir mahalline varmış ve Berazi aşiretinden mezkûr kişiler de inayet etmişti. Fakat tüm bunlara rağmen *icra-yı hak* olunmamıştı. Hakkını adlî kuruluş vasıtasıyla bile alamayan Dartar ise tekrar Divan'a gelerek şikâyetini iletmişti. Bu şikâyetin ardından mahkeme, Dartar'ın elindeki fetvayı vurgulayarak ahvallerinin şer ile görülüp, icra-yı hak olunmasına karar

[619] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 267, h. 1.
[620] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 69, s. 4, h. 3.
[621] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 106, s. 568, h. 3.
[622] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 108, s. 237, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 115, s. 83, h. 2.
[623] Karakeçili aşireti kaynaklarda Karakeçilü, Karakiçi, Karakiçü ve Karakeçi olarak adlandırılmaktadır. Abdullah Ekinci vd., "Urfa'da İskân Edilen Aşiretler ve Karaköprü Kırsalında Aşiretler", *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 2,* ed. Abdullah Ekinci, (Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 122.
[624] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 18, s. 89, h. 425.

vermişti.[625] Dartar'ın on üç yıllık taşradan merkeze uzanan hak arayış çabası muhtemelen artık nihayete ermişti. Haklılık hissinin vermiş olduğu psikolojik güç Dartar'ı on üç yıl boyunca hak arayışına sevk etmişti.[626]

Karakeçili aşiretinden Dartar'ın hak arayış çabasından sonra bu defa Döğerli aşiretinin, Karakeçili aşiretinden şikâyetçi olduğu görülmektedir. H. 1137/M. 1725 yılında Ruha muzafatında Cüllâb nahiyesinde sakin Döğerli aşireti ahalisi kollektif şekilde arzuhal sunarak Karakeçili aşiretinden Hişman Beg, Habeş, Miran, Asaf ve Ahmed isimli kişilerden şikâyetçi olmuşlardı. Karakeçili aşiretinden bu kişiler H. 1130/M. 1717-18 yılında Döğerli aşiretinin evini basıp beş kişiyi yaralamışlardı. Bu yaralananlar arasında şikâyetçi olanlar da bulunmaktaydı. Mızrak ve kılıç ile beş kişiyi yaralayan bu kişiler ayrıca ahalinin malını, eşyasını ve hayvanlarını yağmalamışlardı. Zulüm ve haksızlık sonrası ahali, eline fetvayı alarak şikâyetçi olmuşlardı. Ancak Karakeçili aşireti konar göçerdi. Yani bunlar kâh Mardin'de, kâh Ruha'da, kâh Diyarbekir'de bulunuyorlardı. Üç mahaldeki yaşam alanları, olayın çözüm sahasını da genişletmişti. Hangi mahalde yakalanırlarsa o mahalde olayın çözülmesi gerekiyordu. Mahkeme bundan dolayı üç yerin yöneticilerine uyarıda bulunup yakalandıkları yerde mübaşir marifetiyle çözülmesini istemiştir. Olayın bu şekilde dahi çözülmemesi durumunda ise İstanbul'a ihzar olunmalarına karar verilmişti.[627]

Döğerli aşiretinin şikâyetçi olduğu aşiret yalnızca Karakeçili değildi. Karakeçili dışında Mir veya Miran[628] olarak bilinen aşiretten de şikâyetçi olmuştur. Bu şikâyet ise silsile şeklinde devam etmiştir. Önce Mir aşireti beyi Osman'dan şikâyetçi olan Döğerli aşireti, sonrasında Osman'ın oğlu Asaf'tan şikâyetçi olmuştu. Saltanat misali babadan oğula geçen haksızlığa dair ilk şikâyet H. 1135/M. 1723 yılında Ruha'nın Cüllâb nahiyesinde sakin Döğerli aşiretinden Şahverdi ve Ali'nin

[625] Bu bâbda fetva-yı şerifi olduğunu bildirip sen ki vezir-i müşarûn ileyhsin ahvalleri şer ile görülüp icra-yı hak olunsun deyu yazılmıştır. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 360, h. 3.
[626] M. Emin Emini, "Hak Kavramı", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 12, (2004): 214, 215.
[627] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 511, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 486, h. 2.
[628] 16. yüzyılda Şeref Han Bitlisi tarafından kaleme alınan Şerefname adlı eserde Fınık nahiyesinin dört aşireti arasında Miran aşireti yer almaktadır. Miran aşiretinin adı Kürtçe'de Mirler anlamına gelmektedir. Miranlılar tarih boyunca mirliğe yakın fasıllarla anılmasına rağmen gerçek ya da öyle kabul edilen hiçbir mir çıkmamıştır. Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri,* 2.bs., çev. Renan Akman, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 122; Şeref Han, *Şerefname,* Cilt: 1, çev. Mehmet Emin Bozarslan, (İstanbul: Ant Yayınları, 1971), 173; Ahmet Uçmaz, *Miran Aşireti ve Mustafa Paşa,* (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 53.

arzuhali ile Divan'a iletilmişti. Bu şikâyete nazaran Döğerli aşireti beyi Osman, H. 1130/M. 1717-18 senesinde bunları Mir aşireti etmek üzere üç yüz kuruş nakit ve yüz kuruş kıymetinde kısrak, otuz kuruş kıymetinde kırmızı çuka ve kürkünü almıştı. Fakat bu aldıklarına karşılık bu kişileri Mir aşireti etmemişti. Zimmetinde kalanları talep ettiklerinde ise yine bahane edip vermemişti. Bunun üzerine Döğerli aşireti Osman'dan şikâyetçi olmuştu. Mahkeme mübaşir marifetiyle Osman'ın zimmetinde olan paranın Döğerli aşiretine verilmesine karar vermişti. [629] Osman aslında Döğerli aşiretinin kethüdası idi. Bu aşiretin kethüdası olmasına rağmen ahaliyi Mir aşireti etmek istiyordu. Her ne kadar görünüşte Döğerli aşiretinin kethüdası olsa da aslında Mir aşiretindendi. Muhtemelen Osman Mir aşiretine bu kişileri dahil ederek aşiretin nüfusunu arttıracaktı.

Osman'dan sonra oğlu Asaf da Döğerli aşireti ahalisini oldukça zor durum bırakmıştı. H. 1142/M. 1729 yılındaki şikâyete göre Osman Beg'in oğlu Asaf kendi halinde biri değildi. Kendisi hem zalemeden hem de mütegallibeden biriydi. Zalim ve zorba Asaf'ın, Döğerli aşiretinin sakin olduğu Cüllâb nahiyesinde malikânesi bulunmaktaydı. Asaf, malikâne üzerindeki yönetim gücüne güvenerek fukaradan zorla para almaya başlamıştı. *Zulmen ve kahren* aldığı paralar yetmezmiş gibi ayrıca her sene eli altında olan bir adamlarını katletmişti. Asaf'ın zulüm, fesat ve taaddisinden takati kalmayan ahali şikâyetçi olup Asaf'tan kurtulmak istemişlerdi.[630]

3.1.1. Döğerli Aşiretine Karşı Devlet ve Halk Arasında Sözleşme: Nezir

Defterlerdeki şikâyetlere baktığımızda şikâyet eden ve edilenlerin konumu sürekli olarak değişiklik gösterdiği görülmektedir. H. 1130/M. 1717-18 yılında yaşadığı zulümden dolayı şikâyetçi olan Şahverdi, üç yıl öncesinde ise şikâyet edilen konumdaydı. H. 1127/M. 1715 yılında gerçekleşen olaya Şahverdi ve oğlu Mustafa'yla birlikte birçok kişi katılmıştı. Döğerli aşiretinden Karlu Atlı (?) oymağından birçok kişinin dahil olduğu şekavetten payını alanlar İzoli ve Baziki aşiretleri olmuştu. Siverek kazasını basan bu kişiler, İzoli aşiretine ait bir miktar evleri yağma ve Baziki aşiretinden bazı kişileri katletmişlerdi. Yine aynı kişiler Siverek civarında birkaç hacıyı katl ve eşyalarını yağmalamışlardı. Mütesellim tarafından irsal

[629] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 406, h. 3.
[630] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 123, s. 516, h. 3.

olunan buyrulduya dahi itaat etmeyen bu aşireti durduracak tek bir şey vardı. O da nezir uygulamasaydı. Düzen, asayiş ve güvenliğin bertaraf olması sonucunda toplamda on bir oymaktan her biri birer kise akçe vermek suretiyle nezir eylemişlerdi.

Nezir uygulaması özel ve kamusal konularda sözleşmeye dayalı bir taahhüt aracıydı.[631] Bu taahhüt aracı, kamu düzeni sağlama ve sürdürmede alınan tedbirlerden biriydi. Bir yer halkının idare tarafından hoş görülmeyen hal ve hareketlerinin tekerrürünü önlemeye yönelik bir ceza anlamında kullanılmaktaydı.[632] Nezir, bir nevi sözleşmeydi. Bu sözleşme kanunsuzları devlet yetkilerine teslim etmeye yönelik taahhüt etmeyi içermekteydi.[633]

Yönetim ve denetim aygıtına dönüşen nezir, böylece devlet ve halk arasındaki ilişkileri düzenlemekteydi.[634] Bu ilişkide köylülerin üzerine düşen görev, eşkıya veya asilerin köylerinde görmeleri halinde hemen yakalayıp devlet görevlilerine teslim etmeleriydi.[635] İşte Döğerli aşiretinin şekavetinden mustarip olan oymakların da görevi bu idi. Bu görevi yerine getirmedikleri taktirde on bir kise akçeyi devlet hazinesine ödeyeceklerdi. Fakat para cezası dahi aşiretlerin bu tarz hareketlerini engelleyememişti.[636]

3.1.2. Aşiretin Aşiretten Şikâyeti

Aşiretin reayaya veya aşiretin aşirete karşı zulümlerinde hep bir katl, hep bir gasp ve yağma vardı. Zulümlerden kurtulmanın yolu şikâyetçi olmaktı. Bu yolda ilerleyen diğer aşiretler Rişvan, Kiki, Beski ve Şikaki olmuştu. Kahta kazasında sakin olan Rişvan reayası[637] H. 1110/M. 1698-99 yılında İzolî ekradının üzerlerine hücum

---

[631] Hülya Canbakal, "Vows as Contract in Ottoman Public Life (17th-18th Centuries)", *Islamic Law and Society,* 18/1, (2011): 87.
[632] Özen Tok, "Osmanlıda Nezir Uygulamalarına Dair Bir Örnek: 1812 Yılında Bosna-Hersek'te Kluç Kalesi ve Civarındaki Ahalinin Nezre Bağlanması", *Osmanlı Döneminde Balkan Şehirleri 3,*2.bs., ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 1484-1486.
[633] Işık Tamdoğan, "Le nezir ou les relations des bandits et des nomades avec l'État dans la Çukurova du xviiie siècle", *in Sociétés rurales ottomanes, Ottoman Rural Societies*, ed. A. Mohammad et al, (Le Caire: Institut françaisd'archéologie orientale,2015), 259.
[634] Cemal Çetin, "Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 8/36, (2015): 290.
[635] Faroqhi, *Devletle Başa Çıkmak,* 210.
[636] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 66, s. 347, h. 2.
[637] 16. yüzyıl başlarında Rişvan aşireti Malatya sancağına merbut Kahta sancağında konargöçer bir hayat sürmekteydi. Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği,* 52.

etmesi sonucunda yirmi adamlarını kaybetmişlerdi.[638] Diyarbekir'deki Kiki aşireti ise H. 1110/M. 1698-99 yılında konargöçer Ulus taifesinden Saruhan aşiretinin hayvanlarını yağma etmesinden ötürü H. 1118/M. 1706 yılında şikâyetçi olmuşlardı.[639] Yine aynı Kiki aşireti H. 1123/M. 1712 yılında ise Milli ekradından şikâyetçi olmuştu. Milli ekradı, H. 1120/M. 1708-09 yılında Mardin'de sakin Kiki aşireti üzerine saldırıp bazı adamlarını katl, mahsulât ve hayvanlarını yağma ve bazı yerlerini de yakıp, yıkmışlardı.[640] Diyarbekir'deki Beski aşireti H. 1118/M. 1706 yılında aynı kazada vaki Milli aşireti ekradından şikâyetçi olmuştu. Çünkü Milli aşireti H. 1110/M. 1698-99 yılında büyük bir yağma yapmıştı. Bilhassa yağmalanan hayvan sayısı dikkat çekicidir. Bu yağmada yedi bin beş yüz koyun, bin sığır, yüz at kaybedilmişti. Hayvan yağmasının haricinde emval ve erzakları ile iki adamları katledilmişti.[641] Diyarbekir'de bir diğer yüklü miktarda hayvan yağması H. 1110/M. 1698-99 yılında Şeyhanlı aşireti tarafından gerçekleşmişti. Şikaki aşiretinin H. 1119/M. 1708 yılındaki şikâyetine göre konar göçer Şeyhanlı aşiretinden Mehmed, Abdullah ve bunlara tabi ehl-i örf taifesi bin beş yüz adet koyun, yüklü şekilde yirmi beş öküz ve on adet atlarını gasp etmişlerdi.[642] Şeyhanlı ve yöneticilerin el birliği ile gerçekleşen gaspta büyük bir zayiat verilmişti.

Görüldüğü üzere Ruha ve Diyarbekir'de aşiretin, aşiretten şikâyeti genel olarak katl, gasp ve yağmadan oluşmaktaydı. Bu gasp ve yağmada en fazla tercih edilen ise hayvanlar olmuştu. Aşiretin aşirete karşı olan müdahalesinde defterlerde ağırlıklı olarak bu gibi şikâyetler yer almaktaydı.

3.1.3. Kethüda ve Zabitlerin Aşiretlere Karşı Vergi Zulmü

Defterlerde yer alan şikâyetlere nazaran aşiretlerin kethüda ve zabitlerden şikâyetçi olduğu görülmektedir. Aşiretlerden vergi tahsil etmek[643] ve nizamı sağlamakla görevli olan kethüdalardan Ruha'daki aşiretler şikâyetçi olmuştu. Bilhassa

[638] H. 1124/M. 1712 yılında Rişvan reayası şikâyetçi olmuştur. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 60, s. 469, h. 3.
[639] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 298, h. 4.
[640] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 57, s. 413, h. 1, 2.
[641] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 86, h. 3.
[642] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 19, h. 1.
[643] Canatar, "Kethüdâ", 333.

kethüdaların vergi toplarken yapmış olduğu usulsüzlükler ve çeşitli adlar altında para tahsil etmeleri aşiretlerin en fazla şikâyetçi olduğu meselelerdendi.[644]

Kethüdalar bu gibi usulsüzlükleri gerçekleştirirken sınır tanımıyorlardı. Kendi aşireti olsun veya olmasın görevi üzerinden vergi ve para talebinde bulunabiliyordu. Ruha'daki Berazi aşiretinden kişiler Karaulus'ta ilamları olmamasına mukabil, Karaulus kethüdaları tarafından zulme uğramışlardı. Abdurrahman, Şehid, Mahmud ve Cebrail isimli kethüdalar, verginizi verin diyerek beş tane adamlarını katl, emval ve erzaklarını yağmalamışlardı. Halbuki bu kişilerin Karaulus'ta ilamları yoktu. Yani kethüdalar, bu aşiret üyelerinden vergi talebinde bulunamazdı. Bunun bilincinde olan kişiler H. 1076/M. 1666 yılında kethüdaları şikâyet ederek haklarını aramışlardı. Ancak kethüdaları durdurmak oldukça zordu. Zira iki defa emir verilip ve mübaşir tayin olunmasına rağmen bir türlü aldırış etmiyorlardı.[645] Ne mahkemenin verdiği kararların ne de halkın bir ehemmiyeti kethüdalar için yoktu. Para ve servet hırsı uğruna adam öldürmekten ve yağma yapmaktan asla kaçınmamışlardı. Aşiretin vergilerini vermesinin bir önemi yoktu. Ancak şikâyetlerde halkın *üzerlerine edâsı lâzım gelen hukuk ve rüsûmların şer' u kanun ve defter mucibince* verdiklerini ya da vermeye razı olduklarını belirtmektedir.[646] Dilekçelerdeki bu dil onların haksızlığa uğradıklarını açıkça ima eder nitelikteydi. Aslında bu dil bir belagat stratejisiydi.[647] Kullanılan her kelime haklılıklarını yansıtmaktaydı. Nitekim şikâyette de görüldüğü halkın belagat stratejisi; üzerlerine düşen vergiyi vermeleri ve bunu yaparken de şer' ve kanuna göre hareket etmeleriydi.

Karaulus kethüdası tarafından haksızlığa uğradığını beyan eyleyen Berazi aşiretinin kendi kethüdaları ile de başları dertteydi. Berazi aşireti Ketikanlı oymağı reayası üzerlerine düşen vergileri *mal-ı miriye eda edip,* bir kusurları bulunmamaktaydı. Fakat kethüdaları Osman H. 1135/M. 1722 yılında her sene iki yüz kuruş, dört seneden beri ise sekiz yüz kuruşlarını almıştı. Cebren vergi adı altında

[644] Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640",* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007), 51, 52.
[645] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 152, h. 604.
[646] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 290, h. 1.
[647] Özok Gündoğan, "II. Meşrutiyet Devrimi'ne "Çevresel" Bir Yaklaşım II. Meşrutiyet Sonrası Diyarbekir'de Köylü Arzuhallerindeki Toprak Anlaşmazlıkları", 202.

alınan paralar haricinde ise develerini ve katırlarını alıp halkın perakende olmasına sebep olmuştu.[648]

Halkı perişan hale getiren kethüdalar türlü bahaneler üzerinden ahaliyi zor durumda bırakıyorlardı. Aşiret ihtiyarları ve ahalinin özenle seçtiği bu kişilerin ileride kendilerine zulmedeceklerini muhtemelen tahmin dahi edememişlerdi. Bir kethüda önce aşiret üyelerinin onayı, sonrasında da kadının hükümete arz etmesi ve hükümetin onaylaması sonucunda berat göndermesi ile tayin oluyordu. Yani kethüda olabilmek için birçok kişinin onayına ihtiyaç vardı.[649] Sahte bir berat ile kethüda olabilmeleri yasal değildi. Kendi onayı ve kendi tarafından sahte bir berat ile kethüda olduğunu iddia eden kişiler halktan vergi talep edemezdi. H. 1135/M. 1722 yılında Berazi aşireti illegal bir kethüdanın yaptırımlarından şikâyetçi olmuştu. Fukaranın üzerine gidip, bahaneler üreterek zulmünü gerçekleştiren kethüda, devlet hazinesine de zarar vermişti.[650] Kethüdalar bu gibi zararları ya tek başına ya da kendisiyle birlikte hareket eden ehl-i örf denilen yöneticilerle birlikte yapmaktaydı. Baziki aşireti kethüdaları ehl-i örf ile bir olup aşiret reayası olmamasına rağmen para tahsil edebilme gücüne sahipti. Çünkü bu gücü kendiyle bir olan yöneticilerden almaktaydı.[651]

Aşiretlere vergi adı altında zulmü yaşatan bir diğer görevli zabitlerdi. Ruha'daki Baziki aşireti her ne kadar ödemeleri gereken *hukuk ve rüsûmlarını* vermeye razı olmuş olsalar da malikâne zabiti Hasan kanaat etmemişti. Kanaatsiz eylemini de arusane vergisi[652] ile gerçekleştirmişti. Reayaya siz kızınızı evlendirdiniz ancak resm-i arusane vergisini vermediniz diyerek akçe talebinde bulunmuştu.[653] Halbuki reaya üzerine düşeni yapmaya razıydı. Ancak zabitin bir türlü kanaat etmeme hali bulunmaktaydı.

Baziki aşireti gibi Anterli cemaati de aynı dertten mustaripti. Bozulus Türkmenlerinden Anterli cemaati,[654] zabitleri Dürlü oğlu Hacı Abdurrahman'ın

[648] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 95, s. 1, h. 1, 2.
[649] Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640",* 51; Üner, *Aşiret, Eşkıya ve Devlet*, 34.
[650] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 204, h. 3.
[651] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118, s. 131, h. 2.
[652] Düğün veya gerdek sırasında gelinin bakire, dul ve zımmi olmasına bağlı olarak alınan bir vergi türüdür. Halil Sahillioğlu, "Arûs Resmi", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 422, 423.
[653] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 263, h. 3.
[654] Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200),* (İstanbul: Devlet Matbaası 1930), 100.

kaanatsizliğinden şikâyetçiydi. Çünkü Hacı Abdurrahman H. 1120/M. 1708-09 yılında toplamda yüz elli kuruşlarını almıştı.[655] Bahaneler yoluyla aşiret reayasından para alan zabitler, bazen de aşiret reayası olmamasına rağmen para talep etmekteydi. Ruha'nın Harran nahiyesinde sakin Hacı Hüseyin, Molla Bekir, Ömer ve diğerleri Baziki aşiretinin reayası değillerdi. Fakat aşiretin zabiti Halifezâde Mustafa Beg, *aşiret reayasındansınız* diyerek rüsûm-ı raiyyet talebiyle rencide eylemişti. Ancak her iki taraf murafaa olduklarında bu kişilerin aşiret reayasından olmadıkları sabit olmuştu. Mahkeme, zabitin kanun ve deftere aykırı vergi talebinin menedilmesine karar vermişti.[656]

Mahkemenin zabitler hususunda verdiği kararlar bir türlü bahaneleriyle süsledikleri zulümlerini engelleyemiyordu. *Zahire baha ve kaftan baha ve pişkeş vesair* bahanelerle Ruha'daki Şeddadi aşiretinden sekiz yüz kuruş alan Hasan ve Mahmud, zorbalıklarını bunlarla kapatmaya çalışmıştı.[657]

3.1.4. Diyarbekir'de Aşiretlerin İklimsel Göç ve Sorunları

Diyarbekir'de şikâyet defterlerine yansıyan bir diğer konu aşiretlerin iklimsel göçlerinde yarattıkları sorunlar olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Diyarbekir ve Ruha'daki aşiretler yarı göçebe yani konargöçer bir yaşam sürmekteydiler. Bu yaşam şekillerine bağlı olarak yazları yaylaklara, kışları ise kışlaklara gidip gelmekteydiler. Aşiretler bu geliş ve gidişlerinde vermiş olduğu zararlar şikâyete neden olmaktaydı.

Bu şikâyetlerden biri aşiretlerin yaylaktan kışlağa yahut kışlaktan yaylağa geçişlerinde güzergahta bulunan ekinlere zarar vermesi, bunları hayvanlarına yedirmesi ve çiğnetmesiydi. Zarar bazen tek bir aşiret bazen de toplu şekilde göç eden birkaç aşiret tarafından gerçekleşmekteydi. H. 1101/M. 1690 yılında ekrad Ulus taifesinden Milli, Şikaki, Kiki, Karakeçili aşireti ve bu aşiretlere mensup cemaatler kışlaktan yaylağa, yaylaktan da kışlağa geçerken köy ahalisinin bitki köklerini hayvanlarına yedirip ve çiğnetmişti. Geçişlerindeki zarar bununla da sınırlı kalmamış ayrıca harmanlarında buldukları mahsulleri de yağmalamışlardı. Diyarbekir'deki

[655] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 387, h. 3
[656] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 115, h. 2, h. 3.
[657] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 145, h. 604.

aşiretlerin bu geçişleri köyleri harap bir hale getirmesi üzerine Diyarbekir Valisi Kemankeş Vezir Ahmed Paşa hemen harekete geçmiş ve mektup göndererek şikâyetçi olmuştu. Bu şikâyetin üzerine mahkeme aşiretlerin bu mahallerde geçmemesine karar vermişti.[658] Ulus gibi Kara Ulus taifesinden Cihanbeyli aşireti de bağ, bahçe ve tarladaki mahsulleri hayvanlarına yedirip ve çiğnetmişti.[659] Bunun üzerine Çüngüş ahalisi şikâyetçi olmuştu. Mahkemenin bu gibi şikâyetlerde çözümü aşiretlerin geçiş güzergahlarını engellemek veya değiştirmek olmuştu.

Aşiretlerin kışlık ve yazlık arazi arasında gidip gelirken ekili toprakları çiğnemesiyle başlayan, mahsulleri ve hayvanları gasp etmeye kadar ilerleyen tahribatları şikâyete neden olmuştu. Büyük kitleler halinde hareket eden bu aşiretler birçok köy ve kasabayı tahrip etmekteydi. Taner Akçam bu durumu "çoban ile saban arasında bir mücadele" olarak yorumlamaktadır.[660]

Yaşam şekillerine bağlı olarak yaylak ve kışlak serüveninde tahribatı yaşatan aşiretlerin, aynı zamanda tahribata da uğramıştı. Yaylalardan kışlaklara, kışlaklardan yaylalara göç etmek için uzun yolları kateden aşiretler için göçebelik oldukça zor bir zanaattı. Bu uzun yol boyunu halkın menfi etkileri ile zor ve hadiseli katetmeye çalışan aşiretler saldırılardan ve tahribatlardan kaçamamışlardı.[661] Söz konusu bu tahribatı yaşayan aşiretlerden biri Diyarbekir'deki Hacıbanlı aşiretidir. Bu aşiret H. 1110/M. 1698-99 yılında kendi hallerinde yaylaklarına giderlerken Diyarbekir sakinlerinden odabaşı oğlu Kara Mustafa, eski Diyarbekir mütesellimi Milli İsmail oğlu Mustafa ve bunun gibi bölükbaşı olan bazı kişiler kendilerine tabi bir miktar atlı ile bunların yollarına inip emval ve erzaklarını yağmalamışlardır. Buna maruz kalan H. 1116/M. 1704 yılında şikâyetçi olmuştu.[662] Bundan dört yıl sonra şikâyetçi olan Ulus'a tabi Cemaleddin aşireti ise yaylaklarına giderlerken Siverek alaybeyi Abdülfettah'ın saldırısına maruz kalmışlardı. Elli miktar atlı ile bunların üzerlerine varan Abdülfettah 30-50 adet koyunlarını, 15 adet sığırlarını, 5 adet merkeplerini, 3 adet beygirlerini ve cümle emval ve eşyalarını yağmalamışlardı.[663]

---

[658] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 73, h. 325.
[659] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 463, h, 1891.
[660] Taner Akçam, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, 2.bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 68.
[661] İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri,* (Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1992), 44.
[662] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 145, h. 640.
[663] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 251, h. 931.

Aşiretlerin yazın hangi yaylağa, kışın da hangi kışlağa gideceğini iyi bilen bu gibi kişiler bunu fırsata çevirmeyi oldukça iyi biliyorlardı. Yol boyunca emniyet ve asayişin noksanlığını fırsata dönüştürenler, büyük bir kazanç sağlamaktaydı. Bu kazançları yük taşıyan hayvanlar, eşyalar ve paralardı. Kazançtan nemalanmak isteyenler yönetici gücüne istinaden bir pay almak istiyordu. Ketikanlı aşiretinden Haco ve Mehmed ehl-i örf denilen yönetici gücüne istinaden haksız bir kazanç sağlamayı yeğlemişti. Zirki aşireti kendi yaylaklarına giderlerken Ketikanlı aşiretinden bu kişiler ehl-i örfe istinaden beş yüz kuruşlarını almıştı. Ehl-i örfe dayanarak haksız kazanç elde eden kişilerin karşısında, haklılığın dayanağı fetva vardı. Zirki aşireti bu dayanak üzerinden hakkını aramaya çalışmıştı.[664]

Haksız kazancın yolları bir türlü bitmiyordu. Ehl-i örfe istinaden haksız kazanç elde etmenin yolu az önce de değindiğimiz gibi aşiretlerin yollarına inerek gasp ve yağma yapmaktı. Bir diğer yol ise kışlak ve yaylak vergisiydi. Konargöçerlerin temel vergilerinden yaylak ve kışlak resmi[665] adı altında haksız para talebinde bulunanlar müdahale ederek aşiretleri zor durumda bırakmıştı. H. 1132/M. 1720 yılındaki şikâyette Diyarbekir'de konargöçer Türk taifesinden Sarılı (?) aşiretinden kışlak ve yaylak resmi adı ile para talep eden subaşılar, haksızlarını ehl-i örfe dayanarak gerçekleştirmişlerdi. Bu subaşılar kışlak ve yaylak resmi dışında cerime namı ile de aşiretten para talebinde bulunmuşlardı. Haksızlığın karşısında haklılığın dayanağı ise kanun ve defterler olmuştu.[666]

3.2. RAKKA İSKANINDA AŞİRETLER

17. yüzyıldan itibaren devlet otoritesinin yavaşlamaya başlamasıyla birlikte konargöçerler şekavete başlamış ve başı boş hareketlerde bulunmuşlardı. Yukarıda da değinildiği üzere Diyarbekir'deki aşiretler yaylak ve kışlak mahalleleri arasındaki gidiş geliş esnasında ekili toprakları hayvanlarına çiğnetip, mahsulleri yedirmeleri aşiretlerin tekerrür eden hadiselerindendi. Bu hadiselerin sürekli tekrar etmesi sonucunda halk merkeze şikâyetnâmeler göndererek bu durumdan kurtulmaya çalışmıştı. Devlet ortaya çıkan bu hareketleri önlemek maksadıyla konargöçerlerin

[664] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 52, s. 277, h. 2.
[665] Tufan Gündüz, "Konar Göçer", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 162.
[666] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 87, s. 59, h. 2.

yerleştirilmesine teşebbüs etmiştir.[667] Bu teşebbüs ile harap ve atıl köyler yeniden iskân ve imar edilerek, toprakların ziraata açılması hedeflenmişti. [668]

Suraiya Faroqhi, konargöçerlerin yerleştirilmesindeki ana nedenin iktisadî kaygılar olduğunu belirtmektedir. Bu iktisadî kaygılar arasında ise vergi sorunu yer almaktaydı. Vergi memurlarından kaçan konargöçerlerin yerlerini tespit etmek oldukça zordu. Ayrıca aşiret toplulukları ekseriyetle tarlalarına sürdükleri sürüleri sebebiyle yerleşik çiftçiler ile gerilim içinde yaşıyorlardı.[669]

Leila Erder, vergi konusunda Faroqhi ile aynı görüşte olmuştur. Erder'e göre devletin iskân etmesinin nedenleri arasında vergilendirilebilir gelir miktarını arttırma sebebi ağır basmaktaydı. Vergi tahsildarları yükümlülükten kaçan konargöçerleri kolayca bulup vergiye bağlayarak gelirleri arttırmayı hedeflemekteydi.[670] Dolayısıyla tüm bu sebeplerden ötürü devlet, aşiretleri Rakka, Ruha ve çevresine iskân ettirmiştir.[671]

Rakka asi aşiretler için bir nevi ceza yeriydi. Çünkü iskân hem belirli bölgelerin canlandırılmasını hem de belirli aşiretlerin cezalandırılmasını hedeflemekteydi.[672] İskân edilen yerler arasında Ruha ve Diyarbekir de bulunmaktaydı. [673] Rakka eyaleti Ruha'yı içine alan büyük bir aşiret bölgesi olduğundan buraya iskân edilen aşiretler fırsatı yakaladıkları an eski cevelan sahalarına dönmeye çalışmışlardı. Burada

[667] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerine İskân Teşebbüsü (1691-1696),* 30-59.
[668] Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi,* 6.bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 58; Hakan Asan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Aşiretlerin İskânı (Problemler ve Çözüm Yolları 1865-1900)", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır,* ed, Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Polat, (Elazığ: Manas Yayıncılık, 2019), 1: 502.
[669] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı,* 3.bs., çev. Emine Sonnur Özcan, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018), 112.
[670] Leila Erder, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Centuries", *Middle Eastern Studies,* 11/3, (1975): 294.
[671] Mehmet Emin Üner, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 159, (2005): 125-135.
[672] Reşat Kasaba, *A Moveabla Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees,*(Seattle and London: University of Washington Press, 2009), 75.
[673] Asan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Aşiretlerin İskânı (Problemler ve Çözüm Yolları 1865-1900)", 502; Abdullah Ekinci vd., "Karaköprü Kırsal Tarihi Sosyal Yapı ve Aşiretler", *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 2,* ed. Abdullah Ekinci, (Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 116.

bulundukları süre zarfında ise bu bölgeyi kullanan aşiretler ile büyük sıkıntılar yaşamışlardı.[674]

Kendi başına hareket etmeye alışmış aşiretleri iskân ve kontrol altında tutmak öyle kolay olmamıştı.[675] Göçebe hayattan yerleşik hayata geçiş çizgisel ya da eksiksiz bir geçiş değildi.[676] Çünkü bunlar iskân edildiği yerlerde dahi uygunsuz hareketlerine devam etmişti. Bu uygunsuz hareketleri sergileyen aşiretler arasında İlikli Türkman cemaati, Afşar cemaati, Döğerli aşireti, Dimlekli cemaati ve Kara Ulus'a tabi Battalı aşiretleri bulunmaktaydı. Ruha kazasına iskânı ferman olunan İlikli (?) Türkman cemaati ve Afşar cemaatinden bazı kişiler birbirleriyle yek dil olup kendilerine tabi eşkıya ile H. 1128/M. 1716 yılında Türkmen taifesinden bazı kişilerin evlerini basıp, yedi adet menzili ve bahçeyi yakmışlardı. Bununla da yetinmeyen aşiretler hayvanları gasp etmenin yanı sıra birkaç adamı da katletmişlerdi.[677]

Rakka iskânında olan bir diğer aşiret Döğerli idi. Diyarbekir'de konargöçer ekrad taifesinden İzoli aşiretinin şikâyetine göre, Döğerli aşiretinden Abbas, Ali, Mustafa ve Karakeçili aşiretinden Hişam, Ömer, Hüseyin, Hasan, Mahmud, Mehmed isimli kişiler bir olup H. 1140/M. 1727-28 senesinde bunların hayvanlarını, emval ve eşyalarını yağmalamışlardı. Yine aynı kişiler ayrıca beş adamı ve bir de bakire kızı katletmişlerdi. İzoli aşiretinin H. 1151/M. 1738 yılındaki şikâyeti üzerine mahkeme bu kişilerin bulundukları mahalde zabitleri ve voyvodaları tarafından ihzar olunmalarına ve mahallinde şer ile görülmesine karar vermişti.[678]

Rakka'ya iskân olunan aşiretlerin bir diğer zararı iskân edildikleri yerlerde halktan haksız bir şekilde vergi talebinde bulunmasıydı. Ruha sancağında Şeyh ve Kasappınar karyesinde defterde kayıtlı Hüseyin isimli sipahinin şikâyetine nazaran, Musacalı aşiretinin kethüda ve alaybeyleri, eline gelen bazı reayalara *bizim aşiretimiz reayasındadır* diyerek defter ve kanuna aykırı vergi talep etmişlerdi.[679] Aşiretlerin

[674] Aydın, "Urfa Aşiretleri: Bir Direnç ve Uyarlanma Tarihi", 29.
[675] Sabit Genç, "19. Yüzyılda Aşiretlerin İskânı ve Ortaya Çıkan Sorunlar: Mecidözü Aşiretleri Örneği", *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi,* 1/1, (2020): 40.
[676] Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunda Göçebeler ve Aşiretler", *Osmanlı Dünyası,* ed. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 46.
[677] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 69, s. 262, h.2.
[678] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 157, s. 334, h. 1450.
[679] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 75, s.298, h. 2.

gasp, yağma, katl ve haksız vergi talebi, devletin iskân kararı ile oluşturmak istediği düzenin aksini göstermekteydi. Aşiretlerin yerleştikleri mahallerde yaşamış oldukları intibak problemi ve bundan da daha önemlisi serbest hareket etme alışkanlıkları iskân faaliyetlerinin başarısız olmasına neden olmuştu. Söz konusu bu durum ne istenilen nizamı ne de asayişi sağlayamamıştı.[680]

İskân faaliyetin başarısız olmasında tek etken aşiretler değildi. Keza şikâyetlerde yer aldığına göre konargöçer aşiretlerin de iskân edildikleri yerlerde mutazarrır olduğu hususlar vardı. Bu mutazarrır olma hali iskâna direnen kimliklerin oluşmasına neden olmaktaydı. Avşar boyuna bağlı halk şairi Dadaloğlu'nun iskâna karşı başkaldırısı göçebe bir topluluğunun yerleşik yaşama geçerken, yaşam alanı algılarında yaşadıkları bir kimlik bunalımıydı.[681] Konargöçerler iskân sonucunda kimi zaman kimlik bunalımı, kimi zaman da keyfiliği kurumsallaştırma veya çeşitli adlar altında para talebinde bulunanlara karşı büyük zorluklar yaşamışlardı. Beydili taifesine tabi olan Dimleklü Cemaati, Belih Nehri'nin doğu yakasında yer alan Hammam isimli mahalde iskân edilmişlerdi.[682] İskân edildikleri yerde zalim ve mütegallibeden Osman ve diğer kişiler H. 1136/M. 1724 senesinde bunların yaşadıkları yeri zapt etmişlerdi. Bunun üzerine cemaatten kişiler arzuhal sunarak şikâyetçi olmuştu. Kanuna aykırı zapt edilen yerlerin cemaate geri verilmesine karar verilmişti.[683]

Rakka'ya iskân olunan Milli aşiretinin yaşamış olduğu haksızlık diğerlerine nazaran daha farklı idi. Çünkü bu haksızlığın gerisinde keyfiliği kurumsallaştırma yer almaktaydı. Keyfiliği kurumsallaştırma veya kurumsal dayanaklara bağlamanın yolu *Devlet-i Âlîyye'de adamlarımız vardır* demekten geçiyordu. Hızır oğlu İbrahim ve

---

[680] Özcan Tatar, "1691 Büyük İskân Faaliyeti Sonrasında Ortaya Çıkan Eşkıyalık ve İskândan Firar Etmelere Karşı Alınan Tedbirler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi,* 6/2, (2010): 99.
[681] Dadaloğlu'nun iskân politikasına karşı isyanı hakkında bkz., Günil Özlem Ayaydın Cebe, "İskâna Direnen Kimlik: Dadaloğlu'nun Coğrafyası", *Milli Folklor Dergisi,* 90, (2011): 60-69; Recep Demir, "Dadaloğlu Üslubu", *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi,* 1/2, (2019): 102-112; Nurettin Albayrak, "Dadaloğlu", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993): 8: 397-398; Göksel Gökçe, "Dadaloğlu'nun Osmanlı Karşıtlığının Temel Sebepleri, *II. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu,* ed. Mustafa Dinç, (Çanakkale: Toplum Araştırmaları Derneği TOKÜAD Yayınları, 2020), 273-290; Battal Pehlivan, *Dadaloğlu: Yaşamı, Sanatı, Şiirleri,* (İstanbul: Deniz Kitaplar Yayınevi, 1984); Ahmet Z. Özdemir, *Avşarlar ve Dadaloğlu,* (Ankara: Dayanışma Yayınları, 1985); Saim Sakaoğlu, *Dadaloğlu,* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986).
[682] Murat Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840),* (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 106; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerine İskân Teşebbüsü (1691-1696),* 58.
[683] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 80, s. 676, h. 2.

Ömer oğlu Ali bu yolu oldukça iyi biliyordu. Bunu da Milli aşireti üzerinden gerçekleştirmişlerdi. Öyle ki bu kişiler *Devlet-i Âlîyye'de adamlarımız vardır ferman harcına ve sair işlerinize sarf olunmak için bize iki bin kuruş verin*[684] diyerek bunların parasını almışlardı. Ancak alınan akçeler mahalline değil kendi işleri için sarf edilmişti. Hala Ruha'da sakin olan bu kişiler keyfiliği bu bahaneler ile kurumsallaştırma yolunu denemişlerdi.

3.3. AŞİRETLERİN FİİL-İ ŞENİ KASTI

Aşiretlerin bazen birebir dahil olduğu bazen de maruz kaldığı olaylardan biri de tecavüzdü. Şikâyetlerde genellikle *fiil-i şeni, hetk-i ırz ve bikr-i izâle* olarak kullanılan kelime, ırza geçme manasına gelmektedir. Bu kelime kadınlar için kullanıldığında tecavüz olarak anlaşılmaktadır. Osmanlı hukukunda tecavüz kastı ve teşebbüsünde bulunan kişilere farklı tazir cezaları uygulanmaktaydı.[685] Kadına tecavüz suçlarında siyaseten katl, uzuv kesme, dayak, sürgün, para, hapis ve küreğe konma gibi tazir cezaları verilmekteydi.[686]

Ancak şikâyetlerde tecavüz eylemine kasteden veya gerçekleştiren kişilere hangi cezalar verildiğine dair bilgiler yer almamaktadır. Tecavüz kastının nerede ve kimler tarafından gerçekleştiğine dair bilgilere yer verilmesine mukabil, kadınların isimlerine yer verilmemiştir. Şikâyetlerde tecavüze uğrayan kadınların isimleri yazılmayıp, boş bırakılarak *nam hatun* şeklinde adlandırılmıştır. İsimleri yazılmayan

---

[684] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 91, s. 39, h. 3.

[685] Mustafa Özcan, *Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Asayiş,* (Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 64; Mehmet Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları,* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 90-92; Adem Yıldırım, "İslam Hukûkunda Cinsel Dokunulmazlığa Karşı İşlenen Hetk-i Irz (Tecavüz) Suçunun Cezası ve Kur'an Ceza İlkeleri Açısından Değerlendirmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 47, (2018): 225; Ahmet Aksın vd., "Osmanlı Devletinde Irza ve Namusa Yönelik İşlenen Suçlar ve Uygulanan Cezalar (1789-1850)", *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri,* ed. Fethi Gedikli, (İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, 2016), 1: 821; Fatmanur Dil, *İslam Hukuku'na Göre Tecavüze Uğrayan Kadının Hak ve Sorumlulukları,* (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 34; Başak Tuğ, "Marya'nın Şikâyeti: Taciz mi Mezhep Değiştirme mi? 18. Yüzyıl Ankara'sında Katolik Ermeniler", *Kebikeç,* 50, (2020): 50.

[686] Kara, *Osmanlı'dan Notlar (Hukuk, Cinsel Yaşam ve Sosyal Hayata Dair),* 47; Fehminaz Çabuk, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Zina Suçu: Bazı Zina Davaları ve Tatbik Olunan Cezalara Dair Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* 12/ 40, (2019): 415, 416; Belkıs Konan, "Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 29, (2011): 163; Aksın vd., "Osmanlı Devletinde Irza ve Namusa Yönelik İşlenen Suçlar ve Uygulanan Cezalar (1789-1850)", 821; Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Taşrasında Kadınlara Yönelik Cinsel Suçlarda Adalet Arama Geleneği", *Kadın Araştırmaları Dergisi,* 6/2, (2005): 55.

kadınların bakire, bikr-i baliğa veya evli olduğuna dair bilgiler bulunmaktaydı. Bunların haricinde kadınların, şikâyetçi olan kişi ile bağına dair bilgiler de yer almaktaydı. Bu bilgilere göre ise kadınlar şikâyetçi olan tarafın ya eşi, ya kızı, ya da annesiydi.

Şikâyetlerde tecavüz kastına maruz kalan kadınların birebir kendilerinin değil de yakınlarının şikâyetçi olması oldukça dikkat çekicidir. Halbuki kadınlar diğer muhtelif konularda bizzat mahkemeye çıkıp haklarını aramaktaydılar.[687] Ancak Ruha ve Diyarbekir'deki tecavüz kastına maruz kalan kadınların; eşleri, babaları ve erkek kardeşleri toplum nazarında kadının alabileceği konumu düşünerek kendileri mahkemeye gidip şikâyetçi olmuşlardı. Mahkeme aracılığı ile tecavüz girişimine maruz kalan kadının hakkını arayan ailesi, aynı zamanda toplumsal konumda kadına gelebilecek zararı da önlemeyi amaçlamış olmalıdır. Zira saldırıya maruz kalan kadın yaşam alanında bir itibar kaybı yaşayabilirdi. Bunu göz önünde bulunduran aile, kadının itibar kaybını engellemeye çalışmıştır.[688] Bedenin ihlali, onur ihlaline sebebiyet verebilirdi. Mahkemeye gelerek şikâyetçi olan taraf, onur ihlalini kurtarmaya çalışıyordu.[689] Böylece kadının itibarının kanıtlanması için önemli bir adım atmış oluyordu.[690] Muhtemelen bu ve bunun gibi sebeplerden ötürü Ruha ve Diyarbekir'de aşiret tarafından tecavüz kastına maruz kalan kadınlar, adaletin mekânında görünmemeyi tercih etmişti. Kadın, tecavüz kastında bir madundu ve bu madundu. Tecavüz vakalarında toplumun negatif bilinçliliği kadının özneliğinin tam olmasını engellemekteydi.[691]

Yalnızca tecavüz kastı değil aynı zamanda aşiret tarafından üryan edilen kadın da mahkemeye gidip, hakkını aramamıştı. Diyarbekir'de H. 1130/M. 1718 yılında Kiki ve Şeyhanlı aşiretinden Ali Bölükbaşı, Osman oğlu İbrahim, Kanber oğlu Mehmed ve Yusuf bir olup Alaaddin'in evini basıp eşini üryân (soyup) türlü türlü fesada cesaret

---

687 Meriwether, "Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne: Halep, 1770-1840", 137.
688 Güneş Yağcı, "Osmanlı Taşrasında Kadınlara Yönelik Cinsel Suçlarda Adalet Arama Geleneği", 61.
689 Leslie P. Peirce, "Le Dilemme de Fatöa: Crime seuel et Culture Juridique Dans Une Cour Ottomane au Debut des Temps Modernes", *Annales Histoire Sciences Sociales,* 53/2, (1998): 296.
690 Amira Sonbol, "Osmanlı Mısır'ı ve Modern Mısır'da Tecavüz ve Hukuk", *Modernleşme Eşiğinde Osmanlı Kadınları,* ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 219.
691 *Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet,* der. Touraj Atabaki, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), Çevirmenin Önsözü, XVIII.

etmişlerdi.[692] Bir kadının çıplak bedeni üzerinden çeşitli kötülüklere cesaret eden şahıslar, kadın tarafından değil eşi Alaaddin tarafından şikâyet edilmişti.

Eşinin hakkını aramak adına taşradan merkeze giden Alaaddin'in şikâyetinde sefer sonrasındaki asayiş ve güvenlik eksikliğinin olduğu görülmektedir. Diyarbekir valisi Recep Paşa'nın[693] *sefer-i hümayun* sonrası Diyarbekir'e geri dönmesinden sonra Alaaddin ve eşi böyle bir saldırıyı yaşamıştı. Sefer sonrasında asayiş için askerin az olması aşiretlerin saldırıya cesaret etmesi hususunda güçlendirmişti. Bu durum Hegel'in varlığın, yokluk olduğu veya varlıkla yokluğun özdeş olduğu önermesine benzemekteydi. Bir şeyin varlığı aynı zaman da o şeyin yokluğuna özdeşti.[694] Bu bağlamda asayiş ve güvenliğin varlığı bu tarz olayların yokluğuna, asayiş ve güvenliğin yokluğu ise bu gibi olayların varlığına tekabül etmekteydi.

Özdeşlik önermesinden sonra tecavüz vakalarında baktığımızda aşiretlerin ev baskınlarından sonra bu eyleme giriştikleri görülmektedir. Diyarbekir'de eve baskın yaparak fiil-i şeni kastından bulunan aşiret Karakeçili olmuştur. H. 1100/M. 1688-89 senesinde Karakeçili aşiretinden Kadri, Mezid, İbrahim ve Abbas evleri basıp, yağma, katl ve tecavüz teşebbüslerinde bulunmuşlardı. Ebubekir, Hamza, Hasan ve Ali'nin H. 1117/M. 1705 yılındaki şikâyetine göre bu kişiler evlerini basıp, emval ve eşyalarını yağmaladıktan sonra bakire kızlarına tecavüz kastında bulunmuşlardı. Muhtemelen kast sırasında çıkan arbede ile şikâyetçi tarafın akrabalarından Mehmet, Musa, Ali, Hüseyin ve Osman'ı katletmişlerdi.[695]

Ruha'da tecavüz kastında bulunan aşiret ise Afşar olmuştur. H. 1120/M. 1708-09 senesinde Afşar taifesinden Yazıcı oğlu Mehmed ile mütegallibeden bazı kişiler birkaç adamlarıyla birlikte Pehlivan Türkmenlerinden Hızır İlyas'ın evini basıp, bunun çocuklarını katlettikten sonra kız kardeşini *cebren ve kahren alıp fiil-i şeni kast* etmişlerdi. Tecavüz kastından sonra *icra-yı hak olunmak için birkaç defa emr-i şerif* verilmesine rağmen bir türlü hakları yerine getirilmemişti. Hak konusunda herhangi bir icraatta bulunulmamış olması Afşar taifesinin haksız eylemlerini daha da

[692] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 444, h. 4.
[693] Diyarbekir valileri hakkında bkz., İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 10/1, (2000): 233-287.
[694] W. T. Stace, *Hegel Üstüne,* çev. Murat Belge, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1976), 151.
[695] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 302, h. 1312.

arttırmıştı. Artık bu haksız eylemlerinin ziyade olması ve icrasının görülmemesi hali, haklı tarafın haklılığına delalet eden fetva ile H. 1131/M. 1719 yılında mahkemeye gidip şikâyette bulunmasına neden olmuştu.[696] Bu şikâyetin ardından mahkeme *icra-yı hak* olunmasına karar vermişti.

Diyarbekir Harput kazasında tecavüz suçunun *hetk-i ırz* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Harput'ta Altmış Yedi Cemaati'nden Korucu, Ahmed Giridli Osman ve Abdülmennan isimli şakiler H. 1153/M. 1740 senesinde kendilerine tabi yirmi kadar eşkıyayı başlarına toplayıp, Abdullah'ın mallarını taarruz etmişlerdi. Bundan evvel ise Abdullah'ın zevcesini *cebren, karhen ve kasden taşraya çıkarıp fiil-i şeni kastı ile hetk-i ırz* etmişlerdi. Kasıtlı bir şekilde gerçekleşen tecavüz eyleminde yine kadının ismi yazılmamıştı. Ne mahkemede kadının cismi ne de şikâyette ismi yoktu. Tek bilinen bu kişilerin tecavüz ve fesatlarının nihayeti olmamasıydı. Nitekim Abdullah'a olan kasıtlı halleri yüzünden eşini tecavüz eden ve adamlarını yaralayan bu kişilerin artık hedeflerinde Abdullah vardı. Sıra Abdullah'ı öldürmeye gelmişti. Halbuki önceki suçlarından dolayı hüccet verilmişti. Ancak hüccete itaat etmeyen cemaat, Abdullah'ı öldürmek kastı ile üzerine hücum etmişti. Bunun üzerine mahkeme, kadı Osman'a arz olunduğunu bildirip zabitlerin marifetiyle şer ile görülmesini istemişti.[697]

3.4. AŞİRET EŞKIYALIĞI

Aşiretlerin sosyal ilişkilerini şekillendiren unsurlardan biri eşkıyalıktı.[698] Eşkıyalık olaylarına karışan ve eşkıyalığı besleyen insan kaynakları arasında aşiret mensupları yer almaktaydı.[699] Aşiret mensuplarının yaptığı eşkıyalık hareketi hem sıradan eşkıyalık kategorisine hem de aşiretsel ve dinsel eşkıyalık kategorisine dahildi. Sıradan eşkıyalık bireylerin ekonomik gayeler doğrultusunda icra ettikleri eşkıyalık hareketleriydi. Sıradan eşkıyalıkta herhangi bir akım ya da kimliksel yönetimin etkisi bulunmamaktaydı. Aşiretsel eşkıyalık ise kollektif bir hareket söz konusuydu. Bu hareket yerel siyaset ve sınır çerçevesinde gerçekleşmekle birlikte daha kapsayıcı bir eylemdi. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki aşiretsel eşkıyalığa dahil olmasının

[696] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 81, s. 307, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 403, h. 1.
[697] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 165, s. 387, h. 1321.
[698] Zafer Benzer, "XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Urfa Bölgesindeki Aşiretlerin Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Bazı Tespitler", *History Studies,* 14/2, (2022): 276.
[699] Diğer insan kaynakları; suhteler ve paralı askerler, başıboş köylülerdir. Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,* çev. Zeynep Altok, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 145-181.

nedeni kollektif bir şekilde gerçekleşmesidir. Yerel siyaset ve sınır çerçevesi hususu daha az etkilidir.[700] Dinsel eşkıyalık modelinde ise heterodoks etkiler bulunmaktadır.

Ruha ve Diyarbekir'deki bazı aşiretler gasp, yağma, öldürme, yaralama ve tecavüz kastı gibi olaylar ile halkın hem canına hem de malına göz dikerken bunu tek başlarına değil, kendilerine tabi eşkıya ile gerçekleştirmişlerdi. Şikâyetlerde yer alan bilgilere göre bazı aşiret mensupları yaptıkları şekavetlerden ötürü birebir şaki olarak adlandırılmış ve kendilerine tabi eşkıya ile uygunsuz hareketlerde bulunmuşlardı. Ruha'da Berazi aşiretinden Bektaş ve Daryuş,[701] Kiki aşiretinden Abdullah, Ali ve Mehmed,[702] Milli aşiretinden Abidin,[703] Suruç aşiretinden Ömer, kardeşi Osman, Arap Mirza, Cuma ve Halil[704] şaki olarak adlandırılmıştı. Diyarbekir'de ise Herki aşiretinden Hüseyin, Molla Abbas ve Haydar,[705] Milli aşiretinden Haydar,[706] Karakeçili aşiretinden Hasan, Halil, Sefer, Kayaoğlu Yusuf, Abdullah, Osman ve Mehmed,[707] Baziki aşiretinden Hıdır ve Hüseyin,[708] Berwari aşiretinden Şah Ali ve oğulları Ramazan ve Mehmed, Kemal Beşe oğlu Halil ve oğlu Bekir, Deli oğlu Hüseyin, Kartal oğlu Mustafa ve Tüylü Ali[709] şaki olarak yer almaktaydı.

Ekrad taifesinden veya konargöçer ekrad taifesinden bazı kişiler de aynı şekilde şaki olarak adlandırılmış ve kendilerine tabi eşkıya ile uygunsuz hareketlerde bulunmuşlardı. Örneğin Diyarbekir'e bağlı Harput'ta konargöçer ekrad taifesinden bazı şakiler kendilerine tabi kırk, elli kadar adam ile H. 1109/M. 1698 senesinde Hasan'ın evini basıp yağma ve yakma hareketlerinde bulunmuşlardır. Bu hareketleri yetmezmiş gibi Hasan'ın eşi Güllü'yü katletmek istemişlerdi. Tam bu sırada amcası oğlu Musa araya girip Güllü'yü kurtarmak istemişti. Ancak eşkıyalar, korumaya yeltenen amcası oğlunu dahi katletmişlerdi.[710]

---

[700] Erdal Çiftçi, "Üç Tarz-ı Eşkıyalık: II Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti ve Çevresinde Sıradan, Aşiretsel ve Politik Eşkıyalık", *Şekâvet, Hıyânet, İsyan: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkıyalık,* der. Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023),230.
[701] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 18, s. 89, h. 425.
[702] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 267, h. 1.
[703] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 66, h. 3.
[704] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 1050, h. 4.
[705] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 474, h. 2009.
[706] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 170, h. 5.
[707] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 360, h. 2.
[708] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118, s. 540, h. 3.
[709] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 149, s. 45, h. 138.
[710] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 29, s. 17, h. 82.

Amid kazasında yine konargöçer ekrad taifesinden Şirvan Begoğlu diye bilinen Süleyman isimli şaki kendisine tabi bin miktar eşkıya ile H. 1110/M. 1698-99 senesinde evleri basıp ahaliyi katletmişlerdi. Ayrıca bu eşkıyalar köy ve köy kenarında bulunan çadırlardan yirmi keselik emval ve eşyalarını yağmalayıp zulmetmişlerdi. Eşkıyaların bu hareketleri üzerine Amid kazası ahalisi H. 1113/M. 1701 yılında şikâyetçi olmuştu.[711] Çemişgezek'te de halk konargöçer ekrad taifesinden eşkıyaların gasp, yağma, katl ve zulümlerinden dolayı şikâyetçi olmuştu.[712]

Bu şikâyetler arasında Hısn-ı keyf ahalisinin H. 1107/M. 1696 yılındaki şikâyetleri dikkat çekecek niteliktedir. Ahalinin şikâyetlerine göre ekrad taifesinden Ömer, Halid, Hamid, Kasım ve kardeşi Haydar, Şeyh Mansur, Yazıcı ve kardeşi Asur kendilerine tabi iki yüz miktar adam ile gelip, H. 1100/M. 1688-89 senesinde bunların köylerini basıp, on nefer adamlarını katl, otuz bin kuruşluk emval ve erzaklarını yağmalamışlardı. Buraya kadar gerçekleşen katl ve yağma olayı diğer eşkıyalık hareketlerinde de kendini göstermişti. Ancak burada dikkati celb edecek nokta şahısların kırk cilt kitap ile Kuran-ı Kerimi yakmalarıdır. Müslümanların kutsal kitabını yakacak derecede ileriye giden taşkınlıklar bununla da sınırlı kalmamıştı. Bu şahıslar aynı zamanda aile bireylerinin saçlarını kesip zulüm ve taaddi etmişlerdi. Heterodoks dinsel eşkıyalığın izlerini taşıyan bu eziyet üzerine, Divan'a ihzar edilmelerine karar verilmişti.[713] Siverek'te ise H. 1152/M. 1739 senesindeki şikâyete göre Gidezli aşireti (?) eşkıyası Bucak nahiyesinde bulunan mescidi yakmıştı. Müslümanların kutsal mekanını yakarak zulmeden eşkıya bu hareketi ile taşkınlığını daha da arttırmıştı.[714]

Aşiret eşkıyalığında kanunsuzluk yapan şahıslar genellikle kendilerine tabi eşkıya topluluğuyla birlikte hareket etmekteydiler. Bu birliktelik *yek dil ve yek cihet* şeklinde şikâyetlere yansımıştı. Kendilerine bağlı eşkıya ile düşünce müttefikliği yapan bu şahıslar, aynı zamanda güç ve kuvvet müttefikliği de yapmaktaydılar. Ancak bu müttefiklik kendini kanunsuz hareketler ile göstermişti. Aslında şaki veya eşkıya kelimesi dahi bu kanunsuz hareketlerin muhteviyatını açık bir şekilde yansımaktaydı.

[711] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 33, s. 350, h. 1526.
[712] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 126, s. 24, h. 3.
[713] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 267, h. 1105.
[714] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 158, s. 251, h. 1425.

Nitekim şaki kelimesinin çoğulu olan eşkıya kelimesi lügatte bedbaht, talihsiz, günahkâr, haylaz, habis ve asi anlamına gelmektedir.[715] Bu kelime eşkıyalık, haydutluk ve bedbahtlık anlamına gelen şekavet kelimesinden türemiştir. Şekavet kelimesi ile ilintili olarak eşkıyalığa ve haydutluğa alışmış kimselere şekavet-pîşe denmektedir.[716] Osmanlı kaynaklarında eşkıya tabirinin karşılığı olarak ayrıca celâli, eşirrâ, harâmi, haydut, türedi ve uğru kelimeleri de kullanılmaktadır. Yine yol kesen anlamında kuttâu't-tarîk tabiri de kullanılmıştır.[717] Şikâyetlerde ise genellikle eşirrâ,[718] harâmi,[719] mütegallibe,[720] cebabire,[721] ashab-ı ağraz,[722] zaleme[723] ve kuttâu't-tarîk[724] tabiri kullanılmıştır. Türk hukuk lügatinde eşkıyalık, insanların malını zapt ve gasp eden, baskınlar yapan, adam öldüren, yollarda ve kırlarda soygunculuk yaparak memleketin emniyet ve asayişini tek ya da toplu şekilde tehdit ve ihlal etmek olarak ifade edilmektedir.[725] Bu bağlamda aşiretlerin eşkıyalık hareketleri kanun dışına çıkarak, kanunsuz hareketlerde bulunmaktı.

Devlet bu kanunsuz hareketleri bertaraf etmek adına iskân gibi çeşitli politikalar uygulamışsa da istediği başarıya ulaşamamıştı. Zira aşirete mensup eşkıyanın, başı buyruk hareketlerde bulunmuş olmaları onların zapturapt altına alınmasını oldukça zorlaştırmaktaydı.[726] Kontrol altına alınmayan ve denetlenemeyen eşkıya ile ilgili Ruha ve Diyarbekir'deki yerel idarecilerin de kısmen yetersiz kaldığını söylenebilmektedir.[727] Keza her iki şehirde yaşayan yerleşik ahali Divan'a gelerek

---

[715] Ali Bardakoğlu, "Eşkıya", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 463; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 781.
[716] Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 986.
[717] Mücteba İlgürel, "Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 466; Esra Yakut, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması", *Kebikeç,* 33, (2012): 21.
[718] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 146, s. 154, h. 528; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 75, s. 304, h. 2.
[719] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 474, h. 2009; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 57, s. 406, h. 2.
[720] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 66, s. 486, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 76, s. 372, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 117, s. 10, h. 3.
[721] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 89, h. 3.
[722] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 83, s. 99, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 84, s. 95, h. 2.
[723] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 282, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 89, h. 3.
[724] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 146, s. 154, h. 528; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 144, s. 535, h. 1854.
[725] Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lûgatı,* 3.bs., (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991), 308; Şaban Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750),* (İstanbul: IQ Yayınları, 2015), 34, 35.
[726] Yasin Taş, XIX. Yüzyılda Harran Bölgesinde Eşkıyalık ve Şemmer Aşireti'nin 1890 Yılı Eşkıyalık Olayı", *Harran ve Çevresi: Tarih,* ed. Abdullah Ekinci, (Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2019): 323.
[727] Benzer, "XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Urfa Bölgesindeki Aşiretlerin Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Bazı Tespitler", 293.

veya arzuhal sunarak ilettiği şikâyetlerin gerisinde bu yetersizliğe ve eksikliğe dair argümanlar bulunmaktadır.

3.5. EŞKIYALIĞIN OLUŞUMU

Defterlerdeki şikâyetlere nazaran Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da aşiret eşkıyası kadar şahsi[728] *Ekrad eşkıyası*,[729] *Türkmen eşkıyası*[730] ve *Urban eşkıyası*[731] şeklinde nitelendirilen eşkıyalık bulunmaktaydı. Ayrıca *zümre*,[732] *taife*[733] *ve cemaat*[734] şeklinde adlandırılan eşkıyanın da varlığı görülmektedir.

Gerek aşiret eşkıyası gerekse tüm bu eşkıyalığın gasp, yağma, yaralama, öldürme ve tecavüz gibi kanunsuz ve uygunsuz hareketleri ahlakî, sosyal ve iktisadî bir çöküntünün yaygınlaştığına ve devlet otoritesinin zayıfladığına işaret etmekteydi. Zira eşkıyalık olayları böyle bir dönemde ortaya çıkıp ve yaygınlaşmaktaydı.[735] Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da verilen hüccetlere ve emr-i şeriflere itaat etmeyen, mahkemeyi manipüle eden ve ehl-i örfe istinat edip türlü kanunsuz hareketlerde bulunan eşkıyanın varlığı da bu bağlamda çöküntü ve zayıflık işaretini göstermekteydi.[736] Nitekim XVI. ve XVII. yüzyıldaki Celâlî isyanları bunun örneklerinden biridir. Türk toplumunu siyasî, sosyal ve iktisadî bütün örgütlerini derinlemesine kapsayan Celalî isyanları büyük çaplı bir toplumsal kavgaydı.[737] Bu toplumsal kavga eşkıyalık olaylarını da haliyle arttırmıştı.

Eşkıyalık bozuk düzenlerin, çöküşün ve hasta toplumların ortaya çıkardığı evrensel bir olgudur. Merkezi devlet otoritesinin çeşitli iç ve dış nedenlerden ötürü zayıf düşmesi sonucunda ekonomik ve sosyal yasalar geçersiz bir hale gelir. Bu

---

[728] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 1074, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 71, s. 27, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 113, s. 149, h.2.
[729] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 243, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 374, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 316, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 136, s. 26, h. 1.
[730] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 550, h. 4.
[731] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 488, h. 2035.
[732] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 48, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 137, s. 65, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 160, s. 151, h. 544.
[733] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 108, s. 268, h. 2.
[734] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 97, s. 460, h. 3.
[735] Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresindeki Eşkiyalık Olayları", *Belleten,* 54/211, (1990): 983.
[736] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 29, s. 17, h. 82; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 126, s. 24, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 158, s. 402, h. 1425; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 165, s. 387, h. 1321; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 74, h. 322; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 452, h. 1.
[737] Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası (Celâlî İsyanları),* 5.bs., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 15.

yasaların geçersiz hale gelmesiyle birlikte her türlü haksızlık alıp yürür. Dolayısıyla eşkıyalığın temelini oluşturan merkezi devlet otoritesinin zayıflaması ve çöküşü, haksızlıkları, kanunsuzlukları ve zulmü gündeme getirir. Nitekim Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da eşkıyalarla ilgili şikâyetlerde *zülüm, taaddi ve fesad* ettikleri açık bir şekilde vurgulanmaktadır.[738] Her ne kadar Ayntab'ın eşkıyalıkla ilgili şikâyeti Diyarbekir ve Ruha kadar olmasa da netice itibariyle bu tür olumsuzluklarda toplumlarda bir hak arayışı gerçekleşmişti. Böyle bir ortam başkaldırı ve ayaklanma türünde eşkıyalığı doğurmaktadır.[739]

Eşkıyalık, Osmanlı Devleti'nin de dahil bulunduğu Akdeniz dünyasında XIV. yüzyıldan itibaren etkisini hissettirmeye başlamış, XVI. yüzyılda ise güçlü bir şekilde her yerde artış göstermiştir. XVII. yüzyılda ise artık büyük bir sorun haline gelmiştir. Bunun nedeni Akdeniz havzasında görülen nüfus artışı, ekonomik zorluk, ticarî faaliyetin artması, halkın fakirleşmesi ve siyasî iktidarın zayıflamasıydı. Tüm bu sebepler eşkıyalığın artışında önemli bir rol oynamıştır.[740]

Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda maruz kaldığı en önemli tehditlerden biri eşkıyalıktı. Eşkıyalık hareketlerinin en genel sebeplerinden biri otorite boşluklarının oluşmasıydı. Bilindiği üzere bu yüzyıllarda devlet, birden fazla düşmana karşı savaşa girişmişti. Devletin savaşa girişmesi ve dirlik sahiplerinin savaşta bulunması otorite boşluğuna neden olmuştur. Öte yandan azledilen ya da öldürülen idarecilerin yanında çalışanlar bir başka idarecinin yanına sığınıncaya kadar başıboş şekilde dolaşmaktaydılar. Bunların yanı sıra seferlere iştirak etmesi gereken askerlerin iştirak etmemesi veya iştirak edip de kaçmaları ya da sefer sonrası terhis edilenlerin para karşılığında birbirlerinin hizmetine girmeye hazır olması, eşkıyalık

---

[738] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 474, h. 2009; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 64, h. 268; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 550, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 237, h. 1001; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 33, s. 93, h. 410; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 33, s. 350, h. 1526; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 35, s. 413, h. 1726; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 36, s. 546, h. 3161; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 36, s. 85, h. 334; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 1036, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 374, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 53, s. 520, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 57, s. 406, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 68, s. 60, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 411, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 108, s. 268, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 481, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 161, s. 241, h. 995; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 439, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 137, s. 65, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 150, s. 210, h. 772; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 167, s. 105, h. 358.

[739] Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar,* 3.bs., (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 8.

[740] İlgürel, "Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri", 467; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990),64.

için uygun bir ortamı hazırlamıştı. Böyle bir uygun ortam onların silahlı çeteler olarak kırsal kesimde at koşturmasına zemin yaratmıştı.[741]

Sefer dönemi askerlerin eşkıyalık hareketlerine özgürlük kazandırdığı bir dönemdi. Çünkü merkezi yönetimin dikkati seferlere yöneldiği dönemlerde, kırsal kesimlerde yerel güvenlik daha da bozuluyordu.[742] Bu bozukluk içerisinde at koşturan askerler, halk için büyük bir tehdit oluşturuyordu. Diyarbekir halkı da böyle bir tehdide Macaristan Seferi için yapılan hazırlıklarda maruz kalmıştı. Osmanlı Devleti, 1686 yılında Macaristan üzerine sefere çıkacağından dolayı diğer bazı şehirlerde olduğu gibi Diyarbekir'e de emirler göndererek askerlerin bir an evvel sefer meydanına gönderilmesini istemiştir. Ancak sefer görevi bulunan askerler, sefere katılmayarak veya katılıp firar ederek eşkıyalıklarda bulunmuşlardı.[743] Dönemin Diyarbekir valisi Cafer Paşa'ya gönderilen emirlerde sefer-i hümayundan firar eden ve kazada bulunan cebeci, topçu taifelerinin bir an önce bulundukları yerden ihraç edilmesi istenilmiştir.[744] Ayrıca sefere gitmeyip evlerinde kalan askerlerin ibret olmaları için haklarından gelinmeleri talep edilmiştir.[745]

Bu sefer esnasında Diyarbekir'i en çok uğraştıran kişi müfettiş eşkıya olarak adlandırılan Halil olmuştur. Bu kişi Diyarbekir'de 40 gün boyunca kalıp, buradaki fukaraya zulmetmiştir. Yine bunun dışında sefer için nakli mümkün olan arpa ve sair gibi hububatları yağma, nakli mümkün olmayan eşyaları ise telef etmiştir. Halil'in zulüm ve taaddisinden dolayı Sur, Çermik, Çüngüş halkı perakende ve perişan olmuşlardır. Yazılan emirde bundan sonra Halil'in Diyarbekir'e girmemesi ve fukarayı rencide etmemesi istenmiştir. Eğer eyalette yol kesen eşkıya, yolcuların

---

[741] Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,* vi-157; Gürsoy Şahin, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Afyonkarahisâr'da Eşkıyalık Hareketleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 5/1, (2003): 78; Benzer, "XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Urfa Bölgesindeki Aşiretlerin Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Bazı Tespitler", 277.

[742] Suavi Aydın vd., "Kaynayan Kazan: Diyarbekir Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)", *Osmanlı Döneminde Diyarbekir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915),* der. Joost Jongerden, Jelle Verheij, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 42.

[743] Gürsoy Şahin, "Osmanlı Devleti'nin 1684 Avusturya-Macaristan Seferi Hazırlıkları ve Bunların Afyonkarahisâr Kazâsında Halka Yansımaları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 4/4, (2003): 113; Mesut Demir, *1686-1387 (h. 1097-1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010), 16.

[744] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 10, s. 104, h. 411.

[745] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 10, s. 114, h. 449.

canlarına ve mallarına zarar ederlerse o zaman zayi olan eşyaların vali ve mütesellimlere ödettirilmesi istenilmiştir.

Merkezin eşkıya, asker ve yerel idarecilere yönelik kesin ve sert tavrı otoritenin güçlü olduğuna işaret etmekteydi. Her ne kadar merkez dikkatini sefere yönlendirmiş olsa da bir dikkatini de yerele yönlendirmişti. Ancak merkezin dikkatinin büyük bir kısmının sefere yönlendirdiğinin farkında olan eşkıya ve askerler büyük bir fırsatı yakalamıştı. Bu fırsattan faydalanmak isteyenler on beş seneden beri memur oldukları seferlere dahi gitmemişlerdi. Diyarbekir'de sarıca Bölükbaşısı Küçük Türkmân Ayıntablı Kara Mehmed ve Seydi isimli şakiler on beş sene boyunca sefere katılmadığı gibi nice levent taifesini kendisine tabi ederek şekavette bulunmuşlardı.[746]

Askerî sınıfın şekavette bulunma halleri sefer haricinde de gerçekleşmekteydi. Örneğin piyade, süvari, kapulu ve kapusuz eşkıyalar ya kendileriyle aynı sınıftan ya da *erbâb-ı şekavet* veya aşiretlerin yanında eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Ayntab'da Osman Bölükbaşı *erbâb-ı şekavetten* olup birkaç seneden beri yanındaki piyade ve süvari eşkıyayı başına toplayıp halka eziyet etmekteydi.[747] Bu vakada piyade ve süvariler bir kişinin etrafında toplanarak eşkıyalıkta bulunmuşlardı.

Diyarbekir Ergani'de ise aynı askerî sınıfa mensup piyadelerin toplu şekilde eşkıyalık faaliyetlerinde bulundukları görülmektedir. On beş nefer *piyade eşkıyası* Ergani'den Diyarbekir'e giden Osman'ın üzerine hücum ederek sağ elini yaralayıp, iki yüz kuruşluk eşyasını ve nakit parasını almışlardı.[748] Yine Diyarbekir'de Saruhan aşiretine tabi beş yüz miktar piyade ve süvari eşkıyalık hareketlerinde bulunarak halka zarar vermişlerdi.[749] Piyade ve süvarilerin dışında *kapulu ve kapusuz* bazı şakiler de eşkıyalıklarda bulunmuşlardı. Palu kazası ahalisinin şikâyetlerine göre, kapulu ve kapusuz bazı şakiler kendilerine tabi eşkıya ile bir olup ahalinin eşyalarını alıp zulmetmişlerdi.[750]

Diyarbekir'deki gibi Ayntab'da da askerlikten eşkıyalığa dönüşenlerden biri Devecioğlu Yusuf'tu. Yusuf yeniçeri zümresinden olup çorbacılık iddiasında

[746] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 10, s. 117, h. 460.
[747] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 696, h. 2.
[748] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 439, h. 2.
[749] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 298, h. 4.
[750] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 35, s. 387, h. 1684.

bulunmaktaydı. İddiada bulunduğu görev Yeniçeri ve Acemi ocaklarının bölük kumandanlığıydı.[751] Yeniçerilerin yaşamlarında yemek önemli bir yer tuttuğundan dolayı orta amirlerine çorbacı denilmekteydi.[752] Devecioğlu da söz konusu görevinden ötürü çorbacı olarak tanınmaktaydı.[753]

Askerî sınıfa mensup olan Yusuf, mensup olduğu sınıfın nizamından aykırı hareketlerde bulunmaktaydı.[754] Öyle ki asayişin bozulmasında, halk arasında fitne ve fesat çıkmasında büyük bir rolü bulunmaktaydı. Yeniçerilerin içinde bulunmuş olduğu düzensizlik ve disiplinsizlik ortamının Ayntab'daki yansıması Yusuf, şikâyette eşkıya olarak adlandırılmaktaydı.[755] Bu adlandırmanın nedeni ahaliye türlü zulümler yapmasıydı. Ayntab voyvodasının H. 1143/M. 1731 yılındaki şikâyetine göre Yusuf'un zulmü H. 1130/M. 1717-18 yılından beri devam etmekteydi. 13 yıl süren zulümde Yusuf, fiil-i şeni ile müdahaleden tutun da eşkıyaya yardımcılık yapmaya kadar türlü karışıklığa sebebiyet vermekteydi. Bundan evvel ahvalleri şer ile görülmesine rağmen Yusuf dinlememiş ve İstanbul'a firar etmişti.

Firar, Yusuf için bir kurtuluş olmuştu. Geride zulümlerini ve suçlarını bırakan Yusuf, adaletin tecellisinden de kaçmaya yeğlemişti. Ancak Yusuf firar ettiği yerde de durmamıştı. İstanbul'daki Patrona Halil isyanından dolayı yaşanan kaos ortamını fırsat bilen Yusuf kendisi gibi eşkıyaları başına toplayıp Ayntab'a geri dönmüştü. Yanındaki

---

[751] Abdülkadir Özcan, "Çorbacı", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 369.

[752] Çorbacılık görevinde bulunan yeniçeriler rütbelerine binaen bellerine bir kepçe asmaktaydılar. Philip Mansel, *Konstantinopolis Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924,* çev. Şerif Erol, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2023), 303.

[753] BOA, AŞS, 82, s. 34, h. 2; BOA, A.{DVNS. MHM. d., 121, s. 32, h. 133; Ahmet Özsoy, *Bir Avuç Toprak (Aynı Tas, Aynı Hamam 18. Yüzyılda Ayntab),* (Ankara: Neva Medya Bil. Teknolojileri / Dumat Ofset Matbaacılık, 2017), 47; Karasakal, *109 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1165/M. 1752),* 101.

[754] Yeniçeri nizamının bozulmasıyla ilgili bkz., Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken,* 6.bs., (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2017), 1-37; Cemal Kafadar, *Janissary-Esnaf Relations: Solidarty and Conflict,* (Yüksek Lisans Tezi, Institute of Islamic Studies MCGill University, 1981), 86-113; Mustafa Akdağ, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu", *AÜDTCF Dergisi,* 5/3, (1947): 291-309; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat,* Cilt: 1-2, sad. Neşet Çağatay, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 298; Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler,* 3.bs., (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004); Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler,* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2011); Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, (Ankara: V Yayınları, 1989), 117-174; Reha Çamuroğlu, *Yeniçeriliğin Bektaşiliği ve Vak'a-i Şerriyye*, (İstanbul: Ant Yayınları, 1991); Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi,* haz. Yılmaz Kurt, 4.bs., (Ankara: Akçağ Yayınları, 2018), 74-78; Yaşar Yücel, *Kitâb-i Müstetâb,* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1974), 5-18.

[755] Hüseyin Çınar, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntâb (Antep) Şehrinde Bir Güç Unsuru Olarak Yeniçeriler", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu,* ed. Yusuf Küçükdağ, (Gaziantep: Gaziantep Valili İl Özel idare Müdürlüğü, 2000): 103.

refikleri ile birlikte Ayntab'a gelen Yusuf'un zulmü daha arttırmıştı. Öyle ki Ayntab voyvodası artık *fukaranın halleri mükedder ve geçilecek halleri* kalmadığını, Yusuf'la ilgili gereken yapılmadığı taktirde durumun daha kötü olacağını bildiriyordu. Voyvodanın şikâyeti üzerine Divan çözümü mahalline havale etmişti. Mahallinde yapılan tetkik sonrası ilam edilmesini istemişti. İlam ile hak ve adaletin yerine getirilip, getirilmediğini teyit etmek isteyen Divan'ın bir eli hep yerelde olmuştu.[756]

3.5.1. Eşkıyalıkta Mevsimsel ve Coğrafî Faktörler

Eşkıyalığı etkileyen unsurlardan biri mevsimsel faktörlerdi. Bu faktör, eşkıyalık hareketlerinin dozajının artmasına veya azaltmasına neden olmaktaydı. Med ve cezir olayları gibi eşkıyalık olaylarında alçalmalar ve yükselmeler meydana gelmekteydi. İktisadi dalgalanmalara bağlı olarak belirli mevsimlerde eşkıyalığın suç faaliyetleri azalmakta yahut çoğalmaktaydı.[757] Dolayısıyla eşkıyalığın bir mevsimi bulunmaktaydı. O mevsim de bahar ve yazdı. Bu mevsimde eşkıyalık en üst noktaya ulaşmaktaydı. Eşkıyalığı sekteye uğratan ve azalmasına neden olan mevsim ise kıştı. Bahar ve yaz ayları eşkıyalara saklanma ve gizlenme olanağı sunmaktaydı. Ayrıca bu dönem tarımsal kazancın arttığı bir dönemdi.[758] Eşkıyalar için yaz aylarıyla birlikte zenginlik dönemi başlamaktaydı.[759]

Ruha'da XIX. yüzyıl boyunca zenginlik döneminde Harran ve çevresinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan aşiretlerden biri Şemmer idi. Bu aşiret bilhassa yaz ayları boyunca meraları basma, hayvanları çalma, ekili arazilere ve mahsullere zarar verme ve kervanları soyarak haraç alma gibi eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmaktaydı.[760] Şikâyetlere göre Ruha ve Diyarbekir'de kuttâu't-tarîk eşkıyasının H. Şevval/M. Nisan-Mayıs aylarında yollara inip öldürme, yaralama, gasp ve yağma faaliyetlerinde daha yoğun bulunduğu görülmektedir.[761] Kış mevsiminin zorlu hava koşulları nedeniyle çok fazla yollara inemeyen eşkıyalar, bahar ve yaz mevsiminin gelmesi ile birlikte kabuklarından çıkıp eşkıyalık hareketlerini arttırmışlardı. Bu artış

[756] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 150, h. 1.
[757] Raffaele Garofalo, *Kriminoloji: Suç, Suçlu ve Ceza,* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022), 194.
[758] Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar,* 17.
[759] Cihan Özgün vd., *II. Abdülhamit Döneminde İzmir ve Çevresindeki Eşkıya ve Eşkıya Yatakları (Haritalandırma ve Haritalara Analitik Bir Yaklaşım),* (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2022), 39.
[760] Yasin Taş, XIX. Yüzyılda Harran Bölgesinde Eşkıyalık ve Şemmer Aşireti'nin 1890 Yılı Eşkıyalık Olayı", *Harran ve Çevresi: Tarih,* ed. Abdullah Ekinci, (Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2019): 333.
[761] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 146, s. 154, h. 528; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 161, s. 239, h. 989.

kazançlarının artışını da doğrudan etkilemişti. Eşkıyalık hareketlerini mevsimle bağlantılı olarak arttıran bir diğer etken kuraklık ve kıtlıktı. 1757-1759 yıllarında Diyarbekir'de yaşanan kıtlık ve kuraklık eşkıyalığın artmasına neden olmuştu.[762]

Eşkıyalık, coğrafî faktörlerden de etkilenen bir olgudur. Eşkıyalar için en uygun yer dağlar, yolsuz düzlükler, nehir ağızları gibi uzak ve erişilmesi güç olan bölgelerdi.[763] Bu bölgeler arasında bilhassa eşkıyaların boy gösterdiği ve yuvalandığı yer, dağlardı. Çünkü dağlar, birliklerin güçlü bir şekilde hareket edemeyeceği ve devletin haklarını kaybettiği yerlerdi.[764] Kanun dışında kalan eşkıyanın yaşam alanı da kanunun ulaşamayacağı yerlerdi. Bu yerler iktidarın istikrarsız ve eksik kaldığı yerlerdi. Herhangi bir direnç ile karşılaşmayacağını bilen eşkıya, iktidar alanının dışında durarak kendine bir hayat alanı yaratmıştı.[765]

Eşkıya dağlarda dayanışmayı, hiyerarşiyi ve sır kültürünü oluşturarak devletin egemenliğine karşı şiddet üretebilme olanağını elde etmekteydi.[766] Dağ eşkıya için bir sığınak, devlet için ise bir engeldi.[767] Konuyla ilgili Bruinessen, dağların her zaman için işgalci orduları engellediğini, haksızlık ve zulme uğrayanlar ile eşkıyaya sığınak olduğunu söylemektedir.[768] Bu bağlamda Ruha ve Diyarbekir'in coğrafî yapısı eşkıyanın sığınmasına olanak sağlayacak düzeydedir.[769] Uzak ve zor bir coğrafyanın merkezi olan Diyarbekir, yüksek dağlar ile çevrili geniş bir hinterlanda sahipti.[770] Bu yüksek dağlar kaçışın yolu ve sığınağın merkeziydi. Diyarbekir'de H. 1117/M. 1706 yılında Mustafa, Melik, Hasan, Veli, Ali, Abdullah, Süleyman ve İbrahim menzil

---

[762] Mesut Aydıner, "Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv belgeleri ışığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 19/19, (2006):128.
[763] Eric J. Hobsbawm, *Eşkıyalar,* çev. Osman Akınhay, (İstanbul; Agora Kitaplığı, 2011), 32.
[764] Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2,* 65.
[765] Hobsbawm, *Eşkıyalar,* 15, 21.
[766] Hamit Bozarslan, "Eşkıyalık, Toplum, Devlet ve Şiddet", "*Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!": Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970),* 2.bs., Ahmet Özcan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 11.
[767] Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989), 11.
[768] Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet,* 26.
[769] Aydın vd., "Kaynayan Kazan: Diyarbekir Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)", 16; Aydın, "Urfa Aşiretleri: Bir Direnç ve Uyarlanma Tarihi", 20; Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet,* 25-27.
[770] Suavi Aydın, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Aşiret ve Devlet (İmparatorluğun Kendi Şarkında Taşrayla İmtihanı)", *Diyarbakır Tebliğleri (Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı),* ed. Bülent Doğan, (İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013): 159.

basıp, gasp ve yağma yaptıktan sonra dağlara firar ederek her türlü yasadan kaçmayı yeğlemişti. Dağlar bu gibi firarilerin sığınak merkezi olmuştu.[771]

Dağlar kural dışı yaşamı sürdüren eşkıyanın savunma mekânı ve hazinesiydi.[772] Bu hazine, eşkıyanın gasp ve yağma yoluyla elde ettiği emval ve eşyayı barındırmaktaydı. Siverek'te H. 1134/M. 1721 senesinde eşkıyalık yapan şahıslar bir adamı öldürdükten sonra iki yüz kuruşunu, yüz elli kuruşluk emval ve eşyasını, üç adet eşeğini, bir adet atını ve bir adet katırını dağlara götürerek firar etmişlerdi.[773]

Şekavette etkin olan eşkıya, coğrafyadan oldukça etkilenmişti. Zira Diyarbekir'in yeryüzü şekilleri eşkıya takibini zorlaştırmaktaydı. Bu engebeli ve dağlık alan insanların ruh hallerine de tesir etmiş olmalıydı. Çünkü dağlık yöre insanının sert mizacı şekavette etkin olmaktaydı.[774] Nitekim firar eden, öldüren ve gasp yapan eşkıyanın sert mizacında yeryüzü şekillerinin, dağların ve engebelerin etkili olduğu düşünülmektedir. İbn-i Haldûn'un belirttiği gibi iklimin insan ahlakı ve mizacında etkisi olduğu gibi coğrafyanın da bir o kadar etkisi bulunmaktaydı.[775]

3.5.2. Mücrim Eşkıya mı? Sosyal Eşkıya mı?

Eşkıyalığın oluşumunda etkili olan mevsimsel ve coğrafî faktörlerden sonra eşkıya karakterlerine baktığımızda mücrim eşkıya ve sosyal eşkıya karakterlerini görmekteyiz. Karen Barkey'in mücrim eşkıya kuramına göre bu eşkıyalar kırsal topluma çeşitli şekillerde zarar veren, esas zorbalardı. Bu zorbalar kırsal kesimin kaynaklarını gasp ve yağmalanın dışında yerel iktidar odakları tarafından baskı altında tutulmalarına da etkin bir şekilde katılmışlardır. Barkey, yerel iktidara aracılık eden ve bunların baskılarına iştirak eden bu kişilerin pek de iyiliksever olmadıklarını düşünmektedir.[776] Karen Barkey'in bu kuramına göre mücrim eşkıyalar köylülerin gözünde adi, onlara zorbalık yapan ve yerel iktidar odakları ile müttefiklik yapan bir karakterdi.

---

[771] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 24, h. 88.
[772] Dağlı eşkıyaları ve kural dışı hareketleri için bkz., Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020).
[773] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 88, s. 464, h. 2.
[774] Ercan Gümüş, *Devlet ve Asi 18. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Diyarbekiri'nde Eşkıyalık,* (Ankara: İlâhiyât, 2019), 329.
[775] İbn-i Haldûn, *Mukaddime,* çev. Halil Kendir, (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004), 1: 121, 122.
[776] Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,* 22.

Mücrim eşkıya karakterin tam zıttı bir karakter ise sosyal eşkıyalıktı. Eric Hobsbawm'ın sosyal eşkıyalık kuramına göre köylü toplumu içinde yaşayan bu eşkıyalar, halkın gözünde kahraman, kurtuluş önderleri, adalet savunucusu ve adalet için öç alan savaşçılar olarak görülmektedir.[777] Hobsbawm'ın sosyal eşkıyası haksızlıkları düzelten, köylülerin topraklarına el koymayan, doğru yolu gösteren, adaletsizliklerin öcünü alıp, iki zıt kutup arasında hak ve adilaneliği benimseyen kişiydi.[778]

Bir tarafta ezilen kitlelerin savunucusu sosyal bir eşkıya modeli karşı tarafında ise ezilen kitlelerin öznesi mücrim bir eşkıya modeli bulunmaktaydı. O halde Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'deki eşkıya modeli hangisiydi? Sosyal eşkıya mı? mücrim eşkıya mı? Üç şehrin eşkıya modeli aynı mıydı? Yoksa birbirinden farklı mıydı? Tüm bu sorular dahilinde üç şehrin eşkıyalıkla ilgili şikâyetlerine baktığımızda üçünde de aynı eşkıya modelinin olduğunu görmekteyiz. Bu eşkıya modeli sosyal eşkıyanın zıttı gasp, yağma, öldürme, yaralama, yakıp yıkma ve tecavüz kastı gibi faaliyetler sergileyen mücrim bir eşkıya modeliydi. Mücrim eşkıya Ayntab'da Türkmen eşkıyası, Diyarbekir ve Ruha'da ise ekrad eşkıyası şeklinde adlandırılmaktaydı. Ayntab'da Türkmen eşkıya modeli daha ağırlıktayken Ruha ve Diyarbekir'de de ekrad eşkıyası daha ağırlıktaydı. Ayrıca her üç şehirde zümre eşkıyası ve kuttâu't-tarîk şeklinde adlandırılan bir eşkıyalık bulunmaktaydı. Diyarbekir'in kültürel ve dinsel heterojenliği, Yezidi ve kızılbaş eşkıyalığı diye anılan heterodoks dinsel eşkıyalığa da yansımıştı.

Tüm bu farklılıklar arasında benzer olan nokta her üç şehirdeki mücrim bir eşkıya modeliydi. Kırsalın zorba ve yağmagerleri bilhassa XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyılda yaptıkları faaliyetler ile tam bir mücrim eşkıya modelini sergilemekteydi.

---

[777] Hobsbawm, adaletin savaşçısı ve hatta belki de özgürlük önderleri olarak yorumladığı sosyal eşkıyalığı üç ana biçimde sınıflandırmıştır. Bunlardan birincisi erdemli soyguncu ya da Robin Hood, ikincisi ilkel direnişçi, üçüncüsü ise öc ve yıkımın vekili haydut olarak birbirinden ayırmıştır. Bunlar arasında Robin Hood, toplumsal asinin özgün örneklerinden biriydi. Zenginden alıp, yoksula veren ve kendini koruma gayesi dışında kesinlikle kimseyi öldürmeyen Robin Hood sosyal eşkıyalık karakterinin örneklerinden biri olarak görülmektedir. Eric J. Hobsbawm, *Haydutlar,* 2.bs., çev. Fatma Taşkent, (İstanbul: Logos Yayıncılık, 1990), 10, 12; Ahmet Özcan, *"Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!" Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970),* 2.bs., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 22; Eric J. Hobsbawm, *İlkel Asiler: 19. Ve 20. Yüzyıllarda Toplumsal Hareketin Arkaik Biçimleri Üzerine İncelemeler,* 2.bs., çev. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 27.

[778] Hobsbawm, *Eşkıyalar,* 11, 39, 70.

Predatör talan politikasıyla gasp ve yağma hareketlerinde bulunan kırsalın yağmagerleri, üç şehri abluka altına almıştı. Paraları, eşyaları ve hatta yağları dahi yağmalayan bu eşkıyalar, gün geçtikçe yayılmakta ve şiddetini arttırmaktaydı. Ne verilen *emr-i şerifler* ne de *arz-ı mahzarlar* bu şiddeti durduramıyordu. *İsyan ve tuğyan üzere* nicelerinin emval ve eşyasını yağmalayan eşkıyalar H. 1135/M. 1723 yılında Ruha'da Seyyid İsmail ile kendini göstermişti. Hiçbir emre kanaat etmeyen ve durdurulamayan Seyyid İsmail on yıldan beri şer'e aykırı olarak halktan on kise akçe almıştı. Alınan akçeler İsmail'e yetmemişti. Çünkü akçelerin yanı sıra halkın on kantar yağını dahi alıp zulmetmişti. Haksızlık ve zulmün tuğyan üzere had safhaya ulaşması üzerine halk, Divan'a arz-ı mahzar sunarak şikâyetlerini iletmişlerdi.[779]

Ayntab'da ise Yeniçeri zümresinde çorbacılık iddiasında olan Devecioğlu Yusuf, on üç yıl boyunca halkı türlü eziyetler ile perakende ve perişan eden bir eşkıyaydı.[780] H. 1130/M. 1717-18'den H. 1143/M. 1731 yılına kadar eşkıyaya yardımcı olan ve eşkıyayı başına toplayan Yusuf, fukaranın halini *mükedder* etmişti. Bu *mükedder*, kederli hallerinin sebebi Yusuf'un türlü fesat ve şekaveti dışında tecavüz ve ırza yönelmesiydi. Artık halkın geçinecek hali dahi kalmamıştı. Vahametin günden güne artması sonucunda voyvoda mektup göndererek şikâyetçi olmuştu. Çünkü voyvoda, Yusuf'un hakkında icra olunmadıkça halkın durumunun daha kötüye gideceğini biliyordu. Bu şikâyet üzerine mahkeme olayın mahallinde çözülmesi için ilam etmişti.[781]

Haksızlık ve eziyetin etki sahasının genişlemesi, şikâyet edenleri de etkilemekteydi. Ruha ve Ayntab'da görüldüğü üzere eşkıyalık hareketine maruz kalan halk, ya kolektif şekilde hareket ederek şikâyetini iletiyor ya da yerel idareciler vasıtasıyla meramlarını iletmeyi tercih ediyorlardı. Örneğin Diyarbekir'e bağlı Harput kazasında eşkıyanın zulmü karşısında Harput Emini Seyyid Mehmed mektup gönderip şikâyetçi olmuştu. Bu şikâyetin nedeni diğer iki şehirdeki gibi eşkıya ve haraminin taaddi, tuğyan ve fesatlarının bir türlü son bulmamasıydı. Eşkıya ve harami ortaklığı halkı perakende ve perişan hale getirmişti.[782] Yine Ayntab'da *harami eşkıyası*

[779] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 258, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 257, h. 3.
[780] Özsoy, *Bir Avuç Toprak (Aynı Tas, Aynı Hamam 18. Yüzyılda Ayntab)*, 47; BOA, AŞS, 82, s. 34, h. 2; BOA, AŞS, 73, s. 181, h. 2; BOA, A.{DVNS.MHM.d.,121, s. 32, h. 133.
[781] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 150, h. 1.
[782] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 474, h. 2009

karşısında naibin şikâyetçi olduğu görülmektedir.[783] Harami eşkıyasından sonra *Türkmen eşkıyası* olayında da yine aynı şekilde Ayntab naibi mektup gönderip şikâyetçi olmuştu. H. 1099/M. 1688 senesinde Türkmen eşkıyası karyeleri basıp emval ve eşyaları yağmalamışlardı.[784]

Ayntab ve Diyarbekir'deki bu eşkıyalık olaylarında dikkat çeken husus eşkıyaların harami eşkıyası ve Türkmen eşkıyası şeklinde farklı adlar ile anılmasıydı. Harami ve Türkmen eşkıyası dışında Ruha ve Diyarbekir'de ekrad eşkıyasının varlığı görülmektedir. Ayntab'a nazaran bu iki şehirde eşkıyalık olaylarında ekrad eşkıyasının ismi oldukça fazla geçmektedir. Ruha ve Diyarbekir'deki bu ekrad eşkıyası evleri basıp katl, gasp ve yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Ekrad eşkıyası ev basma haricinde bir yerden bir yere giden şahısların yollarına da inmişlerdir.[785] Gasp ve yağma olaylarında ağırlıklı olarak para, hayvan, eşya, erzak ve mahsullere yönelmişlerdir.[786] Evleri basan ve yollara inen ekrad eşkıyası kazan ve kılıç gibi eşyaları dahi gasp etmişlerdir.[787]

Gasp, yağma ve katl olayları *zümre eşkıyası, Yezidi eşkıyası, Kızılbaş eşkıyası ve kuttâu't-tarîk eşkıyas*ı için de geçerliydi. Bunlar arasında zümre eşkıyası kendilerine tabi eşkıya ile ya da eşkıyayı başlarına toplayarak bu hareketlerde bulunmuşlardı. Diyarbekir Çemişgezek kazasında zümre eşkıyasından Deli Bekir ve kardeşi Halil, Ali, Fazıl kendilerine tabi yirmi nefer eşkıyayı başlarına cem ederek H. 1144/M. 1732 senesinde, Fazıl, Hasan, Halil ve İsmail'in evini basıp bunlardan bazılarını yaralayıp, eşyalarını gasp etmişlerdi.[788] Diyarbekir Siverek kazası muzafatındaki Bucak nahiyesinden zümre eşkıyası ise aynı şekilde kendilerine tabi eşkıya ile bir olup katl ve yağmada bulunmuşlardı.[789] Diyarbekir Çüngüş kazasındaki zümre eşkıyasından Kara Cebrail, İbrahim, Ali, Mehmed, Hasan, Ömer, Süleyman ve Zahimli Osman Beşe hevalarına tabi eşkıya ile bir olup şekavette bulunmuşlardı.[790]Ayntab'da Basmacızâde

[783] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 57, s. 406, h. 2.
[784] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 60, h. 3.
[785] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 136, s. 26, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 158, s. 292, h. 1048.
[786] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 243, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 374, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 316, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 35, h. 130; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 36, s. 546, h. 3161.
[787] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 316, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 158, s. 292, h. 1048.
[788] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 137, s. 65, h. 3.
[789] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 160, s. 151, h. 544.
[790] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 124, s. 401, h. 2.

Mehmed Efendi ile Ruha'daki zümre eşkıyası da kendilerine tabi adamlar ile birlik olup ahaliyi rencide etmişlerdi.[791]

Zümre eşkıyası gibi Yezidi eşkıyasının da kendilerine tabi adamlarıyla hareket ettiklerini görmekteyiz. Diyarbekir Eğil kazasından Hasan'ın şikâyetine göre, Yezidi eşkıyasından bazı şaki kendilerine tabi yüz nefer atlı ile H. 1100/M. 1688-89 senesinde bunların yollarına inip bir kılıç, bir raht, kırk yıldız altın, satıl, at vesaire eşyalarını yağmalamışlardı. Yezidi eşkıyası yağmaladıkları eşyalar ile iyi bir maddî kazanç sağlamıştı. Bu kazanç, yüz atlı adam ile elde edilmişti.[792]

Yezidi eşkıyası gibi Kızılbaş eşkıyasının da etkin olduğu yerlerden biri Diyarbekir'di. Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar döneminden itibaren Kızılbaş çatısı altında toplanan Türkmen aşiretleri, Diyarbekir ve çevresini merkez edinen heterodoks yapıdaki topluluklardı.[793] Kızılbaşlar tarihi süreç içerisinde yapmış oldukları şekavet hallerinden dolayı eşkıya olarak anıldığı görülmektedir. Nitekim H. 1130/M. 1718 yılındaki bir şikâyette Kızılbaş eşkıyasını, Kiği sancağı Beyi Uzun Süleyman ile birlikte görmekteyiz. Kızılbaş eşkıyası ve paydaşı Uzun Süleyman H. 1120 /M. 1708-09 senesinden beri Çapakçur, Milli ve Kök kızılbaş eşkıyası ile bir olup nice fukaranın evlerini basıp mallarını alıp, adamlarını katletmişlerdi. Bir iki nahiyeyi bu hareketleri ile tahrip eden kızılbaş eşkıyası, valilerin ve hakimlerin de yiyeceklerine müdahale etmişti. Eşkıyanın gasp ve zülüm hareketleri yüzünden ahali perakende ve perişan olmuştu. Bunlar hakkında birkaç defa emir verilmesine mukabil bir türlü itaat etmemişlerdi. Halk bu itaatsizliğe karşı şeyhülislamdan fetva ve hüccet alarak H. 1130/M. 1718 yılında mahkemeye şikâyetini iletmişti. Mahkeme bu şikâyet sonrasında Süleyman'ı murafaa olmaları için mahkemeye çağırmıştı.[794]

3.5.3. Kuttâu't-tarîk Eşkıyasının Keban ve Ergani Madenlerindeki Soygunu

Yezidi eşkıyasının yol kesme hali kuttâu't-tarîk eşkıyası ile birebir örtüşmekteydi. Zira yol kesen eşkıyalar için daha ziyade kuttâu't-tarîk

[791] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 48, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 167, s. 105, h. 358.
[792] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 36, s. 340, h. 1359.
[793] Bülent Akın, *Kızılbaş Oğuzlar ve Şah İsmail'in Anayurdu Diyarbakır,* (İstanbul: Kitabevi, 2020), 3; İlgürel, "Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri", 468; Necmettin Aygün, "Nüfus Defterleri'ne Göre Boynuincelü Aşireti (1830-1845)", *Belleten,* 82, (2018): 907.
[794] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 75, s. 149, h. 2.

kullanılmaktaydı.[795] Bu eşkıyanın Diyarbekir'de daha aktif şekilde faaliyette bulunduğu görülmektedir. Yola inip halkı darp eden, gece ev basıp kadın katleden ve halkın eşyalarını alıp yağmalayan[796] bu eşkıyalar ayrıca Keban ve Ergani madenlerini soyguna uğratmışlardı.

Maden üretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Keban ve Ergani madenleri Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynaklarındandı. Burada üretilen bakır tophâne, cebehâne ve tersane gibi askerî tesislerde kullanılmaktaydı. Önemli bir gelir kaynağı olması hasebiyle Keban madeninde darphâne tesis edilmişti. Darphânede basılan sikkeler ülkenin para ihtiyacını karşılamaktaydı. Bundan dolayı devlet Ergani ve Keban madeninin imal, idare ve güvenliğine ayrı bir titizlik göstermişti. Fakat böyle bir gelir kaynağı eşkıyanın bu bölgede yoğunlaşmasına neden olmuştu.[797] Madenlerin sevkiyatı sırasında madenlere ve madencilere zarar veren eşkıyalar devleti haylice uğraştırmıştı. Devlet bu yüzden sürekli emirler göndererek eşkıyanın hakkından gelinmesi ve güvenliğin sağlanmasını istemişti.[798] Bu yalnızca Ergani ve Keban madenlerine özgü bir durum değildi. Madenin ve gelirin olduğu her yerde eşkıyalık yoğunlaşmaktaydı. Filibe Samako Pazarcık'ta bulunan altın ve demir madenleri için de aynı durum geçerliydi. Yollardaki emniyeti sekteye uğratan eşkıyalar madenlere baskınlar düzenleyerek işleyişi engellemeye çalışmışlardı.[799] H. 1147/M. 1734 yılında Çemişgezek kazası Ribat karyesinden Kapu Bekir, Gedik Ali, Ferik İbrahim, Kurd Hasan, Şerif oğlu Sarı İsmail isimli kuttâu't-tarîk eşkıyası, Keban ve Ergani madeninden Erzurum'a giden madencilerin eşyalarını çalıp hırsızlık etmişti. Bulundukları Ribat karyesi madencilerin güzergahı olması avantaj sağlamıştı. Zira bu

---

[795] Ayşegül Hüseyniklioğlu, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eşkıyalık Olayları (1594-1607),* (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 1.

[796] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 148, s. 321, h. 1090; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 161, s. 239, h. 989.

[797] Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 3; Fahrettin Tızlak, *Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850),* (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991), 5; Ersoy Zengin, "Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 22/2, (2018): 945; Fahrettin Tızlak, "XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Palu'da Madencilik Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* ed. Enver Çakar, Kürşat Çelik, Yavuz Kısa, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018), 2: 69

[798] BOA, A.{DVNS. MHM. d., 135, s. 440, h. 1578; BOA, A.{DVNS. MHM. d., 136, s. 87, h. 238; BOA, AE.SMHD.I., 148/11018.

[799] Emrah İstekli, *Avrupa'daki Osmanlı Şehirleri (Seyyahların Gözüyle Estergon-İstanbul Güzergâhı Üzerindeki Osmanlı Şehirleri 16-17 Yy.),* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 285.

güzergahtan geçeceklerini bilen kuttâu't-tarîk eşkıyası, saldırı düzenleyerek iyi bir kazanç sağlamıştı. Fakat eşkıyanın bu karyede yapmış olduğu hırsızlığın bir de evveliyatı vardı. Zira bundan evvel aynı kişiler Ribat karyesindeki Viran Hanı'nı basmışlardı. Burada misafir olarak kalan Şikaki aşiretinin üzerine gidip mallarını yağmalamışlardı. Eşkıyanın şekaveti bununla da bitmemişti. Yağmalama dışında aşiretin kadınlarını ve oğullarını yakmışlardı. Yağmalayan, yakıp yıkan eşkıya, şikâyetçi olanlara da göz dağı vermişti. Öyle ki bir kişi *asitane-i saadete* arzuhal ederim dediğinde üzerine hücum edip, tüfekleri boşaltıp katletmişlerdi. Katl olan müteşekkinin adamlarından biri, hanesine firar etmesi üzerine eşkıya da hemen haneye girip emval ve eşyasını yağmalamışlardı. Ribat karyesini şekavet ve fesadın karyesi haline çeviren bu eşkıya, ayrıca üç gün boyunca bu karyede kalıp eşkıyayı başına toplamışlardı. Eşkıya sayısının artması şiddeti ve zulmü daha da arttırmıştı. Başlarına topladıkları eşkıya ile camilere kapanan ve *ezan-ı Muhammed'i* okutmayan bu eşkıyalar, camide bulunan birkaç adamı kılıç ile yaralamışlardı. Kuran-ı Kerim'i ve mescidi yakan aşiret eşkıyalarından sonra üstüne bir de bu eklenmişti.[800]

3.5.4. Eşkıyanın Mahkemeyi Manipüle Etme Yolları

Eşkıyanın Türkmen, ekrad, zümre, harami, Yezidi, Kızılbaş veya kuttâu't-tarîk farklı adlar ile anılması şekavet hallerini değiştirmiyordu. Değiştirdiği tek şey adları oluyordu. Aşiret eşkıyasının Müslümanların kutsal anlayışlarına yönelik yaptıkları zorbalığı, kuttâu't-tarîk eşkıyası da yapmıştı. Yine daha önce de değindiğimiz gibi aşiret eşkıyasının rüşvet ve yalancı şahit ile kendini aklama çabasını Diyarbekir Hani kazasında Ömer Ağa adlı eşkıya yapmıştı. Ömer Ağa ve kardeşi kendilerine tabi eşkıyayla birlikte H. 1130/M. 1718 senesinde Seyyid Osman'ın evini basıp eşyasını, malını ve yedi adet koyunu yağmalamışlardı. Yine aynı eşkıya topluluğu Seyyid Osman'ın amcası oğlu ile kızının ikişer dişlerini kırıp eziyet etmişlerdi. Bu eziyet sonrası artık kendilerini aklamaları için bir şeyleri öne sürmeleri gerekiyordu. Onlar da *sen bizim refikimizi kılıç ile vurup paralamışsın ve bir kılıç sirka eylemişsin deyu cebren ve kerh ü mükrehen*[801] zorlayarak ikrar ettirmişlerdi. Arkadaşlarını yaralama ve kılıç hırsızlığı ile öne sürdükleri bu gerekçeyi kanıtlamak için de naip ile bir olmuşlardı. Naip Molla Mehmed, yalancı şahitlik yaparak ve bunun gıyabında bir

[800] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 144, s. 535, h. 1854.
[801] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 536, h. 1.

hüccet vererek eşkıyaya destek olmuştu. Naibin eşkıya ile olan iş birliği yerel mahkemenin dış etkilere açık olduğunu göstermekteydi. Güç ve zorbalığı bir araya getiren eşkıya, müttefik olarak naibi seçerek ve gerekçeler öne sürerek mahkemeyi kendi lehine kullanabilmişti.[802] Olayın devamında eşkıya Seyyid Osman'ı, mütesellimin zincirine vurup, hapsettikten sonra mütesellim ile bir olup üç yüz kuruşlarını almıştı. Eşkıyanın naipten sonra mütesellim ile de olan iş birliği akıllara şu soruyu getirmektedir. Naip ve mütesellim eşkıyadan korktuğu için mi? yoksa hırslarından dolayı mı eşkıya ile müttefik olmuştu? Aslında her ikisi de olabilirdi. Eşkıyanın zorbalığa dayanan hareketleri bu iki idarecinin gözünü korkutabildiği gibi hırslarına da yenik düşmüş olabilirlerdi. Tüm bu ihtimaller doğrultusunda olayın devamına baktığımızda Seyyid Osman'ın şeyhülislamdan bir fetva aldığını görmekteyiz. Davasına muvaffak bir fetva ile şikâyetçi olan Osman'a karşı mahkeme eşkıyanın aldıklarının geri verilmesini ve olayın mahallinde şer' ile çözülmesine karar vermişti. Olayın çözülmesi için de Diyarbekir valisi, Amid mollası ve Hani kadısını yönlendirmişti.

Diyarbekir'dekine benzer bir olay Ayntab'da yaşanmıştı. Ayntab'da H. 1143/M. 1731 senesinde zümre eşkıyasından bazı kişiler kendilerine tabi adamlar ile kaza naibini katletmişlerdi. Naibin katlinden sonra suçlarını gizlemek isteyen eşkıyalar, bu defa devreye mahkemedeki adamlarını koymuşlardı. Bu adamlarından rüşvet ile arz alan zümre eşkıyası, suçlarını fukaraya atıp olaya göz yummalarını istemişti. Zümre eşkıyasının adamlarının yerel mahkemede görevli olması ve bu adamların baskı altında kalarak rüşvet ile arz vermesi mahkemenin karar ve işleyişinde nelerin ve kimlerin manipüle ettiğini açıkça göstermektedir.[803]

3.5.5. Eşkıyanın Tecavüz Kastı

Eşkıyanın şekavetleri karşısında Divan'dan adalet talep eden kişiler arasında Ruha'dan Ali ve Diyarbekir'den ahali bulunmaktaydı. Darende sakinlerinden Hasan, bazı eşkıya ile bir olup 10-20 dağı muhasara altına almıştı. Muhasarayı sağladıktan sonra Akçekale'ye varıp Elmalu, Tokatlu, Lozan (?) ekradları ve yüz nefer piyade ile H. 1120/M. 1708-09 senesinde Ali'nin evini basmıştı. Ancak Hasan ve yandaşlarının

[802] Boğaç Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, (Leiden: Brill, 2003), 124.
[803] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 452, h. 1.

fiiliyatları daha yeni başlıyordu. Evi basan ve eşyaları yağmalayan Hasan, Ali'nin on bir yaşındaki oğlunu kesmişti. Eşkıyanın zalimâne hareketi bununla da bitmemişti. Çocuktan sonra amcası oğlunun eşi ve kız kardeşine tecavüz kastına yeltenmişti. Aşiret eşkıyasının tecavüz kastı gibi bu tecavüz olayında da kadınların ismi geçmiyordu. Onların yerine Ali mahkemeye gidip şikâyetçi olmuştu. Halbuki cinsel saldırıya maruz kalıp haysiyeti ve onuru zedelenen kadındı.[804] Ancak Ali H. 1130/M. 1718 yılında mahkemeye gelerek hak arayışında bulunmuştu. Mahkeme ise Ali'nin hak arayışının çözümünü eşkıyanın, Rakka'ya çağrılması ile bulmuştu. Eşkıya Rakka'ya ihzar edildikten sonra şer' ile dava görülecekti.[805]

Ruha'daki cinsel saldırı kastından sonra Diyarbekir'e baktığımızda eşkıyanın şiddetinin gittikçe artığını görmekteyiz. Diyarbekir Siverek kazası Bucak nahiyesinde sakin eşkıyadan el-Hac Ömer, Molla Hasan, Ali, Murad ve diğer Ömer kendilerine tabi iki yüz eşkıya ile ahalinin emval ve eşyalarını yağmalamanın dışında aile bireylerini esir alıp götürmüştü. Zorbalık ve şiddet derecesini git gide arttırmıştı. Artık baskınlar düzenleyen eşkıya aile bireylerini esir alıp götürecek raddeye varmıştı. Ancak eşkıya bununla da yetinmemişti. Öyle ki bu eşkıya 30-40 kadar bakire kızın *bikrlerini izale* etmişlerdi. *Bikr-i izale* tecavüz etme ve ırza geçme manasına gelmekteydi.[806] Aileyi esir alan ve bakire kızlara tecavüz eden eşkıya, birkaç adamı da katletmişti. *Fesad ve şekavetin* artık *nihayeti yoktu.* Bitmek bilmeyen eziyet, ahaliyi *perakende ve perişan* etmişti. Ahalinin H. 1153/M. 1740 yılındaki şikâyeti üzerine mahkeme *hassa silahşorlerinden* İsmail'i mübaşir olarak tayin etmişti. Olay mahalline tayin edilen İsmail, eşkıyayı yakalayıp vezir huzurunda davanın şer ile görülmesiyle mükellefti.[807]

Mahkemenin eşkıyayla ilgili şikâyetlerde sorunu çözme şekli Ruha ve Diyarbekir örneğinde de görüldüğü üzere ihzar veya mübaşir olabildiği gibi mahalline havale etme ve karar verme yoluyla sağlanmaktaydı. *Hassa silahşorlerinden* ya da

---

[804] Başak Tuğ Onaran, "Irz, Namus, Onur, Adalet: 18. Yüzyıl Arzuhâl Pratiğinde Irz ve Adalet Sözleşmesi", *Feminist Tahayyül Akademik Araştırmalar Dergisi,* 3 (1), (2022): 28.
[805] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 77, s. 144, h. 2.
[806] Sibel Orhangazi, "330 Numaralı Tarsus Şer'iyye Siciline Göre XIX. Yüzyılın Sonlarında Tarsus", *Çukurova Araştırmaları Dergisi,* 1/1, (2015): 98; Mehmet Selim Temel, *Osmanlı Devleti'nde Kız Kaçırma (1839-1908): Devlet, Cemaatler ve Modernleşme,* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 36.
[807] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 165, s. 591, h. 2043.

Dergâh-ı mualla kapucu başlarından biri olay mahalline giderek teftiş yapmaktaydı. Bu mübaşir eşkıyanın yaratmış olduğu büyük tahribat sonrasında mahalline giderek olayı çözmeye çalışıyordu. Tahribatlardan biri eşkıyanın yüklü bir miktardaki gasp ve yağma olaylarıydı. Diyarbekir Siverek kazasında Ondörtpâre karyesinden ahali H. 1127/M. 1715 senesinde arzuhal sunup *Kilis urbanı eşkıyasından* şikâyetçi olmuştu. Çünkü bu eşkıya ahalinin karyesini basıp *151 adet Mushaf-ı şerîf, 10 kise akçe, 4000 kılıç, 300 kazgan, 300 kumaş, 300 kise altın, 1000 bakır sahan, 19 batman gümüş, 4000 kılıç, 200 kalkan, 200 hançer, 300 ibrik, 300 kara çadır, 30 çuka, 20000 çuval, 300 kumaş bez, 300 altın, 6000 batman revgan, 300 tulum peynir, ..., ..., 300 ayaklı şamdan, 200 kazgan, 40000 koyun, 700 kara sığır, 55 keçi ve kısrak, 30 katır, 71 keyl, 300 eğer, 85 ton ham bez, 100 boy tiftik, 100 terkeş, 500 kapı mumluğu, 26 hırka, 500 dallı halı, 20 çuka kürk, 30 çuka aba, 500 terbuş, 700 baş terbuş, 90 gümüş bilezik, 200 gümüş yüzük, 400 gümüş iğne, 580-590 gümüş bıçak, 100 kumaş yorgan, 400 ham yorgan, 30 alaca aba, 500 keçe, 30 halı, 300 ham bezlerini* yağmalamışlardı.[808] Tüm ahaliden yüklü bir miktar eşya yağmalayan bu eşkıyanın yağmaladıkları arasında 151 adet Kuran-ı Kerim'in olması oldukça dikkat çekiciydi. Diğer eşkıya Kuran-ı Kerim'i yakarken, bunlar yağmalamışlardı. Fakat eşkıyanın taşkınlığa varan hareketi son bulmuyordu. Yağma dışında 30 kadının saçlarını kesip, 500 kadını da üryan etmişlerdi. Artık ahalinin şikâyet etmekten başka çaresi kalmamıştı. Bu şikâyet karşısında mahkeme, mübaşir göndererek teftiş yapılmasını istemişti. Yine Diyarbekir'de eşkıyanın şekaveti sonrasında kal'a-bend yani kalede hapsedilmesi istenilmişti. H. 1226/M. 1811 yılında Diyarbekir kale dizdarına gönderilen hükümde Timur ve Kum adlı şakilerin sekiz seneden beri tagallüben zaptı ve ahaliye olan zülmü nedeniyle bunların kalede hapsedilmesi istenilmişti.[809]

3.5.6. Eşkıyanın Darp ve Katl Aletleri

Eşkıyanın saç kesme, yaralama, öldürme, hırsızlık, gasp ve yağma gibi faaliyetlerinde kullandığı aletler de bir o kadar önemliydi. Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de gerek aşiret eşkıyasının gerekse çeşitli adlar ile anılan eşkıyanın kullandığı aletler arasında kılıç, mızrak, kurşun, hançer, taş, kürek ve büyük demir

[808] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 66, s. 423, h. 1.
[809] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 206, s. 96, h. 237.

parçası bulunmaktadır. Bu aletler arasında kılıç, kurşun ve mızrağın daha fazla kullanıldığı görülmektedir.

Şikâyetlerde kurşun şeklinde kaydedilen alet ile silah kastedilmektedir. Eşkıyanın tüm bu aletler içerisinden en öldürücü aleti silahtı.[810] Yaralama ve kesme için en etkili silahı ise kılıçtı. Kılıç ile saldıran eşkıya karşı tarafın kolunu,[811] başını,[812] uyluğunu,[813] omuzunu[814] ve parmaklarını[815] yaralamıştır. Bu yaralama sonrasında ağır darbe alanlar vefat etmiştir.[816]

Kılıçtan sonra eşkıyanın kullandığı bir diğer alet mızraktı. Mızrak ile yanak[817] ve göğüs[818] gibi bedenin uzuvlarını yaralayan eşkıya, aynı zamanda öldürmek için de bu aleti kullanmıştır.[819] Yaralama için tercih ettiği diğer aletler hançer, demir parçası ve taştı. Bir kadını hançer ile,[820] bir diğer kadını da taş ile darp eden eşkıya,[821] büyük demir parçası ile baş ve diz gibi uzuvlara darbe uygulamıştır.[822]

[810] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 155, s. 68, h. 233; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 60, s. 506, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 71, s. 14, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 76, s. 446, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 139, s. 451, h. 1592; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 126, s. 24, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 136, s. 26, h. 1.
[811] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 513, h. 2158; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 155, s. 68, h. 233; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 211, s. 146, h. 3.
[812] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 89, s. 246, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 89, s. 232, h. 3.
[813] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 360, h. 2.
[814] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 137, s. 65, h. 3.
[815] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 140, s. 276, h. 961.
[816] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 89, s. 246, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 89, s. 320, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 211, s. 146, h. 3.
[817] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 360, h. 2.
[818] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 56, h. 260.
[819] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 16, s. 32, h. 150; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 1074, h. 3.
[820] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 68, s. 57, h. 3.
[821] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 68, s. 42, h. 4.
[822] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 140, s. 276, h. 961.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KANUNSUZ VERGİ, TOPRAK REJİMİ VE TASARRUFU

Şikâyet defterlerine yansıyan konulardan biri vergi olmuştur. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde vergi kelimesi yerine belirli kavramlar kullanılmaktaydı. Bu kavramlar tekâlif, rüsûm, bac ve adet idi.[823] Şikâyetlere baktığımızda vergi kelimesi yerine en fazla kullanılan kavram tekâlif ve rüsûm olmuştur. Tekliften türeyen tekâlifin, şeriat ya da nizam-ı devletin herkese zorunlu kıldığı vazife veya te'diyesini emrettiği meblağ vergi olarak tanımlanmıştır.[824]

İslam hukukuna dayanan vergilere tekâlif-i şer'iyye denilmektedir. Tekâlif-i şer'iyye zekât, öşür, haraç ve cizyeden oluşmaktadır. Ancak tekâlif-i şer'iyyenin Osmanlı döneminde alanı daha genişletilmiş ve birçok vergi türü tekâlif-i şer'iyye olarak gösterilmiştir. Tekâlif-i şer'iyye haricinde bir diğer vergi türü tekâlif-i örfiyyedir. Bu vergi harp zamanlarında ihtiyacı karşılamak için tarh edilmekteydi.[825] Fevkalade giderleri karşılamak amacıyla toplanan tekâlif-i örfiyye, şer'i hukuka aykırı bir vergi türü değildir. Fakat bu vergide siyasî iktidarın dikkat etmesi gereken husus, şer'i hukukun belirlediği sınırlar içerisinde kalmasıdır.[826]

Şer'i hukuka aykırı olmama şartı ile belirlenen tekâlif-i örfiyye, tekâlif-i adiyye ve tekâlîf-i şâkka olarak iki çeşittir. Şikâyetler arasında en fazla bahsi geçen vergi türü arasında tekâlîf-i şâkka yer almaktadır. Tekâlîf-i şâkka harp gibi herhangi bir mazerete gerek duyulmadan ve tekâlif kuralları dışında tarh edildiğinden dolayı İslam hukukunun cevaz vermediği bir vergi türüdür.[827] Ümeranın çeşitli adlar altında topladığı tekâlîf-i şâkka, hak ve adalete uygun olmadığından dolayı kanunsuz bir vergi türü olarak bilinmektedir.[828] Aslında tekâlif-i örfiyye yani örfi vergilerin geneline baktığımızda zaman içerisinde kanunsuz bir vergi haline dönüştüğünü görmekteyiz. Keza örfi vergilerin bölgeden bölgeye farklılık göstermesi, bu vergilerin olağanüstü durumlar için konulup daha sonrasında olağan hala gelmesi, belirli bölgelere vergi

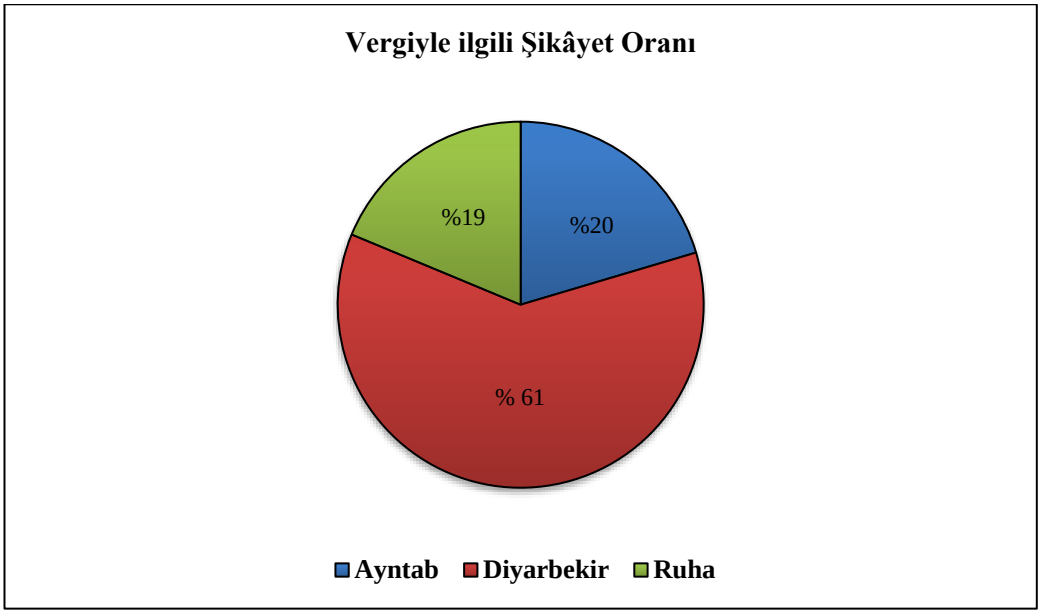
---

[823] Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi,* 5.bs., (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2019), 58, 59.
[824] Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* 430.
[825] Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlîf", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 336.
[826] Halil Cin vd., *Türk Hukuk Tarihi,* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011), 345.
[827] M. Macit Kenanoğlu, "Vergi", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 56; Mefail Hızlı, "Bursa'da "Tekâlif-i Örfiyye" Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 10/2 (2001): 28.
[828] Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası (Celâlî İsyanları),* 58.

tahsili için giden devlet görevlilerinin tüm masraflarını halktan karşılaması ve sarayın tamirat masraflarının dahi halktan karşılanır hale gelmesi bu vergilerin kanunsuz vergilere dönüştüğünün en önemli göstergesi olmuştur.[829]

Görüldüğü üzere örfi vergilerin keyfi ve kanunsuz bir vergi haline gelmesine sebep olan etkenlerden biri devlet görevlileri olmuştur. Devlet görevlilerini bu gibi vergi almaktan alı koyan ve onları denetlemeye tabi tutan kişi padişahtı. Padişahın sürekli olarak devlet memurlarını denetlemesi ve uyarması gerekmekteydi. Devlet görevlileri kanuna ve adalete mugayir davrandıklarında veyahut reayadan gerektiğinden fazla vergi aldıklarında, alınan miktarı sahibine geri verme ve onları uzaklaştırma görevi padişaha aitti.[830] Nitekim Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de vergiyle ilgili şikâyetlerde hükümet; kadıya, naibe, beylerbeyine ve valiye emirler göndererek *rencide* edilmemelerini[831] ve alınan meblağın geri verilmesini istemiştir.[832]

Şekil 29: Vergiyle İlgili Şikâyet Oranı

[829] Coşkun Can Aktan vd., *Vergi, Zulüm ve İsyan,* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2002), 62.
[830] Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme,* 20.
[831] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 704, h. 1, 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 275, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 72, h. 322; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 86, h. 372; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 150, s. 30, h. 106; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 17, s. 217, h. 991; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 31, h. 127; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 447, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 272, h. 2.
[832] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 459, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 102, s. 468, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 117, h. 525; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 447, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 19, s. 193, h. 824.

Hükümetin bu tutumuna mukabil grafikte de görüldüğü üzere % 61 oranla vergi konusundaki şikâyetler ile Diyarbekir ilk sırayı almaktadır. Ayntab ve Ruha'nın şikâyet oranı birbirine yakın düzeydedir.

Adaletin temsilcisi padişahın, adaleti sağlaması için kontrol mekanizmasını ve otorite gücünü koruması gerekiyordu. Özellikle XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl Osmanlı'nın dönüm noktası sayılabilecek bir dönemde bunu başarması elzemdi. Çünkü bu dönüm noktası büyük kaosların ve sıkıntıların olduğu, Celâli isyanlarının yaşandığı, tımar sisteminin bozulduğu, nüfus artışının yaşandığı, fiyatların alt üst olduğu, malî açıkların yaşandığı ve padişahın otoritesini kaybetmesi sonucunda halkta hoşnutsuzluğun artık gün yüzüne tezahür ettiği bir dönemdi. Bu dönemde meydana gelen tüm bozukluk ve aksaklıklar Osmanlı Devleti'nin gerileme teorilerinde rol oynamıştı. Gerileme teorilerinde rol oynayan bir diğer konu haksız vergilendirme idi. Linda T. Darling, Osmanlı'nın dönüm noktasında meydana gelen bütün bu bozuklukların gerilemenin tohumu olarak görülüp Osmanlı'nın başarıları ve güçlü taraflarını görmezden gelinmemesi gerektiğimi düşünmektedir. Darling, Osmanlı Devleti'nin belirli dönemlerde askerî, idarî ve iktisadî açıdan yetersiz kaldığını yahut köşeye sıkıştığını kabul etmektedir. Fakat yaşanan her olgunun gerileme paradigmasına bağlanarak değişim ve dönüşümün göz ardı edilmesine karşı çıkmaktadır. Darling'e göre idare mekanizmalarında bir dereceye kadar meydana gelen bozulmaların müsebbibi eyalet yönetimidir. Bu bağlamda haksız vergi uygulamasının müsebbibi merkez değil eyalet yönetimiydi.[833]

Keza yukarıda da değindiğimiz üzere hükümet, haksız vergi talebinde bulunanların, halkı rencide etmemeleri ve aldıkları akçeleri geri vermelerini istemişti. Yani hükümet bu kişilere karşı yaptırımlar uygulayarak adaleti sağlamaya çalışmıştı. Bu da Darling'in çıkarımının bir dereceye kadar yerinde olduğunu göstermekteydi. Zira Darling'in bozulmaların müsebbibi olarak eyalet yönetimini göstermişti. O halde Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de hukuka, adalete ve hakka dayanmayarak kanunsuz vergi talebinde bulunan eyalet yönetiminde kimler vardı? Bunlar neye istinaden vergi talebinde bulunuyorlardı? Keyfi vergi talebinde öne sürdükleri gerekçeleri nelerdi?

[833] Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk (Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660),* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019).

Hangi bahaneler ve hangi vergi türleri üzerinden mükelleften vergi alıyorlardı? Mükellefin keyfi ve kanunsuz vergi talebi karşısındaki tutumu neydi? Mükellef, tahsildarın vergi angaryasından kurtulmak için hangi yollara başvuruyordu? Haksız vergi zulüm müydü? Tüm bu sorular çerçevesinde vergiyle ilgili şikâyetleri incelediğimizde üç şehirde de kanunsuz vergi talebinde bulunanlar arasında ekseriyetle vali, beylerbeyi, mîr-i mîrân, voyvoda, kadı ve zabitin olduğu görülmektedir. Bunların daha genelini ifade eden ehl-i örf de yine aynı şekilde şikâyetlerde yer almaktadır.

4. 1. KANUNSUZ/KEYFİ VERGİ TALEPLERİ

Çeşitli bahaneler ve kanunsuz vergi türlerini öne sürerek ahaliden zorla para alma eylemi keyfi bir eylemdi. Bu yüzden bu vergi talepleri kanunsuz, haksız ve keyfiydi.[834] Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da bu talepte bulunanlar bazen bahaneye veya vergi türüne gerek kalmadan da keyfiliklerini gerçekleştirebiliyorlardı. Eski Rakka Beylerbeyi Süleyman bunlardan biriydi. H. 1090/M. 1679 senesinde Ruha kazası fukaraları üzerlerine düşen *tekâlif ve rüsûmlarını* voyvodalarına vermelerine rağmen Süleyman bunların sekiz yüz kuruşlarını almıştı. Kanunsuz ve keyfi vergi konusunda şikâyetçi taraf haklı olduğunu vurgulamak için belirli kelime stratejiler uyguluyorlardı. Bu kelime stratejisi *üzerlerine düşen tekâlif ve rüsûmlarını şer'an vermelerine rağmen*di.[835] Söz konusu bu kelimeler onların reaya olarak üzerlerine düşen sorumluluğunu yerine getirdiklerini ancak buna rağmen haksızlığa uğradıklarını belirtmekteydi.

Halkın vergiyi vermesi yahut vermeye razı olması haksızlığı engelleyemiyordu. Ruha'da Suruç hassı reayası üzerlerine düşen vergiyi voyvodalarına vermeye razı olmalarına karşın yine haksızlığa uğramışlardı. Halbuki reaya vergiyi vermeye razıydı. Ancak bu razı olma hali onların haksızlığa uğramayacakları manasına gelmemekteydi.[836] Bu haksızlıkta en büyük rolü de voyvoda oynamıştı. Ruha'da halkın başı bilhassa voyvodaları ile büyük bir dertteydi. Çünkü voyvodalar hem vergi mükellefi hem de muafiyeti bulunan reayaya karşı keyfi

[834] Konuyla ilgili bölümlerde kanun ve defterlerde yer almayan vergi türleri kanunsuz, keyfi ve haksız şeklinde adlandırılacaktır.
[835] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 459, h. 5.
[836] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 64, s. 610, h. 4.

vergi talebinde bulunabiliyordu. Bilindiği üzere Osmanlı toplumunda askerî sınıf vergi vermekle mükellef değildi.[837] Bu sınıftan ulufe ve tımar alan hizmetliler, saray halkı, ümera ve ulema vergi muafiyetine haiz zümrelerdi.[838] Yine kale muhafızlığında bulunan azebler de vergiden muaflardı.[839] Ancak muafiyet, keyfi vergi talebi için bir engel değildi. Bunun engel olmadığının bir örneğini Ruha'da görüyoruz. Günlük on beş akçe ulufe ile azeb olan Osman ve Ömer voyvodalarından şikâyetçi olmuşlardı. Çünkü voyvodaları raiyyet rüsûmu talebinde bulunmuştu. Halbuki bunlar askerî sınıftandı ve hiç kimsenin defterli reayası değildi. Raiyyet rüsûmu isminden de belli olduğu üzere raiyyetin ödemekle mükellef olduğu vergilerdi. Dolayısıyla askerî sınıf bu vergiyi ödemekle mükellef değildi.[840] Mükellef olmayan da taaddi ve rencide edilemezdi. Keza şikâyette de *rüsûm-ı raiyyet talebi ile taaddi ve rencide olunmak icab etmez* diye vurgulanmaktaydı. Bu vurgu oldukça önemliydi. Çünkü taaddi ve rencide kelimeleri zulme karşılık gelmekteydi. Nitekim keyfi ve kanunsuz vergi taleplerinde *rencide, taaddi, gadr ve zulüm* kelimeleri ekseriyetle kullanılmaktaydı.[841] Bu kelimeler keyfi ve kanunsuz vergi toplamanın bir zulüm olduğunu ve bu zulmü en fazla kamu hizmetlileri tarafından işlendiğini göstermekteydi.[842] Voyvodanın ve diğer kamu hizmetindeki görevlilerinin halktan kanunsuz ve keyfi vergi alması zulümdü. Zira devlet aygıtında görev yapan memurlar bu kurumun bir parçası olmadıkları gibi devletin devamlılığını sağlayan vergi gelirlerine de kişisel hırsları dahilinde müdahale edemezlerdi. Bu yüzden kişisel hırslarını sınırlandırmaları gerekirdi.[843] Ancak kişisel hırsını sınırlandıramayan voyvodanın bahanesi hazırdı. O bahanelerden biri s*izler*

[837] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600),* 19.bs., çev. Ruşen Sezer, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 73, 75; Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey,* ed. Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow, (ABD: Princeton University Press, 1964): 42-63; İlber Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", *Cogito,* 19, (1999): 77; 162.
[838] Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Belleten,* 23/92, (1959): 595; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi,* 199-210.
[839] İdris Bostan, "Azeb", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 312.
[840] İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", 595.
[841] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 103, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 64, s. 610, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 704, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 7, s. 161, h. 570; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118, s. 131, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 72, h. 322; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 86, h. 372; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 477, h. 2025; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 64, s. 610, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 30, h. 140; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 208, h. 891; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 43, s. 47, h. 195; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 78, s. 312, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 117, s. 724, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 136, s. 123, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 146, s. 308, h. 1041.
[842] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, 3.bs. (Ankara: Phoenix, 2007), 6.
[843] Berke Özenç, *Hukuk Devleti Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi,* 3.bs., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 151.

*benim zabiti olduğum karyelerin reayasısınız*dı. Ancak bu bahanenin asılsız olduğu mahkemede murafaa olduklarında ortaya çıkacaktı. Nitekim öyle de olmuştu. Adaletin mekânı mahkeme, adaletsiz yöneticilerin bahanelerini ve iddialarını gün yüzüne çıkarmıştı. Her iki tarafın yüzleşmesi neticesinde voyvoda, iddiasını ispatlayamamıştı. İddiasını ispatlayamayan voyvodanın böylece haksız olduğu belli olmuştu.[844]

Ancak voyvodalar bir türlü durmak bilmiyordu. Defterde raiyyet olmayanlardan dahi vergi talebinde bulunabiliyorlardı. Ruha'da Arslantaş karyesi sakinlerinden Gençoğlu Molla Mehmed ve Ahmed defterde raiyyet değillerdi. Raiyyetten kasıt bir köyde oturmak ve ziraat etmekti.[845] Fakat voyvodaları, kendi karyesi reayası olduklarını ve bundan dolayı vergi vermeleri gerektiğini söyleyerek maddî bir kazanç sağlamaya çalışmıştı. Söz konusu bu kazanç sağlama girişimi H. 1183/M. 1769 yılında şikâyete neden olmuştu.[846]

Adaletsiz yöneticilerin kanunsuz vergi talebi yalnızca Ruha'ya has bir durum değildi. Diyarbekir'de de, Ayntab'da da durum aynıydı. Diyarbekir'de Mardin voyvodası bunlardan biriydi. Bu voyvoda defterde raiyyet olarak kayıtlı olan ve bennak vergisi veren Ali'den, baş akçesi olunmak üzere ziyade vergi talep etmişti. Ziyade vergi talebi H. 1102/M. 1691 yılında şikâyet edilmesine neden olmuştu.[847]

Mardin voyvodasının baş akçesi adı altında ziyade vergisinden sonra H. 1107/M. 1696 yılında bu defa da tekâlîf-i şâkka talebinde bulunmuştu. Sincar kazasına tabi Cibal karyesinden Şeyh Abdülkadir Geylani'nin evladından Şeyh Abdülaziz,[848] oğlu ve zaviye reayasının şikâyetine nazaran bunlar üzerlerine düşen vergileri vermelerine rağmen Mardin voyvodası tekâlîf-i şâkka talebi ile rencide edilmişlerdi. Bu şikâyette voyvodanın ortaklarından biri ehl-i örftü. Voyvoda ile ehl-i örf birlikte hareket ederek vergi talebinde bulunmuşlardı. Bu talep karşısında mağdur olan taraf

[844] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 103, s. 51, h. 2.
[845] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,* 363.
[846] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 177, s. 19, h. 76.
[847] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 15, s. 75, h. 338.
[848] 1138 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Abdülkadir Geylani'nin 27 erkek çocuğundan biridir. Tasavvufî eğitimini aldıktan sonra Kudüs'te Haçlılara karşı savaşmıştır. Kudüs'ten sonra yaşadığı yer olan Bağdat'a geri dönmeyip Kuzey Irak'a yönelmiştir. Buradan da Sincar'a bağlı Cibal karyesine yerleşmiştir. Cibal karyesi Kadiriyye tarikatı için önemli bir yere sahiptir. Zira Kadiriyye tarikatının bu bölgedeki ilk merkezi olduğu söylenmektedir. Abdulcebbar Kavak, "Şeyh Ebûbekir Abdülaziz es-Sincârî (ö. 602/1205) ve Kâdiriyye Tarikatı'nın Kuzey Irak'taki Erken Dönem Faaliyetleri", *Akademik Bakış Dergisi,* 54, (2016): 149.

Divan'a giderek şikâyetçi olmuştu. Mahkeme bu tarz vergi ile alakalı şikâyetlerde ekseriyetle *rencide* olunmamasını istemişti.[849]

Mahkemenin *rencide ve taciz* edilmemesine yönelik uyarıları pek de dikkate alınmıyordu. İktidar ve iktidarın paydaşları güçlerini ve konumlarını kullanarak iş birliği yapıyorlardı. Bu defa Mardin voyvodasının işbirlikçisi Diyarbekir valisi olmuştu. H. 1076/M. 1665 yılında Habur sancakbeyi Hüseyin Uşşak'ın şikâyeti voyvoda ve valinin *gayr-i adeten* yaptırımlarını açığa çıkarmaktaydı. Bu adetten sayılmayan yaptırım, voyvoda ve valiye her sene at hediyesi idi. Böyle bir adet yoktu. Muhtemelen her iki taraf kendi aralarında böyle bir uygulamayı adet edinmişti. Fakat *gayr-i adeten* her sene verilen at hediyesine zaman içerisinde diğer hediyeler de eklenmişti. Adet haline gelmiş ve hediye kılığına sokulmuş suistimalde[850] ilk zamanlar yalnız at hediyesi iken zamanla kısrak ve koyun da eklenmişti. Sancakbeyinin verdiği hediyelere karşılık vali ve voyvoda da ona fazladan iş ve vergi yüklemişti. Kendi taraflarından uyarladıkları hediye ve vergi adeti şikâyete neden olmuştu.[851]

Farsça hediye anlamına gelen pişkeş de aynı şekilde şikâyete neden olan uygulamalardan biriydi.[852] Pişkeş çok eski zamanlardan beri padişahlara ve devlet adamlarına sunulan hediyeler anlamına gelmekteydi. Pişkeşin bu tanımı dışında bir diğer tanımı ise düzenli olmayan vergiydi. Bu vergi idareciler tarafından toplanmaktaydı. Bir vali veya voyvoda kendi nüfuzları altındaki halktan pişkeş adı altında vergi talebinde bulunabilmekteydi.[853] Pişkeş namı ile her karyeden vergi talebinde bulunan idarecilerden yine voyvodayı görmekteyiz. Diyarbekir'e bağlı Pertek, Sağman ve Mazgird voyvodaları H. 1117/M. 1705 yılında iki yüz atlı ve piyade ile kazalara gelip, pişkeş adı altında her köyden kırk elli vergi alıp, kendileri için de birer kise akçe almışlardı. Aldıkları akçeler ile hem kendileri hem de mahiyetlerindeki iki yüz kadar atlı ve piyadeyi düşünmeyi ihmal etmemişlerdi.[854] Diyarbekir'de voyvoda haricinde pişkeş namı ile akçe talebinde bulunanlar arasında mütesellim, vali

[849] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 361, h. 499.
[850] İnalcık, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adâletin Üstünlüğü", 160.
[851] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 86, h. 372.
[852] Filiz Kara, "Pîşkeş", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 294.
[853] Ahmet Nezihi Turan, "Bir Pîşkeş Defteri İçin", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 30, (2002): 60; Fatma Ünvay Açıkgöz, "Osmanlı Devleti'nde Pîşkeş (XVII. Yüzyıl)", *Turkish Studies*, 13/24, (2018): 297.
[854] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 43, s. 47, h. 195.

ve Eğil hâkimi yer almaktaydı. Halkın şikâyetlerine nazaran bu üç yönetici pişkeş bahanesi ile para alıp kendilerini perakende ve perişan etmişti. Ziyade para talebi, ziyade bir haksızlığa neden olmuştu.[855]

Ayntab'da ziyade haksızlık ve ziyade vergi talebinde bulunan kişi voyvoda olmuştu. Ayntab voyvodası tekâlîf-i şâkka veya pişkeş yerine mücerred ve bennak vergisi adı altında para talebinde bulunmuştu. Beylerbeyi karyesinde evli erkeklerin ödemekle mükellef olduğu bennak vergisi[856] ile bekar erkeklerin mükellef olduğu mücerred vergisini[857] voyvodalarına vermelerine rağmen voyvodaları kanaat etmemişti. Bu kanaat etmeme hali daha fazlasını almasına neden olmuştu.[858] Diyarbekir Çemişgezek kazası voyvodası da Ayntab'daki voyvoda gibi *resm-i bennak* talebinde bulunmuştu. İki voyvoda arasındaki fark birinin ziyade vergi talebi diğerinin ise kendi nüfuzu altında bulunmayan şahıslardan vergi talebinde bulunmasıydı. H. 1134/M. 1722 yılında Halil ve Ebubekir'in şikâyetine göre bunlar Çemişgezek kazası İzli karyesinin reayasıydı. Bu karyenin reayası olduklarından ötürü mükellef oldukları rüsûm-ı raiyyetlerini vermekteydiler. Ancak başka bir karyenin voyvodası *siz bu karyenin reayasınız* diyerek *resm-i bennak* talebinde bulunmuştu. Voyvodanın kendi nüfuzu altında bulunmayan şahıslardan vergi talep etmesi şikâyete neden olmuştu. [859]

Şikâyete neden olan bir diğer konu voyvoda ve diğer idarecilerin paydaşlığıydı. Çünkü bunlar H. 1137/M. 1725 yılında paydaşlık yaparak halktan *müft ve meccânen yem ve yemeklik ve koyun ve kuzu ve yağ ve bal ve arpa ve saman sair me'kûlâtlarını* almaktaydılar.[860] Söz konusu paydaşlar mîr-i mîrân, subaşı, mütesellim, voyvoda ve ehl-i örf taifesinden oluşmaktaydı. Bu kişiler Ayntab ahalisinin evlerine konup bedavadan yiyeceklerini ve ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Bedavadan karşılama olayı yalnızca Ayntab'da yaşanmıyordu. Diyarbekir Amid ve Çemişgezek'te de durum aynıydı. Sadece şikâyetin öznesi değişmekteydi. Onun ötesinde öznenin kanaat etmeme hali değişmiyordu.[861] Bu kanaatsizlik öyle bir hale getiriyordu ki vergiden

[855] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 203, h. 820; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 190, h. 2.
[856] Feridun Emecen, "Bennâk", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 458.
[857] Süleyman Uludağ, "Mücerred", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 446.
[858] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 478, h. 4.
[859] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 612, h. 1.
[860] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 162, h. 4.
[861] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 25, s. 54, h. 206; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 87, s. 577, h. 1.

muaf olan sınıfları dahi görmezden gelip, yok sayabiliyordu. Örneğin yeniçeriler askerî taifesinden olduklarından dolayı raiyyet rüsûmundan muaflardı. Bu muafiyetleri ancak askerî sıfatı kalktığı vakit son bulmaktaydı. Böyle bir durumda raiyyet rüsûmunu vermesi gerekmekteydi.[862]Ancak Ayntab'daki yeniçeri taifesinin böyle bir durumları bulunmamaktaydı. Yani hala askerî sıfatları devam etmekteydi. Hatta bunu teyit etmek için de İran, Tebriz ve Revan seferlerine iştirak ettiklerini şikâyetlerinde belirtmişlerdi. Fakat voyvodaları bu sınıftan olmalarına mukabil vergi talebinde bulunmuştu.[863] Bu talep karşısında yeniçeri taifesi voyvodalarından şikâyetçi olmuştu. Şunu da eklemek gerekir ki yeniçeri taifesi raiyyet rüsûmundan muaftı. Bu muafiyetleri avarız türü vergilerde geçerli değildi. Zaten avarız türü vergiler olağanüstü zamanlarda alındığından dolayı muafiyet sınırları daha kısıtlıydı. Kemal H. Karpat'ın sıra dışı olarak tanımladığı avarız vergisi, geçici bir önlem olarak koyulduğu halde kalıcı bir vergi haline gelmişti.[864]

Bu tür sıra dışı vergilerden biri imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferriyye idi.[865] XVII. yüzyılda olağanüstü dönemlerde alınmaya başlayan ve XVIII. yüzyılda düzenli bir vergi haline gelen imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyye acil durum vergisiydi. Savaş zamanlarında tek seferde toplanan imdâd-ı seferiyye ile barış yıllarında taksitler halinde toplanan imdâd-ı hazariyye düzenli bir vergi haline dönüşerek halktan tarh edilmeye başlanmıştı.[866] Vergilerin düzenli bir hale dönüşmesi, düzenli şekilde verileceği veya toplanacağı anlamına gelmiyordu. Nitekim öyle de olmuştu. H. 1142/M. 1730'da Ayntab'da yeniçeri taifesinden Mehmed ile amcası oğulları Bektaş ve Musa, hisselerine düşen imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyyeyi vermelerine

[862] İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", 595; Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi,* 596.
[863] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 126, s. 4, h. 2.
[864] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi,* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 99.
[865] Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV),* 5.bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 46; Halil Sahillioğlu, "Avârız", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 109.
[866] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih),* (İstanbul. Alan Yayıncılık, 1986), 54, 55; Mehmet Demirtaş, "Osmanlı Maliye Teşkilatı", *Osmanlı Teşkilat Tarihi,* 5.bs., ed. Tufan Gündüz, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 246; Fadimana Fidan, "İmdâd-ı Seferiyye Vergisinin Uygulamasında Ortaya Çıkan Sorunlar: 1731 Osmanlı-Safevi Savaşı Örneğinde", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 25, (2020): 270, 271; Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiyye", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 221; Süleyman Polat, "Osmanlı Devleti'nde Tekâlif-i İmdâdiye Vergisine İlginç Bir Örnek: H. 1044/M. 1634 Yılında Uygulanan Bedel-i Yapağı Vergisi", *Belleten,* 78/281, (2014): 125; Kamil Çolak, "İnebahtı Muhafızlarının 1797 Tarihli İmdâd-ı Hazariyye Gelirleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 20, (2009): 49.

rağmen yine voyvoda ve ehl-i örf taifesinin gazabına uğramışlardı. Bu iş birlikçiler yeniçeri taifesini tekâlîf-i şâkka mutalebesi ile *rencide ve remide ile perakende ve perişan* etmişlerdi. Yeniçerileri rencide eden ve ürküten iş birlikçiler aynı zamanda onları dağıtıp, perişan hale getirmişlerdi. Yeniçeriler bu hallerini Divan'a ileterek kanun üzere hakkın yerine getirilmesini istemişlerdi.[867]

Voyvodanın faili olduğu bir diğer haksız vergi türü öşür idi. İslam'a ait bir vergi türü olan öşür,[868] zirai ürünlerden 1/10 nispetinde alınmaktaydı.[869] Ancak bu nispet ürünün cinsine ve toprağın verimliliğine bağlı olarak 1/8, 1/3 veya 1/2 arasında değişmekteydi.[870] Voyvoda belirlenen nispette herhangi bir haksızlık yapmamıştı. Fakat sorun belirlenen nispette değildi. Asıl büyük sorun vergi veren mükelleften tekrardan vergi talep edilmesi ve bu vergiye ekstra vergiler eklenmesiydi. Diyarbekir Harput sancağında Gölcük-i Ulya ve Gölcük-i Sufla nahiyesinde saray için av yetiştiren çakırcılar[871] öşür vergisini amirleri çakırcıbaşına[872] vermelerine rağmen voyvodaları Burhan Ağa, öşürlerini ve bunun yanı sıra yetmiş bir kuruş cerimelerini almıştı. Cerime belli suçları işleyen kişilerden, suçlarının çeşidine göre alınan bir para cezasıydı.[873] Hangi suçlara cerime takdir edildiği ve öngörülen para miktarı Osmanlı Kanunnâmeleri'nde belirtilmişti.[874] Fakat şikâyete göre ortada bir suç da yoktu. Yani

[867] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 126, s. 82, h. 4.
[868] Bakara Suresi'nin 2/267. ayetinde "Ey iman edenler! Kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardıklarımızın iyilerinden verin" buyurmuştur. Yine En'am Suresi'nin 6/141. ayetinde öşür şu şekilde ifade edilmiştir "hasat günü de hakkını verin".
[869] Baykal Başdemir, *Osmanlı Vergi Sisteminde Öşür,* (Adana: Karahan Kitabevi, 2015), 43; Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 97; Şevket Topal, vd., "İslâm Hukukunda Öşür ve Delilleri", *Kocaeli İlahiyat Dergisi,* 3/1, (2019): 7; Doğan Şenyüz, "Aşar'ın Vergi Tekniği Yönünden Değerlendirilmesi", *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi,* 4/1, (1985): 69.
[870] İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,* 3.bs., (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 134; Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908),* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015), 39.
[871] Abdülkadir Özcan, "Çakırcıbaşı", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 189; Mehmet İnbaşı, vd., "Osmanlı Devleti'nde Avcı Kuşu Yetiştiriciliği/ Bâzdârânlık (Batı Anadolu Örneği)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD),* 7/19, (2020): 657; Mustafa Alkan, vd., "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Akademik Bakış Dergisi,* 9/17, (2015): 25;
[872] Mustafa Nuri Türkmen, *Osmanlı'da Av Kültürü,* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013), 26.
[873] Nezif Cıkay, "Osmanlı'da Cerime Uygulaması ve İstismarı", *MECMUA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 6/12, (2021): 272; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri,* Cilt: 1, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 106.
[874] Örneğin I Ahmed, Fatih Sultan Mehmed, II. Beyazid, II. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman Kanunnâmesi'nde cerime suçları ve şartlarına yer verilmiştir. Bkz., Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri,* Cilt: 3, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1991), 88-90; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri,* Cilt: 9, (İstanbul: Osmanlı

Burhan Ağa'nın ne cerime ne de öşür almasını gerektirecek bir durum da yok gibiydi. Olayın tam netlik kazanması ve argümanların çürütülmesi için mahkeme resmî kayıtlar üzerinden araştırma yapılmasını istemişti.[875]

4.1.1. Keyfi Vergi Talebi Karşısında Defterler

Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de keyfi ve kanunsuz vergi talebinde bulunan gerek Burhan Ağa gibi voyvodaların gerekse de tüm idareci ve reayanın, argümanlarını çürütecek defterler bulunmaktaydı. Bunlar *Defterhâne-i 'Amire'de mahfûz olan Defter-i İcmâl ve Mufassala*[876] *ile Divân-ı Hümâyûn'da mahfûz olan Kuyûd-ı Ahkâm*[877] ve *Defter-i Evkâf*'tı.[878] Mahkeme gelen şikâyetler doğrultusunda bu defterlere bakarak yerel yöneticilere atıfta bulunmuştur. Bu defterler vergiyle ilgili şikâyetleri çözüme kavuşturan kaynaklardı. Divan'a gelen şikâyetler sonrası bu defterlere bakılır ve sonrasında karar verilirdi.

Vergiyi tespit edebilmek için yapılan tahrir sonrasında icmal ve mufassala gibi defterler tertip edilmekteydi. Bu defterlerde yerel vergi mevzuatına dair gelirlerden, giderlere, mükelleflerden, tahsilatlara ve vergi muafiyetine kadar her türlü bilgiler kaydedilmekteydi. Dolayısıyla genel çerçevede bu bilgiler Osmanlı'nın yönetim açısından ahenk ve gücünün barometresiydi.[879]

İcmal ve Mufassala Defterleri, Divan-ı Hümayun'un hakkın belirlenmesi noktasında baş vurduğu resmî belgelerdi. Tahrir sonucunda oluşturulan bu defterler Defterhânede ve Divan-ı Hümayun'da mahfuz olup keyfi vergi talepleri karşısında hakkı belirlemek ve haksızın karşısında haklıya hakkını vermek için başvurulan kaynaklar arasında yer almaktaydı. Söz konusu bu defterler vergiye kanaat etmeyen vali, voyvoda veya zabitin tüm fiiliyatını ortaya koymaktaydı. Pişkeş namı ile akçe

---

Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996), 494-503; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri,* Cilt: 7, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), 649-650.

[875] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 303, h. 3.

[876] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 347, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 478, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 64, s. 608, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 190, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 612, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 212, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 78, s. 312, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 136, s. 232, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 353, h. 3.

[877] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 133, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 309, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 5, h. 2.

[878] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 64, s. 608, h. 3.

[879] Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 427; Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk (Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660),* 53, 110; Feridun M. Emecen, "Mufassaldan İcmale", *Osmanlı Araştırmaları,* 16, (1996): 41

talebinde bulunan vali ve mütesellimin,[880] bir karyenin reayası olmamasına rağmen raiyyet rüsûmu talebinde bulunan voyvodanın[881] yahut vergiyi vermelerine rağmen kanaat etmeyip tekrar vergi talebinde bulunan zabitlerin tüm haksızlığı bu defterler ile ortaya çıkmaktaydı.[882]

Ayntab'da kanaat etmeyen zabitin haksızlığı bu defterlere bakıldıktan sonra belirlenmişti. Hacı Mustafa'nın şikâyetine göre Ayntab'da Başkendi karyesi ve Dülük Baba Zaviyesi Vakfı'nın rüsûm-ı örfiyesi havâss-ı hümâyun mülhakatındaydı. Yani Padişah hassı mülhakatında olmasından dolayı bu karyeden ziraat eyledikleri ürünlerden hasıl olan mahsulâtın vergileri padişah hassının gelirlerini oluşturmaktaydı.[883] Başkendi karyesi reayası üzerine düşen vergileri zabitlerine vermekte ve has gelirlerinde bir sorun yaşanmamaktaydı. Fakat zabitin kanaat etmemesi sorunun yaşanmasına sebebiyet vermişti. Vergiye kanaat etmeyen zabit *kanun ve defterden ziyade talebiyle rencide* eylemişti. Bunun üzerine Hacı Mustafa rencide hallerini bir arzuhal ile Divan'a iletmişti. Artık haksızlığın failinin belirlenmesine sıra gelmişti. Divan H. 1127/M. 1715 yılındaki bu şikâyet üzerine *Defterhâne-i Amire'de mahfûz olan Defter-i İcmâl ve Defter-i Evkaf'a müracaat* etmişti. Bu müracaat sonucunda karye ve zaviyenin rüsûm-ı örfiyyesinin havâss-ı hümâyun mülhakatında kayıtlı olduğu ortaya çıkmıştı.[884]

Diyarbekir'de haksızlığı ortaya çıkan kişi yine zabit olmuştu. H. 1131/M. 1719 yılında Çermik nahiyesinde Seyrek Kürd diğer adıyla Hacı Osman karyesinden Molla Ebubekir ve Mustafa bin Halil Divan'a gelerek zabitlerinden şikâyetçi olmuşlardı. Şikâyetçi olmalarına sebep olan konu vergiden muaf olmalarıydı. Ortada bir çiftlik vergisi mevzusu bulunmaktaydı. Bilindiği üzere çiftlik,[885] bir çift öküz ile sürülebilecek büyüklükte ziraat yapılan araziye denilmektedir.[886] Bir çiftçi, çiftlik

[880] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 190, h. 2.
[881] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 612, h. 1.
[882] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 347, h. 2.
[883] Cengiz Orhonlu vd., "Has", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 268.
[884] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 64, s. 608, h. 3.
[885] Çiftliklerin oluşumu hakkında değerlendirmeler için bkz., Sophia Laiou, "Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thsesaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries", *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Towards a Social and Economiz History,* ed. Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis and Sophia Laiou, (USA: Gorgias Press, 2010), 255-278.
[886] Halil İnalcık, "Çiftlik", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 313; Metin M. Coşgel, "Taxes, Efficiency and Redistribution: Discriminatory Taxation of Villages in Ottoman Palestine, Southern Syria and Transjordan in the Sixteen Century:", *Explorations in Economic History,* 43, (2006): 338.

miktarına göre vergi ödemekle mükellefti. Eğer çiftçinin elindeki toprak bir çiftlik miktarının yarı ise o zaman nim çift yani yarım çift ödemesi gerekmekteydi.[887] Ebubekir ve Halil'in ellerindeki çiftlikte nim çift idi. Bu çiftlik ceddi Molla Halil'in tasarrufunda olup öşür vergisinden muaf tutulmuştu. Fakat karye zabiti, muafiyet kaydını göz ardı ederek öşür vergisi talebi ile taaddi ve rencide etmişti. Ebubekir ve Halil, çiftliğin tasarrufunda söz sahibi olduklarından dolayı zabiti şikâyet etmişlerdi. Artık zabitin vergi talebinde haklı veya haksız olduğunu tetkik etmek gerekiyordu. Nitekim mahkeme Mufassal Defteri'ne bakarak çiftliğin öşür vergisinden muaf olduğunu ve buna göre işlem yapılmasını istemişti.[888]

Yine Diyarbekir'de vergiden muaf olma mevzusu Amid sancağında Mardin nahiyesindeki Şeyh Zoli[889] karyesinde yaşanmıştı.[890] Şeyh Zoli karyesinde oturanlar *âyende ve revendeye hizmet edip ta'am verip mahall-i mezburu şen ve âbâdan*[891] etmelerinden dolayı muaf kaydolmuşlardı. 71 neferin görevi; Şeyh Zoli karyesini muhafaza etmek, gelen gidenlere hizmet edip onların ihtiyaçlarını görmeleri ve bulundukları yerleri şenlendirmeleri idi. Tüm bu hizmetleri karşılığında ise tekâliften muaf olmaktaydılar.[892] Ancak muaf olma durumları müdahale ile karşılaşmayacakları manasına gelmemekteydi. Müdahaleyi gerçekleştirenler senedi ve defteri yok sayarak fuzuli zapt edebilmekteydi. Böyle bir zapt durumunda mahkeme *Ruznamçe-i hümayun ve Defter-i İcmal ve Mufassal'a* müracaat ederek müdahaleyi önlemeye çalışmıştır.

Diyarbekir Amid'deki gayrimüslim çiftçiler, ödemekle mükellef olduğu çift resmine benzer bir vergi türü olan *ispence*[893] ile *kışlakçıyan* vergisinden dolayı

---

[887] Feridun Emecen, "Çift Resmi", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 309.
[888] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 78, s. 312, h. 1.
[889] Şeyh Zoli zaviyesi bugün hala mevcut olup içerisinde Musa el-Zoli, İsa, Ömer, Davud, Mehmed Said, İsmail, Hasan, Yusuf ve Mehmed isimli dokuz şeyhin kabirleri bu zaviyede bulunmaktadır. Şeyh Musa el-Zoli H.470/M. 1077-78 yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* 72; Nejat Göyünç, "Evliya Çelebi'nin Mardin ve Yöresi Hakkında Yazdıkları", *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 4, (1988): 225.
[890] BOA, A.{DVNS. AHK. DB. d., 1, s. 9, h .2.
[891] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118, s. 48, h. 2.
[892] BOA, C. EV., 522/26354; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118, s. 48, h. 2; Arzu Şahin, "1806-1840 (H. 1221-1256) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 23/2, (2013): 282.
[893] Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 45; Halil İnalcık, "İspence", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 177; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten,* 55/213, (1991): 386.

şikâyetçi olmuşlardı. *Resm-i kışlakçıyan* ya da kışlakçıyan vergisi, kışlamak üzere bir yere gelen ve ziraat ile uğraşmayan reayadan alınmaktaydı.[894] Zimmi taifesi hem ispence hem de kışlakçıyan vergisini valilerine vermekteydi. Yani zimmi taifesinin problemi vergiyi ödemek değil, vergiyi ödemeye razı olmalarına rağmen defterden ve kanundan ziyade vergi alınmasıydı. Ziyade vergi talebiyle zimmi taifesine haksızlık yapanlar Diyarbekir valileriydi. Zimmi taifesi bu haksızlık üzerine H. 1129/M. 1717 yılında Divan'a giderek şikâyetçi olmuşlardı. Divan ise zimmi taifesinin şikâyeti sonrasında İcmal ve Mufassal Defterleri'ne başvurmuştu. Bu başvuru sonrası yerel yöneticilere atıf yaparak kanundan ve defterden ziyade vergi alınmamasını istemişti.[895]

4.1.2. Ayntab'da Maraş Valilerinin İdarî Söz Sahipliklerini Keyfi Vergi Mutalebesine Dönüştürmeleri

Divan-ı Hümayun sürekli olarak yerel yöneticilere atıflar yaparak ziyade vergi alınmaması için ikazda bulunmuştu. Merkezin gözü yerelin üzerindeydi. Ancak yerelin keyfiliği, ne ikazı ne de merkezi dinlemiyordu. Bu dinlemeyenlerden biri Maraş valileriydi. Ayntab'ın bir dönem Maraş'a bağlı olmasından dolayı eyalet yöneticileri idarî alanda burada söz sahibiydiler. Bu söz sahipliği keyfi vergi talebi ile haksızlık yapmalarını ya da halkı perakende ve perişan etmelerini gerektirmiyordu. Fakat Ayntab ahalisinin H. 1134/M. 1722 yılındaki şikâyetine göre, imdâd-ı hazariyye vergilerini valilerine verip, tekâlîf-i şâkka talebi ile rencide edilmemeleri gerekirken Maraş valileri tarafından rencide edilmişlerdi. Valilerin bu defaki bahaneleri *kaftan baha, zahire baha, devriyye ve mübaşiriyye* idi. İmdâd-ı hazariyye dışında kıyafet tedariki, iaşe tarhı, teftiş gezisi ve ekstra topladıkları harçlar ile vergi mutalebesinde bulunan valiler, halkı zor durumda bırakmışlardı.[896]

---

[894] Ünal Taşkın, "1540 (H. 947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili", *Turkish Studies*, 2/2, (2007): 640; İbrahim Yılmazçelik, "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tahrir Defteri'ne Göre)", *Osmanlı Araştırmaları,* 16, (1996): 130; M. Mahfuz Söylemez vd., *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakcur Livası Nüfus ve İskân,* 2.bs., (Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 49.

[895] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 212, h. 4.

[896] Tayfun Ulaş, "Osmanlı Maliyesinde İmdâdiyye Vergilerinin Ortaya Çıkışı", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi,* ed. Arif Bilgin, Burhan Çağlar, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 65; Mehmet Beşirli, "Tokat Voyvodalığı (1774-1842)", *Belleten,* 69/254, (2005): 186; Yücel Özkaya, "XVIII İnci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten,* 38/151, (1974): 473; Avdo Suçeska, "Bosna Eyâleti'nde Tekâlif-i Şakka", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* 12, (1982): 758; Tabakoğlu, "Tekâlîf", 337.

Halkın validen çektiği yetmezmiş gibi Haleb ve Maraş valileri Ayntab bizim eyaletimiz dahilindedir diyerek kendi taraflarından mübaşir gönderip, üstüne bir de mübaşir zulüm ve taaddi etmişti. Evet dedikleri doğruydu. Ayntab Maraş Beylerbeyliği'nin idaresi altındaydı ve Maraş valisi vergi tahsil edebilmekteydi.[897] Ancak bu kendilerinin veya gönderdikleri mübaşirlerin keyfi vergi ve hareketleri ile halkı zor durumda bırakma yetkisini vermiyordu. Halkı bu zor durumdan kurtaran Kuyûd-ı Ahkâm olmuştu.[898] Mahkeme bu defterlere bakarak valilerin imdâd-ı hazariyye dışında kaftan baha, zahire baha, devriyye ve mübaşiriyye adında yok yere ziyade şekilde vergi aldıklarını tespit etmişti. Valilerin ziyade vergi talebiyle haksızlıkları ortaya çıkmıştı. Halbuki halk senede üç bin kuruş olan imdâd-ı hazariyyelerini iki taksit şeklinde vermişlerdi. Ancak valiler kanaat etmemişti. Yine bir tatminsizlik söz konusuydu. Bu tatminsizlik boyutu ne verilen vergileri ne de verilen emirleri dinlemiyordu. Reisülküttap Mehmed ve Başdefterdar İbrahim tarafından bir ilam verilmişti. Mahkeme verilen ilamlar ile hakkın geri verilmesini istemişti.[899]

Ahalinin perişan hale düşmesini önlemek için yerel yöneticilerin bu gibi bahaneler ile vergi almasını yasaklamak gerekmekteydi. Nitekim Koçi Bey *beylerbeylerinin, sancakbeylerinin sayıma karışmalarını reayadan kaftan bahası, selamiye, nal bahası adıyla akçe almalarının* yasak edilmesi gerektiğini belirtmektedir.[900] Koçi Bey'in bu konudaki düşüncesi doğru bir düşünceydi. Zira yasaklanmadığı sürece halkın perişanlığı ve yöneticilerin keyfi hareketleri devam edecekti. Ayntab'da H. 1134/M. 1722 yılında yaşanan bu olaydan iki yıl sonra halkın yine aynı sebepten şikâyetçi olması bu durumun devam ettiğinin göstergesi olmuştu. H. 1136/M. 1724 yılında Ayntab naibi Abdülfettah Hüseyin'in şikâyetine göre Maraş valileri senede iki taksit ile imdâd-ı hazariyyelerini alıp bundan başka davalar için gönderilen mübaşirler adına hak talebinde bulunmuştu. Maraş valileri bunun haricinde

[897] Serhat Kuzucu, "XVIII. Yüzyıl İlk Yarısında Antep'te Avârız Vergisinin Uygulanışı (Şeri'yye Sicillerine Göre)", *Gaziantep University Journal of Social Sciences,* 15/1, (2016): 107; Hüseyin Çınar, *18. Yüzyıl İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu,* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 75.
[898] Osmanlı Devleti'nde maliyeye ait hükümlerin toplandığı defterlerdir. Halil Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 551.
[899] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 133, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 92, s. 240, h. 1.
[900] Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,* sad. Zuhuri Danışman, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 101.

Ayntab'a varıp on gün duraklayıp meccanen üç bin kuruş ve iki bin kuruşluk zahire almıştı. Bedavadan para ve zahire kazancı ile Maraş'a dönen valiler bu defa müsevvidan adı altında mübaşirleri Ayntab'a göndermişlerdi. Müsvedde kaleme alan ve kâtip[901] anlamına gelen müsevvid,[902] görevi haricine çıkarak valiler tarafından zulme yönlendirilmişlerdi. Zulmün aracıları da halktan beş bin kuruş almıştı. Bir senede imdâd-ı hazariyeyi meccanen alan valiler bundan gayri fukaradan altı bin kuruş almıştı. Halk, valilerin ve müsevvidin tecrim ve tacizlerinin kifayetsizliği sonucunda artık perakende ve perişan olmuştu. Naip, şehrin ileri gelenleri ve ahalinin şikâyeti neticesinden mahkeme diğer davalara göre daha sert ve kesin bir karar almıştı. Bu karar Maraş valilerinin Ayntab ahalisine mezalim eylediği duyulur ise hakkında gelinmesi ve ona göre hareket edilmesiydi.[903]

Mahkemenin bu sert ve kesin kararı sonrasında akıllara şu soru gelmektedir; Maraş valileri bu karara riayet edip, uymuşlar mıydı? Ayntab ahalisinin şikâyetleri doğrultusunda bu soruya cevap verecek olursak hayır, riayet etmemişlerdi. Çünkü H. 1137/M. 1725 yılında yine Ayntab ahalisinin şikâyetine göre imdâd-ı hazariyyelerini vermelerine rağmen Maraş beylerbeyleri[904] tarafından *kaftan baha, devriyye ve mübaşiriyye vesair bunun emsali bir takım mezalim ile* rencide edilmişlerdi. Halkın bu adlar altında akçelerini alan beylerbeyinin dışında Rakka ve Haleb valileri müsevvidan vasıtası ile zulümlerini gerçekleştirmişlerdi. Otuz kırk kadar atlı ile gelip halktan ikişer ve üçer yüz kuruşlarını cerime adıyla almalarına rağmen ahvalleri Maraş ve Haleb mutasarrıfları tarafından ne ihzar edilmiş ne de mübaşir tayin edilmişti. Böyle bir halde olayın iç yüzü de ortaya çıkmamıştı. Fakat Ayntab ahalisinin şikâyetlerini iletmeleri sonucunda Divan-ı Hümayun hemen tetkik yapmaya başlamıştı. Tetkikin ilk adımı Kuyûd-ı Ahkâm'a müracaat etmek olmuştu. Burada yer alan bilgilere nazaran Ayntab ahalisinin senede üç bin kuruş imdâd-ı hazariyyelerini iki taksit şeklinde verdiklerini

[901] H. 1143/M. 1730 senesinde Ayntab Mahkemesi'ndeki kâtiple ilgili bir şikâyet bulunmaktadır. Ahalinin şikâyetine nazaran kâtip, ehl-i örf taifesi ile bir olup *fukarayı taciz ve taaddi* etmişti. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 129, s. 57, h. 3.
[902] Abdullah Rüştü Kişi, "Meşîhat'ten İstanbul Müftülüğü'ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi,* 24, (2015): 64; Erhan Afyoncu vd., "Kâtip", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 54.
[903] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 101, s. 148, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 103, s. 13, h. 2.
[904] Şikâyette beylerbeyi yazıldığından dolayı vali kelimesi değil beylerbeyi kelimesi tercih edilmiştir.

ancak Maraş mutasarrıflarının *kanaat etmeyip zahire baha ve mübaşiriyye ve bilâ emr-i şerif illet-i bahane ile* zülüm ettikleri tespit edilmişti.[905]

Mezalimlerin ortaya çıkarılması veya haklarından gelinmesi hususunda uyarılarda bulunulmuş olması yeterli gelmiyordu. Zira Maraş valileri ve bunların gönderdikleri mübaşirlerin türlü bahaneler ile Ayntab ahalisine yüklemiş oldukları angaryalara dair şikâyetler uzun bir süre tekerrür etmişti. H. 1134/M 1722 yılından beri ağırlıklı olarak Maraş valilerinden şikâyetçi olan Ayntab ahalisi H. 1141/M. 1729 yılında da Rakka, Haleb ve Maraş valileri tarafından gönderilen mübaşirlerden şikâyetçi olmuştu. Mübaşiriyye adıyla halktan akçe alan ve zor durumda bırakan mübaşirler verilen ilama rağmen keyfi hareketlerine devam etmişlerdi. Süreklilik arz eden davranışlarından ötürü mahkeme, ihzar edilmelerini istemişti.[906]

4.1.3. Ayntab Naibinin Rüşvet Hastalığı

H. 1134/M. 1722 yılından H. 1141/M. 1729 yılına kadar Maraş valileri ve mübaşirlerden şikâyetçi olan Ayntab ahalisinin H. 1144/ M. 1732 yılında bu defa da kendi naiplerinden şikâyetçi oldukları görülmektedir. Şikâyete göre Ayntab naibi ve hala Maraş'ta sakin Ahmed Seyyid, kanundan ziyade akçelerini almıştı. Fakat naip aldığı akçeler ile yetinmemiş ve adeta şart koşmuştu. Öyle ki imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyye vergilerini kendisi için almadıkça tevzi ettirmeyecekti. Naibin akçe alması bununla da bitmemişti. Çünkü naip mahkemeyi dahi kendi çıkarları doğrultusunda manipüle etmişti.[907] Halbuki naip hukukî süreçlerin merkezî aktörü sayılan kadının[908] yardımcısıydı. Dolayısıyla naip de hukukî süreçlerin merkezî yöneticisi sayılabilmekteydi. Ayntab'da naibin bu manipülasyon yöntemi Diyarbekir'deki naip ile benzeşmekteydi. Keza Diyarbekir'deki naip eşkıya ile iş birliği yaparak mahkemeyi kendi lehine kullanmıştı. Bu durum Boğaç Ergene'nin vurguladığı gibi yerel mahkemenin dış etkilere karşı açık olduğunu göstermekteydi.[909]

[905] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 309, h. 1.
[906] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 117, s. 724, h. 1.
[907] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 136, s. 123, h. 2.
[908] Yavuz Aykan, *Rendre la justice à Amid: Procédures, acteurs et doctrines dans le contexte Ottoman du XVIIIéme siécle,* (Leiden: Brill, 2016), 160.
[909] Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744)*, 124.

Yine Ayntab'da haksız kazanç elde etmek uğruna görevini kötüye kullanan naibin de bir suç işlediği görülmektedir.[910] Bu suçun adı rüşvetti ve rüşvet genellikle kamu hizmetlileri tarafından işlenmekteydi.[911] H. 1145/M. 1732 yılındaki bu suçun faili naip Osman Efendi'ydi. *Naiplikten ziyade mürteşi*[912] *ve tamahkâr* biri olarak tanımlanan Osman Efendi, ahalinin her birinden kırk ile yüz kuruş arasında para alıp, evlerini basmıştı. Bu baskında evdeki eşyaları yağmalayan rüşvetçi naip, bunun emsali zulmetmişti. Osman Efendi'nin zulmünün nihayeti yoktu. Çünkü ehl-i örf taifesi dahi tüm bu yaşanılanlara göz yummaktaydı. Hal böyle olunca zulüm de nihayeti olmayan bir raddeye varmıştı. Şehir yöneticilerinin zulmü görmezden gelmesi üzerine ahali şikâyetini Divan'a iletmişti.[913]

Ayntab naibi Osman Efendi ile aynı isim ve suç benzerliğinin bir yansımasını Diyarbekir'de görmekteyiz. Çermik mutasarrıfı Osman Bey, türlü bahaneler ile ahalinin akçelerini almıştı. İsimleri haricinde Osman Bey'i, Ayntab'daki Osman Efendi ile suçlarını benzer kılan husus rüşvet almaları olmuştu. Fakat Çermik'teki Osman Bey'in rüşvet konusu daha zalimâneydi. Şikâyette de zalim biri olduğu belirtilmekteydi. Bakire kızları rüşvet aldığı kimselere zorla nikahlayan Osman Bey'in zalimliği kendini böylece belli ettirmişti. Rüşvetin bedeli ödenmişti ancak bu bedeli suçun faili değil, ahalinin kızları ödemişti.[914]

Ayntab'da ise Zuamadan Halil, katlettiği kadınla ilgili davanın görüldüğü yerel mahkemede kadıya rüşvet vermişti.[915] Ruha'da da iki hasım davalı arasında haksız taraftan rüşvet alınmasının bedelini haklı taraf ödemişti.[916] Yerel mahkemelerin dış etkenlere karşı bu derece hassas olması, haksızlık karşısında haklının sesinin rüşvet ve baskı yolu ile kısılmasına neden olmuştu. Fakat haksızlık karşısında kısılmak zorunda bırakılan haklının sesi Divan'a ilettiği şikâyetle gür bir şekilde yankılanmıştı. Üç şehirde de görüldüğü gibi kadı, naip, mutasarrıf ve diğer birçok yönetici, yereldeki

[910] Gür, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi,* 56.
[911] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet,* 3.bs., (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005), 11.
[912] Rüşvet alan kişiye mürteşi denir. Saffet Köse, "Rüşvet", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 303; Saffet Köse, "İslam Hukukuna Göre Rüşvet Suçu ve Cezası", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 11, (2008): 151; Kaan Kocaman, *XVII. Yüzyıl'da Osmanlı Devletinde Rüşvet,* (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 22.
[913] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 139, h. 2.
[914] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 666, h. 2848.
[915] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 554, h. 2443.
[916] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 77, s. 10, h. 3.

şikâyet kanallarını rüşvet ve zulüm kaynağı haline getirmişlerdi. Yerel mahkemeleri zulüm ve baskının rüşvet eliyle sürdürüldüğü bir kuruma dönüştürenlerin gayesi suçlarını hasır altı etmekti.[917] Halbuki rüşvet almak da vermek de bir suçtu ve zulmün ekserisi rüşvetten kaynaklanmaktaydı. Konuyla ilgili Defterdar Sarı Mehmet Paşa şunları kaleme almıştır:

Ekseri zulmün irtişadandır.

Yîr komaz adl ile bir işe dahi.

Le'an Allahü dedi Peygamber

Can-ı raşiye mürteşiye dahi.

Rüşvet ile ilgili bu dörtlüğü kaleme alan Defterdar Sarı Mehmet Paşa, bütün kötü adetlerin ve zulümlerin başlangıcının rüşvet olduğunu belirtmektedir.[918] Hakkı boşa çıkarmak ve haksızı haklı göstermek için alınan rüşvet zulmün ve zorbalığın başlangıcıydı. Rüşveti tereddüt etmeden alanlar da ve verenler de zulmetmişlerdi.[919] Rüşvetten uzak duramayan, kendi nefisini ve hizmetinde çalışanları zapturapt altına alamayan idareciler, içlerinden geçen zengin olma meyline yenik düşmüşe benziyorlardı.[920]

Diyarbekir'de de Ayntab'da da bu örnekler üzerinden görüldüğü gibi mahkeme dış etkilere açıktı ve adaleti temsil etme görevini üstlenenler mahkemeyi manipüle edebiliyorlardı. Ayntab'da naip kendi çıkarları doğrultusunda mahkemede haksız taraftan rüşvet alıp o tarafı himaye edebiliyordu.[921] Çünkü para haksız tarafı himaye edebildiği gibi el altından bazı görevlileri ki bu naip dahil olmak üzere iş birliğini sağlayabiliyordu. Naip rüşvet yoluyla haksız tarafı himaye ederek davayı onun lehine çevirmişti.[922]

---

[917] Akçam, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, 96, 97.
[918] Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, 44, 48.
[919] Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk*, çev. Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007), 86.
[920] Gelibolulu Mustafa Ali, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtîn*, 154.
[921] Ahali da'va ile mahkemeye vardıkda nâhak olan taraftan ahz u rüşvet ve ol tarafı himaye (…) BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 136, s. 123, h. 2.
[922] Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, çev. Mehmet Emin Baş, (İstanbul: Küre Yayınları, 2008), 150, 158.

Naibin kararı adeta bir mezat gibiydi. Bu mezatta ise kimin daha fazla rüşvet verdiği önemliydi. Rüşveti veren taraf davayı artık lehine çevirebiliyordu. Rüşvet haklıyı haksız, haksızı da haklı yapabiliyordu. Konuyla ilgili XVIII. yüzyıl tanığı Yusuf Nâbî,[923] Hayriyye adlı eserinde bu durumu şu şekilde kaleme almıştır:

Hükm-i hak olmayıcak bâtıldur

Siyyemâ ekser-i erbâb-ı kazâ

İtmez ahkâm-ı Hudâ'yı icrâ

Hükmden evvel ider hükmi mezâd

Ol alur kangısı eylerse ziyâd

O tehî-dest ki rişvet virmez

Kâdı da'vâcıya fursat virmez.[924]

Nabi'nin dönemin kadısı üzerinden anlattığı bu durum kadının yardımcısı naibe de sıçramıştı. Çünkü rüşvet bir hastalık gibiydi ve bu hastalığın ilacı yoktu. Bu müşkül hastalığa karşı en iyi yöntem iyi düşünüp, kendini perhiz etmekti. Ne kadar perhiz edilir ve çekinilirse o derece hastalık uzak dururdu.[925] Fakat rüşvet hastalığı naipten uzak durmamıştı. Zira naip hem vergi yoluyla hem de rüşvet yoluyla kendi zenginliğini arttırmanın düşüncesine kapılmıştı. Bu düşünce onu bu hastalıktan uzak durmasını engellemişti. Naibin bu düşüncelerinin ve hareketlerinin altında ezilen ahali olmuştu. Naibin zulmünün ve haksızlığının bir sonu yoktu. Ahali artık nihayetsiz zulme son vermek için şikâyetçi olmuştu. Mahkeme ise bu şikâyet üzerine mahalline

[923] Yûsuf Nâbî (1642/1712) divan edebiyatının önemli şairlerinden biridir. Asıl adı Yusuf olup Nâbî mahlasıyla tanınmıştır. Urfa'da doğmuş, çocukluk ve gençlik yıllarını bu şehirde geçirmiştir. Urfa'da bulunduğu süre zarfında iyi bir eğitim almış, 1666 yılında ise İstanbul'a gitmiştir. Nâbî, farklı zaman ve mekanlarda altı manzum, dört mensur eser yayınlamıştır. Hayriyye adlı eseri manzum eserlerinden biridir. Abdülkadir Karahan, "Nâbî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 258-260; Yûsuf Nâbî, *Münşeât-ı Nâbî,* haz. Adnan Oktay, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 27; Mehmet Kurtoğlu, *Urfalı Nabi (Şair Nabi),* (İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2018), 4; Gülçin Ambros vd., "Yûsuf Nâbî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 35, (2011): 247.

[924] Mahmut Kaplan, *Hikmet Şairi Yûsuf Nâbî,* (Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012), 206; Yûsuf Nâbî, *Hayriyye,* haz. Mahmut Kaplan, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019), 160.

[925] Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, 48.

havale etmişti. Böylece rüşvet hastalığına yakalanan naibin çözümü mahalline bırakılmıştı.

4.1.4. Diyarbekir Kadılarının Kanunsuz Vergi İstekleri

Diyarbekir'de adaletin temsilcisi kadının kanunsuz vergi talebine baktığımızda sürsat vergisini görmekteyiz. Sürsat ordunun zahire ve besin ihtiyacını karşılamak üzere belirli erzakların tespit edilmiş menzillere getirilerek orduya satılmasına yönelik bir vergi türüdür.[926] Bu vergi türü Diyarbekir Harabdere kazası ahalisi tarafından H. 1081/M. 1670 yılında şikâyete neden olmuştu. Çünkü kazanın kadısı Hamdi, karye karye gezip sürsat vergisi hususunda iki yüz otuz kuruşlarını, menzil hususu için beş yüz kuruşlarını alıp, bu aldığı meblağlardan ayda on sekiz kuruşu kendi için tuttuğu menzil kirasına vermekteydi. Bu gibi hususlar için aldığı meblağdan kendisi için sarf eylemesi şikâyetin gerekçelerinden biri olmuştu. Hamdi'nin kadı olması ve kadıların kadimden beri oturduğu mahkemede oturmayıp ziyade vergi talebinde bulunması şikâyette dikkat çeken noktalardan biriydi. Kadim düzene yapılan atıf üzerinden Hamdi'nin bir düzensizlik yaptığına işaret edilmekteydi. Kadime aykırı şekilde kendi için menzil tutan Hamdi, ahalinin arzuhali ile Divan'a iletilmişti. Divan da eğer haksızlık var ise men edilmesini eğer bahane eder ise de ilam edilmesini istemişti.[927]

Kadıların vergi adı altında aldığı akçeler kendileri için değil devlet için alınmaktaydı. Fakat görüldüğü üzere Harabdere kadısı, kendisi için sarf eylemişti. Harabdere kadısı gibi Mardin'deki kadı da aynı şekilde vergi adı altında ahaliden yüzer ikişer yüz kuruş alıp kendisi için harcamıştı.[928] Böylece kadının malî konulardaki denetleyici rolü kendisi için sarf edilen paralar ile denetimsizliğe neden olmuştu.[929]

---

[926] Süleyman Polat, "Ankara Sancağında Alınan Olağanüstü Aynî Vergiler (1540-1640)", *Ankara Araştırmaları Dergisi,* 8/1, (2020): 149; Cengiz Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri,* (Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği, 2008), 76; Stefan Winter, *The Shiites of Lebanon Under Ottoman Rule 1516-1788,* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 64; Hava Selçuk, "Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkisi Bağlamında Avârız, Nüzul ve Sürsat Vergileri (Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağı)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 24, (2008): 179; Süleyman Polat, "Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek", *Belleten,* 82/295, (2018): 830; Ömer İşbilir, "Nüzul", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 311.

[927] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 347, h. 1386.

[928] H. 1083/M. 1673 yılına ait bir şikâyettir. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 117, h. 525.

[929] Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler", *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 53, (2010): 87.

Kadıların çeşitli hususlar öne sürerek aldığı vergilerin ne kanunda ne de defterde yeri yoktu. Öne sürdükleri hususlar yalnızca yaptıkları zulmün bir dayanağından ibaretti. Zira bunların *zulmen aldığı akçelerin haddi ve hesabı* yoktu. Hesapsız ve hadsiz şekilde alınan akçeler her defasında bir vergi türü bahanesi ile gerçekleşmekteydi. Bu defaki vergi türü ise resm-i kısmetti. Harput kadısı Seyyid Ömer Efendi resm-i kısmet adı altında ahaliden ziyade akçe talebinde bulunmuştu. Aslında vergi türlerinde sorun yoktu. Sorun ziyade ve keyfi taleplerde bulunmalarıydı. Nitekim resm-i kısmette de sorun, ziyade akçe alınmasıydı. Harput kadısı Seyyid Ömer Efendi miras ve tereke işlemlerinde resm-i kısmet adıyla harç talep etme yetkisi bulunmaktaydı. Çünkü bu vergi kassam veya kadılar tarafından alınmaktaydı. Resmi-i kısmet kadıların önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı.[930] Bu gelir kaynağı miras ve tereke işlemlerinden elde edildiği gibi mahkemeye gelen davalardan da elde edilmekteydi. Örneğin Harput kadısı vefat eden kişinin miras ve terekesinden ya da katır davası, kız davası ve menzil davası için belirli bir miktar para almaktaydı. Fakat bu paraların ziyade olması haddi ve hesabı aşmıştı. Öyle ki artık ahali perakende ve perişan bir hale gelmişti. Ahalinin tek kurtuluş ümidi şikâyet etmek olmuştu. H. 1137/M. 1724 yılında Divan-ı Hümayun'a ahali tarafından yapılan şikâyet sonrası Divan, Diyarbekir kadısına atıf yapmıştı. Olay artık Diyarbekir kadısına havale edilmişti. Divan, Diyarbekir kadısının bir naip tayin etmesini ve şer ile görülüp, hakları verildikten sonra ilam edilmesini istemişti.[931] Divan-ı Hümayun'un Diyarbekir kadısına atıf yapması ve ilam istemesi merkezin yereli dikkate aldığını ve halkın şikâyetlerinin önemsediğini göstermekteydi. Nitekim Harabdere kadısıyla ilgili şikâyette de aynı şekilde ilam edilmesini istemişti. Merkezin gözü gerçekten de yerelin üstündeydi. Bilhassa şikâyet sonrasında istenilen ilamlar ile yereli gözetim altında tutmaktaydı. Bu da merkezin yereli kontrol edebilme kabiliyetini kısmen de olsa göstermekteydi.

---

[930] Ahmet Tabakoğlu, "Resim", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 583; Ahmet Erdoğan, *Suç ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar ve Cezalar (1559-1609),* (Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 275; İlker Yiğit, "Kütahya ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Aile Yapısı: Tereke Kayıtları Üzerinden Bir Değerlendirme", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 12/3, (2020): 137; Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 11/22, (2013): 198; Levent Kuru, *29 Numaralı Edirne Şer'iye Sicili,* (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 18.
[931] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 103, s. 172, h. 2.

4.1.5. Yerel İdarecilerin Vergi Zulmü

Merkezin yereli kısmi kontrol altına alma kabiliyetine karşın yerel idareciler haksız ve kanunsuz vergi talepleri ile ahaliye zulmü yaşatıyorlardı. Bu idareciler ne merkezi ne de kanunları dinlemiyordu. Nitekim Ayntab'da Maraş valileriyle ilgili şikâyetler neticesinde Divan-ı Hümayun haklarından gelinmesini ve ona hareket edilmesini istemişti. Ancak yerel idareciler bu kararları yok sayarmışçasına hareketlerine devam etmekteydiler.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Ayntab'ın başı bilhassa Maraş valilerinden dolayı büyük bir sıkıntıdaydı. Halkın şikâyetleri doğrultusunda yaptığımız çıkarımlara nazaran Ayntab ahalisinin vergiyle ilgili şikâyetleri arasında en fazla yeri voyvoda ve vali teşkil etmekteydi. Diyarbekir'e baktığımızda ise yine Ayntab'la bir benzerlik görülmektedir. Çünkü Diyarbekir'de de halkın şikâyetlerinde en fazla yeri voyvoda ve vali teşkil etmekteydi. Ayntab'dan sonra Diyarbekir valilerinin şer'e aykırı şekilde aldıkları vergilere baktığımızda çok çeşitli seçenekleri öne sürdükleri görülmektedir. Bu seçeneklerde iki şehre nazaran daha dikkat çeken husus kendi vaziyetiyle ölenlerden akçe alınılmasıydı. H. 1081/M. 1670 yılında Çemişgezek ahalisinin şikâyetine göre Diyarbekir valileri her yıl yağ ve bal akçesi namıyla beş yüz kuruş, arpa akçesi diye üçer yüz kuruş, bez akçesi diye üçer yüz kuruş, teftiş diyerek yedişer yüz kuruş, hırsız teftişi diyerek üçer yüz kuruş almıştı. Bunların yanı sıra kendi vaziyetiyle ağaçta düşen, kar altında kalan, suda boğulan ve ateşte yananlardan ve attan düşüp helak olanlardan da sekiz yüz beş kuruş almıştı. Kendi vaziyetiyle ölenlerden akçe alınması şer'e aykırı bir durumdu. Mahkeme de zaten bu şer'e aykırı hali vurgulamaktaydı.[932] Ancak Diyarbekir valisi tüm bunların haricinde bir de ordu pazar akçesi almıştı. Bu akçe sefer sırasında esnaf gruplarından nakit olarak alınan bir vergiydi.[933] Hem bu vergi hem de diğer namlar ile aldığı vergiler halkı perişan bir hale getirmişti.[934] Halk şikâyet ederek bu perişanlıktan kurtulmak istemişti.

---

[932] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 477, h. 2025.

[933] Bülent Çelik, "Osmanlı Seferleri'nde Orducu Esnafı", *SUTAD,* 44, (2018): 264; Şenol Çelik, "Orducu", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 372; Şenol Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orduculari", *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular,* ed. Feridun M. Emecen, (İstanbul: Kitabevi, 2008), 371.

[934] İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Yönetim-Halk Münasebetleri", *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri,* (2007): 3390.

Diyarbekir halkını perakende ve perişan eden seferler sırasındaki aynî ve nakdî yükümlülükler değil, yerel idarecilerin seferler için kanunen belirlenen miktarlardan daha fazlasını talep etmeleriydi. Yine belirlenen miktarların haricinde bir de ekstra olarak vergi türleri eklemekteydiler. Çünkü bunlar kişisel hazinelerini arttırmanın bir yoluydu. Seferler de bu şekilde hareket eden idareciler için iyi bir bahaneydi. Keza imdâd-ı hazariyye veya imdâd-ı seferiyye vergilerinde de görüldüğü üzere idareciler kendilerine pay çıkarmaktaydı. Anlaşılan çıkarılan bu paylar ile şahsi hazinelerini arttırmayı hedefliyorlardı. Nitekim şikâyetlerde de *kendisi için alıp* kelimeleri sıklıkla geçmekteydi. Bu kelimeler şahsi ve kişisel çıkarın gerisindeki hazineye işaret etmekteydi. Mevzubahis hazine muhtemelen sefer zamanlarında daha bir artış göstermiş olmalıydı. Her bir seferde seksen sekiz kise akçe alınması gerekirken yüz otuz kise akçe alınması bu ihtimalleri daha da netleştirmektedir. H. 1142/M. 1729 yılındaki şikâyete göre eski Diyarbekir valisi İbrahim Paşa imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyyenin her biri için seksen sekiz kise akçe alması gerekirken yüz otuz kise akçe almıştı. Kendisi için aldığı akçe kırk iki kiseydi. Fazladan alınan kırk iki kise ve diğer zahire adıyla aldığı akçeler şikâyete neden olmuştu.[935]

Şikâyete neden olan ve Diyarbekir valilerinin kişisel hazinelerini arttırmaya yardımcı olan bahanelerden biri *tamirat tekâlifi* idi. Diyarbekir Kalesi'nin[936] iç kısmında valiye mahsus olan bir saray bulunmaktaydı. Bu saray Diyarbekir fethinden itibaren varlığını korumaktaydı. Valilerin kullanmış olduğu saray viran bir hale gelmişti. Valiler kendi malları ile sarayı tamir etmişlerdi. Birkaç seneden beri valiler ve mütesellimler sarayı tamir ettirdik, akçe sarf ettik diyerek fukaradan cebren para

[935] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 121, s. 291, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 124, s. 315, h. 1.

[936] Kale hakkında bkz., Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler,* çev. İdil Çetin, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2014); Albert Gabriel, *Diyarbakır Surları,* çev. Kaya Özsezgin, (Diyarbakır: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1993); Şevket Beysanoğlu, *Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır Şehri),* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, 1986); Ammianus Marcellinus, *Ammianus Marcellinus I,* (With an English Translation by John C. Rolfe), (London: Harvard University Press, 1935); Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Surları,* (Ankara: Diyarbakır Valiliği Yayınları, 2012); İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi,* çev. M. Emin Bozarslan, (İstanbul: Koral Yayınları, 1975); Abdürrahim Tufantoz, *Ortaçağda Diyarbakır Mervanoğulları 990-1085,* (Ankara: Aça Yayınları, 2005); Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi,* (İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1971); Ali Boran vd., "Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 42, (2019): 273-282; Max Van Berchem vd., *Amida. Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes de Diyar-Bakr,* (Paris: Heidelberg, 1910); Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi,* 2.bs., (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 83; Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır,* (Ankara: San Matbaası, 1992), 78, 79.

almışlardı. Aslında valilerin tamir tekâlifini halktan alma yetkisi vardı. Valiler hükümet konakları veya benzeri binaları yaptırmak ve tamir etmek için gerekli olan meblağı halktan toplayabilirdi.[937] Muhtemelen valinin şikâyet edilmesine neden olan husus birkaç seneden beri tamirat tekâlifi istemesi ve bunu isterken de zorla almasıydı. Halktan zorla para alan vali ve mütesellimler azledilmişti. Fakat bu defa da yeni gelen vali ve mütesellimler cebre başlamışlardı. Yeni gelen idarecilerinde rencide etmesi üzerine halkın artık hali kalmamıştı.[938] Halkı rencide eden ve hali kalmayacak derecede zor durumda bırakan yalnızca Diyarbekir valileri değildi. Valinin adamları dahi tekâlîf-i şâkka talebi ile rencide edebilmekteydi.[939]

Bazen idarî bağlılık dahi yerel idarecilerin vergi talebinde bulunmalarında etkendi. Nitekim Ayntab'ın Maraş'a idarî açıdan bağlı olmasından dolayı Maraş valileri burada keyfi vergi taleplerinde bulunabilmişlerdi. Bu durum Ruha için de geçerliydi. Ruha'nın bir dönem Rakka'ya idarî açıdan bağlı olmasından ötürü Rakka valileri zahire baha adıyla vergi talebinde bulunabilmişti. H. 1145/M. 1732 yılında ahalinin şikâyetine göre bunlar üzerlerine düşen avarız, imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyye vergileri vermelerine rağmen Rakka valisi zahire baha namıyla bin beş yüz keyl[940] buğday, üç bin keyl arpa ve beş yüz kuruşlarını almıştı. Bu durum üzerine Ruha kadısı İbrahim'in arzı ve şehrin ileri gelenlerinin mahzarı sonucunda mahkeme Kuyud-ı Ahkâm'a bakmış ve bunların kayıtlı olduğunu belirtmişti.[941] Rakka valileri keyfi vergi talepleri dışında çeşitli işlemler ve adlar altında halktan keyfi taleplerde de bulunmuşlardı. 1077/1666-67 yılında Rakka beylerbeyi olarak görev[942] yapan Deli

---

[937] Tabakoğlu, "Tekâlîf", 337; Filiz Dürümoğlu, *Tanzimat Devri'nde Vergi Sisteminde Yapılan Reformlar (1839-1876),* (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 46.

[938] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 183, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 206, h. 1.

[939] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 20, s. 298, h. 1268.

[940] Arapça'da keyl ölçmek, ölçek anlamına gelmektedir. Türkçe'ye bu kelime kile şeklinde girmiştir. Kile Osmanlılar tarafından kullanılan hububat ölçülerinden biridir. Bu ölçü yöreye, zamana ve hatta hububatın cinsine göre değişiklik göstermektedir. Bir Ruha kilesi 64, 25 kg denk gelmektedir. Cengiz Kallek, "Kile", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 567; Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri,* (İstanbul: AKMED, 2003), 127; Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* 78.

[941] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 5, h. 2.

[942] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 2,* haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 421; Selim Güngörürler, *Diplomacy and Political Relations Between the Ottoman Empire and Safavıd Iran (1639-1722),* (Doktora Tezi, Georgetown University Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences, 2016); 203, 208; Stefan H. Winter, "The Province of Raqqa Under Ottoman Rule 1535-1800: A Preliminary Study", *Journal of Near Eastern Studies*, 68, (2009): 258.

Dilaver[943] müsvedde adı altında Sefer'den yüz otuz kuruş almıştı.[944] Yine Deli Dilaver, Diyarbekir valisi gibi, Veli'nin oğlunun suda öldüğünü söyleyerek bundan üç yüz kuruş almıştı. Ancak Deli Dilaver'in böyle bir parayı alma hakkı yoktu. Zira kişi kendi eceliyle vefat etmişti.[945] Şer'e aykırı bu durum deftere de aykırıydı.

Osmanlı'nın kayıt geleneği, vergi ile alakalı çoğu haksızlığın ortaya çıkmasında oldukça etkendi. Defterlere aykırı şekilde alınan akçeler derhal tespit edilmekte ve haklı yahut haksız oldukları belli olmaktaydı. Nitekim H. 1081/M. 1670 yılında Ayntab'da kasap[946] taifesi kestikleri koyundan *Defter-i Cedid-i Hakanî'de* sancakbeyi olanlara ikişer akçe vergi vermeleri yazılıydı.[947] Bunlar da defter mucibince kestikleri koyun için ikişer akçe sancakbeyine vermekteydiler. Fakat sancakbeyi, deftere aykırı olarak dörder ve beşer akçe talep etmişti. Bu haksızlık üzerine murafaa olup ahvalleri şer ile görülmüş ve ellerine hüccet verilmişti. Ancak sancakbeyi yasakları dinlemeyip ziyade talebiyle rencide etmeye devam etmişti. Devam eden bu hal üzerine kasap taifesi şikâyetçi olmuştu.[948] Zira mahkemede murafaa olmaları ve ellerine hüccet verilmeleri başına buyruk hareketleri engelleyememişti. Dolayısıyla merkezin kısmi kontrol ve gözetim kabiliyetine karşın çoğu zaman ne verilen kararlar, ne ilamlar ne de hüccetler yerelin idarecilerin başına buyrukluğunu önleyememişti.

Haksız ve kanunsuz vergi talebinde bulunan yalnızca vali, sancakbeyi veya voyvoda değildi. Vergi tahsildarları, kadılar ve bunların vekilleri naipler dahi bireysel vergi toplama hakkına sahipti. Bu kişilerin vergi toplama sırasında görünüşe göre pek

---

[943] Deli Dilaver hakkında geniş bilgi için bkz., Abdullah Ekinci vd., "Urfa ve Birecik'te Zulmün Öznesinde İki İsim Rakka Beylerbeyleri Dilaverler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 22/2, (2022): 589-610.

[944] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 47, h. 202.

[945] Deli Dilaver bunların dışında Bünyad'ın kız kardeşini öldürmekten ve Hızır'dan zorla para almaktan dolayı şikâyet edilmişti. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 41, h. 173; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 47, h. 203; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 47, h. 204.BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 47, h. 1.

[946] Osmanlı'da kasaplık esnafı için bkz., Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresi'nde Kıbrıs'ta Kasap Esnafı ve Faaliyetleri", *Akademik Bakış Dergisi,* 11/23, (2018): 163-198; M. Ebru Zeren vd., "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık", *Acta Turcıca Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* 2, (2011): 53-78; Nebi Bozkurt, "Kasap", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 534-535; Priscilla Mary Işın, "Kasaplık Aletleri", *Acta Turcıca Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* 2, (2011): 32-52;

[947] Ruha ve Ayntab'da kesilen her koyun için iki akçe, sığır için ise altı akçe alınırdı. Ömer Lûtfi Barkan, *XV. ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları,* (İstanbul: İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943), 156.

[948] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 357, h. 1429.

çok bahanesi bulunmaktaydı. Her üç şehrin haksız vergiyle alakalı şikâyetlerinde bu idareciler haricinde subaşı, kethüda, zabit, ehl-i örf, kassam, mütesellim vekili, mütesellim kardeşi, kaza ahalisi, mütegallibe, eşirra, zaleme ve ashab-ı ağraz olarak adlandırılan kişiler de bulunmaktaydı. Daha önce belirtildiği gibi Ayntab ve Diyarbekir'de halkın, haksız vergi konusunda en fazla voyvoda ve validen şikâyetçi olduğu görülmektedir. Ruha'da ise halk, en fazla voyvodadan şikâyetçi olmuştu. Her üç şehrin şikâyetinde voyvoda ortak noktalarıydı. Voyvoda dışında üç şehri ortak noktada buluşturan diğer bir görevli zabit olmuştu. Fakat Diyarbekir ve Ayntab'ın Ruha'ya nazaran zabitle ilgili şikâyetleri daha ağırlıklı yer almaktaydı.

Üç şehir ölçeğinde zabitle ilgili şikâyetlere bakacak olursak diğer yöneticiler gibi kanaat etmediklerini görmekteyiz. H. 1109/M. 1697 yılında Diyarbekir'deki ahalinin şikâyetine göre bunlar üzerlerine düşen öşür, resm-i bennak ve mücerred vergilerini kanun ve defter gereğince vermelerine rağmen zabitleri kanaat etmemişti. Kanaatsiz zabit, ziyade vergi talebiyle ahaliyi rencide etmişti.[949] Yine Diyarbekir'de Sağman ve Çemişgezek ahalisi vergilerini vermelerine rağmen zabitleri ziyade vergi talebi rencide etmişti.[950] Ziyade vergi almanın zabitler için bir yolu bahaneler öne sürmekti. Ayntab'da H. 1120/M. 1708 yılında ahali vergilerini vermelerine rağmen zabitleri ağalık, şahitlik, yazıcılık ve vekillik bahanesi ile para almıştı.[951] Yapılan işlemler ve görevler dışında bir diğer bahane raiyyet rüsûmuydu. Ayntab'da zabitler raiyyet olmayan kişilerden dahi vergi almışlardı.[952]

Zabitler işlemler, görevler ve diğer türlü bahaneler ile vergi talebinde bulunabiliyorlardı. Bu taleplerine iştirak eden kişiler de bulunmaktaydı. Zabitlerin iştirakçileri ehl-i örftü. İkisinin ortaklığı ve iş birliği para ve sosyal güç açısından kazanç sağlamaktaydı.[953] Bu kazanç her birinin bir vergi talebi ile rencide etmesiyle elde edilmekteydi. H. 1124/M. 1712 yılında Diyarbekir Kalesi'ndeki görevlilerden raiyyet rüsûmu ve tekâlîf-i şâkka talep edilmemesi gerekirken zabitleri, raiyyet rüsûmu

[949] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 28, s. 154, h. 609.
[950] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 347, h. 2.
[951] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 50, s. 185, h. 3.
[952] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 391, h. 2.
[953] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* çev. Ercan Ertürk, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 14.

talebi ile ehl-i örf ise tekâlîf-i şâkka talebi ile kale görevlilerini rencide etmişti.[954] Zabitlerin seçimi raiyyet rüsûmu, ehl-i örfün seçimi ise tekâlîf-i şâkka olmuştu. Aynı seçimi vergiden muaf olan hatibe karşı da uygulamışlardı. Aslında hatip olan kimseden tekâlif-i örfiyye ve tekâlîf-i şâkka namına vergi talep edemezlerdi.[955] Fakat zabit ve ehl-i örf, Harput kazası Raşvan karyesindeki Mustafa ve Hüseyin'den imam ve hatip olmalarına mukabil raiyyet rüsûmu ve tekâlîf-i şâkka talebinde bulunmuşlardı.[956] Görevlilerin ellerindeki beratlar dahi raiyyet rüsûmu almalarını engelleyememişti. Ayntab'da Molla Ahmed Camii'nde berat ile görevli olan imam ve hatip beratlarını vurgulamalarına rağmen zabitin haksız vergi talebinden kaçamamışlardı.[957] Zabit emre aykırı bir şekilde vergi istemişti. Zira bunlar hizmetleri mukabelesinde vergiden muaf olduklarından ötürü vergi alamazlardı. Aldıkları taktirde bile sahiplerine iade etmeleri gerekmekteydi.[958] Emirlere, kanunlara ve defterlere aykırı olmasına rağmen yine de talep edilmişti.

Vergiden muaf olan veyahut olmayanlardan vergi adı altında para alan zabitler koyun, altın, arpa da almışlardı. H. 1086/M. 1772 yılında Ruha'da Suruç karye ahalisi vergilerini vermelerine rağmen zabitleri vergi namıyla koyun, altın ve arpa almıştı.[959] Muhtemelen zabitler o anki ihtiyaçlarını vergi talebi üzerinden gerçekleştirmeyi yeğlemişlerdi. Hatta zabitler altının bedelini dahi düşünüp ona göre talepte bulunmuşlardı. Diyarbekir'deki zimmi taifesi ispence vergisini *sikke-i hümayunumla meskûk raic altını* ile vermeye razıydılar. Fakat zabitleri zimmilerin ödemeye razı oldukları bedele kanaat etmeyip eski kuruş talep etmişti.[960] Altın paraların rayiç bedelinin Darphâne tarafından belirlenmesine mukabil eski kuruş talep eden zabit, bunu da çeşitli bahaneler öne sürerek gerçekleştirmişti.[961]

Ruha, Ayntab ve Diyarbekir'de zabitlerin kazanç sağlamak için en fazla talep ettikleri vergi türü raiyyet rüsûmu olmuştu. Örneğin Ruha'da zabitler 1770 ve 1800

[954] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 59, s. 352, h. 1.
[955] Dürrizâde Seyyid Abdullah Efendi'nin fetvası. BOA, MŞH. FTV., 1/137.
[956] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 164, s. 51, h. 165.
[957] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 85, s. 161, h. 3.
[958] BOA, MŞH. FTV., 1/25.
[959] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 187, s. 43, h. 267.
[960] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 83, s. 183, h. 1.
[961] Mehmet Karagöz, *567 Numaralı Karaferye Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi,* (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 41.

yıllarında raiyyet rüsumu talebinden dolayı şikâyet edilmişlerdi.[962] Zabitler ekseriyetle raiyyet olup üzerlerine düşen vergiyi verenlerden,[963] raiyyet rüsûmundan muaf olanlardan yahut kendi karyesinde raiyyet olmayıp ancak sen bizim karyenin reayasısın diyerek[964] haksız vergi talebinde bulunmuşlardı. Zabitlerin ve diğer görevlilerin vergiden muaf olmalarına rağmen rüsûmü raiyyet talep ettikleri sınıflar arasında seyyidler bulunmaktaydı. Seyyid kelimesi bir unvan olarak kullanılmaktadır. Bu unvan Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Fâtıma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için kullanılmaktaydı.[965] Toplumsal konumları ve rolleri ile önemli bir yer edinen seyyidler, devletin ilk dönemlerinden itibaren bazı vergilerden muaf olmuşlardı.[966] Muaf oldukları vergiler arasında tekâlîf-i şâkka, avarız, rüsûm-ı raiyyet ve adet-i ağnam bulunmaktaydı.[967] Seyyidler kendi maişetleri için besledikleri yüz ellişer koyun için adet-i ağnam vermezlerdi.[968] Nitekim şikâyetlerde de *yüz elli koyunları için adet-i ağnam talebi ile rencide edilmez* şeklinde belirtilmekteydi. Ancak zabitler tüm bunlara rağmen *rüsûm-ı raiyyet ve cümle koyunları için resm-i ağnam* talep edebiliyorlardı.[969] Diyarbekir Amid'de Seyyid Hasan, Seyyid Hüseyin, Seyyid Mehmed ve Seyyid Şükrü zabitlerinin kanunsuz vergi talebinden ötürü H. 1130/M. 1718 yılında şikâyetçi olmuştu. Mahkeme böyle bir şikâyette seyyidlerin ellerindeki hüccetlere dikkat etmekteydi. Eğer ellerinde hüccet var ise davanın buna göre çözülmesini istiyordu. Seyyidlerin ellerindeki hüccetler önemli bir delildi.[970] Zira hüccetler vergi zamanında kişinin seyyidliğini hukuken ortaya koyan ve vergi muafiyetinde imtiyazlardan faydalanmayı sağlayan belgelerdi. Bu belgeler devletin onayından sonra elde edilmekteydi. Bunun için kişi seyyidlik iddiasını ilk olarak nakibü'l-eşraf önünde ispat etmesi gerekirdi. Nakibü'l-eşrafın, seyyidlik iddiasını kabul edebilmesi için iki temel şartı vardı. Bu şartlardan biri şahitlerin seyyidliği

[962] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 179, s. 263, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 200, s. 6, h. 25.
[963] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 356, h. 1727; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 80, s. 394, h. 1.
[964] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 103, s. 51, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 391, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 104, s. 11, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 115, s. 302, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 165, s. 67, h. 163; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 168, s. 170, h. 552; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 146, h. 3.
[965] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Seyyid", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 40.
[966] Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 47.
[967] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 92, s. 115, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105 s. 144, h. 2.
[968] Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 478.
[969] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 486, h. 4.
[970] İbrahim Özgül, "1742-1754 Yıllarında Vergi Tahsilatındaki Usulsüzlüklere Dair Bazı Tespit, Teşhis ve Tahliller: Diyarbakır Vilayeti Örneği", *İnsan ve İnsan,* 6, (2019): 679.

doğrulamasıydı. İkinci şart ise aile üyelerinin elinde önceki nakibü'l-eşrafa ait hüccetlerin ibrazıydı. Nakibü'l-eşraf bu iki temel şartı sağlayanları sâdât defterine kaydeder ve hüccet verirdi.[971] Hücceti elinde olan kişi usulsüz vergi talebinde delilini mahkemede kullanarak haklı olduğunu beyan etmekteydi. Nitekim Diyarbekir'de Seyyid Osman, Seyyid Ahmed, Seyyid Ali, Seyyid Hasan ve Seyyid Hüseyin, zabitleri Mehmed ve İsmail'in kanuna mugayir rüsûm-ı raiyyet talebinde seyyid olduklarını ispat etmek için *İstanbul nükabâsından*[972] almış oldukları temessüğü vurgulamaktaydılar.[973] Bu vurguyu yalnızca zabitlerinin hukuksuz vergi talebinde değil subaşılarına karşı da kullanmışlardı. Ergani kazasındaki seyyidler rüsûm-ı raiyyet talep eden subaşılarına karşı İstanbul nükabâsından almış oldukları hücceti delil olarak göstermişlerdi.[974] Diyarbekir'in bu minvaldeki şikâyetleri diğer iki şehre göre daha fazlaydı.[975] Ruha'ya baktığımızda ise Seyyid Hüseyin, Seyyid Mustafa, Seyyid Musa, Seyyid Ali, Seyyid Mehmed, Seyyid Hasan, Seyyid İbrahim rüsûm-ı raiyyet talep eden zabitlerine karşı *İstanbul nukabâsından* aldıkları hüccet ve temessükleri göstererek H. 1145/M. 1732 yılında şikâyetçi olmuşlardı.[976] Ayntab'da ise H. 1217/M. 1802 yılında Seyyid Mustafa bin Seyyid Hacı Mustafa ve kardeşi Seyyid Mehmed *İstanbul nükabâsından* almış oldukları temessük ve hücceti vurgulayarak ehl-i örf taifesinden şikâyetçi olmuştu. Çünkü bu taife tekâlif-i şakka mutalebesiyle taaddi etmişti.[977] Yine Ayntab'da zabitlerin, seyyidlerden ziyade halk üzerinde haksız vergi taleplerinde bulunmuşlardı. Zabitler başka karye reayasını kendi

[971] Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler,* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 62, 63; Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi,* 82.
[972] Hz. Peygamber soyundan gelenlerin hizmetlerini ifa etmek amacıyla nikabet müessesi kurulmuştur. Bu müessesedeki görevlilerden biri nakibü'n-nükabâdır. Ş. Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 322.
[973] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 115, s. 302, h. 4; Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. yy. Diyarbekir Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 30/1, (2021): 206.
[974] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 167, s. 319, h. 1105.
[975] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 28, s. 277, h. 1103; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 140, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118, s. 483, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 169, s. 438, h. 1545; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 170, s. 526, h. 1870.
[976] H. 1195/M. 1781 yılında ise Kantara karyesi zabiti haksız vergi talebinde bulunmuştu. Şikâyetçi olan taraflar ise İstanbul nükabâsından almış oldukları hüccetleri delil olarak kullanmışlardı. Çünkü seyyidlerin sadât-ı kiramdan ve sahibü'l-neseb olduklarının kanıtı bu idi. BOA, A.{DVNS. AHK.CZRKD. d., 24, s. 12, h. 3; BOA, A.{DVNS. AHK.CZRKD. d., 24, s. 81, h. 1; BOA, A.{DVNS. AHK.CZRKD. d., 25, s. 16, h. 2; BOA, A.{DVNS. AHK.CZRKD. d., 25, s. 162, h. 2; BOA, A.{DVNS. AHK.CZRKD. d., 25, s. 44, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 139, h. 1.
[977] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 200, s. 162, h. 572.

mutasarrıf olduğu karye reayası addederek rüsûm-ı raiyyet taleplerinde bulunmuşlardı.[978]

Zabitlerden sonra Ruha, Ayntab ve Diyarbekir halkının haksız vergi talebinden ötürü kethüdadan şikâyetçi oldukları görülmektedir. Örneğin H. 1143/M. 1731 yılında Ruha'da hallaç taifesi, kethüdalarından şikâyetçi olmuşlardı. Pamuk ve yün işiyle uğraşan hallaçlar[979] üzerlerine lazım gelen imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyye ve diğer vergilerini voyvodalarına vermekteydiler. Ortada herhangi bir kusur bulunmamaktaydı. Nitekim belgede de *kusurları yok iken* tabiri vurgulanmaktaydı. Kusurları olmamasına rağmen kethüdaları Mehmed ve Halil tekâlîf-i şâkka talebiyle rencide etmişlerdi. Sorun voyvoda değil kethüda olmuştu. Ancak bu sorun yalnızca bir defa da yaşanmamıştı. Öyle ki iki üç seneden beri *tekâlif namıyla* akçelerini alıp haksızlık etmişlerdi. Mahkeme haksız vergi talebiyle ilgili diğer şikâyetlerde olduğu gibi tekâlîf-i şâkka talebiyle rencide edilmemelerini, zulüm ve taaddilerine engel olunmasını istemişti.[980] Yine Ruha'da kethüda ve kethüdanın paydaşlarından H. 1143/M. 1731 yılında şikâyetçi olan çulha ve esnaf fukaralarını görmekteyiz. Gerek hallaçlar ile ilgili şikâyette gerekse de çulha ve diğer esnaf gruplarıyla ilgili şikâyetlerde çoğu esnaf grubunun Yusuf Paşa Camii vakfının saraçhâne yakınında dükkânları olduğu görülmektedir. Ruha'daki çulhacılar[981] avarız, imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyye vergilerini vermelerine rağmen rencide edilmişlerdi. Rencide eden kişiler ise mütegallibeden pazarbaşı ve çulhalar kethüdasıydı. İkisi de birlik olup esnaf grubunun akçelerini almışlardı. Halbuki esnaf grubunun ellerinde senetleri bulunmaktaydı. Fakat kethüda ve pazarbaşı bunu görmezden gelmişti. Çünkü *mal sevdasına* düşmüşlerdi. Bu mal sevdası adeta Karun'un malını toplama sevdası gibiydi. Bu sevda ile öyle bir hale gelmişlerdi ki ne senedi ne de vergi vermelerini

[978] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 391, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 90, s. 251, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 165, s. 67, h. 163; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 146, h. 3.

[979] Karakeçili, *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı*, 135. Osmanlı'da esnaf ve zanaatkarlar hakkında geniş bilgi için bkz., Suraiya Faroqhi, *Ekmek Aslanın Ağzında (Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanatkârlar),* çev. Ayşen Gür, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017); "Esnaf Suç ve Cezaları", *Tarih ve Toplum Dergisi,* 10, (1984): 30-35; Raphaela Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat,* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1973), 148-155; Ahmet Kal'a, "Esnaf", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 423-430.

[980] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 704, h. 1, 2.

[981] A. Cihat Kürkçüoğlu vd., *Şanlıurfa Kültür ve Turizm Varlıkları,* (Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2017), 103; Semra Kılıç Karatay, "Şanlıurfa Cülhacılığı ve Günümüzdeki Durumu", *Ulakbilge,* 5/17, (2017): 1783; Feriha Akpınarlı, *Şanlıurfa Cülha Dokumacılığı,* (Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1996), 20.

önemsemez ve görmez olmuşlardı.[982] Esnaf grubu, bu mal sevdasıyla kendilerini görmezden gelen ve haklarını önemsemeyen kişilerden kurtulmak için Divan'a gidip şikâyetçi olmuştu. Divan ise zulmetmemelerini istemişti.[983]

Ruha'da mal sevdasıyla haksız vergi talebinde bulunan mütegallibenin bir diğer örneğini Diyarbekir'de görmekteyiz. Diyarbekir'de ahalinin H. 1129/M. 1717 yılındaki şikâyetine göre *öşür ve rüsumlarını kanun ve defter mucibince vermelerine rağmen mütegallibeden ve zalemeden Haydar* adamlarıyla birlikte gidip mahsulât ve rüsumâtı almışlardı. Çünkü mütegallibe ve yandaşları, defter ve kanuna kanaat etmemişlerdi. Kanaatsiz Haydar ve adamları karşısında mağdur olan halk perakende ve perişan olmuştu.[984] Yine Diyarbekir Amid'de mütegallibe, zimmi taifesinden resm-i kışlak talep etmişti.[985] Haksız vergi taleplerinde kişiler, müslim yahut gayrimüslim fark etmeksizin taleplerde bulunup karşı tarafı mağdur edebiliyorlardı. Böyle bir mağduriyet karşısında gayrimüslim tebaa Divan-ı Hümayun'a gidip hakkını arayabiliyordu. Diyarbekir Amid'de böyle bir mağduriyeti yaşayıp hakkını arayanlardan biri Nalçaçı Mescidi'ni tamir eden zimmiydi. Bu zimmi üzerine düşen vergileri vermesine mukabil ehl-i örf taifesinden bazı kişiler tekâlîf-i şâkka talebi ile rencide etmişlerdi.[986] Ehl-i örf taifesinin aynı talep ile angaryası altında kalan bir diğer zimmi Bedros Vesdekop olmuştu. Bedros, Fatih Mehmed Paşa Camii'nde ferraş olmasına rağmen tekâlîf-i şâkka talebi ile rencide edilmişti.[987]

Müslim ve gayrimüslim tebaanın tüm bu vergiler haricinde mutazarrır olduğu bir vergi türü vardı ki o da iskân vergisiydi. Bazı kişiler iskânı ferman olmayan tebaadan iskân tekâlifi talep ederek rencide etmişlerdi. Ayntab'da bu talep ile karşılaşan kişi Ömer olmuştu. Yaklaşık otuz seneden beri Ayntab'da yaşayan Ömer, iskânı ferman olunan taifeden olmamasına rağmen *ahaliden bazıları sen Rakka'ya iskân olunan göçer ol taifesindesin imişsin* diyerek *dahl ve rencide* etmişlerdi. Ömer'in

[982] Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar-Kitâb-ı Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzü'l-Mülûk,* 159; M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Tarihi,* 2.bs., çev. Oğuz Ceylan, (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999), 296.
[983] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 132, s. 61, h. 1.
[984] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 70, s. 441, h. 2.
[985] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 216, h. 2.
[986] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 150/1, s. 29, h. 104.
[987] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 150/1, s. 30, h. 106.

şikâyeti sonrasında mahkeme *iskânı ferman olunan cemaatten değil ise iskân tekâlifi ile rencide* edilmemesini istemişti.[988]

Zimmilere karşı haksız vergi talebinde bulunan mütegallibe haricinde Diyarbekir'de eşirra ve ashâb-ı ağraz denilen kişiler de bu talepte bulunmaktaydı. H. 1133/M. 1720 yılındaki şikâyete göre Çermik sancağında eşirra ve zalim olarak adlandırılan kişinin mütesellimin kardeşiydi. Bu kişi reayadan on beş kise akçe alarak zulmetmişti.[989] Yine Harput'ta el-Hac Ali Çavuş ile Recepzâde Mehmed Çelebi üzerlerine düşen vergilerini vermeye razı olmalarına mukabil ashab-ı ağrazdan bazı kişilerin kendilerinden zorla vergi aldıklarını ve bundan ötürü H. 1148/M. 1735 yılında şikâyetçi oldukları görülmektedir.[990]

Vergi zulmünde bu defa şikâyete yansıyan kişi subaşıydı. Harput kazasındaki ahali defterde kayıtlı raiyyet olmasına rağmen subaşıları öşür, çift bozan, cürm ü cinayet ve bâd-ı hevâ gibi tahakkuk ve tahsil zamanı belli olmayan vergileri[991] öne sürüp ahaliden akçe tahsil etmişti.[992] Subaşının vergi zulmü bağlamında en aktif olduğu şehir Diyarbekir'di. Çünkü Ayntab ve Ruha'dan ziyade şikâyetlerde subaşının kimliği daha ön plana çıkmaktaydı. Harput'tan sonra bu defa Amid'de subaşının vergi zulmü görülmektedir. Eski Çermik mütesellimi Abdülkadir tarafından subaşı olan Süvari İbrahim, H. 1120/M. 1708-09 yılında seferin olmasını da fırsat bilerek vergi adı altında mahsulü gasp etmişti. Yeniçeri Hüseyin, mahkemeye arzuhal sunup, öşürlerini zabitlerine verdiklerini ancak Süvari İbrahim bizim seferde olduğumuzu fırsat bilerek mahsulleri zorbalıkla aldı demişti.[993]

Haksız vergi talebi ile rencide edilen ahalinin zaman zaman çok ağır şiddete ve işkenceye maruz kaldıkları da olmuştu. H. 1121/M. 1709 yılında Diyarbekir Ergani kazasında Adîş-i Ûlya ve Adîş-i Sûfla karye ahalisi öşürlerini, resm-i bennak ve resm-i ispence vergilerini kanun ve defter gereğince vermelerine rağmen karye mutasarrıfı Yusuf Ağa ile subaşı tayin eylediği Mustafa'nın haksız vergi talebi ile karşılaşmışlardı. Haksız vergi talebini zulmen ve cebren gerçekleştiren Yusuf Ağa ve Mustafa,

[988] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 31, h. 127.
[989] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 87, s. 370, h. 2, 3.
[990] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 148, s. 111, h. 391.
[991] Halil Sahillioğlu, "Bâd-ı Hevâ", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 416.
[992] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 17, s. 217, h. 991.
[993] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 91, s. 26, h. 2.

Müslümanlardan bennak namı ile birer kuruş, zimmilerden ise yüz doksan bir akçe almıştı. Müslüman ve zimmilerden alınan öşür miktarları aynı değildi. Çünkü Yusuf Ağa ve Mustafa ziyade baha ile akçe tahsil etmişti. Ağanın ve subaşının ziyade vergi talebini kabul etmeyenler zincir ile darp edilip, tomruk cezasına çarptırılmışlardı. İşkence ve azap aleti olarak kullanılan tomruk, mücrimlerin ayaklarının geçirilip bağlanmak üzere iki deliği olan bir kütükten oluşmaktaydı.[994] Bu ceza aleti hükümet konaklarının ana giriş kapısının arkası kısmında yer almaktaydı. Osmanlı hukukunda uygulan bir ceza türü olan tomruklar, en acımasız ceza araçlarındaydı. Ancak bu ceza araçları uzun süreli değildi. Suçu kısa sürede itiraf etme aracı olarak kullanılmaktaydı. Suçunu itiraf edenler zindana atılıp hapsedilmekteydi.[995]

Tomruk cezası yaralama,[996] meyhâne açma,[997] sarhoşluk, katl, zina, kadın kıyafetiyle evlere girme,[998] eşkıyalık yapma[999] ve benzeri ağır ceza suçlularına karşı uygulanmaktaydı.[1000] Bu ceza taşra hapishânelerinde geceleri uygulanmaktaydı.[1001] Ancak zaman içerisinde taşrada bazı kişiler kendi hanesinde tomruklar ihdas ederek ahaliye zulmetmeye başlamışlardı.[1002] Hanesi dışında bazı voyvodalar, zaim ve sipahiler köylerde hapishâneler ve tomruklar yaparak ahaliye zulmetmişlerdi.[1003] Önceleri ağır suçlular için uygulanan tomruk cezası zamanla kişilerin ahaliye zulmetme cezasına dönüşmüştü. Vilayete beyzadelerden biri bey olarak tayin edildiğinde bile tomruk ve diğer zincir sahibi beyzadeler ahaliye karşı zulüm ve tecavüzlerinde bunu kullanmışlardı.[1004]

---

994 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 911.
995 Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak*, (İstanbul Kapı Yayınları, 2007), 14; Murat Hanilçe vd., "Osmanlı Devleti'nde Bir Ceza İnfaz Kurumu Olarak Hapishaneler ve Kadınlar", *SSAD Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4/2, (2020): 411; Mehmet Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları,* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 31; İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Devleti Son Döneminde Adana Hapishanesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 21/4, (2019): 1413.
996 BOA, HR. MKT., 199/48.
997 BOA, HAT., 19/871.
998 BOA, A.{DVNS. MHM. d.,116, s. 218, h. 921.
999 BOA, A.{DVNS. MHM. d., 117, s. 95, h. 415.
1000 BOA, A.{MKT. UM., 487/74.
1001 BOA, A.{MKT. UM., 479/45; BOA, A.{MKT. UM., 477/91; BOA, A.{MKT. UM., 481/37; BOA, A.{MKT. UM., 481/56;
1002 BOA, C. DH., 224/11151.
1003 BOA, A.{DVNS. MHM. d.,7, s. 44, h. 125.
1004 BOA, C. ADL., 78/4675.

Ergani'de Yusuf Ağa gibi Filibe'deki Eyüp Ağa da cizyedâr ve tahsildârı kullanarak murabaha yolu ile haksız para alıp, bunların çocuklarını ve kızlarını tomruğa ve zincire vurmuştu.[1005] Yusuf Ağa ve Mustafa ise cizyedâr ve tahsildârın çocuklarını ve kızlarını değil, ziyade vergi talebini kabul etmeyenlere karşı tomruk cezasını uygulamıştı. Yusuf Ağa'yı bu cezayı uygulama noktasında cesaretlendiren ise naip ile bir olmasıydı. Naip ile *yek dil* olan Yusuf Ağa zulümlerine ve bahanelerine devam etmişti. Öyle ki kendisi dışında hizmetkârı için dahi ahaliden akçe talebinde bulunmuştu. Ağa'nın yaptığı zulümlere karşı bahanesi hazırdı o da *sizin için yedi yüz kuruş harc u sarf* ettim demekti. Bu bahane ile Yusuf Ağa ve yandaşları ahaliden zorla parayı tahsil edip, zulmetmişlerdi. Ahalinin hali *mükedderdi.* İşkence, azap ve zulüm sonrası kederli bir hale gelen ahali şikâyetlerini mahkemeye ileterek bu hallerinden kurtulmak istemişlerdi. Mahkeme ahalinin kurtuluş ümidine karşı alınan paraların geri verilmesini ve öşür verdikten sonra kise namıyla akçe talebiyle rencide edilmemesini istemişti. Hatta Yusuf Ağa ve yandaşlarını kontrol altına alıp, tedbiri elden bırakmamak için de ilam edilmesini istemişti.[1006]

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da genellikle vergi zulmü konusunda şikâyetçi olan taraf kaza ahalisiydi. Ancak yerel idareciler kadar olmasa da kaza ahalisinin de haksız vergi talebinde bulunduğu görülmektedir. Bu vergi taleplerini tekâlîf-i şâkka, imdâd-ı hazariyye ve imdâd-ı seferiyye namıyla gerçekleştirmekteydiler. Bu gibi vergiler ile taleplerde bulunan kaza ahalisi bazen ehl-i örf ile birlikte hareket etmekteydiler. Örneğin Ayntab'da H. 1137/M. 1725 yılında Seyyid Ali'nin şikâyetine göre bu alim ve müderris olup emlak ve yerleri olmamasına rağmen kaza ahalisi ile ehl-i örf, tekâlîf-i şâkka talebinde bulunarak rencide etmişti.[1007]

Diyarbekir'de kaza ahalisiyle ilgili şikâyet Ayntab'dakine benzemektedir. Ancak burada kaza ahalisinin paydaşı bulunmamaktadır. Benzer olan husus talep ettikleri vergi türü ve talepte bulundukları sınıftı. Çemişgezek kazasında camide görevli şahıs Ayntab'daki gibi emlak ve yerleri olmamasına rağmen ahali tarafından tekâlîf-i şâkka talebiyle rencide edilmişti.[1008] Görüldüğü üzere her iki şehirde kaza

[1005] BOA, A.{DVNS. MHM. d.,137, s. 38, h. 116.
[1006] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 447, h. 3.
[1007] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 144, h. 2.
[1008] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 106, s. 144, h. 1.

ahalisinin talepte bulunduğu kesim camii görevlileri, talep ettikleri vergi türü ise tekâlîf-i şâkka idi. Tekâlîf-i şâkka hem yöneticilerin hem de kaza ahalisinin haksız talepte bulunarak rencide ettiği vergi türlerinden biriydi. Ayntab ve Diyarbekir'den sonra tekâlîf-i şâkka talebinde bulunan kaza ahalisinden çarşı esnafıydı. H. 1137/M. 1725 yılında katırcı taifesinin[1009] şikâyetine göre Müslüman hacıların beygirlerini Şam'a götüren ve içlerinden bazılarının askerî taifesinden olduğu anlaşılan katırcı taifesi, yüklerine göre hisselerine düşeni vermeye razı olmalarına rağmen çarşı esnafı tekâlîf-i şâkka talebiyle rencide etmişti.[1010]

Aynı kazada sakin esnaf ahalisinin yüklerine karşılık verdiği vergiler haricinde ayrıca satış yaptığı mallar için ödemesi gereken vergiler bulunmaktaydı. Bu vergi damga vergisiydi.[1011] Diyarbekir'de bedesten esnafı satılan bezlerin damga vergisini *kadimi* üzere memur olanlara vermekteydiler. Ancak buna rağmen boyacı esnafı *kadime* aykırı şekilde vergi namı ile para talep etmişti. Kadime atıf yapılarak eskiden beri süregelen uygulamayı yok sayan boyacı esnafı, her bez başına on iki akçe almıştı. [1012] Alınan akçeler ile eski düzeni yok sayan boyacı esnafı, H. 1137/M. 1725 yılında bedesten esnafı tarafından şikâyet edilmişti. Bedesten esnafının Divan'daki haklılık dayanağı bu defa da kadime dayatmak olmuştu.[1013]

Ruha'da ise kaza ahalisinin haksız vergi talebine maruz kalan kişiler seyyidler olmuştu. H. 11185/M. 1772 yılında Seyyid İsmail, Seyyid Kasım, Seyyid Musa ve Seyyid Ali'nin tekâlif vermesi icap etmemesine rağmen kaza ahalisi tekâlif verin diye taciz etmişti. Kaza ahalisinin yanı sıra ehl-i örf taifesi dahi tekâlif-i şakka talebiyle taaddi etmişti. Bu olay sonrası seyyidler Divan-ı Hümayun'a gidip şikâyetçi olmuşlardı.[1014]

[1009] Şikâyette mekkâre olarak geçmektedir. Mekkâre Osmanlı'da yük taşıtan hayvan sahipleri için kullanılan bir tabirdir. Detaylı bilgi için bkz., Ömer İşbilir, "Mekkâre", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 554-555.
[1010] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 275, h. 2.
[1011] Stanford J. Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle East Studies,* 6/4, (1975): 435; Murat Özyüksel, "İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde Gelir, Gider, Servet Vergileri", *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi,* 6/1, (1985): 58; Yusuf Hallaçoğlu, "Damga", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 455.
[1012] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 105, s. 429, h. 2.
[1013] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak,* 5.bs., çev. Gül Çağalı. Güven, Özgür Türesay, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 288.
[1014] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 140, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 146, h. 5.

4.1.6. Diyarbekir ve Ayntab'da Unvan Yağması

Diyarbekir ve Ayntab ahalisinin haksız vergi taleplerine yönelik şikâyetleri olduğu gibi aynı zamanda vergi muafiyeti bağlamında unvan yağmasında bulunduklarına yönelik şikâyetlerin de olduğu görülmektedir. Daha önce de değindiğimiz üzere Osmanlı toplumunda vergi muafiyetine tabi olan sınıf, askerî sınıftı. Bu sınıfa dahil olanlar arasında seyyidler ve yeniçeriler bulunmaktaydı. Seyyidler devlet ve toplum nezdinde Hz. Peygamber soyundan geldikleri için itibar görmekteydiler. Seyyidlere gösterilen itibar ve tanınan ayrıcalıklar, çıkar sağlamak isteyenlerin seyyidliğe özenmesine neden olmuştu.[1015] Bazı uyanık kişiler seyyid olduğunu iddia ederek kendilerine iktidar zemini oluşturmaya çalışıyordu.[1016] Dinî makama sahip olmanın sosyal değeri ve saygınlığı arttıkça, sahte şecereler çoğalmaya başlamıştı. Öyle ki sahte şecereler vasıtasıyla seyyidlerin sayısında büyük bir artış yaşanmıştı.[1017] Nitekim konuyla ilgili Hülya Canbakal XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Ayntab'da seyyid sayısında büyük bir artışın yaşandığını ve bunların unvan gaspı ve yolsuzluğuna neden olduğunu söylemektedir. Öyle ki Canbakal, yaşanan artış sonrası Ayntab'daki seyyid sayısının Şam seyyidleri ile mukayese edilebilir duruma geldiğini belirtmektedir.[1018] Ayntab'daki sahte seyyid[1019] diğer bir ifadeyle müteseyyid[1020] sayısındaki artış[1021] aynı şekilde yeniçeri sayısında da görülmüştü.

[1015] Seydi Vakkas Toprak, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında (1775-1800) Ayntâb'da Seyyid Ayaklanmaları Bağlamında Kargaşa (Seyyidler, Mültezimler, Mütesellimler, Ayanlar, Voyvodalar, Paşalar)", *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan,* ed. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can, (Ankara: Berikan Yayınları, 2019), 874.

[1016] Edhem Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul,* 2.bs., çev. Sermet Yalçın, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 60.

[1017] Leslie Peirce, "16. Yüzyıl Ayntab'ında Girişimcilik Başarısı: Yerel İleri Gelen Seydi Ahmed Boyacı Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri,* ed. Antonis Anastasopoulos, çev. H. Ebru Aksoy, (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 184.

[1018] Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset,* 99-106.

[1019] Yücel Özkaya "yalancı seyyid" tabirini kullanmıştır. Bkz., Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, 30.

[1020] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Tarihî Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı", *Osmanlı Araştırmaları,* 33, (2009): 88.

[1021] Antep dışında Balkanlarda, Trakya'da, Halep'te, Suriye'de ve Kayseri'de seyyid sayısında artış yaşanmıştır. Bkz., Hülya Canbakal, "The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500-1700)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 52, (2009): 542-578; Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in the Seventeenth-Century Ankara and Kayseri,* (London: Cambridge University Press, 1987), 18, 62; Herbert L. Bodman, *Political Factions in Aleppo 1760-1826,* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1963), 80; Abdul-kerim Rafeq, "Changes in the Relationship between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", *Studies in Eighteenth Century Islamic History,* ed. Tomas Naff, Roger Owen, (Carbondale: Southern

Seyyid ve yeniçeri sayısında artışın altında yatan nedenlerden biri merkezî denetimin kısmen de olsa güçsüz olmasıydı. Merkezi denetimin unvan dağıtımında güçsüz olmasının gerisinde ise savaşlar yer almaktaydı. Böyle bir ortamda vergi muafiyeti iddiasında bulunan sahte seyyid ve yeniçeriler unvan yağması ve yolsuzluğuna sebep olmuşlardı.[1022] Söz konusu bu durum hem Ayntab'da hem de Diyarbekir'de yaşanmıştı. Her iki şehirde vergiyle alakalı şikâyetlerde seyyid veya yeniçeri *iddiasında ve bahanesinde* bulunanlar olmuştu.[1023] Bu iddia ve bahaneyle unvan yağmasına neden olan şahıslar vergi mükellefi olmaktan kaçınmayı denemişlerdi. Ancak bu denemeleri görünüşe bakılırsa başarısız olmuştu. Zira şikâyetler üzerine mahkeme defter ve kanun doğrultusunda hüküm vermişti.

Askerî iddiasıyla vergi mükellefi olmaktan kaçınanların, kaçındıkları vergi türü raiyyet rüsumu, imdâd-ı hazariyye, imdâd-ı seferiyye, bâc ve mücerred vergisiydi. Örneğin Diyarbekir'de H. 1076/M. 1665 yılında voyvodanın kanun ve defter gereğince talep ettiği vergi, raiyyet rüsumuydu. Ancak voyvodanın bu talebi kabul edilmemişti. Çünkü karşı taraf seyyid olduğu bahanesini öne sürmekteydi. Halbuki ellerinde nakibüleşrafa ait olduklarını gösteren temessükleri yoktu. Seyyid olduklarını gösteren delilleri olmamasına rağmen vergiyi vermeyi kabul etmemişlerdi.[1024] Vergi taleplerinde bir tarafta ellerinde hüccet ve temessükleri ile yerel idarecilerinin haksız vergi taleplerinden şikâyetçi olan seyyidler varken şimdi temessük ve hücceti bulunmayan sahte seyyidlerden şikâyetçi olan yerel idareciler vardı. Yine Diyarbekir'de H. 1060/M. 1650 senesinde sipahi olmamalarına rağmen biz sipahiyiz diyerek mücerred vergisi vermekten kaçınmak istemişlerdi.[1025]

Diyarbekir'de bu defa hem talep edilen vergi türü hem de unvan iddiaları değişiklik göstermişti. H. 1106/M. 1695 yılında Çermik'te talep edilen vergi türü bâc vergisiydi. Pazar vergisi olarak bilinen bâc vergisi, çarşıya gelen maldan alınan

Illinois University Press, 1977), 53-74; Fatma Acun, "The Other Side of the Coin: Tax Exemptions within the Context of Ottoman Taxation History", *Bulgarian Historical Review,* 1/2, (2002): 130.
[1022] Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, 108, 113.
[1023] Şikâyetlerde iddia, bahane veya taallül şeklinde geçmektedir. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 119, s. 128, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 20, s. 298, h. 1272; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 167, h. 655.
[1024] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 167, h. 655.
[1025] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 1, s. 206, h. 835

ayakbastı parasıydı.[1026] Taşra pazarına ticaret tarikiyle eşya gönderilip satılması sonucunda defter ve kanun üzere talep edilmekteydi. Çermik'te şikâyete neden olan husus da talep edilmesine rağmen içlerinden bazılarının *biz sipahi ve sâdât ve sair askerîyiz* demeleriydi.[1027] Bâc vergisini vermemek için bahane üretenler, bahanelerine sipahi olmayı da eklemişlerdi. Hem bahaneleri hem de vergi türleri değişmişti.

Ayntab'da ise şikâyet eden ve edilenlerin konumları yeniçeri iddiasından dolayı değişmişti. Ayntab naibi Şevki Hüseyin ve ahalinin H. 1141/M. 1728 senesindeki şikâyetine göre kaza ve köyde sakin bazı kimseler emlak ve yerleri olmasına rağmen imdâd-ı hazariyyeden hisselerine düşeni vermemişlerdi. Zira bu vergiyi talep ettiklerinde *biz yeniçeri olduk deyu askerîlik iddiasıyla hisselerine isabet edeni* bahane ve muhalefet ederek karşı çıkmışlardı. Yeniçeri olduk diyerek vergi vermeyi kabul etmeyenlerin ceremesini kaza ahalisi çekmişti.[1028]

Vergi vermekten kaçınan şahısların nedense ceremesini, vergisini verenler çekmekteydi. H. 1135/M. 1723 yılında Diyarbekir valisi Ahmed Paşa, bundan evvel Tiflis Kalesi üzerine memur olduğunu ve şehirde kırk dört bin kuruş imdâd-ı seferiyye toplanması için ferman verildiğini belirtmektedir. Seferiyye için belirlenen miktarın bir kısmı toplanmasına rağmen Mardin, Çapakçur, Hısn-ı keyf ve sair kazaların bazıları hiçbir akçe dahi vermemişlerdi. Bu kazalarda akçe vermeyenlerin ceremesini verenler çekmişti. Çünkü imdâd-ı seferiyyeyi verenlerden tekmil ve tahsil ettirilmesi istenmişti.[1029]

Ayntab'da yeniçerilik iddiasına Çermik'teki gibi yeni iddialar eklenmişti. Emlak ve yerleri olmasına mukabil hisselerine düşeni vermeyenler *biz yeniçeri ve sipahi ve duâgû ve sair askeriyiz* diyerek vergi vermemişlerdi. Birkaç seneden beri vergi vermekten kaçınan şahısların iddiasına sipahi ve duâgû unvanları eklenmişti. Canbakal, XVI. yüzyıl sonlarında Ayntab'da yeniçeri ve seyyid gibi duâgû sayısının

[1026] Celal Yeniçeri, "Bâc", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 411; Kenan Mortan vd., *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı,* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 112.
[1027] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 20, s. 292, h. 1272; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 53, s. 38, h. 1.
[1028] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 119, s. 168, h. 3.
[1029] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 519, h. 2.

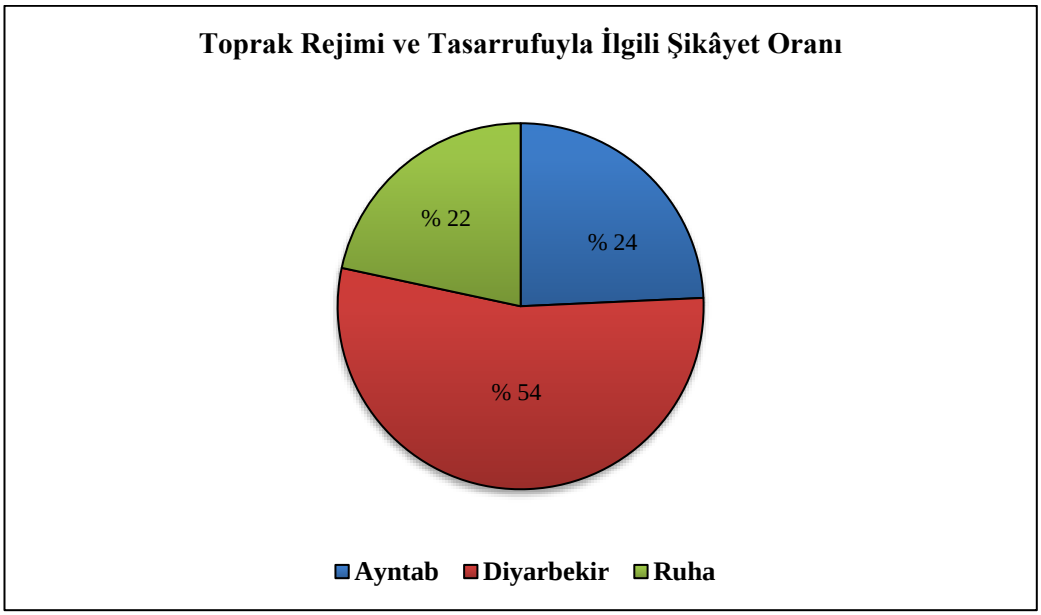
da artış gösterdiğini belirtmektedir.[1030] Bu artışlar vergi vermekten kaçınıp, çıkar sağlama uğruna tüm unvanların nasıl yağmalandığını açıkça göstermekteydi.

4.2. TOPRAK REJİMİ VE TASARRUFU

Vergiyle bağlantılı olarak şikâyete yansıyan konular arasında toprak rejimine bağlı olarak tasarruf ve tahsilat problemleri bulunmaktaydı. Bilindiği üzere mülkiyeti devlete, tasarrufu kullananlara devredilmiş olan topraklara mîrî topraklar denilmekteydi. Mîrî topraklar çeşitli şekillerde idare edilmekteydi.[1031] Bu idare çeşitleri arasında tımar, iltizam, malikâne, hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar yer almaktaydı.

Toprak tasarrufu ve tahsilatıyla ilgili Ruha ve Ayntab'a nazaran en fazla şikâyeti bulunan şehir Diyarbekir olmuştur. Diyarbekir'in toprak rejimi ve tasarrufuyla ilgili şikâyet oranı % 54'tür. Diyarbekir'i % 24 oranla Ayntab, % 22 oranla da Ruha takip etmiştir. Ruha ve Ayntab'ın şikâyet oranı arasında fazla bir fark bulunmamaktadır. Bu oran aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Şekil 30: Toprak Rejimi ve Tasarrufuyla İlgili Şikâyet Oranı

Grafikteki veriler doğrultusunda her üç şehirde en fazla şikâyete neden olan konu tımar olmuştu. Askerî, idarî, siyasî ve iktisadî hiyerarşiyi desteklemek amacıyla

[1030] Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset,* 98.
[1031] M. Macit Kenanoğlu, "Mîrî Arazi", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 157.

oluşturulan tımar sistemi, belli hizmetler karşılığında devlet memurlarına vergi toplama yetkisini devretmekteydi.[1032] Devlet bu sistem ile maaş ödemek yerine tarımsal arazilerin gelirini doğrudan tahsis etmekteydi.[1033] Osmanlılar döneminde ve hatta daha öncesinde tatbik edilmiş olan tımar sisteminin[1034] kökeni üzerinde tartışmalar yapılmış olmakla birlikte Bizans'ta, Türk-İslam Devletleri'nde ve Moğollar'da uygulandığı yönünde görüşler bulunmaktadır.[1035]

Osmanlı Devleti'nde Orhan Bey (1326-1362) döneminden itibaren uygulandığı bilinen tımar, arazinin gelirlerine göre belirlenmekteydi. [1036] Arazinin geliri has, zeamet ve tımar şeklinde üç kısma ayrılmaktaydı. Yıllık geliri yüz bin akçede fazla olan toprağa has denilmekte ve bu padişah ve hanedana mensup kişilere verilmekteydi. Yıllık geliri yirmi akçe ile yüz bin akçe arasında olan toprağa zeamet denilmekte ve bu da subaşı, defterdar ve alaybeyine verilmekteydi. Son olarak tımar ise geliri bin akçeden başlayıp on dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz akçeye kadar olan topraklara denilmekteydi. Söz konusu bu tımarlar hizmet mukabilinde askerlere verilmekteydi.[1037]

Belirli şartlar ve nizam dahilinde toprağın geliri ve tevcih edilecek sınıfın belli olmasına rağmen tımar sistemi XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başlamıştı. Bu bozulma yalnızca tımar sistemine özgü bir durum değildi. Birçok müessesede yaşandığı gibi tımar sisteminde de yaşanmıştı. Çok yönlü bir birim olan tımar sistemi, nakit darlığı ve askerî ihtiyaçları uzlaştırma tutumundan dolayı

[1032] Halil İnalcık, "Timar", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 168; Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler Ansiklopedisi,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9: 899.

[1033] E. Atilla Aytekin, *Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük,* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2022), 224.

[1034] Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Selçuklar döneminde de timar tatbik edilmiştir. Örnek vermek gerekirse Hun Hakanı Bağatur oğlu Mete'ye yüz karyenin arazisi tımar olarak tevcih edilmişti. Tahsin Ünal, *Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi,* (Konya: Milli Ülkü Yayınevi, 1975), 30.

[1035] Görüşler hakkında detaylı bilgi için bkz., Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri,* 5.bs., (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 76-102; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması,* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 90-96; Yücel Öztürk, Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 31, (2012): 157-208; İnalcık, "Timar", 168-173.

[1036] Nicoarâ Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Teori Yayınları, 1985), 18.

[1037] Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* 7.bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 93-95; Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması,* 103, 104; Afyoncu, "Zeâmet", 162.

bozulmuş ve eski hüviyetini yitirmişti.[1038] Bazı görüşlere göre zeamet ve tımarların ehlince dağıtılmaması sistemin bozulmasına neden olmuştu. Rüşvet yolu ile tımar ve zeametlerin vüzeranın ve ekâbirin sepetlerine girmesi sonucunda beratlarda isimleri bulunan, ancak resimleri yok olan ehliyetsiz bir sınıf teşekkül etmişti.[1039]

Linda T. Darling, tımar sistemini bozulma ve çöküşten ziyade daha sonraki dönemin değişen ihtiyaçlarını karşılamak için yeniden kullanılması olarak görülmesi gerektiğini öne sürmektedir. Hatta Darling, sistemin bozulmadığı yönündeki düşüncesi eyaletlerdeki tımar sayıları üzerinden ortaya koymaya çalışmıştır.[1040] Bu bağlamda Darling Osmanlı Devleti'nin gerileme paradigması üzerinden tımar sisteminin bozulmasına[1041] yahut sayısının azalmasına karşı çıkmaktadır.[1042] Mehmet Genç ise tımar sistemini Osmanlı malî metotlarına ait merhalelerinin ilki ve en önemlisi olduğunu söylemektedir. Genç'e göre tımar sistemi Osmanlı gibi büyük bir devleti ayakta tutabilmenin orijinal ve başarılı bir dayanağıydı.[1043] Darling'in tımar sistemin değişen şartlara bağlı olarak yeniden kullanılması düşüncesine Niyazi Berkes ise "usul değişmesi" adını vermektedir. Bu usul değişmesi tımar usulünden mukataa iltizam usulüne geçişi kapsamaktaydı.[1044] Bu geçişte devlet, vergi gelir birimi olan mukataaları yıllık geliri karşılığında özel bir şahsa vermekteydi. Vergilendirmenin bir nevi özelleştirmesi olan bu uygulamaya iltizam sistemi denilmektedir.[1045] Tımar sistemi ile dolaylı olarak toplanan vergi gelirleri, iltizam ile doğrudan merkezi

[1038] Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi,* 4.bs., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 283.
[1039] Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,* 22; Yücel, *Kitâb-i Müstetâb,*15; Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar-Kitâb-ı Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzü'l-Mülûk,* 75; Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,* 100.
[1040] Linda T. Darling, "Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, 14th to 17th Centuries", *Turkish Historical Review*, 8, (2017): 172; Linda T. Darling, "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century– Part II, Including the Seventeenth Century", *Osmanlı Araştırmaları,* 45, (2015): 1.
[1041] Dror Ze'evi, bazı devletlerde taşra elitinin tımar olarak tahsis edilen toprağı özelleştirmesini devletin zayıflığının kesin bir göstergesi olduğunu belirtirken Osmanlı'nın böyle bir özelleştirme çabasına karşı direndiğini ve bu da devletin güçlü olduğunun belirtisi olduğunu söylemektedir. Dror Ze'evi, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi,* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 133.
[1042] Osmanlı gerileme paradigması ve timar sistemi hakkında bkz., Douglas A. Howard, *The Ottoman Timar system and Transformation, 1563-1656,* (Ph.D. dissertation, Indiana Universty, 1978), 17-30.
[1043] Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi -I-,* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 95.
[1044] Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi,* 276; Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları,* çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 75-82.
[1045] Mehmet Genç, "Mukataa", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 129; Mehmet Genç, "İltizam", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 154.

hazinede toplama çabası sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu sistem ile devlet vergi toplama işini açık arttırma yolu ile mültezim adı kişilere devrediyordu veya satıyordu. Mültezim bu işlemi bir ya da üç senelik süre zarfında üstlenmekteydi. Açık arttırma ile belirlenen miktarın bir kısmı devlete peşin olarak ödenmekteydi. Diğer geri kalan kısım ise üç ya da altı aylık taksitlere bağlanmaktaydı.[1046]

Belirli şartlar dahilinde uygulamaya konulan iltizam sistemi yine bir usul değişimi ile karşı karşıya kalmıştı. Zira bu sistem Karen Barkey ve Tevfik Güran'ın deyimiyle rantiyeci bir sınıfın gelişmesine neden olmuştu. Rantiyeci sınıf, devletin iltizam sistemi ile gelir toplamasının yararlarını kendisiyle paylaşmasına müsaade etmişti.[1047] Rantiyeci sınıf elinde bir finans kapitalizmi haline gelen iltizam, devlet gelirini ortak çıkarak zaman içerisinde gücünü arttırmıştı.[1048]

Yüksek riskli ve aynı zamanda yüksek karlı bir iş olan iltizam, gerileme ideolojisinin yükünü diğer vergilendirme türlerine nazaran daha ağır taşımaktaydı. İlk uygulama aşamasında çok sıkı bir şekilde yönetilen iltizam sistemi para ihtiyacının artması ve değerinin düşmesi sonucunda yönetilme şeklini de değiştirmişti. Hükümet böyle bir artış ve düşüşte mültezimlere daha muhtaç hale gelmekteydi. Hükümetin yani hazinenin para ihtiyacı ile mültezimin para ihtiyacı paralel olarak artmaya başlamaktaydı. Mültezimler söz konusu böyle bir durumda içinde bulundukları sistemin tüm zenginleşme imkanlarını sonuna kadar kullanmaya başlamışlardı. Her ne kadar hükümet, iltizam sistemi üzerindeki kontrolün kaybetmemeye çalışmışsa da sistemin en büyük engeli yetkililer arasındaki kişisel ilişkiler olmuştu. Kendi adamlarını iyi konumlara getirmeye çalışan ve sahtecilik yolu ile kontrol prosedürlerini aşabilen yetkililer sistemin başarısının önündeki en büyük engeli oluşturmuştu.[1049]

Nasıl olsa zapt edeceğim bir sene yahut iki senedir diyerek bütün hasılların almak için reayaya zulüm ve eziyet edenler perakende ve perişan olmasına sebep

---

[1046] Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 147.
[1047] Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar,* 2.bs., çev. Ebru Kılıç, (İstanbul: Versus Kitap, 2011), 353; Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar,* 2.bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 172.
[1048] Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı,* (İstanbul: Ant Yayınları, 1969), 294.
[1049] Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk (Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660),* 155, 156, 204.

olmuştu. Tüm bu ve bunun gibi nedenler yeni bir sisteme geçmeye yöneltmişti. 1695 yılında uygulamaya konulan bu sistemin adı malikâneydi.[1050] Bir veya iki yıl süre ile özel kişilere devredilen mukataalar artık malikâne sistemiyle, kaydı hayat koşuluyla verilmeye başlanmıştı.[1051] İlk aşamada kırsal yerleşim alanları gibi düşük vergi gelirli yerler malikâne olarak verilirken sonraları vergi hasılatı yüksek olan mukataalar malikâne olarak tevcih edilmişti. Tevcih edilen sınıf arasında askerî zümre mensupları daha ağırlıklı yer almaktaydı. Malikânenin de diğer sistemler gibi belirli şartları bulunmaktaydı. Bu şartlardan biri malikâne sahibinin muaccele denilen peşin ödemeyi yapmasıydı. Peşin ödemeyi yapan malikâne sahibi ayrıca her yıl mal adı verilen ödemeleri de yapmakla yükümlüydü.[1052] Fakat tımar ve iltizam sistemi gibi malikâne sistemi de devletin malî sıkıntılarına yeterli bir çözüm sağlayamamıştı. Vergi gelirlerini arttırmak amacıyla uygulamaya konulan malikâne, gelirleri arttırmaktan ziyade azaltmıştı.[1053]

Artan savaşlar ve askerî ihtiyaçlar nedeniyle uygulamaya konulan bu sistemler hem devlet sistemi oluşumunu hem de iktidarın devlet içindeki dağılımını oldukça etkilemişti. Zira savaş gibi zorunluluk sonucunda devlet, denetim altında tutmayı istediği topraklarda yerel zor kullanıcıları aracılığı ile gücünü yoğunlaştırmaya çalışmıştı. Ancak bu yerel zor kullanıcıları ki bunlara örnek olarak sipahi, mültezim, malikane sahipleri veya ayanlar sayılabilir yerelde iktidarı ellerine aldıklarından dolayı temsil ettikleri ulusal araçları kendi kişisel amaçları için kullanmaya başlamışlardı. Devletin dolaylı yönetiminde aracı rol üstelenen yerel zor kullanıcıları hizmet etmek yerine kendi dağıtım sistemlerini oluşturarak zenginleşmeye çalışmışlardı. Bu da

---

[1050] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât,* haz. Abdülkadir Özcan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 512, 513; Sam White, *Osmanlıda İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları,* 2.bs., çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 375; Eftal Batmaz, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 18, (1996): 41.

[1051] Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II,* 5.bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 102.

[1052] Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması,* 2.bs., (İstanbul: Kitabevi, 2018), 10, 11, 23; Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi -I-,* 101; Mehmet Genç, "Mâlikâne", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 516; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914,* 149; Avdo Suceska, "Malikâne (Osmanlı İmparatorluğunda Mîrî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)", çev. M. Özyüksel, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 41/1-4, (1985): 278; Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih),* 22.

[1053] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları,* 7.bs., (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 14.

uygulanan sistemlerin değişmesine ve daha sonrasında ortadan kalkmasına neden olmuştu.[1054]

Tımar, iltizam ve malikâne sistemleri haricinde Diyarbekir ölçeğinde şikâyete neden olan toprak tasarruf modeli hükümet ve yurtluk-ocaklık statüsüydü. Hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar, bölgenin sosyal ve coğrafi özellikleri ve Osmanlı-İran mücadelelerinin yarattığı özel şartlarda ortaya çıkmıştı.[1055] Merkez ve yerel güçlerin uzlaşı siyasetine açık olan hükümet sancaklar, Kürt aşiret beylerinin arazileriydi. Bu arazi ve topraklar Kürt aşiret beylerinin Çaldıran Savaşı'ndan sonra bölgenin fethinde oynadıkları roller ile devlete olan sadakatlerinden ötürü padişah tarafından mülk olarak verilmişti. Tımar sisteminin uygulanmadığı bu sancaklarda hiçbir Osmanlı askeri ve memuru bulunamazdı. Yurtluk-ocaklık sancaklarda ise tam tersi bir durum söz konusuydu. Zira bu sancaklarda tımar sistemi uygulanır ve bölgenin gelir kaynakları sancakbeyi akrabalarına, aşiret üyelerine ve dışarıdan kimselere dağıtılırdı. Genel rıza yaratma mekanizması olan bu sancaklar toprak kullanımını düzenleyen ve iktidarları koruma altına alan bir mekanizmaydı.[1056]

Tüm bu toprak rejimi arasında Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da en fazla şikâyete neden olan konu tımar olmuştur. Şikâyetlerden anlaşıldığına göre üç şehrin tımarla ilgili mustarip olduğu noktalardan biri müşterek tımarlar olmuştur. Bu tımarlarda müşterek olan şahıslar hissesine düşene kanaat etmeyerek mahsulü ve rüsumâtı ahz u kabz etmekteydi.[1057] Hissesine kanaat etmeme hali mahsulâtı ve vergiyi gadr etmelerine neden olmaktaydı. Ruha'da H. 1135/M. 1722 yılında Bozabad nahiyesinde müşterek tımara mutasarrıf olan Ali veledi Halil, hissesine düşene kanaat etmeyen

---

[1054] Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu,* 55, 313.
[1055] M. Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 2220.
[1056] Suavi Aydın, "Tarımcı İmparatorlukların Toprak Tasarruf Modelleri Açısından Yurtluk-Ocaklık Statüsü Nasıl Yorumlanabilir?", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar,* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 1; Alanoğlu, "Osmanlı İdari Sisteminde Palu Hükümeti (1515-1850)", 228; Hakan Kaya, "Bayezid ve Tevabihasının (Diyadin, Eleşkird ve Şelve) Yurtluk-Ocaklık Gelirleri", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar,* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 189; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri.* Cilt: 4, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 538, 539; Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 10, (1999): 130, 131.
[1057] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 75, s. 18, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 467, h. 2004; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 117, s. 752, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 152, h. 2.

ortaklarından şikâyetçi olmuştu. Çünkü bu ortakları kanaat etmeyerek mahsulü tamamen gadr eylemişlerdi. Bu olayın üzerine Ali veledi Halil mahkemeye arzuhal sunarak şikâyetçi olmuştu. Mahkeme bu şikâyetin ardından İcmal Defterleri'ne bakarak Ali veledi Halil'in haklı olduğunu ortaya koymuştu.[1058]

Tımarla ilgili şikâyetlerde İcmal, Mufassal ve Ruznamçe Defterleri önemli bir rol oynamaktaydı. Bu şikâyette mahkeme İcmal Defteri'ne başvurarak bir karara varmıştı. İcmal Defterleri'nde tımar, zeamet ya da has arazilerin gelirleri işlenmekteydi. Bu defterde gelir ve hak sahiplerinin esamileri kaydedilmekteydi.[1059] Defter-i Hâkani'de mahfuz olan defterler has, zeamet, tımar, vakıf ve mülk gibi arazi türlerine ilişkin bilgileri ihtiva etmekteydi.[1060] Ruha'da Ahmed'in müşterek tımarla ilgili şikâyetinde yine bu defterlere başvurulmuştu. Ruha sancağı Şehir nahiyesinde tımara mutasarrıf olan Ahmed, müştereği el-Hac Mehmed'in kendi payına düşene kanaat etmemesiyle alakalı şikâyetinde mahkeme Ruznamçe, İcmal ve Mufassal Defteri'ne bakıp karara varmıştı.[1061]

Ruha'daki gibi müşterek tımarla ilgili şikâyetler Diyarbekir'de de görülmekteydi. Müşterek tımarlarda her üç şehirde de sorun bir türlü kanaat etmemekti. Tıpkı Diyarbekir'de Mehmed'in kanaat etmediği gibi. H. 1121/M. 1709 yılında Ahmed ve Ali'nin şikâyetine nazaran şark-ı Amid nahiyesinde müşterekleri Mehmed kendi hissesine kanaat etmemişti. Mehmed'in kanaat etmeme hali diğerlerine göre daha üst bir seviyeydi. Zira Mehmed beş adet karyenin hissesini dahi kendi tımarına ilhak etmişti.[1062]

Müşterek tımar veya zeamette müdahale yalnızca ortaklardan kaynaklanmamaktaydı. Ortaklar haricinde dışarıdan da müdahaleler gerçekleşmekteydi. Örneğin H. 1139/M. 1727 yılında Diyarbekir'deki şikâyete göre mütegallibelerin müdahale ettiği görülmektedir. Erbâb-ı tımardan es-Seyyid İbrahim, Osman ve Yusuf Kulb kazasında tımara müştereklerken mütegallibeden Ramazan, Ömer, Hüseyin ve Mustafa mahsulat ve rüsumatı ahz u kabz etmişlerdi. Bunlarla

[1058] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 97, s. 130, h. 2.
[1059] Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk (Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660)*, 53; İnalcık, "Timar", 172.
[1060] Erhan Afyoncu, "Defterhâne", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 100.
[1061] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 117, s. 752, h. 3.
[1062] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 515, h. 3.

yetinmeyen mütegallibeler ayrıca bin kuruşlarını da almışlardı. Şikâyetin Divan'a iletilmesinden sonra olayın mahallinde çözülmesine karar verilmişti.[1063] Yine H. 1142/M. 1730 yılında Ayntab'da yaşanan olay müşterekten ziyade dışarıdan müdahalelerin olduğunu göstermekteydi. Kırk dokuz bin yüz kırk dokuz akçe zeamete mutasarrıf olan Ali'nin zeameti dahilinde bir adet şemhâne (mumhâne)[1064] bulunmaktaydı. Bu zeamete müşterekleriyle birlikte mutasarrıf olan Ali'nin sıkıntısı müşterekler değildi. Asıl sıkıntı zeametinin zarar görmesine neden olan şemhânelerin ihdas edilmesiydi. Çünkü bazı kimseler evlerde ve mahallelerde şemhâneler ve şem işletmeleri ihdas ederek zeametin mahsulüne ve şemhânesine zarar vermişlerdi. İhdas edilen şemhâneler sonucunda zeametin mahsulü ve şemhânesi zarara uğramıştı. Bunun üzerine Ali, Divan-ı Hümayun'a giderek zararının *men u def* olunmasını istemişti.[1065] Yine H. 1186/M. 1773 yılında dergâh-ı muallam müteferrikalarından Osman veledi Eyyüb'ün şikâyetine nazaran müdahale ortağından gelmişti. Müştereği Seyyid İshak veledi Abdurrahman kanaat etmeyip, *hilaf-ı defteri hakânî müdahale ve tagallüben zapt ve mahsul ve rüsumatı ahz u kabz* etmişti.[1066]

Ortaklardan yahut dışarıdan müdahalelerin yaşandığı müşterek tımarlarda ayrıca mütegallibe, aşiret, voyvoda veya subaşının da müdahalelerde bulundukları görülmektedir. Bazen de aşiret ve voyvodanın iş birliği içerisinde zorbalık yaptıkları da olmuştur. H. 1141/M. 1728 yılındaki şikâyet Ruha'da aşiret ve voyvodanın *tagallüben* zaptı bu iş birliğini göstermektedir. Mahmud ve Şerif veledi Hasan adlı sipahiler, Türkmenviran ve Koçviran köylerinde müşterekleriyle mutasarrıf olmalarına rağmen Baziki aşireti zabiti ve voyvoda *buralar bizim aşiretimizindir* diyerek zorbalıkla zapt etmişlerdir. Bunların zaptı neticesinde sipahiler şikâyetçi olmuştu. Mahkeme defterler üzerinden yaptığı tetkik sonrasında bu yerlerin Baziki aşiretine değil Mahmud ve Şerif veledi Hasan'a ait olduğu ortaya çıkmıştı.[1067]

Yine bir voyvodanın tagallüben zaptı Diyarbekir'de yaşanmıştı. H. 1130/M. 1717 yılında Kığı sancağı Hatik karyesinde on beş bin altı yüz akçe tımara müşterek

[1063] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 110, s. 402, h. 1.
[1064] Osmanlı şemhâneleri için bkz., Neslihan Ünal, "Osmanlı Şem'haneleri ve Mumcu Esnafı", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2/3, (2020): 231-250.
[1065] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 126, s. 167, h. 2.
[1066] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 188, s. 59, h. 198; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 188, s. 60, h. 199.
[1067] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 119, s. 59, h. 1.

olan Mehmed veledi Bahaddin, Hasan ve diğer sipahiler Çarsancak voyvodası Osman Ağa'dan şikâyetçi olmuşlardı. Zira Osman Ağa tımarların mahsullerini zapt etmişti. Fakat Osman Ağa'nın bu zaptı bir defaya mahsus da değildi. Osman Ağa bu zaptını beş altı seneden beri devam ettirmekteydi. Senelerce tekerrür eden gasp ve zorbalık sonrası sipahiler şikâyetçi olmuştu.[1068]

Diyarbekir Kulp sancağındaki müdahalede bulunan kişi ise müştereklerden birinin babasıydı. Bu kişi mütegallibe olarak adlandırılmaktaydı. H. 1131/M. 1718 yılında Kulp sancağında sekiz bin akçe tımara Ahmed, Mehmed ve Halil müşterektiler. Ancak müştereklerinden Halil'in babası mütegallibeden İbrahim, diğer müşterek Ahmed'in yazısına itaat etmeyip mahsulâtı ve rüsumâtı almıştı. Ahmed yazısına itaat etmeyen müştereği Halil'in babasından şikâyetçi olmuştu.[1069] Diyarbekir'de diğer bir mütegallibe müdahalesi Harput'ta görülmüştü. H 1140/M. 1727 yılında Hasan, mütegallibeden bazılarının mahsulâtı ve rüsumâtı zapt etmesi sonucunda şikâyetçi olmuştu.[1070]

Zapt ederek müdahaleyi gerçekleştirenlerin odak noktaları; mahsulât ve rüsumâtı ele geçirmekti. Yaşanan müdahalelerde de görüldüğü gibi mahsulât ve rüsumâtı alanların odak noktaları hiç şaşmamıştı. Nitekim Ruha'da H. 1144/M. 1732 yılında Şehir nahiyesinde on altı bin beş yüz yetmiş yedi akçe tımara mutasarrıf olan Abdurrahman, bazı müşterekleri ve subaşılarının odak noktalarının şaşmamasından dolayı şikâyetçi olmuştu. Müşterek ve subaşıları, iş birliği yaparak mahsulâtı ve rüsumâtı zapt etmişlerdi.[1071]

4.2.1. Taşra Egemenleri ve Tahvil Meselesi

Müşterek tımarlarda mahsulleri ve vergileri zapt etmeye yönelik müdahaleler yaşanırken müşterek olmayan tımarlar da ise umumiyetle tahvil meselesi devreye girmekteydi. Konumuz bağlamında tahvil, idarî tayinler ve tımar tevcih edildiğini gösteren işlem manasına gelmekteydi.[1072] Tahvil meselesinde sipahi beratı gereğince

[1068] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 76, s. 144, h. 3.
[1069] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 260, h. 2.
[1070] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 115, s. 286, h. 2.
[1071] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 137, s. 99, h. 4.
[1072] Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 52; Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk (Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660),* 257; Recep Ahıshalı, "Tahvil", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 441.

tahvil tarihine düşen mahsulât ve rusümâtı alması gerekirken başka bir kişinin müdahil olması sonucunda mahsulât ve rüsumât *tagallüben fuzuli ahz u kabz* edilebiliyordu.[1073] Sipahi dışında defter kethüdası da tahvil tarihiyle ilgili sorunlar yaşayabiliyordu. Örneğin H. 1060/M. 1652 yılında Diyarbekir defter kethüdası Zülfikar, eski defter kethüdasının tahvil tarihine düşen mahsulat ve rüsumatı alması sonucunda gadra uğramıştı.[1074] Ruha ölçeğinde ise Rakka beylerbeylerinin *bizim dahi hissemiz* vardır diyerek müdahalede bulundukları görülmektedir. H. 1107/M. 1696 yılında Mahmud, defterden aykırı şekilde hissesi olduğunu beyan eyleyen Rakka beylerbeylerinden şikâyetçi olmuştu.[1075] Yine Ruha'da tahvil meselesinde eski alaybeylerinin haksız müdahalede bulundukları görülmektedir. Bunun örneklerinden biri H. 1120/M. 1708-09 yılında yaşanmıştır. Ruha'daki zaim ve tımar sahiplerinin H. 1130/M. 1718 yılındaki şikâyetine göre bunların zeamet ve tımar yerlerine dahil olunmak icap etmez iken eski alaybeyleri Dürrioğlu Halil müdahalede bulunmuştu. Ancak Dürrioğlu Halil bu müdahaleyi yalnız gerçekleştirmemişti. Haksız müdahalesine yandaş olarak kardeşi Hacı Abdurrahman'ı seçmişti. Halil, kardeşi Abdurrahman'ı vekil edip, *birbirleriyle yek dil ve yek cihet* olmuşlardı. Bu birlikteliğin tek amacı tahvil tarihine düşen mahsulatları *illet-i bahane ile tagallüben fuzuli ahz u kabz etmekti.* Türlü bahaneler ve zorbalıklar ile mahsulleri alan Halil ve kardeşi bununla da yetinmemişti. Bunun dışında ayrıca rüşvet ile ahalinin bütün akçelerini almıştı. Mahsulatını ve akçelerini kaybeden ahali artık perakende ve perişan olmuştu. Şikâyetteki *illet-i bahane* kelimesi tüm bu perişanlık ve haksızlığı adeta gözler önüne seriyordu.[1076]

Haksızlıklarını ürettikleri bahaneler ile farklı göstermeye çalışan alaybeyleri bahanelerine sefer konusunu da dahil etmişlerdi. H. 1135/M. 1723 yılında Ruha'dan Mir ve Döğerli aşireti sipahileri, alaybeyleri el-Hac Abdurrahman'dan şikâyetçi olmuşlardı. Çünkü Abdurrahman *seferden firar ettiniz* bahanesi ile bunların tımarını İbrahim'e tevcih etmişti. Halbuki sipahiler, sefere iştirak etmişlerdi. Hatta yoklamada dahi isimleri mevcuttu. Ancak Alaybeyi Abdurrahman, firar ettiniz bahanesini öne sürerek tımarlarını ellerinden almıştı. Görünüşe bakılırsa mahsulat ve rüsumatı ele

[1073] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 536, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 116, s. 297, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 127, s. 248, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 173, s. 68, h. 231.
[1074] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 2, s. 25, h. 103.
[1075] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 23, s. 30, h. 127.
[1076] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 536, h. 2.

geçirmek için bu bir taktikti. Zira İbrahim'den sonra tımarları kendisi alıp, mahsulleri ve vergiyi ele geçirmişti. Halbuki tahvil tarihine göre bunları almaması gerekmekteydi. Ancak alaybeyi için bu çok da önemli değildi. Bir taktiği vardı ve bu taktik de tam olarak gerçekleşmişti. Fakat taktiği tasarlarken unuttuğu bir şey vardı o da adalet dairesiydi. Mahkeme, adaletin dairesi olarak kanun üzere amel olunmasını istemişti.[1077]

Merkez, tahvil meselesiyle ilgili gelen şikâyetler sonucunda yine yereldeki yöneticilere sürekli olarak kanunu ve adaleti hatırlatmasına rağmen ne kanun ne adalet bir türlü hatırlanmıyordu. Üç şehirde bilhassa taşra egemenleri tahvil tarihi konusunda oldukça keyfi davranıyorlardı. Ruha'da alaybeyi müdahalesinden sonra Diyarbekir'e baktığımızda subaşı Ömer ve vekilin müdahalede bulunduklarını görmekteyiz. H. 1081/M. 1670 yılında İbrahim'in vekili ve subaşı Ömer mahsulü zapt etmişlerdi. Mahkeme gelen şikâyet neticesinde mahallinde teftiş olunması ve muvacehe olunmasına karar vermişti.[1078] H. 1105/M. 1694 yılında Diyarbekir'de tahvil meselesinde bu defa ismi geçen eski vali olmuştu. Diyarbekir mütesellimi Sinan'ın şikâyetine nazaran tahvil tarihine düşen mahsul eski Diyarbekir valisi Mehmed Paşa tarafından kabz olunmuştu. Kabz olunan mahsul mart ayının mahsulüydü. Ancak vali mahsulü almakla yetinmemiş bunun yanı sıra bennak, mücerred ve ispence vergilerini de almıştı.[1079]

Ruha'daki alaybeyi vakası H. 1100/M. 1688-89 yılında Diyarbekir'de de vuku bulmuştu. Mustafa'nın H. 1110/M. 1699 yılındaki şikâyetine göre beratı gereğince tahvil tarihine düşen mahsulata kimsenin alakası yok iken Harput Alaybeyi Hüseyin müdahale etmişti. Alaybeyi Hüseyin yanında seksen atlı ile gelip ambarı kırıp içerisinde bulunan mahsulü kabz etmişti.[1080] Ergani sancağında yine bir alaybeyi vakası yaşanmış ve mustarip olan taraf şikâyetçi olmuştu. Bu tarz şikâyetlerde ekseriyetle *dahl olunmak icap etmez iken*[1081] ya da *kimsenin alakası yok iken*[1082] gibi

[1077] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 432, h. 1.
[1078] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 388, h. 1577.
[1079] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 17, s. 230, h. 1047.
[1080] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 31, s. 7, h. 24.
[1081] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 282, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 94, s. 34, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 115, s. 736, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 177, h. 3;
[1082] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 31, s. 7, h. 24; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 35, s. 281, h. 1151; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 441, h. 823.

cümleler kullanılmaktaydı. Bu cümleler tımarın sınırlarını ve müdahale boyutlarını işaret etmekteydi. Ayrıca yine tahvil meselesiyle ilgili şikâyetlerde müşteki, beratla mutasarrıf olduğunu özellikle vurgulamaktaydı.[1083] Zira berat onun haklı olduğunu beyan eyleyen yasal bir dayanaktı.

Ayntab'da haklılık dayanağını taşra egemenlerine değil de reayaya karşı kullanan Abdülkadir veledi İshak Çavuş olmuştu. Ruha ve Diyarbekir'de tahvil sorunlarından ötürü haklılık dayanağını kullananlar Ayntab'da reayaya karşı kullanılmıştı. Abdülkadir veledi İshak Çavuş, dört bin yedi yüz akçe tımara hala *berat-ı şerifimle mutasarrıf ve üzerinde* olduğunu vurgulayarak Seyyid Hacı Mehmed'i subaşı olarak tayin ettiğini belirtmişti. Subaşı o tarafa vardığında Mustafa *ben genç (?) ser askerî tarafından tımar-ı mezburu tahvil ettirdim* diyerek subaşının üzerine musallat olmuştu. Hatta Mustafa *sana zapt ettirmem* diyerek müdahale etmişti. Sahte berat vakalarından sonra şu ya da buna tahvil ettirdim bahaneleriyle haksızlığını gizlemeye çalışan Mustafa'nın dayanağı, defterler tarafından çürütülmüş. Zira mahkeme Ruznamçe Defteri'ne bakarak bu tımarın Abdülkadir veledi İshak Çavuş'un üzerinde olduğunu ortaya çıkarmıştı. Mahkeme ruznamçedeki kayıtlar ve elindeki berat dahilinde zapt ettirilmemesini istemişti.[1084]

4.2.2. Tevcih Prosedüründe Sözde Teyit Belgesi: Tezkire

Kurumlara veya idarî birimlerdeki yetkililer tarafından tımarın tevcih edildiğini iddia eden şahıslar berat ve tezkire üzerinden haksız bir şekilde mahsulatı ve rüsumatı kabz edebilmekteydi. Nicoara Beldiceanu'nun teyit belgesi dediği tezkire, tımar adayının uygun şartları sağlamasından sonra tevcih edilmekteydi. Tımara aday olan kişi bu belgeyi alabilmek için evvela sancakbeyinden veya beylerbeyinden bir mektup alması gerekmekteydi. Bu mektuptan sonra durum merkeze bildirilir ve eğer kabul edilirse beylerbeyi tarafından bir tezkire verilirdi. Tezkireyi alan tımar sahibi

[1083] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 467, h. 2004; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 477, 2043; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 515, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 569, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 52, s. 557, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 60, s. 57, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 282, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 260, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 88, s. 210, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 375, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,111, s. 96, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 115, s. 562, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 119, s. 243, h. 1.
[1084] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 432, h. 2.

bunun bir suretini tımar tevcih defterlerine kaydettirirdi. Bu kayıt sonrasında kendisine verilen berat ile tımarı tasarruf etmeye başlayabilirdi.[1085]

Tımarı tasarruf etmek için alınan beratların padişahın tahta çıktıkları dönemde yenilenmesi gerekmekteydi. Bu yenileme işlemine tecdîd-i berat denilmekteydi.[1086] Beratlarını yenilemek isteyen şahıslardan belirli bir meblağ alınmaktaydı. Bu meblağın şer'e ve kanuna uygun olması gerekmekteydi. Zira aykırı haller şikâyete neden olmaktaydı. Söz konusu böyle bir durum Ruha'da meydana gelmişti. Birecik kalası neferlerinin H. 1099/M. 1688 yılındaki şikâyetlerine göre bunların bazıları mîr-i mîrân beratıyla tımara mutasarrıflardı. Bu dönemde *cülûs-ı hümayun* vaki olmasından dolayı beratlarını tecdîd etmeleri gerekmekteydi. Tecdîd için eski Rumeli Beylerbeyi Süleyman Paşa[1087] kanuna ve şer'e aykırı olarak bunlardan akçe almıştı. Süleyman Paşa'nın aykırı ve ziyade akçe talebinden dolayı ahali şikâyetçi olmuştu.[1088]

Ruha ve Diyarbekir'de mîr-i mîrân veya vali tarafından tezkire ettirdiğini beyan eyleyen şahıslar sözde teyit belgesini öne sürerek mahsulatı ve rüsumatı alabilmekteydiler. Mahkeme bu minvalde gelen şikâyetler doğrultusunda defterlere bakarak teyit belgesinin sözde mi? yoksa gerçek mi? olduğunu ortaya koymaktaydı. Tezkire ettirdim diyerek berata mugayir şekilde hareket edenler, karşılarında fetvaları ve defterleri bulmaktaydılar.[1089] Ruha'da Ali, mîr-i mîrândan tezkire ettirdim diyen Adana alaybeyi Mansur'a karşı fetvanın gücünü kullanmıştı.[1090]

Diyarbekir Ergani'de arz aldım ve vali tarafından tezkire ettirdim diyen Mahmud ise berata aykırı olarak mahsulatı ve rüsumatı kabz etmişti.[1091] Tezkire aldıklarını öne süren Mansur ve Mahmud aslında tevcih prosedüründeki tüm aşamaları oldukça iyi biliyorlardı. Zira öne sürdükleri iddialar bunu açıkça göstermekteydi. Nitekim hem Mansur hem de Mahmud tezkire alabilmek için önce arz edilmesi

[1085] Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar,* 74; Mehmet Doğan, "Osmanlı Timar Sistemi'de Tevcih Prosedürü", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2/1, (2011): 2; Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik),* 251, 252; Mübahat S. Kütükoğlu, "Tezkire", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 73.
[1086] Öğüt, *18-19. Yy'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı,* 206.
[1087] Aynı tarihli bir diğer hükümde Rakka Beylerbeyi Süleyman Paşa geçmektedir. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 452, h. 6.
[1088] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 452, h. 5.
[1089] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 89, h. 4.
[1090] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118, s. 94, h. 2.
[1091] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 16, h. 53.

gerektiğini ve sonrasında merkezin onayıyla birlikte validen tezkire aldıklarını bilmekteydiler. Dolayısıyla her ikisi de yasal süreci ve prosedürü biliyorlardı. Ancak bu süreci bilmelerine rağmen yasal olmayan yolları denemekten geri durmamışlardı.

4.2.3. Sınırları Aşan Haksızlık ve Kadime Dayatılan Haklılık

Tımarlarda müştereklik, tahvil ve tezkire sorunları haricinde sınır mevzusu bulunmaktaydı. Bu mevzu, başka karyede tımara mutasarrıf olan şahıslar tarafından meydana gelmekteydi. Komşu karyeden sipahi veya zaim, benim mutasarrıf olduğum karye toprağındadır diyerek tımara müdahale etmekteydiler. Buna istinaden gerçekleşen müdahalede bilhassa öşür vergilerini alarak zorbalık yapmaktaydılar.[1092]

Sınırların mümtaz ve muayyen olması yahut olmaması kendine mal etmenin önünde bir engel teşkil etmemekteydi. Oysaki kadimden beri öşür vergisi berat dahilinde alınmaktaydı. Ancak komşu karyeden bir sipahi kendi tasarrufunda olduğunu iddia ederek kadimi ve bu düzeni alt üst edebilmekteydi.[1093] Bozulan bu düzen on beş yirmi sene devam edebilmekteydi. Söz konusu böyle bir düzensizlik Ayntab'da meydana gelmişti. Telbaşer nahiyesindeki bir karyenin kadimden beri öşür vergisine hiç kimse müdahale etmez iken komşu karyenin sipahisi müdahale edip, ahaliyi büyük bir zarara uğratmıştı. Kanunnâmelerde sipahilerin reayadan alacağı miktar belli olmasına rağmen sipahiler kanunsuz vergi talebinde bulunabiliyorlardı.[1094] H. 1106/M. 1695 yılında Çemişgezek ahalisi vergilerini vermeye razı olmalarına rağmen sipahileri Halil defterden ziyade akçe talep etmişti.[1095] Keyfilik, yetkili otoritenin kesin ve açık şekilde belirlediği kanunnâmeleri es geçebiliyordu.[1096] On beş yirmi yıl süregiden böyle bir keyfi hareket ahaliyi perişan hale getirmişti. Ahali artık hali kalmadığını beyan eyleyerek mahkemeden adalet talep etmişti. Resmî belgelere dayanarak adalet talep eden ahalinin, ellerinde hududun defterde kayıtlı ve mühürlü olduğunu gösteren belgeleri bulunmaktaydı. Haklılığın dayanağı ile mahkemeden

[1092] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 69, s. 12, h. 2.
[1093] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 106, s. 18, h.2.
[1094] Emine Erdoğan Özünlü, *Ayntâb Sipahileri (Bir Osmanlı Sancağında Timarlı Sipahi Olmak (1530-1647),* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 118.
[1095] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 5, s. 69, h. 314.
[1096] Halil İnalcık, "Kanunnâme", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 333.

adalet talep eden ahaliye karşı mahkeme de öşür vergisinin kendilerine geri verilmesini, kanuna ve kadime muhalif taarruz olunmamasını istemişti. [1097]

Komşu karye sipahisinin müdahalesi ve taarruzuna maruz kalan taraf, ellerine ya Ayntab'daki gibi mühürlü resmî belgelerini ya da bu nevi berat ve fetvalarını alarak *fuzuli müdahale*den kurtulmaya çalışmışlardı. Şikâyetlerde ağırlıklı olarak *fuzuli müdahale*[1098] şeklinde tanımlanan hareket toprak rejimindeki haksızlıkların ve adaletsizliklerin ne kadar gereksiz ve yersiz olduğunu ortaya koymaktaydı.[1099]

Fuzuli müdahalede bulunan taraflar önce kendilerince gerekçelerini öne sürmekte sonra ise müdahalede bulunmaktaydılar. Bir karyenin öşür rüsumunu haksız bir şekilde almak isteyen sipahi, komşu arazinin aslında kendi mutasarrıf olduğu karye toprağındadır gerekçesini öne sürmekte, sonrasında da bu gerekçeye dayanarak müdahalede bulunmaktaydı. Ruha'da Bozabad nahiyesi Seyyid Viran karyesi sipahileri H. 1127/M. 1715 yılında bu şekilde bir müdahaleye maruz kalmıştı. Gülce karyesinin sipahisi, Seyyid Viran karyenin öşür rüsumunu alabilmek için *ol yerler bizim mutasarrıf olduğumuz Gülce nâm karye toprağındadır* diyerek fuzuli müdahalede bulunup, öşür rüsumunu almışlardı. Böyle bir gerekçe ve müdahale ile karşılaşan Seyyid Viran karyesi sipahileri, haklılıklarını kadime dayatarak bir hak arayış çabası içerisinde bulunmuşlardı. Haksızlığın karşısında haklılığın dayanağı kadime dayatmak olmuştu. *Kadimü'l-eyyâmdan beri* bir nizam çerçevesinde alınan vergiler, sipahilerin müdahalesi sonucunda bozulmuştu. Halbuki karyenin sınırları *mümtaz ve muayyen*di. Fakat az önce de değindiğimiz üzere sınırların belli ya da belirsiz olması çok da önemli değildi. Çünkü kadim düzeni dinlemeyen müdahale, sınırların belli veya belirsiz olmasını hiç dinlemezdi.

Dinlemedikleri yalnızca kadim düzen ve sınırlar değildi. Öyle ki mahkemenin verdiği kararları dahi sipahiler dinlememişti. Bundan evvel murafaa olduklarında müdahalelerinin yasaklanmasına yönelik hüccet verilmişti. Ancak sipahiler hüccete mugayir hareketlerine devam etmişlerdi. Haklılıklarını kadime dayatan Seyyid Viran

[1097] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 441, h. 1823.
[1098] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 31, s. 7, h. 24; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 2, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 3, h. 10; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 75, s. 416, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 104, s. 228, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 170, s. 224, h. 742.
[1099] Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük 1,* 8.bs., (Ankara: Sözlük Bilimi ve Uygulama Kolu Yayınları, 1998), 805.

karyesi sipahileri tekrar aynı halin devam etmesi üzerine bu defa da fetvayı ellerine alarak H. 1127/M. 1715 senesinde şikâyetçi olmuşlardı. Hem kadime hem de fetvaya dayatılan haklılık arayış çabası, mahkemenin mahalline havale etmesi ile son bulmuştu. Mahkeme, mahalline havale ederken de *kadimisi üzere amel olunup kadime mugayir taaddisi men* edilmesini istemişti. Yani mahkeme de kadime göre olayın çözülmesini istemişti.[1100]

Tımarlardaki sınır mevzusunu kadime dayatarak çözmeye çalışan Ayntab ve Ruha sipahileri gibi Diyarbekir subaşı ve ahalisinin de aynı doğrultuda hak arayış çabası içerisinde olduğunu görmekteyiz. Her üç şehirde yaşanan sınır mevzusunda mağdur olan taraf resmî belgelere yahut kadime dayatarak haklı olduğunu kanıtlamaya çalışmaktaydı. Diyarbekir Harput'ta haklı olduğunu kanıtlayan subaşı ve ahali eskiden beri öşür vergisinin zeametleri tarafından alındığını belirterek haklı olduklarını vurgulamaktaydılar. Bunların H. 1132/M. 1720 yılındaki şikâyetine göre başka karye zaimi Ömer, öşür vergisinin kendi karyesi dahilinde olduğunu söyleyerek müdahalede bulunmuştu. Ömer'in müdahalesi yalnızca vergiyle de sınırlı kalmamıştı. Çünkü Ömer, reayayı dahi *benim toprağımda ziraat eder* diyerek taciz ve rencide etmişti. Muhtemelen Ömer, vergi gibi reayayı da kendi toprağına dahil etmeye çalışarak daimî bir kazanç elde etmek istemişti. Fakat Ömer'in karşısında kadime dayatılan bir hak ve hukuk bulunmaktaydı.[1101] Her üç şehirde sınırları aşan haksızlığın karşısında kadime dayatılan bir haklılık bulunmaktaydı.

4.2.4. Mahlûl Tımarların İntikali Meselesi

Tımarla ilgili şikâyet defterlerine yansıyan bir diğer konu mahlûl tımarların intikali meselesi olmuştur. Bir tımar vefat ve sefere iştirak etmeme gibi nedenlerden dolayı mahlûl durumuna düşmekteydi. Bu duruma düşen tımarlar seferlerde ve çeşitli hizmetlerde[1102] yararlılıkları görülenlerin oğullarına ya da kan bağı olmayan başka birine intikal edilmekteydi.[1103] Şikâyetlere göre Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da

[1100] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 69, s. 12, h. 2.
[1101] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 87, s. 219, h. 2.
[1102] Çeşitli hizmetler mukabilinde verilen tımarlara hizmet tımarı denilmektedir. H. 1139 yılında Diyarbekir Amid'de dokuz bin yirmi beş akçe tımara mutasarrıf olan Hızır'ın tımarlarından bir kısmının hizmet tımarı olduğu görülmektedir. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 113, s. 445, h. 2.
[1103] Ali Açıkel vd., "Osmanlı Devleti Timar Sisteminde İntikâl Meselesi: Sivas Sancağı Örneği (1573-1651)", *SSAD Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 6/1, (2022): 104.

mahlûl olan tımarlar ekseriyetle tımar sahibinin oğullarına ya da kardeşlerine intikal ettiği görülmektedir.

Vefat eden tımar sahibinin eğer oğulları var ise kanun üzere tımar oğullarına tevcih edilmekteydi. Tımarın tevcih edildiğine dair arzı elinde bulunan şahsa dışarıdan bir müdahale edilemezdi. *Kanun üzere* yapılması gereken buydu. Nitekim şikâyetlerdeki *kanun üzere* kelimesi tımarın sınırları dahilinde yapılması yahut yapılmaması gerekenlere işaret etmekteydi. Fakat tüm bunlara rağmen kanun yok sayılabilmekteydi. Çünkü müdahalede bulunan şahıs, tezkire ettirdim diyerek tımara müdahale edebilmekteydi. Ruha'da bu müdahaleyi yapan Sarı Abdullah olmuştu. H. 1140/M. 1728 Cülab nahiyesinde tımara mutasarrıf el-Hac Abdullah, Tebriz'de vefat etmesi sonucunda tımarı H. 1130/M. 1717-18 yılında oğulları Mustafa ve Abdullah'a tevcih edilmişti. Hatta tevcih edildiğine dair bunların elinde arz bulunmaktadır. Ancak aynı kaza sakinlerinden Sarı Abdullah, mücerred yani bekardır diyerek babalarının vefatından sonra tımarı kendi tarafına tezkire ettirdiğini söylemektedir. Halbuki Abdullah'ın iki oğlu bulunmaktaydı. Fakat Sarı Abdullah tımarı ele geçirebilmek için oğlu olmadığını hatta mücerred olduğunu söylemişti. Amaç tımarın mahsulât ve rüsumâtını almaktı. Sarı Abdullah'ın *murad* ettiği tam da buydu. Fakat Abdullah'ın oğulları sayesinde bu muradı gerçekleşememişti.[1104]

Tımarın intikalinde Ruha'da da görüldüğü üzere kan bağı olmayan şahısların müdahalesi olduğu kadar kan bağı olan şahısların dahi müdahalelerinin olduğu görülmektedir. Diyarbekir'de Hasan'ın vefatı sonrasında zeamet oğullarına intikal etmişti. *Sicilü'ş-şer ve'l-kanûn* üzere hak artık oğullarınındı. Ancak Hasan'ın kardeşi tüm bunları yok sayarak gözünü ambardaki mahsullere dikmişti. Bu art niyetin farkında olan kadı, mahkemeye arzuhal sunarak kardeşlere fırsat verilmemesini istemişti.[1105]

Gözlerini mahsullere ve vergilere diken şahıslar amaçlarına ulaşmak uğruna ellerinden gelen her türlü bahaneleri üretmekteydiler. Kimisi vefat eden şahsın bekar olduğunu söylemekte kimisi ise *sâhih-i sulbi oğlu yoktur* demekteydi. Ayntab'da Mehmed, tımarın mahsulünü kabz etmek için Şahin'in oğlunu yok saymıştı. Halbuki

[1104] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 116, s. 272, h. 4.
[1105] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 370, h. 1488.

Şahin'in Hasan isminde oğlu bulunmaktaydı. Ancak Mehmed, Hasan'ı yok sayarak tımarı almayı başarmıştı.[1106] Yine H. 1228/M. 1813 yılında Seyyid Mehmed'in vefatından sonra tımar oğulları Seyyid Osman ve Seyyid Yusuf'a iştiraken tevcih edildiği görülmektedir.[1107]

Vefat nedeniyle mahlûl olan tımarların intikalinde bu gibi problemler yaşandığı gibi ayrıca sefer nedeniyle de birtakım problemler yaşandığı görülmektedir. Yukarıda da değindiğimiz üzere mahlûl tımarlar seferlerde yahut belirli hizmetlerde yararlılıkları görülen şahıslara tevcih edilmekteydi. Örneğin Ayntab'da İbrahim seferde gösterdiği yararlılıktan dolayı mahlûl olan tımar buna ilhak edilmişti.[1108]

Tımarlarda seferle ilgili problemler ekseriyetle tımar sahibinin seferde olmasını fırsat bilen kişiler tarafından gerçekleşmekteydi. Diyarbekir'de Hüseyin'in seferde iken Hasan fırsattan istifade ederek mahsulü ve vergiyi zapt etmişti.[1109] Aslında Hüseyin tımarını kimseye tevcih etmemişti. Fakat Hasan için pek de önemli değildi. Çünkü Hüseyin'in yokluğu tımarın kazancını alması için yeterli bir nedendi. Aynı durum Ayntab'da da meydana gelmişti. Mehmed'in şikâyetine göre bunun müşterek şekilde mutasarrıf olduğu tımar, müştereği Hacı Mehmed tarafından zapt edilmişti. Mehmed'in seferde olmasını fırsat bilen Hacı Mehmed *tımarın hepsini* bana verdi diyerek haksızlık yapmıştı.[1110]

Diyarbekir'de Hasan'ın, Ayntab'da Hacı Mehmed'in müdahaleleri haricinde voyvodaların da müdahalede bulundukları görülmektedir. Diyarbekir'de Süleyman seferde iken Mardin voyvodası Mustafa ve Haydar mutasarrıf olduğu tımarın mahsulatını ele geçirmişlerdi. Voyvodaların bu şekaveti sonrasında Süleyman şikâyetçi olmuştu. Bu şikâyetin üzerine mahkeme Ruznamçe Defteri'ne bakarak tımarın Süleyman üzerinde kayıtlı olduğuna karar vermişti.[1111]

[1106] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 167, h. 739.
[1107] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 207, s. 137, h. 402.
[1108] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 99, s. 156, h. 1.
[1109] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 119, s. 243, h. 1.
[1110] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 60, s. 63, h. 1.
[1111] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 65, s. 88, h. 2.

4.2.5. Vergiler ve Müdahaleler

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da tımarlarla ilgili müştereklik, tahvil, tezkire ve mahlul konulardan başka şikâyetlere yansıyan diğer konular vergiler ve müdahaleler olmuştur. Kanundan ziyade veya hesapta olmayan vergi taleplerini her ne kadar vergi başlığı altında incelemeye tabi tutmuş olsak da bu şikâyetlerde toprak rejimi tasarrufunu ve tahsilatını ifade eden terimler ağırlıklı olduğundan ötürü tekrardan bir inceleme gereği duymaktayız. Bu incelemelerimizde tımar veya zeamet karyelerinde kanundan ve defterden ziyade vergi talepleri ile vergi vermekten kaçınan reayanın kendisine nasıl bir unvan yakıştırması yaptığına yönelik şikâyetlerin daha ağırlıklı olduğunu araştırmayı amaçlamaktayız.

Şikâyetler arasında ekseriyetle yer alan vergi türü yine raiyyet rüsumu olmuştu. Raiyyet rüsumunda sorun çıkaran ve şikâyete neden olan şahıs sipahi ve zaim olmuştu. Diyarbekir'e baktığımızda subaşının raiyyet rüsumu talebinde sorun çıkaran kişi Halid olmuştu.[1112] Yine kanundan ve defterden ziyade vergi talebinde bulunup, sorun çıkaran kişi sipahi olmuştu. Diyarbekir Çemişgezek kazası ahalisi üzerlerine düşen vergileri vermeye razı olmalarına rağmen sipahi Halil akçelerini alarak sorunun faili olmuştu.[1113] Sipahi ve zaim dışında subaşı,[1114] zabit[1115] ve reayanın da aynı şekilde şikâyetlerde sorunun faili olduğu görülmektedir. Reayanın faili olduğu sorunların başında vergiden kaçınmaları gelmektedir. Diyarbekir'de seyyid ve kale görevlisi olduk[1116] diyenler ile Ayntab'da yeniçerilik iddiasında bulunanlar[1117] kendilerine bu unvanları yakıştırarak vergi vermekten kaçınmayı denemişlerdi.

Vergiden sonra şikâyete neden olan bir diğer konu sisteme müdahaleler olmuştu. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da tımar sistemi dahilinde bulunup sipahilere tahsis edilen yerler arasında mezra ve çiftlikler bulunmaktaydı. Bu yerleri tasarruf eden şahıslar temessükleri ve beratları olmasına rağmen müdahale ile karşılaşmaktaydı.

[1112] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 225, h. 7.
[1113] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 15, s. 69, h. 314.
[1114] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 17, s. 217, h. 991.
[1115] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 89, s. 135, h. 3.
[1116] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 296, h. 1228; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 186, s. 186, h. 676.
[1117] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 88, s. 144, h. 2.

Çiftlikten ziyade müdahaleye daha açık olan yer mezralar olmuştu. Mezralara karşı yapılan müdahalelerden en fazla mustarip olan şehir Diyarbekir olmuştu.[1118] Bunlardan biri Mazkiro mezrasında yaşanmıştı. Çemişgezek mukataası Mazkiro mezrası, Mazkiro emininin müdahalesiyle karşılaşmıştı. Halbuki mezra Murad'ın tasarrufundaydı ve bu tasarrufu berat ile tescillenmişti. Ancak Mazkiro emini temessükü dahi olmamasına rağmen müdahalede bulunmuştu. Bu gibi müdahalelerde berat ve temessük özellikle vurgulanmaktaydı. Zira bu belgeler kanunen tasarrufun kime ait olduğunu göstermekteydi.[1119] Her ne kadar belgeler mezraların kimin tasarrufunda bulunduğunu göstermiş olsa bile yine de müdahaleyi önleyemiyordu. *Defter-i İcmal'de kayıtlı yerler* dahi tek tek belirtilmiş olmasına rağmen yine biri çıkıp, buralar benim beratım dahilinde diyerek müdahale edebiliyordu. Ruha'da yaşanan böyle bir olayda biri çıkıp mezrayı kendi beratına dahil edip, müdahale etmişti.[1120]

Şikâyetlerde mezralar kadar olmasa da çiftliklerin de aynı şekilde müdahaleye maruz kaldıkları görülmektedir. Ruha ve Diyarbekir'de mezrayı kendi toprağına dahil edenler çiftliği de kendi toprağına dahil ederek mahsulü alma amacı gütmüştü.[1121] Müdahaleden payını alan yalnızca mezra ve çiftlikler değildi. Bunun yanı sıra gedikli, eşkinci, icmalli ve serbest olan tımarlar da aynı minvalde müdahaleye uğramışlardı. Diğer tımarlardan farklı olan gedikli tımarlar asker beslemekle mükellef değildi ve ayrıca hak edenlere tevcih edilirdi.[1122] Gedikli tımarla ilgili şikâyet Diyarbekir'de görülmüştü. Harput kale dizdarına mahsus olan gedikli tımar ahalisi, vergilerini vermelerine mukabil kale dizdarının müdahalesi ile karşılaşmıştı. Bu müdahale kanaat etmemekten kaynaklanmaktaydı. Zira kale dizdarı kanaat etmeyip kanun ve defterden ziyade vergi alıp, rencide etmişti.[1123]

[1118] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 25, s. 352, h. 1412; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 32, s. 136, h. 567; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 35, s. 281, h. 1151; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 36, s. 351, h. 1401; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 573, h. 2448; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 467, h. 2004; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 47, s. 266, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 569, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 61, s 681, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 94, s. 34, h. 1.
[1119] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 297, h. 1150.
[1120] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 419, h. 1738.
[1121] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 36, s. 351, h. 1401; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 104, s. 228, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 113, s. 692, h. 1.
[1122] Abdülkadir Özcan, "Gedikli", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 549; Nuran Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgası", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 26/2, (2018): 50.
[1123] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 99, s. 156, h. 1.

Eşkinci tımarıyla ilgili şikâyete bakacak olursak şikâyetten ziyade bir talebin olduğunu görmekteyiz. Sefere katılmakla mükellef bulunan sipahilere tevcih edilen eşkinci tımarı,[1124] Ayntab'da Seyyid Ahmed veledi Mehmed'e tevcih edilmişti. Bunun ölümünden sonra sırasıyla oğulları Seyyid Ali'ye ve Seyyid Mehmed'e tevcih edilmişti. Son olarak Seyyid Mehmed'in ölümüyle oğulları Seyyid Osman ve Seyyid Yusuf'a tevcih edilmişti. Ancak oğullarından Seyyid Osman yedi yaşında, Seyyid Yusuf ise beş yaşında idi. Yaşlarının küçük olması hasebiyle Seyyid Ahmed'in oğlu Ebubekir eşkinci tımarının kendisine tevcih edilmesini talep etmişti.[1125]

İcmalli zeamette talepten ziyade müdahaleden kaynaklı bir şikâyetin söz konusu olduğu görülmektedir. İcmal Defteri'nde kayıtlı olmasından dolayı bu isimle anılan zeamete,[1126] Diyarbekir Harput'ta ehl-i örfün müdahalesi yaşanmıştır. Harput Alaybeyi Hasan, ehl-i örfün müdahalesi sonrasında H. 1135/M. 1723 yılında Divan'a giderek şikâyetçi olmuştur. Divan Hasan'ın şikâyeti üzerine zeametin kayıtlı olduğu deftere bakıp Hasan'ın uhdesinde olduğuna karar vermiştir.[1127]

Diyarbekir Mardin'de bir diğer icmalli zeamet karyelerinin serbest olduklarını görmekteyiz. Serbest tımar ve zeametlerde vergilerin tamamı, tasarruf eden kişiye aitti. Dolayısıyla bu türden tımar ve zeametlere devlet görevlileri hiçbir şekilde müdahale edememekteydi.[1128] Serbest emri bulunduğundan dolayı *mîr-i mîrân, mirliva, mütesellim, alaybeyi ve sair ehl-i örf taifesi* müdahale yapamazdı. Devlet tarafından böyle bir emir verilmesine rağmen Mardin Alaybeyi Hamza bu emre *itaat etmeyip kurraların rüsûm-ı serbestiyetine müdahale* etmişti.[1129] Hamza bu müdahale ile de yetinmeyip subaşı Hasan'ın doksan altı kuruşunu almıştı. Şikâyette de geçtiği üzere Hamza emre itaat etmiyordu. Yaptığı hareketler de keza bunu göstermekteydi. Hamza'yı belki de durdurabilecek tek bir yer vardı o da Divan-ı Hümayun idi.

[1124] Ayn-ı Ali Efendi, *Risale-i Kavânin-i Âl-i Osmân Hulâsa-i Mezâmin-i Defter u Dîvân,* vrk. 28; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1,* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 560; Abdülkadir Özcan, "Eşkinci", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 469;
[1125] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 207, s. 137, h. 402.
[1126] Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi (Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükelleftyetleri,* haz. Midhat Sertoğlu, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992), 75; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,* 75.
[1127] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 116, h. 2.
[1128] Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Timarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 1/4, (1944): 539; Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması", *Türkler Ansiklopedisi,* 905.
[1129] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 122, s. 286, h. 2.

Muhtemelen Ahmed de, Hamza'yı durdurabilme umuduyla Divan'a arzuhal sunarak şikâyetçi olmuştu. Divan ise bu şikâyet sonrasında Hamza'nın aldıklarının geri verilmesini istemişti.

Tımar sisteminde görülen kanundan ziyade vergi talepleri, müştereklik, müdahaleler, intikal ve sınır meselesiyle ilgili şikâyetler, iltizam ve malikâne sisteminde de görülmüştü. Tımar sisteminden sonraki usul değişimi olarak adlandırılan iltizam ve malikâne sistemi, uygulama açısından bir değişiklik olsa bile şikâyetler ve şikâyetlerin muhteviyatı açısından herhangi bir değişikliğin olmadığı göstermektedir. Nitekim iltizam ve malikâne uygulamasında Ayntab, Diyarbekir ve Ruha halkının Divan'a ilettikleri şikâyetler, tımar sisteminde ilettikleri şikâyetler ile birbirine benzemekteydi. Tımar sisteminden sonraki usul değişiminde halk yine aynı dertlerden mustaripti. Haksız uygulamalar karşısında kalan halk, yine mahkeme kanalıyla haklarını arama çabası içerisinde olmuştu.

İltizam sisteminde mağdur tarafın adalet kanalı aracılığıyla durdurma girişiminde bulunduğu adaletsizliklere baktığımızda yine bir mahsul gaspından dolayı şikâyetin olduğunu görmekteyiz. Diyarbekir Mardin'de gerçekleşen bu olayda şikâyetin faili ashab-ı ağrazdan bazı kişilerdi. Ahmed'in H. 1113/M. 1701 yılındaki şikâyetine göre ashab-ı ağrazdan bazı kişiler mahsulü gasp etmişlerdi. Gasp sonrası şikâyet mahkemeye iletilmiş, mahkeme de mübaşir tayin eylemişti. İltizamı tasarruf eden Ahmed'in kardeşi İbrahim, mübaşir ile varıp ashab-ı ağrazdan üç kişiyi yakalatmıştı. Bunlar tam üç tanesini yakalayıp Diyarbekir'e giderlerken yolda eşkıyanın saldırısına uğramışlardı. Kasım kendisine tabi birkaç nefer eşkıyayı başına toplayıp bunların yollarına inerek İbrahim'i ve mübaşiri katletmişlerdi. Eşkıya, katl sonrasında İbrahim ve mübaşirin yanında mevcut bulunan emval ve eşyayı da yağmalamışlardı. İlk olarak ashab-ı ağrazın saldırısı, sonrasında ise eşkıyanın saldırısı her ikisi arasında bir bağlantı veya iş birliği olabileceği sorusunu akıllara getirmektedir. Zira olayın seyri ashab-ı ağrazdan üç kişiyi yakaladıktan sonra değişmekteydi. Diyarbekir'e giderken İbrahim ve mübaşirin eşkıya tarafından katli bir rastlantı da olabilirdi.[1130]

[1130] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 32, s. 88, h. 378.

Diyarbekir'de iltizam sistemine ashab-ı ağraz dışında mütegallibenin[1131] ve ortakların[1132] da aynı şekilde müdahalede bulundukları görülmektedir. Bu müdahaleler ekseriyetle mahsulatı ve rüsumatı alma şeklinde meydana gelmekteydi. Yine iltizamla ilgili şikâyetlerde tımar sisteminde olduğu gibi Diyarbekir'in Ayntab ve Ruha'ya nazaran daha fazla şikâyetinin olduğu görülmektedir.

Tımar ve iltizam sisteminde Diyarbekir'in şikâyetleri fazla iken, malikâne sisteminde bu defa Ayntab'ın şikâyetlerinin diğer iki şehre nazaran daha fazlaydı. İltizam sisteminden farklı olarak kaydı hayat şartıyla verilen mukataalar, malikâne sistemi çerçevesinde uygulamaya başlanmıştı. Bu uygulama, iltizamdan malikâneye bir usul değişini olarak karşımıza çıkmaktaydı. Tımardan iltizama, iltizamdan malikâneye bir usul değişimi olmakla birlikte, şikâyetlerde bir değişim görülmemektedir. Keza üç şehrin şikâyetlerinde mustarip oldukları ve yakındıkları konular tımarda da iltizamda da aynıydı. Daha önce de belirtildiği üzere diğer sistemlerde olduğu gibi malikâne sisteminde de vergi, müştereklik, sınır meselesi ve müdahalelerden kaynaklı şikâyetler ağırlıklı olarak yer almaktaydı. Bu şikâyetlere sırasıyla değinecek olursak karşımıza yine ziyade ve hesapsız vergi talepleri çıkmaktadır. Diyarbekir Harput'ta malikâne uhdesinde olan bazı karyeler, Arslaniye Medresesi[1133] mütevellisinin haksız öşür talebinden dolayı mağdur olmuşlardı. Bu mağduriyetin nedeni mütevellinin kanaat etmemesinden kaynaklanmaktaydı.[1134] Malikâneye mütevellinin haksız vergi talebi kadar mutasarrıf olan şahıslarında aynı şekilde taleplerde bulundukları görülmektedir. Ayntab'da malikâne mutasarrıfı kanundan ve defterden ziyade akçe almıştı. Malikâne mutasarrıfı alınan akçelerin yanı sıra ayrıca kışlak namıyla da ekstra bir daha akçe almıştı.[1135] Üst üste vergi adı altında alınan akçeler ahaliyi perişan etmişti. Kimi zaman öşür kimi zaman ise ispence vergisini öne süren mutasarrıflar bu kez de altın bedelini öne sürmüşlerdi.

[1131] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 92, s 141, h. 2.
[1132] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 79, s. 55, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 225, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 109, s. 257, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 454, h. 1.
[1133] Bu medrese Esediye Medresesi olarak da bilinmektedir. Mehmet Ali Ünal, "Harput", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 234; Enver Çakar vd., *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812),* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2017), 33; BOA, AE. SMRD. III., 2/164; BOA, AE. SOSM. III., 46/3295; BOA, C. MF., 39/1935; BOA, C. MF., 150/7499; BOA, AE. SMHD. II., 117/9885; BOA, C. MF., 120/5992.
[1134] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 565, h. 1.
[1135] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 123, h. 437.

Diyarbekir'de Çüngüş'te yaşanan olayda, malikâne mutasarrıfı ispence vergisi almanın dışında *Asitane'de kat' olunan tuğralı altından* almıştır. Ancak mutasarrıf bunun yerine *eski kuruş aldım* diyerek fukarayı rencide etmiştir. Paranın bedeli üzerinden dahi kendine pay çıkaran mutasarrıf, yaptığı zulümden dolayı H. 1121/M. 1709 yılında ahali tarafından şikâyet edilmişti.[1136] Peki şikâyet edilen yalnızca mutasarrıflar mıydı? Hayır değildi. Nitekim reayanın da aynı şekilde şikâyet edildiği görülmektedir. Bu şikâyetin nedeni reayanın vergi vermemek adına kendine unvan yakıştırması yapmasıydı. Raiyyet rüsumu talebinde en fazla unvan yakıştırmasını Ayntab reayası kullanmıştı. Bunlar yeniçeri, duâgû, hatip, sipahi ve sadât unvanlarını kendilerine yakıştırarak vergi vermekten kaçınmışlardı.[1137]

Malikâne sisteminde sorun yalnızca vergi değildi. Vergi haricinde müştereklik ve sınır mevzusu da bulunmaktaydı. Bunlarla ilgili şikâyetlere baktığımızda Ayntab'da Çavuşbaşı Mehmed'in müştereklik konusundan Rışvanzâde Osman Bey'den şikâyetçi olduğunu görmekteyiz. Malikâneyi ortak tasarruf eden Rışvanzâde Osman Bey, mahsulü ve vergiyi kendine biçilen miktardan daha fazlasını almıştı. Ortaklıktaki mahsul ve verginin eşitsiz şekilde elde edilmesi şikâyetin en temel nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[1138]

Malikânelerde bir başka karşımıza çıkan sorun sınır ve hudut olmuştur. Ayntab'da sınırları ve hudutları muayyen olan malikâne, zabitlerin öşür vergisi müdahalesiyle karşılaşmıştır.[1139] Malikâne sisteminde Ayntab'ın şikâyetlerine daha fazla yer vermemizin nedeni yukarıda da değindiğimiz üzere bu şehrin diğer iki şehre göre şikâyetlerinin daha fazla olmasından kaynaklanmaktaydı. Ayntab'ın mustarip olduğu ve şikâyetini dile getirdiği konular yalnızca bu şehre özgü bir durum değildi. Aynı sınır problemini Diyarbekir halkı da yaşamıştı.[1140]

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha halkının tüm bunlar dışında yaşadığı bir diğer problem müdahalelerdi. Üç şehirde müdahaleler; fazladan akçe almak,[1141] tahvil

[1136] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 52, s. 132, h. 2.
[1137] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 116, s. 191, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 119, s. 236, h. 2.
[1138] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 91, s. 126, h. 4.
[1139] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 515, h. 1.
[1140] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 170, s. 224, h. 742.
[1141] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 109, h. 5.

tarihine düşen mahsul ve rüsumatı ahz u kabz etmek[1142] yahut bir karyenin üzerine konup meccanen yem, yemeklik, zahire, odun ve saman talep etmek şeklinde gerçekleşmekteydi.[1143] Söz konusu bu müdahaleler voyvoda, mütesellim, eşkıya, zaim, sipahi, mütevelli, mutasarrıf veya zabitler tarafından meydana gelmekteydi.[1144]

4.2.6. Çemişgezek Voyvodası Küçük Ali

Diyarbekir'de hazineye ödemeyi yapmayıp, ziyade vergi talep eden, eşkıyayla iş birliği yapan, rüşvet, gasp ve yağmada bulunan kişi Çemişgezek voyvodası Küçük Ali olmuştur. Küçük Ali'nin malikâne mutasarrıfı olarak hazineye ödeme yapması gerekmekteydi. Ancak Küçük Ali bu ödemeyi yapmamıştı. Ortada bir görev suistimali söz konusuydu. Şikâyetlere yansıdığına göre H. 1109/M. 1697-98 ve H. 1120/M. 1708-09 yılları arasında adet-i ağnam ve avarız bedeli mukataası akçesinden hazineye teslimat yapması gereken Küçük Ali, bahaneler öne sürerek bu teslimatı yapmayıp, görevini suistimal etmişti.[1145] Küçük Ali bu suistimali ile hazineyi *garet ve tuğyan etmişti.*[1146]

Şikâyetlerde *zaleme,*[1147] *şaki* ve *mütegallibe* olarak adlandırılan Küçük Ali, hazineyi yağmalamış, halka da zulüm ve zorbalıklarda bulunmuştu.[1148] Osmanlı taşrasında yerel bir gücün eşkıya ve mütegallibe olarak adlandırılmasının gerisinde işte bu zulümler ve suistimaller yatmaktaydı. Bir memurun yerel iktidar odaklarına ve halka boyun eğdirmesinde kilit rol oynayan husus; zulümler ve suistimaller olmuştu. Hazineye ödemesi gereken meblağı ödemeyerek kendisine güçlü bir finansal zemin oluşturan Küçük Ali bu zemini daha güçlendirmek için halktan ziyade vergi talebinde bulunmuştu. Pertek, Sağman ve Mazgird reayası böyle bir talepten dolayı voyvodaları

[1142] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 160, s. 63, h. 220.
[1143] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 170, s. 483, h. 4.
[1144] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 129, h. 566; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 43, s. 364, h. 1482; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 515, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 163, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 109, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 263, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 565, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 144, s. 675, h. 2328; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 169, s. 206, h. 710; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 170, s. 483, h. 4.
[1145] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 119, h. 503; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 40, s. 454, h. 2077; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 64, s. 640, h. 1; BOA, AE. SMST. II., 128/14053; BOA, AE. SMST. II., 120/13082; BOA, AE. SMST, II., 86/9238; BOA, A.{DVNS. MHM. d.,115, s. 169, h. 705; BOA, A.{DVNS. MHM. d., 116, s. 47, h. 193; BOA, A.{DVNS. MHM. d., 120, s. 115, h. 449.
[1146] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 58, s. 414, h. 3.
[1147] Zalim kelimesinin çoğuludur. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1167.
[1148] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 40, s. 454, h. 2077; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 391, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 275, h. 2; BOA, A.{DVNS. AHK. DB. d., 1, s. 16, h. 6; BOA, A.{DVNS. AHK. DB. d., 1, s.41, h. 1.

Karaçorlu Osman ve Küçük Ali'den H. 1114/M. 1703 şikâyetçi olmuşlardı.[1149] Bunun nedeni yine bir kanaat etmeme haliydi. Görünüşe bakılırsa kanundan ziyade vergi taleplerinin anahtar kelimelerinden biri buydu; *kanaat etmeyip*. Zaten üç kazadaki ahalinin şikâyetçi olması kanaat etmeyen bir yönetici modelini yansıtmaktaydı.[1150]

Küçük Ali'yle ilgili bir diğer şikâyete baktığımızda onun kuttâu't-tarîk eşkıyası ile hareket ettiğini görmekteyiz. Küçük Ali'nin ziyade vergi talebinde zulüm paydaşı Karaçorlu Osman iken bu defa da kuttâu't-tarîk eşkıyası olmuştu. Eşkıyaya beraber fesat ve şekavette bulunan Küçük Ali Pertek, Sağman ve Mazgird kazalarının ileri gelenlerini harekete geçirmişti. Zorbalık ve şekavetin etki alanlarının üç kazayı kapsaması, olayın ciddiyetini bir kez daha göstermişti. Nitekim böyle ciddi durumlarda şehrin ileri gelenleri birlik olup, şikâyetçi olmaktaydı. Divan da gelen şikâyet sonrası olayın ciddiyetine ehemmiyet vererek mahalline mübaşir tayin etmişti.[1151]

Mübaşirler olayın çözümü için Pertek'e vardığında yine Küçük Ali zulüm için atağa geçmişti. Kaza ahalisine *siz niçin beni şikâyet eylediniz* diyerek üç yüz miktar atlı ile kazaya bağlı köyleri basmıştı. Köyleri yağmalayan Küçük Ali, üç kadını yaralamış ve on dört adamı hapsetmişti. Küçük Ali bununla da kalmamış dört neferin de ayaklarını yaralayıp, bunun emsali zulmetmişti. Bunun tek nedeni halkın kendisinden şikâyetçi olması, haklarını savunmalarıydı.[1152]

Küçük Ali tüm yaptıkları karşısında halkın boyun eğip susmasını bekliyordu. Halk ne zamanki konuşur hakkını savunmak için kadıya varırsa o zaman da önlerine rüşvet engelini koyuyordu. Rüşvet almadıkça kadıya meramını anlatmasına izin vermeyen Küçük Ali, kadıyı susturmanın da yolunu oldukça iyi biliyordu. Köylerde emre aykırı akçe dağıtıp, toplayan Küçük Ali, varidatlarını kadıya verip geriye çekilmişti. Kadıyı para ile susturan Küçük Ali geri çekilerek mahkemeye kendi taraflarından adam koymuştu. Rüşvetin girdiği mahkemeye bu defa da adamları girmişti. Yerel mahkemenin bu derece güce, paraya ve dış etkilere karşı hassasiyeti

[1149] H. 1188/ M. 1777 yılında bu defa da voyvoda Karaçorlu Ebubekir Ağa haksız yere zorla vergi talebinde bulunmuştur. BOA, A.{DVNS. AHK. DB. d., 3, s. 35, h. 3.
[1150] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 37, s. 407, h. 1650.
[1151] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 40, s. 50, h. 198.
[1152] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s 391, h. 4.

adalet kanalının, adaletsizlik kanalına dönüştürülmesine neden olmaktaydı.[1153] Bu dönüşümde ne Küçük Ali ne de diğer yöneticiler yalnız hareket etmiyorlardı. Eyalet iktidarı ve iktidar halkaları birlikte hareket ederek bir takımada oluşturuyorlardı.[1154] Oluşan bu takımada yerel mahkemeyi kendi çıkarlarına alet ediyorlardı.

4.2.7. Dimos-ı Ayntab Mukataası ve Eminleri

Ayntab ölçeğinde tüm bu toprak rejimindeki müdahalelerin öznesinde çoğunlukla eminin olduğu bir sistem vardı ki o da Dimos-ı Ayntâb mukataasıydı. Mukataa sistemi Osmanlı malî terimi olarak yıllık vergi gelir birimini ifade etmektedir.[1155] Mukataa gelirleri iltizam, emanet ve malikâne yöntemiyle toplanmaktaydı.[1156] Emanet yöntemi, devlet tarafından tayin edilmiş emin adı verilen memur tarafından idare edilmekteydi. İltizam sistemi ise daha önce de değindiğimiz üzere belirli bir süre işletilmek üzere müzayedeye çıkarılarak verilmesiydi. Malikâne de özel kişilere kayd-ı hayat şartıyla verilmesine yönelik bir sistemdi.[1157] Dimos[1158] ise öşür karşılığı olarak kullanılan bir kelimeydi. Vergi ölçü birimi olan dimos, XVI. yüzyılda Suriye sancaklarında uygulanmıştı.[1159] Bunun Ayntab'da uygulanması ise 1574 yılı ile XVII. yüzyıl başlarına tekabül etmekteydi.[1160] Emanet, iltizam ve malikâne uygulaması[1161] Dimos-ı Ayntab mukataasında hiçbiri birdenbire

[1153] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 391, h. 2.
[1154] Michel Foucault, *Özne ve iktidar,* çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 145.
[1155] Mukataa aynı zamanda sabit olarak belirlenmiş bedel anlamlarında da kullanılmaktadır. Ravza Cihan, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı İktisâdî Düzeninde Vergiler: "Fetâvâ-yı Abdürrahim" Örneği", *Osmanlı'da Fıkıh ve Hukuk,* ed. Süleyman Kaya, Haşim Şahin, (İstanbul: Mahya Yayınları, 2017), 124.
[1156] Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi,* 13.bs., (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 300.
[1157] Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı,* 2.bs., (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 298, 299; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi II,* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), 97; Genç, "Mukataa", 129.
[1158] Dimos terimi Bizans'ta demosion teriminden türemiştir. Bkz., Claude Cahen, "Aperçu Sur Les İmpôts Du Sol En Syrie Au Moyen Âge", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18/3, (1975): 239; Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, 73; Margaret L. Venzke, "Special use of the Tithe as a Revenue-Raising Measure in the Sixteenth-Century Sanjaq of Aleppo", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 29/3, (1986): 260.
[1159] Ayntab ve Haleb dışında Malatya'da da uygulanmış ve bunlar Dimos-ı Haleb, Dimos-ı Malatya şeklinde kaydedilmiştir. Bkz., BOA, MAD., 12795; BOA, MAD., 9840; BOA, AE. SMRD. IV., 5/454; BOA, AE. SMRD. IV., 5/455; BOA, TS.MA e., 887/12; BOA, AE. SMMD. IV., 90/10630.
[1160] Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset,* 73; Kars, *Şer'iye Sicilleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Ticaret: Ankara-Konya-Antep Örneği (1700-1750),* 331.
[1161] 1695 ve 1697 yılları arasında malikânelerin satıldığı yerlerden biri Dimos-ı Ayntab mukataasıydı. Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması,* 30.

uygulanmamış, sistem zaman içerisinde yaygınlaştırılmıştır.[1162] Nitekim şikâyetlerde de bu sistemlerin zaman içerisinde yaygınlaştığını görmekteyiz. H. 1083/M. 1672 yılındaki şikâyette Dimos-ı Ayntab mukataasının iltizam sisteminin,[1163] H. 1124/M. 1712 yılındaki şikâyette ise malikâne sisteminin uygulandığını görmekteyiz.[1164]

Uygulanan tüm bu sistemler çerçevesinde halkın şikâyetlerine baktığımızda ekseriyetle Dimos-ı Ayntab mukataası emininin ve paydaşlarının keyfi hareketlerinden dolayı şikâyetçi oldukları görülmektedir.[1165] Bu şikâyetlerin temelinde kanundan ve defterden ziyade vergi talepleri yer almaktaydı. H. 1107/M. 1696 yılında Dimos-ı Ayntab mukataası eminlerinin zulüm ve keyfi vergi konusunda paydaşlarıyla beraber hareket ettiği görülmektedir. Bu paydaşları Maraş valileri ve Ayntab mütesellimleriydi. Bunlarla birlikte hareket eden eminler, tekâlif-i şakka talebi ile ahaliden zorla para alıp zulmetmişlerdi.[1166]

Mukataa eminlerinin müdahalede bulunduğu bir diğer konu ise vazife zaptıydı. H. 1126/M. 1714 yılında Ali ve Hasan, Dimos-ı Ayntab mukataasında beratla vazifeli olup, müstahak olduğu vazifesini mukataa emininden talep ettiğinde bu *illet-i bahane* ile vermemişti. Haklarını talep eden ve karşılığında bahane ile karşılaşan Ali ve Hasan, mahkeme kanalıyla haklarını almak istemişlerdi.[1167] Aynı müdahaleye H. 1137/M. 1724-25 yılında Debbağzâde el-Hac Ahmed maruz kalmıştı. Günlük on akçe vazifeye berat ile mutasarrıf olan Ahmed, Dimos-ı Ayntab mukataası emini el-Hac Ahmed Ağa'dan müstahak olduğu vazifesini talep eylediğinde yine bahane ile karşılaşmıştı. Halbuki elinde beratı vardı ve beratı dahilinde vazifesini alması gerekmekteydi. Ancak

---

[1162] Hakan Doğan vd., "Ayntab (Antep) Sancağı'nda Malikâne Sisteminin İşleyişi: Dimosât-ı Ayntab Mukâtaası Örneği (1711-1730)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 27, (2021): 244.

[1163] Dimos Âyıntab mukata'ası emîni olduktan her sene üzerlerine der-ûhde ve iltizâm itmekle (…). BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 7, s. 160, h. 570.

[1164] Hacı Ali Sami zîde kadruhu gelip, havass-ı hümayunumda ber vech-i malikâne berat-ı şerifimle mutasarrıf olduğu Dimos-ı Ayntab mukata'ası karyelerinde (…). BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 60, s. 194, h. 3.

[1165] Atik Şikâyet Defterleri haricinde şeriyye sicilleri ve diğer arşiv belgelerinde de Dimos-ı Ayntab mukataası eminlerinin keyfi hareketlerinden ötürü şikâyetler bulunmaktadır. Bkz., BOA, AŞS, 21, s. 5, h. 1; Güner, *21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri H. 1059-1060 (M. 16491650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 23, 24; BOA, AŞS, 27, s. 194, h. 192; Büşra Canpolat, *27 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1076-1077/M. 1666-1667),* (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 174, 175; BOA, AE. SMST. II., 123/13554.

[1166] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 21, s. 333, h. 1385.

[1167] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 65, s. 373, h. 2.

alamadığı gibi hem eminin bahanesiyle hem de haksızlığıyla karşılaşmıştı. Elindeki beratının güvencesiyle H. 1141/M. 1729 yılında mahkemeye arzuhal sunan Debbağzâde el-Hac Ahmed, eminden hakkı olanı talep etmişti. Bu talep karşısında mahkeme ise *cedîd beratı* gereğince vazifesinin geri verilmesini istemişti.[1168]

Ayntab naibinin H. 1143/M. 1730 yılındaki şikâyetine göre, Dimos mukataası karyelerindeki ahali üzerlerine düşen *hukuk ve rüsumlarını kanun ve defter mucibince* vermeye razı olmalarına rağmen Dimos-ı Ayntab mukataası emini Seyyid Ali, belirlenen miktardan fazlasını almıştı. Seyyid Ali'nin nihayeti olmayan zulmünden dolayı naip, şikâyetçi olmuştu.[1169]

4.2.8. Diyarbekir'de Hükümet ve Yurtluk-Ocaklık Sancaklar

Ayntab ve Ruha'ya nazaran Diyarbekir'i toprak tasarrufu açısından farklı kılan husus hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar olmuştu. İdarî ve malî teşkilat içerisinde tahsisat alanını ifade eden ocaklık sancaklar hükümet ve yurtluk-ocaklık olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.[1170] Genel rıza yaratma mekanizması olan ve Kürt emirlerini koruma altına bu toprak tasarruf biçiminde hükümet sancaklar hem tahrirden hem de müdahaleden muaflardı. Dolayısıyla böyle bir toprak tasarruf modelinde hiçbir devlet görevlisi müdahale edememekteydi. Bundan dolayı hem tahrirden hem de müdahaleden muaf olmuşlardı. Yurtluk-ocaklık sancaklarda ise tahrir yapılmakta ve sancakbeyliği aile içerisinde miras yoluyla devredilmekteydi.[1171]

Bu gibi toprak tasarrufuna sahip hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklardan Eğil, Palu, Genç, Tercil, Cezire ve Hazo hükümet sancaklar arasında yer almaktadır. Çermik, Pertek, Kulb, Atak, Mihrani, Sağman ve Çapakçur ise yurtluk-ocaklık sancaklar arasında bulunmaktadır.[1172] Tüm bu sancaklar arasında örnek vermek

---

[1168] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 117, s. 755, h. 2.
[1169] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 128, s. 79, h. 4.
[1170] Orhan Kılıç, "Ocaklık", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 317.
[1171] Kumiko Saito, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Osmanlı Hakimiyeti: Yurtluk ve Ocaklık, Ülkelik, Eyalet ve Hükümet Terimleri Üzerine", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar,* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 94, 95; Aydın, "Tarımcı İmparatorlukların Toprak Tasarruf Modelleri Açısından Yurtluk-Ocaklık Statüsü Nasıl Yorumlanabilir?", 1.
[1172] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 48, s. 375, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 50, s. 51, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 328, h. 1148; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 363, h. 1559; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 156, s. 210, h. 751; Alanoğlu, "Osmanlı İdari Sisteminde Palu Hükümeti (1515-1850)", 227; Saito, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Osmanlı Hakimiyeti: Yurtluk ve Ocaklık, Ülkelik, Eyalet ve Hükümet Terimleri Üzerine", 85; Mehmet Rezan Ekinci, "Beylikten Sancağa Osmanlı İdari

gerekirse Eğil, Tercil, Cezire ve Mahmudî şikâyet defterlerine yansıyanlardan birkaçı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu örnekler üzerinden şikâyetlere göre Eğil ve Cezire hükümet sancak statüsünde bulunmaktaydı.[1173] Mahmudî ve Tercil sancakları ise şikâyetlerde biraz karışık şekilde yer almaktaydı. H. 1129/ M. 1716 ve H. 1130/M. 1717-18 yılındaki şikâyetlere göre Hoşab diğer adıyla Mahmudî yurtluk ve ocaklık sancak olarak geçmektedir.[1174] Ancak şikâyetin devamında *Mahmudî hükümeti havassında Tercil kasabası* şeklinde tabirler yer almaktadır. Dolayısıyla şikâyetin en başında yurtluk ocaklık olarak geçen Mahmudî ve Tercil daha sonrasında hükümet olarak yer almaktadır.[1175] Fakat Ayn-ı Ali Efendi, Sofyalı Ali Çavuş ve Orhan Kılıç'ın eserlerinde Mahmudî ve Tercil hükümet sancak statüsünde bulunmaktadır.[1176]

Sancak statüsünde tahrire ve müdahaleye maruz kalmaması gereken Eğil hükümetinin vali, mütesellim ve halk tarafından müdahaleye maruz kaldığı görülmektedir. H. 1083/M. 1672 yılında Eğil hükümeti Mustafa'nın, H. 1102/M. 1690 yılında ise Seyyid Kasım'ın tasarrufundaydı. Mustafa hükümet karyelerinde aşar vergisi talep eylediğinde ahali vermekte bahane etmişti.[1177] Yine Seyyid Kasım döneminde Diyarbekir valileri ve mütesellimleri *celb-i mal için tekrar bizden tahvil almadıkça hükümeti sana zapt ettirmeyiz* diyerek akçe talebinde bulunmuşlardı. Kendi isteklerini yerine getirmediği taktirde hükümeti zapt ettirmeyeceklerini söyleyen vali ve mütesellimler *taaddi ve rencide* ederek adeta göz dağı vermişlerdi.[1178] Eğil

---

Teşkilatında Atak (16-19. yy.)", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar,* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 174; Veysel Gürhan, "Yurtluk-Ocaklık Sancaklarda Tahrir Deneyimleri: 1518, 1523 ve 1540 Tarihli Çermik Sancağı Tahrirleri", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar,* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022),105; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840),* 125; Orhan Kılıç, 18. *Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı,* (Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997), 62; Rıfkı Arslan, *Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme (On iki Yerleşme Ünitesi),* (Ankara: San Matbaası, 1992), 42.

[1173] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 186, h. 743; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 186, h. 744; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 43, s. 50, h. 207; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 40, h. 149; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 58, s. 46, h. 1;

[1174] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 31, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 75, s. 144, h. 5.

[1175] H. 1109/M. 1697, H. 1114/M. 1702 ve H. 1127/M. 1715 yılındaki şikâyetlerde *Tercil Hükümeti* ve *Hoşab nam-ı diğer Mahmudî Hükümeti* olarak geçmektedir. BOA, A.{DVNS. MHM. d., 110, s. 130, h. 590; BOA, A.{DVNS. MHM. d.,112, s. 241, h. 1057; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 212, s. 27, h. 3.

[1176] Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân,* H. 1018, 30-32; Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi (Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri,* 19, 57, 58; Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı,* 69.

[1177] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 99, h. 444.

[1178] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 186, h. 743.

hükümeti H. 1101/M. 1689 senesinden beri Seyyid Kasım'a tevcih olunmasına rağmen vali, mütesellim, Haşim oğlu Bey ve Yusuf bunu dinlememişti. Öyle ki Haşim oğlu Bey ile Yusuf livayı *validen tahvil ile alırız* diyerek Seyyid Kasım'ı rencide etmişlerdi. Mahsulü ele geçirme ümidiyle livayı dahi validen tahvil ile alacaklarını iddia eden şahıslara karşı mahkeme kanuna göre hareket edilmesini istemişti.[1179]

Aradan geçen sekiz yılın ardından yine aynı müdahaleler devam etmişti. Şikâyet edilenler her ne kadar farklı olsa da temelde değişmeyen şey müdahaleler olmuştu. H. 1110/M. 1698-99 yaşanıp H. 1117/M. 1705 yılında yapılan şikâyete göre müşteki Eğil hâkimi Seyyid Eyyüb, şikâyet edilen de eski Eğil hakimiydi. Eski ve yeni hakimler arasındaki sorun yine mahsuldü. Eski Eğil hâkimi *benim tahvil tarihime düştü* diyerek mahsule müdahale etmişti. Fakat Seyyid Eyyüb tam tersini iddia ederek şikâyetçi olmuştu. Mahkemenin istemi aynıydı. Yine kanun üzere olayın çözülmesini istemişti.[1180]

H. 1118/M. 1706 yılındaki şikâyette Eğil hükümetinde tekerrür eden müdahalelere bir kez daha tanıklık etmekteyiz. Eğil hâkimi Seyyid Mustafa'nın şikâyetine nazaran H. 1116/M. 1704 senesinde tahvil tarihine düşen mahsul az evvelki şikâyetten de tanıdığımız üzere eski Eğil hâkimi Eyyüb'ün kethüdası Muhammed tarafından ele geçirilmişti. Eyyüb'ün yıllar önce mustarip olduğu olayı bu defa kethüdası Muhammed yapmıştı. Muhammed'in bu hareketi sonrası mahallinde murafaa olmuşlardı. Bu murafaada Muhammed'in aldığı mahsulü Mustafa'ya vermesi gerekmekteydi. Ancak Muhammed buna riayet etmeyerek firar etmişti. Muhammed'in firarı sonrası mahkeme, mahallinde şer ile görülüp zimmetinde sabit olan hakkın Mustafa'ya geri verilmesini istemişti. Tabi mahkeme bu istemini ahkâm kaydına dayanarak vermişti. Ahkâm kaydına göre Eğil hükümeti H. 1117/M. 1705 senesinde Eyyüb'e, H. 1118/M. 1706 senesinde ise Seyyid Mustafa'ya tevcih edilmişti. Tevcih edilen tarihler ahkâm kaydında belli olduğundan dolayı mahkeme *kimin tahvil tarihine düşmüş ise* ona göre hareket edilmesini istemişti.[1181]

[1179] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 186, h. 744.
[1180] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 43, s.50, h. 207.
[1181] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 40, h. 149.

Eğil hükümetinde Eyyüb ve Mahmud arasında yaşanan olayda görüldüğü gibi murafaa olunmuş ancak Mahmud riayet etmeyerek firar etmişti. Murafaada Mahmud'un aldıklarının Eyyüb'e geri verilmesine yönelik karar verilmişti. Fakat verilen kararlara, emr-i şeriflere yahut gönderilen mübaşirlere bir türlü riayet edilmiyordu. Böyle bir durumda artık çıkış yollarından biri kaleye kapatmaktı. Söz konusu böyle bir mevzu Cezire'de meydana gelmişti. H. 1122/M. 1710 yılında Cezire Hâkimi Abdurrahman'ın şikâyetine göre, biraderzâdelerinden Bedirhan H. 1110/M. 1698-99 yılında bunun hakkını almıştı. Haktan kasıt muhtemelen belirli bir meblağ alıp geri ödemesini yapmamıştı. Alınan hakların tahsili için birkaç defa emr-i şerif verilip ve mübaşir tayin edilmesine rağmen bir türlü Abdurrahman hakkını alamamıştı.

Hakkı tahsil etmeyi düşünmeyen Bedirhan ne emirleri ne de mübaşirleri dinlememişti. Hatta kendine yandaşlar bulup şiddetini daha da arttırmıştı. Bedirhan'ın yandaşları Şeref ve Şah Ali adlı eşkıyalardı. Bu eşkıyalar ile Bedirhan, artık zapt edilemez bir hale gelmişti. Şekavetlerinin zapt edilemez bir hal alması üzerine Bedirhan'ın kaleye kapatılmasına karar verilmişti. Bedirhan'la birlikte adamlarının da kaleye kapatılıp dışarıya çıkmamalarına, çıktıkları taktirde ise katledilmeleri istenilmişti. Bundan evvel verilen emr-i şeriflere ve irsal olunan mübaşirlere itaat etmeyen Bedirhan ve yandaşlarının tuğyanı ancak bu şekilde durdurulabilirdi. Bunun için dilekçeye inayet edilmesi gerekmekteydi. Abdurrahman'ın şikâyeti sonrasında Divan, dilekçeye inayet eylemesi ve fesatlarının yok edilip haklarının tahsil edilmesini istemişti. [1182]

H. 1121/M. 1709 senesindeki şikâyete göre ise Cezire hakimi Bedirhan, tüccar taifesinin borcunu ödememişti. Taife temessük gereğince Bedirhan'dan otuz kise akçe alacak hakları bulunmaktaydı. Ancak Bedirhan bu meblağı ödememişti. İki defa emr-i şerif sadr olmasına rağmen itaat etmemişti. Hatta kendisine tabi adamlar ve eşkıyalar ile bir olup zulmetmişlerdi. Bedirhan ve yandaşlarının bu olaylardan sonra da firar etmişlerdi.[1183]

Eğil ve Cezire hükümet sancaklarında yaşanan müdahalelerin bir benzeri Mahmudî ve Tercil'de de görülmüştü. H. 1129/M. 1717 ve H. 1130/M. 1718

[1182] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 58, s. 46, h. 1.
[1183] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 53, s. 351, h. 2.

yıllarındaki şikâyete göre hükümetin hâkimi, Begzâdelerden Han Mehmed oğlu Zeynel'di. Tasarrufu Zeynel'e ait olan hükümette meydana gelecek her türlü haksız müdahalede hakkı ve haklıyı savunmak Zeynel'e düşmüştü. Dolayısıyla dahilî ve haricî her türlü müdahaleleri engellemesi gereken kişi Zeynel'di. Bunun farkında olan Zeynel hükümeti dahilinde yaşanan her türlü zapt girişimlerinde Divan'a bizzat giderek yahut arzuhal ileterek zaptı ve müdahaleleri engellemeye çalışmıştı. Nitekim H. 1129/M. 1717 yılında mütegallibeden Seyyid Bekir'in zaptını, Zeynel Divan'a iletmişti. Zeynel'in arzuhaline nazaran bu kişi karyelerin gelirlerini zapt etmişti. Bu zapt hükümet sancağın yöneticisi olarak hem Zeynel'i hem de sancağı doğrudan etkilemekteydi.[1184]

H. 1130/M. 1718 yılında Zeynel yine bir zapt mevzusundan dolayı Divan'a giderek şikâyetini iletmişti. Zeynel'in bu defa şikâyetçi olduğu kişi Diyarbekir sakinlerinden Ebubekir Efendi'ydi. Karyeleri *bila sened tagallüben zapt* eden Ebubekir Efendi, mahsulatı ve rüsumatı almıştı. Ebubekir Efendi'nin senede mugayir zaptı sonrasında yaşanılan gelir kaybı nedeniyle Zeynel şikâyetçi olmuştu. Divan, Zeynel'in iddiasının doğru olup olmadığını teyit etmek amacıyla İcmal ve Ruznâmçe Defterleri'ne bakmıştı. Defterler üzerinden yapılan araştırma sonucunda hükümetin Zeynel üzerinde olduğuna karar verilmişti.[1185] Böylece Zeynel sancağın sözcüsü olarak adaletin yerini bulması adına üzerine düşen görevi yapmıştı.

4.3. ŞİKÂYETLERİN GERİSİNDEKİ NEDENLER

Vergi ve toprak tasarrufuyla ilgili şikâyetlerde görüldüğü üzere eylemin nesnesi olmaktan çok öznesi konumunda yerel yöneticiler bulunmuştu. Osmanlı bürokrasisinin sac ayağı olan seyfiye (askerî), ilmiye (bilim), kalemiye (ehl-i kalem) sınıfındaki memurlar vergi ve toprak dışında vakıf, aşiret, eşkıya ve birçok konuda da şikâyetlerin umumiyetle öznesi olmuştu.[1186]

[1184] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 31, h. 5.
[1185] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 75, s. 144, h. 5.
[1186] Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* 3.bs., çev. Mehmet Harmancı, Cilt: 1, (İstanbul: E Yayınları, 2008), 155-170; Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme,* 35; Abdullah Ekinci vd., "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Urfalı Memurlar", *Osmanlı Urfası 2,* ed. Abdullah Ekinci, (İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018): 227, 228; Erdi Aksakal, *Sosyolojik Açıdan Osmanlı Toplum Yapısı,* (Ankara: Gece Akademi, 2018), 29; Bilâl Eryılmaz, *Kamu Yönetimi,* (İstanbul: Okutman Yayıncılık, 2007), 240; Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform (Babıâli 1789-1922),* çev. Ercan Ertürk, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 93.

Bürokrasiyi ellerinde etkin güç olarak kullanan yöneticilerin üç şehirde de bu güçleri idarî olmanın çok daha ötesindeydi. Zira yönetme ve yönetebilme yetkisine sahip olması gerekirken yönetimi altında bulunanlara karşı idarî güçleri, zulüm ve taaddinin gücü olarak kendini göstermişti.[1187] Mahkemeyi manipüle etmeyi, rüşvet almayı, ziyade vergi talep etmeyi, gasp ve yağma yapmayı sağlayan bu gücün bir de nedenlere değinmek gerekmektedir.[1188] Çünkü Peter L. Berger'in belirttiği gibi sosyal sırlar görünen yüzlerin ardındaydı.[1189] Bu yüzlerin ardında ise şahsi çıkarların yer aldığı düşünülmektedir. Toplumsal çıkardan ziyade şahsi çıkarlarını düşünen taşra iktidarları ve bunların halkaları sürekli olarak hazinelerini doldurmak adına her türlü haksızlıkları yapmışlardı. Amy Singer'in deyimiyle veznenin gerisinde halk, veznenin önünde de devlet görevlileri yer almaktaydı. Geride yer alan halk kasayı doldurma gayretindeyken, önünde duran taşra bürokratları ki örnek vermek gerekirse Maraş ve Rakka valileri, Deli Dilaver, Devecioğlu Yusuf ve Küçük Ali kasayı boşaltma gayretindeydiler. Bu gayret şahsi çıkarları için hareket eden bir devlet görevlisini yansıtmaktaydı.[1190]

Kasayı boşaltma gayreti ile hareket eden ehl-i örf ve ehl-i şer' grubundaki devlet görevlileri bir sevdaya kapılıp gitmişlerdi. Kapıldıkları sevda uğruna her türlü

[1187] Bilâl Eryılmaz, *Bürokrasi ve Siyaset,* 3.bs., (İstanbul: Alfa Yayınları, 2008), 17; Bekir Parlak, *Kamu Yönetimi Sözlüğü,* (Bursa: MKM Yayıncılık, 2011), 102, 104.

[1188] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 30, s. 51, h. 263; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 464, h. 1965; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 37, s. 153, h. 616; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 43, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 109, s. 45, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 37, s. 423, h. 1706; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 354, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 123, s. 194, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 666, h. 2848; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 554, h. 2443; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 77, s. 10, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 139, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 165, s. 44, h. 161; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 44, s. 363, h. 1559; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 63, s. 258, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 315, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 119, h. 503; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 51, s. 531, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 28, s. 127, h. 498; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 191, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 554, h. 2443; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 403, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 174, s. 331, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 106, s. 567, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 186, h. 744; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 109, h. 5; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 479, h. 1988; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 109, s. 45, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 464, h. 1965; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 138, s. 139, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 165, s. 44, h. 161; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 31, s. 213, h. 839; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 41, h. 173; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 260, h. 6; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 115, s. 447, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 14, s. 19, h. 40; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 430, h. 1792; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 96, s. 315, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 165, s. 44, h. 161.

[1189] Peter L. Berger, *Sosyolojiye Çağrı,* 2.bs., çev. A. Erkan Koca, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 46.

[1190] Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler,* çev. Sema Bulutsuz, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008), 115.

zulmü işliyorlardı. Çoğu zaman vergi adı altında kamusal ihtiyaçlar için toplanan gelirler ile şahsi harcamalar için toplanan meblağ arasında berrak olmayan ayrıma yenik düşüyorlardı.[1191] Kişisel çıkar ve aç gözlülük arasındaki çizginin bulanıklığına kapılan taşra egemenleri, bu bulanıklık ile halka zulüm yapıyorlardı.[1192] Halbuki zulüm memleketin harap olmasına ve halkın fesada uğramasına neden olan on beş sıfattan biriydi. Cehalet, cimrilik, israf, gereksiz yere edilen yemin, yalan, gıybet, gazap, kendini beğenme, kibir, haset, acelecilik, mizah düşkünlüğü, kahkaha ve gadr gibi sıfatların en ağır olanı zulümdü. Hadislerde[1193] dahi bir saatlik sürede adaletle hükmetmek altmış yıl boyunca oruç tutmak ve namaz kılmak gibi ibadetlerde daha hayırlı olduğuna değinilmekteydi. Bu adaletin karşılığında bir saat zulmetmek ise altmış yıl günah işlemekten daha ağır bir suçtu.[1194] Bu bağlamda adaletin zıttı zulümdü.[1195] Zulmü önleyecek tek şey ise adaletti.[1196] Fakat adaletin yerini zulüm almıştı ve bu zulmü yapanlar taşra iktidarlarıydı.

Taşra iktidarlarının icra ettikleri görevler farklı olsa da bunların hepsinin yönetme ve yönlendirebilme gücüne sahip olması[1197] ve direniş için imkân sağlaması gerekmekteydi. Zira direniş olmasaydı iktidar ilişkileri de olmazdı.[1198] Direniş, halkın taşra iktidarlarının mezalimleri karşısında Divan'a gidip şikâyetlerini iletmesiydi. Bu insanlar, yaşadıkları mezalimden dolayı şikâyet edip bir direniş göstermişlerdi.[1199]

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da kendi kendilerinin hazinedarı olan yöneticiler görevlerini, zenginleşmenin bir aracı olarak kullanmaktaydı. Şahsi menfaatini cemiyet

---

[1191] Ali Yaycıoğlu, "Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Taşradaki İktidar Sahipleri ve İmparatorluk Çatışma mı, Ortaklık mı?", *Osmanlı Dünyası,* ed. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 570.
[1192] Michael J. Sandel, *Adalet Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?,* 10.bs., çev. Mehmet Kocaoğlu, (Ankara: Felix Kitap, 2022), 37.
[1193] Zulümle ilgili diğer hadis-i şeriflere bkz., Ahmed Kalkan, *Zulüm ve İstikbâr,* (İstanbul: Kalemder Yayınları, 2012), 20-22.
[1194] Vâiz, *Osmanlı Devlet Nizamının Tesisi (er-Risâletü'n-Nizâmiyye Fi'd-Devleti'l-İslâmiyye),* çev. Özgür Kavak, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 47, 77.
[1195] Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, 176.
[1196] Zeki Arslantürk, *Nâima'ya göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, (İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınevi, 1997), 98.
[1197] Ahmet Kemal Bayram, "İktidar Çözümlemelerinde Bir Mihenk: Michel Foucault", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2, (2003): 35.
[1198] Umut Koloş, *Foucault, İktidar ve Hukuk,* 2.bs., (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 187; Metin Becermen, "Michel Foucault'da İktidar Sorunu", *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 69, (2014): 254.
[1199] John Holloway, *İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek,* çev. Pelin Siral, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 44.

menfaatine tercih edenlerin giderek artmaya başlaması devlet hazinesinin harap olmasına sebebiyet vermekteydi.[1200] Nitekim Küçük Ali ile ilgili şikâyetlerde hazinenin harap hali açık bir şekilde belirtilmekteydi.[1201] Küçük Ali ve diğer idarecilerin kendilerine sağlam malî zemin sağlamaları, yerel güçlerle ittifak kurmaları ve güçlü figürler ile iletişim halinde olmaları gerideki aksaklıkları ve sorunlara işaret etmekteydi.[1202] Bu aksaklıklar yerel mahkemelerden ve yönetim mekanizmalarından kaynaklanmaktaydı. Yerel mahkemenin güçlü etkenlere açık olması hukuk yolunu da tıkamıştı. Çünkü hukuk yolu, onları iyi insan olmaya zorlayabilirdi. Ancak bu yoldaki tıkanıklık onları iyi bir iktidar olmaya zorlayamamıştı.[1203] Bu da verimsiz bir iktidarın oluşumuna fırsat vermişti. Byung-Chul Han, güç kullanarak insanlara emirlerden, yasaklardan ve zulümlerden oluşan bir korse giydirmek için çaba harcayan yöneticileri, verimsiz iktidar olarak tanımlamaktadır.[1204] Bu bağlamda yerel mahkemelerde verimsiz iktidardan dolayı tıkanan hukuk yolu acaba Divan-ı Hümayun'un da yolunu tıkamış mıydı? Ya da Divan-ı Hümayun, verimsiz iktidarları verimli ve iyi bir iktidar olmaları için çaba sarfetmiş miydi? Bu sorulara şikâyetler üzerinden cevap verecek olursak Divan şer' ve kanun üzere iyi bir iktidar olmaya zorlamaktaydı. Divan'ın bu zorlamalarına karşın yerel mahkemelerin, yönetici sınıfın toplumsal formasyon üzerinde şiddet ve zulüm ile baskı kurmasına karşı hukuksal yaptırımları yeterli bir düzeyde değildi. Yerel mahkemeye adamlarını koymaları, rüşvet ile kendi çıkarlarını kollamaları hukuksal yaptırımların kısmen yetersizliğini göstermekteydi.[1205]

Hukuksal yaptırımlar haricinde yönetim mekanizmalarındaki aksaklıklarda zulüm ve yolsuzluğa neden olmaktaydı. Bu aksaklık ve noksanlıklardan biri günümüzdeki gibi maaş uygulamasının olmamasıydı. Yönetimden sorumlu taşra

---

[1200] Ahmet Lütfi, *Osmanlı Adalet Düzeni,* sad. Erdinç Beylem, (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1979), 13.
[1201] Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası (16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu),* 128.
[1202] Yahya Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler 1700-1775,* (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 325; Engin Deniz Akarlı, "Provincal Power Magnates in Ottoman Bilad Al-Sham and Egypt 1740-1840", *La Vie Sociale Dans Les Provinces Arabes a L'epoque Ottomane,* Cilt: 3, der. Abdeljelil Temimi, (Zaghouan: 1988), 42-44.
[1203] Brian Barry, *Sosyal Adalet Neden Önemlidir,* çev. Ebru Kılıç, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 37.
[1204] Byung-Chul Han, *Psikopolitika (Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri),* çev. Haluk Barışcan, (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 24.
[1205] Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri,* çev. Kenan Somer, (Ankara: Aşina Kitaplar Teori Dizisi, 2009), 15.

iktidarlarının bir kısmının gelirleri, reayadan toplanan vergiler ve haraçlardan sağlanmaktaydı.[1206] Belirli dönemlerdeki iktisadî ve siyasî zayıflık sebebiyle reaya vergisini ödemekte zorlanıyordu. Böyle bir durumda doğal olarak gelir azalmaktaydı. Gelirin azalması, tiranlığın artmasına sebebiyet vermekteydi. Zira yeterince ödemesi yapılmayan bir memur halkı gasp eden, yağmalayan ve zulmeden bir memurdur.[1207] Yine makamları elde etmek amacıyla yüksek bedeller ödeyen memurlar, bu bedeli çıkarabilmek için halka kendi ceplerine girecek kanunsuz vergiler yüklemişlerdi.[1208] Bir devlet memuru için böyle bir ortam kişisel çıkarlarına ve keyfi hareketlerine olanak sağlamaktaydı.

Üç şehir ölçeğinde kendi çıkarlarını düşünen ve bunu arttırmaya çalışanlar kendi çıkarları uğruna rüşvete ve kötü bir idareye yönelmişlerdi. Halbuki toplumu tamamen kontrol ettiği varsayılan ideal bir devlet kavramı bulunmaktaydı. Ancak bu ideal tipin gerisinde farklı bölgeleri yerel güç odakları sayesinde yöneten bir yapı bulunmaktaydı.[1209] Bu da devletin kontrol alanını daraltmıştı. Nihayetinde kontrol, idarî zafiyet, gözetleme ve denetleme noksanlığı kamu gücünü, özel çıkar sağlamak uğruna kullanmalarına olanak sağlamıştı. Merkezin kontrol etkisinin azaldığı çevrelerde açılan boşluklar, geniş bir hareket sahası oluşturmaktaydı. Bu sahada kendisine yer bulanlar aynı şekilde keyfiliklerine de yaşam bulmuş olurlardı. Dolayısıyla boşluklar keyfiliklere, keyfilikler de aşırılıklara neden olmuştu.[1210]

[1206] Cengiz Kırlı, *Yolsuzluğun İcadı 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*, (İstanbul: Verita Yayınları, 2015), 16-96; Muzaffer Şakar, *Kadıdan Hâkime Bir Mesleğin Yolculuğu,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 111.
[1207] Darling, *Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi,* 414.
[1208] Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye (Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi),* çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 127.
[1209] Yonca Köksal, "Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda "Devlet-Toplum" İlişkileri, *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar,* 2.bs., der. Ferdan Ergut, Ayşen Uysal, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012),148.
[1210] Özgür Taburoğlu, *Boşluk, Aşırılık ve Keyfilik,* 2.bs., (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), 23, 157.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BORÇ, MİRAS/TEREKE, EVLİLİK VE ADİ SUÇLAR

5.1. BORÇ

Kişi ya da kişilerin birbirlerine eda etmekle yükümlü olduğu hukukî bağa borç denilmektedir.[1211] Ancak İslam hukuku kaynaklarında borç ilişkisi kavramı yer almamaktadır. Bu kavram yerine iltizam, damân, vâcib, hukuku'l-akd, ayn ve deyn kavramları kullanılmaktadır.[1212] Şikâyetlerde ise bu kavramlar arasından ekseriyetle deyn kullanılmaktadır. Deyn en geniş kapsamıyla zimmette sabit olan şey olarak tarif edilebilmektedir.[1213]

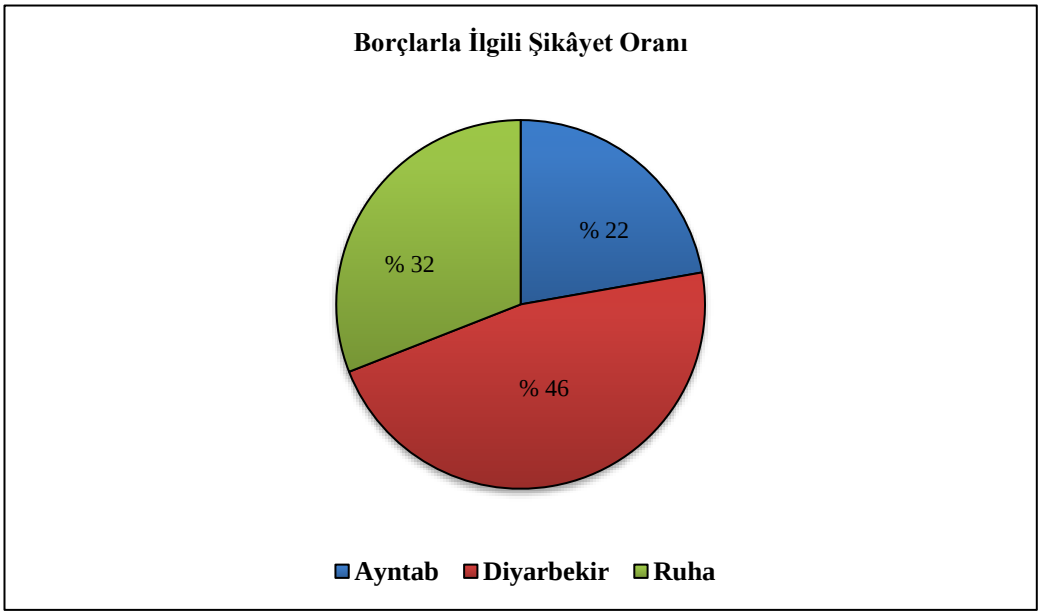
İslam hukukçuların genellikle bu şekilde tarif ettiği deyn, her türlü malî ve hukukî borçları kapsamaktadır.[1214] Bu kapsam dahilinde borç ilişkisini oluşturan üç temel unsur bulunmaktadır. Bunlar; borçlu, alacaklı ve edimdir. Borçlu, alacaklıya bir edim sunmakla yükümlü, alacaklı ise borçludan bir edim elde etme hakkına sahiptir. Borçlu ve alacaklı arasında bahse konu olan edim ise yükümlülüğü yerine getirilmesini yani ifa edilmesine yönelik davranışlardır.[1215]

Şikâyetlerde borçla ilgili deyn kavramı dışında kullanılan bir diğer kavram karz, istikraz ve iktiraz olmuştur. Bu kavramlardan karz ödünç alınan veya verilen şey; borç anlamına gelmektedir.[1216] Karz kelimesinden türeyen istikraz ise ödünç almak, iktiraz da ödünç vermek manasına gelmektedir.[1217]

Tüm bu kavramlar dahilinde her üç şehirde borçla ilgili şikâyete neden olan unsur hukukî bağı ihlal ederek yükümlülüklerin yerine getirilmemesiydi.

[1211] Mehmet Âkif Aydın, "Borç", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 285.
[1212] Bilal Aybakan, *İslam Hukukunda Borçların İfası,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 22-24.
[1213] Mehmet Âkif Aydın, "Deyn", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 266.
[1214] Dinî borçlar bu tanımın dışında bırakılmaktadır. Faruk Emrah Oruç, *İslâm Hukukunda Deyn,* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 7.
[1215] Aybakan, *İslam Hukukunda Borçların İfası,* 30, 31.
[1216] Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 491.
[1217] H. Yunus Apaydın, "Karz", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 520; Mehmet Nerkiz, *İslâm Hukukunda Borç/Karz Akdi ve Yükümlülükleri,* (Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 8; Yakup Kara, "İslam Hukuku'nda Dey'in Deyn Karşılığında Satımı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 20, (2012): 393.

Şekil 31: Borçlarla İlgili Şikâyet Oranı

Grafikte de görüldüğü üzere yükümlülüklerini yerine getirmeyerek hukukî bağı ihlal eden şehir Diyarbekir olmuştu. % 46 oranla borç konusunda birinci sırayı alan Diyarbekir'i % 32 oranla Ruha, % 22 oranla da Ayntab takip etmektedir. Diyarbekir'i borç konusunda birinci sıraya yerleştirenden biri Palu hakimleri olmuştu.

Borçla ilgili şikâyetleri detaylı bir şekilde incelediğimizde şikâyete sebep olan konulardan birinin ifa olduğunu görmekteyiz. Borçlu ve alacaklı arasında cereyan eden borç ilişkisinde borçlunun, alacaklı tarafa borcunu ifa etmesi gerekmekteydi. Borçlunun borcunu ifa etmemesi ve üstüne *taallül ve inad* etmesi şikâyeti kaçınılmaz kılmaktaydı. Borçlunun bahanesi ve inadıyla karşılaşan alacaklı taraf, hakkını alabilmesinin tek yolu şikâyet etmek olmuştu. Divan'ın yolunu tutan alacaklının, hakkını alabilmesi için belirli deliller ile haklılığını daha güçlü kılması gerekmekteydi. Borçlunun taallülüne karşı alacaklı taraf hüccetleri ve temessükleri kullanmıştı. Bu deliller ile haklılığını güçlendiren alacaklı, geri mahalline dönerek *icra-yı hakk* olunmasını beklemişti.[1218]

Borç, alacak-verecekle ilgili şikâyetlerde Divan, temessükleri ya da hüccetleri mucibince *icra-yı hakk* olunmasını istemişti.[1219] Hakkın yerine getirilmesi mevzusunun mahallinde daha denetimli gerçekleşmesi için de mübaşirin tayin

[1218] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 143, h. 570; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 177, h. 692.
[1219] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 38, s. 21, h. 82.

edilmesini gerekmekteydi. Alacaklının elindeki deliller kadar mübaşirin de marifeti oldukça etkiliydi. Diyarbekir'deki bir şikâyette Divan hem temessük hem de mübaşir marifeti ile borcun tahsil edilmesini istemişti. H. 1080/M. 1669 yılında Yusuf'un şikâyeti bu minvaldeydi. Yusuf bundan evvel Cezire'de Ali Bölükbaşına üç bin beş yüz kuruş vermişti. Ali Bölükbaşı ise bu miktarın yalnızca bin otuz kuruşunu vermişti. Geriye kalan meblağı tahsil etmek istememişti. Yusuf talep eylediğinde de bahane etmişti. Ali Bölükbaşının bahanesine karşın Yusuf'un elinde temessük bulunmaktaydı. Yusuf'un Divan'a gidip şikâyetini iletmesinden sonra Divan *temessükü mucibince mübaşir marifetiyle tahsil edilmesini* istemişti.[1220] H. 1110/M. 1698 yılında sekbanbaşı Mürteza'nın şikâyetinde ise *memhur deyn-i temessük* mucibince alacağın tahsil edilmesi istenilmişti.[1221]

Mübaşirin alacak-verecek meselesinden dolayı devreye girdiği bir diğer olay yine aynı tarihte Diyarbekir'de meydana gelmişti. Türkmen Ovazi ve Hayek adlı zimmiler Eğin beyine beş bin kuruşluk çuka (çuha) ve hare[1222] kumaşlar verip, karşılığında buna dair beş bin kuruşluk temessük almışlardı. Üç ay vade ile verilen kumaşların tahsili için vade süresinin bitmesi gerekiyordu. Nitekim şikâyette zimmiler, vade suresinin bittiğini beyan eylemişlerdi. Fakat vade suresinin bitmiş olması ve ellerinde buna dair temesüklerinin bulunması tahsil için yeterli gelmemişti. Çünkü zimmiler tüm bu şartlar sağlanmasına rağmen paralarını tahsil edememişlerdi. Olayın Divan'a iletilmesi sonucunda icra-yı hakkın olunması için mübaşir tayin edilmişti.[1223]

Yine Diyarbekir'de Malazgird sancağı beyi Hüseyin'den altı bin dört yüz kuruş hakkı olan Cemader adlı zimmi de hakkını alamamıştı. H. 1081/M. 1670 yılında yaşanan alacak-verecek davasında Cemader, alacağını talep etmesine mukabil karşı tarafın bahanesi ile karşılaşmıştı. Alacaklıya hakkını vermeyen Hüseyin, bahaneleri ile temessükü yok saymıştı. Ancak Cemader'in şikâyetini iletmesi sonucunda mahkeme hakkının geri verilmesini istemişti.[1224] Cemader gibi Manuk adlı Ermeni'nin de Eğin

[1220] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 211, h. 816.
[1221] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 27, s. 105, h. 704.
[1222] İpekli kumaştır. Dilek Yurt, "Osmanlı Kumaş Sanatında Ahşap Kalıp Baskı Tekniği", *TJSS The Journal of Social Science*, 4/8, (2020): 606.
[1223] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 240, h. 909.
[1224] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 282, h. 1069.

beyi Musa'dan alacağı bulunmaktaydı. Ancak diğerleri gibi Musa da vermeye yanaşmamıştı.[1225]

Diyarbekir'de müslim ve gayrimüslimleri karşı karşıya getiren borç ilişkisi Ruha ve Ayntab'da da yaşanmıştı. Ruha'ya baktığımızda ise Abraham adlı zimminin şikâyetçi olduğunu görmekteyiz. Abraham, Hısn-ı Mansur kazasından Mahmud'a iki bin sekiz yüz altmış kuruş borç vermişti. Elinde de borcun verildiğine dair temessükü bulunmaktaydı. Ancak borcunu vermek istemeyen Mahmud borçtan kurtulmak için firar etmişti. Kaçış yolunu seçen Mahmud böylece borcundan da kaçtığını düşünmekteydi. Fakat hiç de Mahmud'un düşündüğü gibi olmamıştı. Zira mahkeme bulunduğu mahalde hakkın geri verilmesini istemişti.[1226] Firar etmek, mahkeme kanalının tüm mahallerde adalet tesis etmesi önünde engel teşkil etmemişti. Çünkü mahkeme şikâyet edilen şahsın nerede yakalanır ise orada hakkın verilmesine özen göstermişti. Diyarbekir ve Ruha'dan sonra Ayntab'a baktığımızda Çupor (?) adlı zimminin bazı kişilerden bir miktar alacak hakkının olduğunu görmekteyiz. Ancak bu bazı kişiler, naibe dayanarak Çupor'un hakkını vermemişlerdi.[1227]

Borç alacak-verecek ilişkilerinde kadılar ve naipler ödemeyi gerçekleştirmeme konusunda önemli bir dayanak sağlamaktaydı. Ayntab'da Çupor'un borcunu ödemeyenlerin dayanağı naip olmuştu. Ruha'da ise kadı olmuştu. Ancak Ruha'daki şikâyet Ayntab'daki şikâyete nazaran oldukça farklıydı. Zira bu olayda söz konusu olan şikâyet, ticaret ortaklığından kaynaklanmaktaydı. 12 yıl süren ticaret ortaklığını bozan ve şikâyet etme derecesine getiren husus alacak-verecek olmuştu. H. 1140/M. 1727 yılında Mehmed'in şikâyetine göre kendisi Hacı Hüseyin ile birlikte 12 yıldan beri ticaret etmekteydiler. Bu uzun süre devam eden ticaret ortaklığını bozan konu *faide* olmuştu. Ticarette elde edilen kazanç veya faydada hem Mehmed'in hem de Hacı Hüseyin'in hakkı bulunmaktaydı. Mehmed bu hakkını talep ettiğinde Hacı Hüseyin vermemek için *zimmetimde üç yüz kuruş vardır diye iddia* etmişti. Her iki taraf murafaa olduklarında Mehmed alacağına razı olmuştu. Muhtemelen Mehmed'in alacağı üç yüz kuruştan fazlaydı. Zira razı olma hali bu ihtimalleri düşündürmektedir. Fakat Mehmed'in bu kabullenme ve razı olma hali de çok uzun sürmemişti. Çünkü

[1225] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 356, h. 1425.
[1226] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 115, h. 503.
[1227] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 60, s. 445, h. 2.

Hacı Hüseyin kadıya dayanarak Mehmed'i hapsettirmişti. Olay hapisle de son bulmamıştı. Mehmed'in razı olmasına rağmen borcu ödemeyen ve kadıya istinat eden Hacı Hüseyin, bir de yalancı şahit tutmuştu. Hem kadıya hem de yalancı şahide istinat eden Hacı Hüseyin, Mehmed'in üç yüz kuruşunu vermemişti. 12 yıllık ticaret ortaklığı Hacı Hüseyin'in bu faaliyetleri neticesinde bozulmuştu. Mehmed üst üste uğradığı haksızlık sonucunda şeyhülislamdan fetva alıp, şikâyetçi olmuştu. Hacı Hüseyin'in istinadı kadı ve yalancı şahit olurken, Mehmed'in haksızlık karşısında haklılığının istinadı fetva olmuştu.[1228]

Yalancı şahitlere, kadıya ve naibe dayanarak borcunu ödemeyenler olduğu gibi *temessükü inkâr* edenler de olmuştu. Bu inkâr edenler Ruha'dan Haco ve Kör Hasan idi. H. 1146/M. 1733 senesinde Ali, Haco'dan yüz yirmi altı kuruş, Kör Hasan'dan da elli altı kuruş alacağı bulunmaktaydı. Ali'nin bunlardan alacağı olduğuna dair şahitleri de bulunmaktaydı. Ancak Ali her ikisinden alacağını talep ettiğinde vermemişlerdi. Şahitleri görmezden gelen Haco ve Kör Hasan *temessüğü inkâr* etmişlerdi.[1229] Borcunu ödememek için firar edenler ya da bahane edenlerden sonra temessükleri de inkâr edenler olmuştu. Fakat olay inkâr etmekle de bitmemişti. İnkârın haricinde darp edip, yaralamışlardı. Darp ve şiddet boyutuna varan olaydan sonra Ali mahkemeye gidip şikâyetçi olmuştu.[1230]

Mübaşirin müdahil olduğu bir diğer borç ilişkisi Ayntab'da yaşanmıştı. H. 1150/N. 1738 yılında sipahi çavuşlarından Ahmed çavuş ile Seyyid Hacı Osman ve Hacı İsmail arasında yaşanan borç davasında Ahmed çavuş bunlara beş yüz kuruşluk eşyasını ödünç olarak vermişti. Ancak bu kişiler çavuşun eşyasını rehin alıp geri vermemişlerdi. Çavuş talep eylediğinde ise çok çeşitli bahaneler öne sürmüşlerdi. Bunlardan biri *şimdi yollarda muhafaza yoktur* demekti. Bu bahane ile karşılaşan Ahmed Çavuş, eşyasını geri almak için adam gönderdiğinde bir bahane ile tekrar karşılaşmıştı. Yolların güvenli olmadığına yönelik bahaneden sonra bu bahane de adamların değil, kethüdan gelip eşyaları alsındı. İki üç defa borcunu alma girişiminde bulunan Ahmed Çavuş'un artık Divan'a şikâyetini iletmekten başka bir çıkış yolu

[1228] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 35, s. 146, h. 606.
[1229] (…) taleb eyledik de şahidleri var iken mezbûrlar itaat-ı şer' etmeyib temessükleri inkâr eylediklerinden maada (…)
[1230] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 141, s. 479, h. 2491.

kalmamıştı. Çünkü sürekli bir bahane ve taciz söz konusuydu. Rehin alınan eşyaları geri almanın yolu artık mahkeme kanalına başvurmak olmuştu.[1231]

Ruha'da mahkeme kanalı ile kardeşinin hakkını almak isteyen kişi Sinan'dı. Sinan'ın H. 1130/M. 1718 yılındaki şikâyetine göre, eşkıyadan bazı kişiler H. 1120/M. 1708-09 yılında Rakka valisi Osman Paşa tarafından kaleye hapsedilmişlerdi. Kendilerinin emirleri ile belirli bir miktar karşılığında serbest bırakılmışlardı. Serbest kalmak için ödenen meblağın bir kısmı Sinan'ın kardeşinden ve amcasından alınmıştı. Hatta meblağın borç olarak verildiğine dair temessük de bulunmaktaydı. Kardeşi ve amcası, borçlarını talep ettiklerinde bahane ile değil, fesat ve şekavet ile karşılaşmışlardı. Alacaklı tarafa borçlarını vermek istemeyen eşkıyalar, kardeşini zehirlemişlerdi. Amcasını ise darp edip, katletmişlerdi. Borçtan kaynaklanan bu şiddet hali, alacaklı tarafın canına mal olmuştu. Borcunu vermemek adına söylenen bahaneler bunun yanında oldukça masum kalmıştı. Bu bir cinayetti ve cinayetin şikâyetteki görünür nedeni borçtu. Kardeşini ve amcasını kaybeden Sinan mahkeme aracılığı ile kayıplarının hakkını aramıştı.[1232]

5.1.1. Palu Hakimlerinin Muhalefet Ettikleri Borçları ve Zulümleri

Diyarbekir'in borç ilişkisinden kaynaklı şikâyetlerde Palu hakimlerinin adı daha sıklıkla geçmekteydi.[1233] Palu hakimleri ve diğer idarecilerin alacak-verecek ilişkisinden dolayı şikâyete konu olmalarının gerisinde kişisel çıkarlar yer alabildiği gibi iktisadî ve yönetim kaynaklı nedenlerin de olduğu düşünülebilmektedir. Belirli dönemlerde yaşanan iktisadî krizler ile merkeze ödenmesi gereken vergiler idarecilerin borç almasına neden olabildiği gibi bürokrasiye verilen para ve hediyeler de neden olabilirdi. Yine bunların yanı sıra atamalar için ödenmesi gereken meblağlar nedenler arasında sayılabilmektedir.[1234]

Bahsi geçen tüm bu nedenler Palu hakimlerinin borçlu taraf olarak alacaklıya ödemesi gereken meblağı ödememesine neden olmuştu. Ödememek için de *illet-i*

[1231] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 158, s. 51, h. 181.
[1232] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 76, s. 372, h. 2.
[1233] Palu hakimleri dışında Eğil ve Cezire hakimleriyle ilgili de şikâyetler bulunmaktadır. Bkz., BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 5, s. 144, h. 822; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 5, s. 170, h. 949; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s.112, h. 490; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 145, h. 655; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 146, h. 667; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 16, s. 109, h. 528.
[1234] Murat Alanoğlu, *Erken Modern Dönem Osmanlı Taşrasında Farklılıkların Yönetimi Palu Hükûmeti 1515-1850,* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 203, 204.

bahane ile muhalefet etmekteydiler. Örneğin H. 1063/M. 1653 yılında Palu hâkimi İbrahim yedi bin altı yüz kuruşu vermemek için bahane etmişti.[1235] Ancak alacaklı tarafın elinde mühürlü bir temessük bulunmaktaydı. Nitekim şikâyetlerde de bu temessük özellikle vurgulanmaktaydı. Çünkü temessük, muhalefet ve bahanelere karşı alacaklı tarafın hakkını alabilmesinin delili olmuştu. Bu delili kullananlar arasında Osman da bulunmaktaydı. H. 1083/M. 1673 yılında Osman, Palu hâkimi Mansur Beg zimmetinde karz-ı şer'ide on altı bin yedi yüz kuruş hakkı bulunmaktaydı. Ancak bu hakkını alamadığından dolayı temessük delilini kullanmıştı.[1236] Yine Palu hakimine karşı bu delili kullanan kişi Diyarbekir voyvodası Semanzâde Hüseyin'di. H. 1145/M. 1732 yılında Palu hâkimi Mehmed Bey'de iki bin kuruş alacağı olan Semanzâde Hüseyin, temessükü gereğince hakkını talep etmişti. Fakat Palu hâkimi Mehmed Bey bu talebini bahaneler öne sürerek geçiştirmeye çalışmıştı. Bunun üzerine Semanzâde Hüseyin eline temessükünü alarak Divan'a gidip Palu hakiminden şikâyetçi olmuştu. Divan da hakkın dayanağı olan temessüke vurgu yaparak tahsil edilmesini istemişti.[1237]

Palu hâkimi Mehmed Bey'den alacağı olan yalnızca Semanzâde Hüseyin değildi. Yeğen Mustafa ve Mehmed'in de aynı şekilde Palu hakiminden alacak hakkı bulunmaktaydı. Ancak Yeğen Mustafa'nın iki Palu hakiminden alacağı bulunmaktaydı. Bunlardan biri Mehmed Bey diğer ise Halil Bey'di. Palu hâkimi Mehmed Bey'in zimmetinde iki bin beş yüz on altı kuruş alacak hakkı bulunmasının yanı sıra ayrıca at bahası ve sair eşya bahasından yedi yüz elli kuruş alacağı bulunmaktaydı. Fakat Mehmed Bey bu meblağdan yalnızca üç yüz altmış kuruşunu vermişti. Geriye kalan meblağı vermemişti. Yeğen Mustafa'nın diğer Palu hâkimi Halil Bey'den de aynı şekilde alacağı bulunmaktaydı. Her iki hâkim borçlarını ödememek için *taallül* ediyorlardı. *Taallül* kelimesi borçlunun alacaklıya karşı kullandığı kilit kelimelerden biriydi. Bu kilit kelime borcu ödeme yükümlülüğünü üstlenmemek için türetilen bahaneleri ifade etmekteydi. Palu hakimleri de bunu kullanmaktan geri durmamıştı.[1238]

[1235] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 2, s. 173, h. 665.
[1236] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 203, h. 977.
[1237] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 140, s. 30, h. 101.
[1238] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 52, s. 547, h. 3, 4.

Yeğen Mustafa dışında yine Palu hâkimi Mehmed Bey'den alacağı olan kişi Mehmed'di. Mehmed'in altı bin iki yüz seksen kuruş alacak hakkı bulunmaktaydı. Fakat Palu hâkimi borçlu taraf olarak yine yükümlülüğünü yerine getirmemişti. Birkaç defa emr-i şerif gönderilmesine rağmen yükümlülüğünü yerine getirmemeye kararlıydı. Mehmed'in artık tek çıkar yolu Divan'a gidip şikâyetini iletmek olmuştu. Nitekim öyle de yapmıştı. Çünkü ancak Divan, Palu hakimine yükümlülüğünü hatırlatıp Mehmed'in hakkını teslim ettirebilirdi. [1239]

Palu hâkimi Mehmed ve Halil'den başka İbrahim, Mansur ve Koç Bey de borç konusunda yükümlülüklerini yerine getirmeyen; temessüklere, emr-i şeriflere, ilamlara ve hüccetlere itaat etmeyen bir yönetici modelini sergilemekteydi.[1240] Palu hakimleri gibi Cezire hakimleri Kasım Paşa oğlu Abdal, Cenap, Abdulkadir Han ile Eğil hâkimi İbrahim ve Mustafa'nın da aynı modeli sergiledikleri görülmektedir.[1241]

Borç konusuyla ilgili şikâyetlerde görüldüğü üzere eylemin öznesi olan Palu hakimleri, ahaliye zulmetme konusunda da eylemin öznesi durumundaydılar. Ahalinin eşya ve paralarını alıp, ailelerine zarar veren Palu hakimleri, bu eylemleri ile haktan sapıp[1242] zulmün öznesi olmuşlardı. Özellikle 18. yüzyılda Palu hakimleriyle ilgili artan şikâyetler onların nasıl bir idareci kimliğine sahip olduklarını göstermekteydi. Fakat şunu da eklemek gerekir ki her zaman bu kimliğe sahip taraf Palu idarecileri değildi. Ahalinin bizden ziyade akçe talep etti diye şikâyet ettiği idarecinin aslında böyle bir talepte bulunmadığı da görülmektedir. Böyle bir durumu eski Palu hâkimi Süleyman yaşamıştı. Süleyman'ın şikâyetine göre kimsenin akçesini almamasına rağmen bazı reaya bizden ziyade akçe talep etti diyerek ilam eylemişlerdi. Ahalinin bu ilamı sonrasında mahallinde tetkik yapılmış ve Süleyman'ın böyle bir talepte bulunmadığı ortaya çıkmıştı. Ancak reaya kendisine tabi diğer kişiler ile bir olup Palu kazasına hücum etmişti. Kazadaki evleri, dükkânlardaki mal ve erzakları yağmalayan

[1239] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 93, s. 36, h. 3.
[1240] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 8, s. 203, h. 977; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 97, s. 475, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 491, h. 3.
[1241] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 112, h. 490; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 6, s. 145, h. 655; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 37, s. 423, h. 1706; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 49, s. 354, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 123, s. 194, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 156, s. 210, h. 751.
[1242] Ebû'n Necîb Sühreverdi, devlet başkanlarının kaçınması gereken özellikleri sıralarken birincisinin zulüm olduğunu belirtmektedir. Sühreverdi'ye göre zulüm doğruluktan ve doğru yoldan sapmaktı. Ebû'n Necîb Sühreverdi, *Nehcu's-Sülûk fî Siyâseti'l-Mülûk Yönetenlerin Yönetimi,* 5.bs., (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015), 94

reaya, beş kişiyi de katletmişti. Süleyman'ın şikâyetine göre reaya, reayanın şikâyetine göre de karşı taraf suçluydu. Yani her ikisi birbirini suçlayarak aklanmaya çalışıyordu. Süleyman, reayanın kendisiyle ilgili şikâyetin ardından olayın yerelde çözüldüğünü ve emir verildiğini söylüyordu. Süleyman'ın H. 1100/M. 1689 yılındaki şikâyetine nazaran verilen karara uymayan taraf kendisi değil reayaydı. Bundan dolayı Süleyman Divan'a gidip reayayı şikâyet etmişti. Süleyman bu şikâyeti ile yerelin kararına uymayan reayayı, merkezin kararına uymaya davet ediyordu.[1243] Aynı durum Palu hâkimi Halil ve ahali arasında da yaşanmıştı. H. 1114/M. 1702 yılında ahalinin şikâyetine göre Palu hâkimi Halil, emvallerini zorla almış ve ailelerine de zarar vermişti. Bu şikâyet üzerine mahkeme olayın araştırılıp merkeze ilam edilmesini istemişti.[1244] Fakat aynı yıl Palu hâkimi Halil, kendisini bu ithamlar ile suçlayan reayayla yerelde murafaa olduklarını ancak bu murafaada iddialarını ispat edemediklerini söylemektedir. Halil, arz-ı mahzar ile bizzat Divan'a gelip reayanın asılsız iddia ve ithamlardan kurtulmayı istemiştir.[1245] Halil ve Süleyman'ın bu olayında her iki taraf haksızlığa uğradığını düşünmüş ve şikâyetini Divan'a iletmişti. Ancak yerelde yapılan murafaalarda karara uyulmaması ve iddiaların tespit edilememesinden dolayı Divan, arz ve ilamlar istemişti.

Palu hakimleri Halil ve Süleyman ile ilgili bu şikâyetlerden sonra bir diğer şikâyete baktığımızda Palu hâkimi Mehmed'in ve Koç Bey'in bir güç birleşimini görmekteyiz. Borçla ilgili şikâyetlerde adları geçen bu iki hâkim bu defa defterden ziyade para talepleri ile karşımıza çıkmaktadır. Egemenlerin güç birleşiminden doğan bu zulüm H. 1120/M. 1708-09 yılından beri devam etmekteydi. Kaza ahalisinin H. 1138/M. 1725 yılındaki şikâyeti, zulmün nasıl bir devinim ile devam ettiğini gösterir mahiyetteydi. Ahalinin şikâyetine göre her iki Palu hâkimi kanun ve defterden ziyade öşür vergisi adı altında her ay bin beş yüz kuruş almaktaydı. Halbuki ahali bu miktarı her yıl vermekteydi. Senelik olarak verginin her ay alınması ahaliyi perişan ve perakende etmişti.[1246]

[1243] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 31, s. 182, h. 723.
[1244] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 35, s. 374, h. 1580.
[1245] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 37, s. 153, h. 616.
[1246] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 106, s. 59, h. 1.

Palu hakimleri kadar kethüdaları da aynı zulüm ve zorbalıklarda bulunarak ahaliyi perişan etmişti. Zira zulüm muteaddî yani geçişli bir fiildi. Bu fiilin etkisi özneden nesneye geçmekteydi. Bu bağlamda Palu hakimlerinin zulümlerinin etkisi de ahaliye geçip yaygınlığı zaman içerisinde artmaktaydı. Yöneticilerin zulümleri muteaddî bir fiil olduğundan dolayı gerek bunlarla çalışan gerekse de ahalinin iş birliği yapmaktan kaçınması ve sakınması gerekmekteydi.[1247] Buna dikkat etmesi gerekenlerden biri Palu hakiminin yardımcısı olup, işlerini yürüten kethüdası Polatoğlu'ydu. Kendi halinde olmayan Polatoğlu, ahalinin evlerini basıp eşyalarını yağmalamanın dışında darp edip, akçelerini almıştı. Güç ve şiddet gösterisi ile ahaliye zulmeden Polatoğlu, muteaddî bir fiil işlemişti.[1248]

5.2. MİRAS-TEREKE

Borçlarla ilgili şikâyetlerden sonra yine içerisinde borç konusunu ihtiva eden ve şikâyete neden olan konulardan biri mirastı. Miras hukuku ferâiz olarak adlandırılmaktadır.[1249] Bu hukuk, ölen kişinin geride bıraktığı malları hükümlerine göre taksim etmektedir.[1250] Şikâyetlerde ölen kişinin geride bıraktığı mallar; tereke,[1251] muhallefat[1252] veya metrukat[1253] olarak geçmektedir. Ölen kimsenin miras olarak bıraktığı menkul ve gayrimenkullere tereke denilmektedir.[1254] Muhallefat geride kalan, geriye bırakılan anlamına gelmektedir.[1255] Yine bırakılan şeyler ve miras olarak da metrukat ifadesi kullanılmaktadır.[1256]

İslam hukukuna göre terekelerin taksimi belirli bir nizam doğrultusunda yapılmaktaydı. Bu nizama göre terekelerde önce cenaze masrafları çıkarılır sonra ise borçları ödenirdi. Borçlar ödendikten sonra da geriye kalan mallardan vasiyet

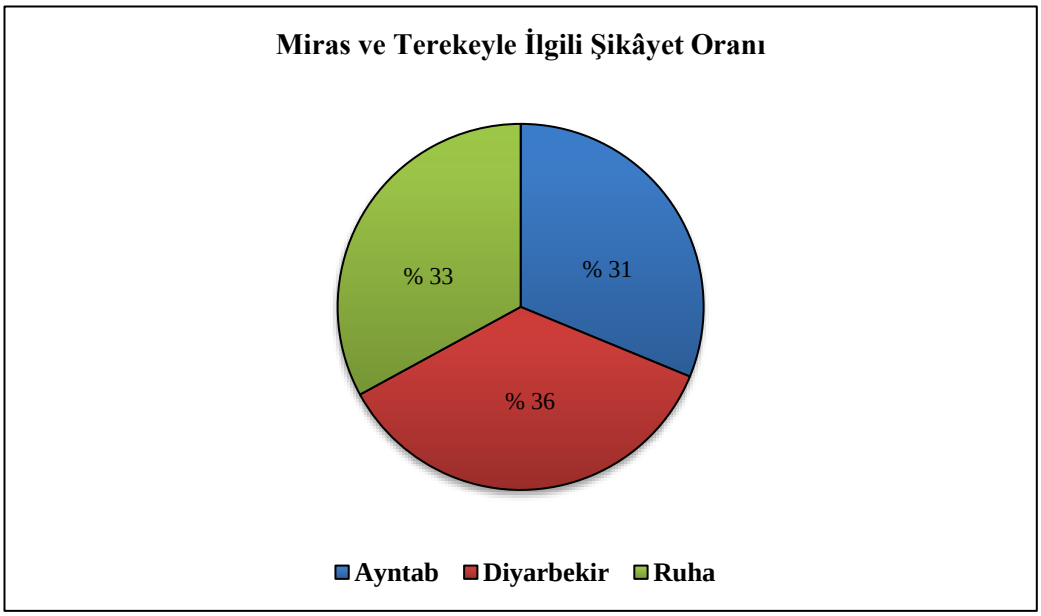

[1247] Sabri Orman, *Gazâlî, Adalet ve Sosyal Adalet,* (İstanbul: İktisat Yayınları, 2018), 38.
[1248] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 28, s. 127, h. 498.
[1249] Ali Bardakoğlu, "Ferâiz", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 362; İsmail Köksal, *İslâm Hukuku (Hikmet-i Bâliğa),* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2009), 169.
[1250] Adem Çakır, "Osmanlı Devleti'nde İslam Miras Hukukuna Uymayan Tereke Paylaşımları Üzerine Bir Çalışma", *II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri,* ed. Fethi Gedikli, (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016): 115; Adem Çakır, "İslam Miras Hukukunda Terekenin Paylaşımı ve Osmanlı Uygulaması", *Kırıkkale Hukuk Mecmuası,* 2/1, (2022): 323.
[1251] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 151, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 169, s. 45, h. 159.
[1252] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 382, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 190, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 457, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 278, h. 1.
[1253] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 140, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 382, h. 1.
[1254] Hamza Aktan, "Miras", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 144.
[1255] Tahsin Özcan, "Muhallefât", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30: 405.
[1256] Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 633.

çıkarılırdı.[1257] Bu nizam doğrultusunda taksimi yapılan terekelerde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da cenaze masraflarıyla ilgili şikâyetlere rastlanılmamıştır. Ancak borç ve vasiyetlerle ilgili şikâyetler her üç şehirde de oldukça fazladır.

Nitekim aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere ekseriyetle borç ve vasiyetlerle ilgili şikâyetlerde üç şehrin de şikâyet oranı birbirine yakın sayılmaktadır. Diğer şikâyet türleri gibi arada büyük bir sayısal fark görülmemektedir. Söz konusu mirasla ilgili şikâyetlerde % 36 oranla Diyarbekir, % 33 oranla Ruha ve % 31 oranla Ayntab sıralamada yer almaktadır.

Şekil 32: Miras ve Terekeyle İlgili Şikâyet Oranı

Borç konusunu her ne kadar kendi başlığı altında incelemeye tabi tutmuş olsak da kişinin vefatından sonraki borç konusunu miras başlığı altında incelemeyi daha uygun olduğunu düşünmekteyiz. Mevzubahis konunun şikâyetler arasında yer almasının nedeni alacağı yahut vereceği olup vefat eden şahıslarla alakalı ödeme sorunlarıydı.[1258] Alacaklı tarafa ödeme sorununu yaşatan kişiler varislerdi. Borçlu tarafın ölmesinden dolayı alacağını tahsil edemeyen alacaklı, varislerden hakkı olanı talep etmekteydi. Ancak *muhallefatı kabz eden* varisler bir türlü ödemeye

[1257] Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş,* çev. Mehmed Dağ, Abdulkadir Şener, (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 193; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı", *Belleten,* 41/161, (1977): 45.
[1258] Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi,* 151.

yanaşmıyordu.[1259] *Tagallüb ve taallül* ederek ödemeye yanaşmayan varisler karşısında alacaklı tarafın, şikâyet etmekten başka çıkar yolu kalmıyordu.[1260] Alacaklı taraf olarak varislerin gazabına uğrayanlardan biri Ruha'daki Beşir'di. H. 1130/M. 1717-18 senesinde el-Hac Ebubekir'den alacağı olan Beşir alacağını tahsil edememişti. Çünkü el-Hac Ebubekir hacca giderken boğulup ölmüştü. Bunun ölümünün ardından terekesi varisleri tarafından kabz edilmişti. Beşir varislerden alacağı hakkı talep ettiğinde tagallüb ederek vermemişlerdi. Bu zorbalık karşısında Beşir H. 1141/M. 1729 yılında fetvasını eline alarak Divan'a gitmiş ve şikâyetini iletmişti.[1261] Beşir gibi Memiş ve Ömer de aynı şekilde varislerin gazabına uğramışlardı. Gerek Memiş gerekse de Ömer temessükleri dahilinde hakları olan meblağı varislerden talep ettiklerinde bahane ve muhalefet ile karşılaşmışlardı. Varisler yine bunun da kalmayıp firar ederek borcu ödemekten kaçınmışlardı.[1262]

Ruha'da varislerin borcu ödememesinden kaynaklı şikâyetler aynı şekilde Diyarbekir ve Ayntab'da da görülmüştü. Varisler firar ederek ya da bahane ve inkâr ederek borçlardan bu şekilde kaçınacaklarını düşünmüşlerdi. Fakat alacaklı tarafın elinde temessük denilen güçlü bir senet veya fetva bulunmaktaydı. Diyarbekir'deki Mustafa gibi alacaklı taraf *inkâr ve türlü illet-i bahane* ile borcu ödemeyen varisler karşısında temessüğüne dayanarak şikâyetçi olmuştu.[1263] Yine Ayntab'da Yusuf'un, Battal Ağazâde el-Hac Muhammed Ağa'dan temessükü dahilinde on bir bin beş yüz kuruş alacağı bulunmaktaydı. Bu parayı almak için kendi adamlarından birini Muhammed Ağa'ya yönlendirmişti. Ancak adamı oraya varana kadar Muhammed Ağa vefat etmişti. Bu vefat üzerine Yusuf alacağı parayı, terekeyi kabz edenlerden istemişti. Fakat bu kişiler ödemeyi yapmamışlardı. Bunun üzerine Yusuf delilleri ile Divan'a gidip şikâyetçi olmuştu.[1264]

[1259] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 248, h. 934; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 59, s. 380, h. 2; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 82, s. 190, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 148, s. 293, h. 990; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 90, s. 5, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 182, s. 101, h. 1.
[1260] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118 s. 327, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 125, s. 647, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 172, s. 87, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 92, h. 4; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 233, h. 2.
[1261] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 140, h. 1.
[1262] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 88, s. 118, h. 1; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 92, h. 4.
[1263] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 33, s. 685, h. 3.
[1264] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 182, s. 101, h. 1.

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da borcu ödeme konusunda sıkıntıyı ağırlıklı olarak varisler çıkarmıştı. Ancak şunu da eklemek gerekir ki bazen de alacaklının vefat etmesi sonucunda borçlunun da aynı şekilde sıkıntı çıkardığı olmuştu. Diyarbekir'de Eğil sancağı beyine borç veren şahsın vefat etmesiyle birlikte muhallefatı oğlu Ebubekir'e intikal etmişti. Bu intikal aynı zamanda bir hak intikaliydi. Zira Ebubekir intikalin ardından babasının borç olarak verdiği meblağı Eğil sancağı beyinden talep etmişti. Hakkı talep eden Ebubekir yine bahane ile karşılaşmıştı. Taleplerin değişmez karşılığı olan bahane üzerine Ebubekir şikâyetçi olmuştu.[1265]

5.2.1. Verasetin İntikali Meselesi

Vefat eden şahsın borçları haricinde şikâyete neden olan bir diğer unsur verasetin intikali meselesiydi. Veraset *irsi'ş-şer'le*[1266] *intikal* etmesine mukabil *irsi'ş-şer'le* alakası olan yahut olamayan şahıslar müdahale ederek sorun çıkarmaktaydılar. Bu şahıslar vefat eden kişinin ailesi ve akrabası olduğu gibi, kaza sakini veya taşra muktedirlerinden kadı, naip ve ayanlar olabilmekteydi.

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da veraset irsi'ş-şer'le intikal etmesine rağmen aynı aileden olanlar müdahaleyi gerçekleştirmişti. Bu müdahale ekseriyetle kardeş, amca, eş ve anneden gelmişti. Ruha'da H. 1130/M. 1717-18 senesinde yaşanan eş müdahalesine örnek olan şikâyet Mürteza tarafından H. 1138/M. 1726 yılında Divan'a iletilmişti. Mürteza'nın Birecik'te yaşayan kardeşi Sebitcan'ın vefat etmesi sonucunda veraseti eşi Havva'ya intikal etmişti. Fakat Havva senin kardeşinin hiçbir şeyi yoktur diyerek tüm mal varlığını zapt etmişti. Mürteza ise kendisinin de hissesi olduğunu öne sürmüştü. Divan ise bu şikâyet üzerine mübaşir tayin edip olayın tetkik edilmesini istemişti. Eğer Mürteza, hissesini ispat edebilir ise miras Havva'dan alınıp kendisine verilecekti.[1267] İslam miras hukukuna göre Mürteza'nın mirasta belirli bir payı bulunmaktaydı. Bu pay ashâbü'l-ferâiz olarak bilinmektedir. Ashâbü'l-ferâize göre mirasta on bir grubun hakkı bulunmaktaydı. Bu gruplardan biri ölenin kardeşiydi.[1268]

[1265] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 247, h. 931.

[1266] Miras kelimesi irs kökünden türediğinden dolayı irs veya miras, ölen bir kişinin mal varlığının yakınlarına şer'i kurallara göre geçmesidir. Aktan, "Miras", 143.

[1267] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 109, s. 42, h. 3.

[1268] Kardeş dışında koca, karı, baba, anne, dede, kız, oğlun kızı, ana baba bir kız kardeş, ana bir kardeşler ve nineydi. Hamdi Döndüren, "Ashâbü'l-Ferâiz", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 467, 468; Alpaslan Alkış, "İslam Miras Hukuku le Türk Miras Hukukunun Varisler Yönüyle Karşılaştırılması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 9/1, (2019): 67; Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Mebsût,* ed. Mustafa Cevat Akşit, (İstanbul: Gümüşev, 2008): 29-185.

Dolayısıyla Mürteza bu grup dahilinde olduğundan ötürü hak iddiasında bulunabilmekteydi.

Ruha'da eş müdahalesinden sonra Ayntab'da kardeş müdahalesini görmekteyiz. Kardeş müdahalesinde şikâyet edilen Abdurrahman'dı. İbrahim'in H. 1147/M. 1735 yılındaki şikâyetine göre babası vefat edince veraseti irsi'ş-şer'le kendisine ve kardeşi Abdurrahman'a intikal etmişti. Bu intikalin ardından kendisi de kardeşi de hisselerini almışlardı. Buraya kadar herhangi bir sorun yok gibi görünüyordu. Ta ki Abdurrahman'ın tekrar hisse talebinde bulunmasına kadar. Abdurrahman hissesine düşeni almasına rağmen tekrar hisse talebiyle kardeşini *rencide* etmişti.[1269] Abdurrahman gibi Ahmed de aynı şekilde kardeş müdahalesinin faili olarak şikâyette yer almıştı. Aynı yıl gerçekleşen olayda Fatma, Ümmü Gülsüm ve Züleyha, kardeşleri Ahmed'den şikâyetçi olmuşlardı. Çünkü Ahmed bütün mirası almıştı. Abdurrahman tekrar hisse talebinde bulunurken, Ahmed de bütün mirası ele geçirmişti. Üç kız kardeşe hisselerini vermeyen Ahmed, yaptıklarından ötürü mütegallibe olarak adlandırılmıştı.[1270] Ahmed'in tagallübüne karşın üç kardeş Divan'a giderek kardeşlerinden şikâyetçi olmuşlardı. H. 1184/M. 1770 yılında ise Kerime ve Hadice adlı kız kardeşler Divan-ı Hümayun'a arzuhal edip kardeşleri Seyyid Ahmed'in babalarının terekesini zapt etmesinden dolayı şikâyetçi olmuşlardı.[1271] H. 1185/M. 1772 yılında yine bir kardeş müdahalesinden şikâyetçi olan kişi el-Hac İbrahim'di. Babasının vefat etmesi neticesinde mirası kendisine ve kardeşi Molla Mehmed'e intikal etmişti. Ancak Mehmed, hissesine kanaat etmemiş ve müdahale etmişti.[1272] Ayntab'daki bu üç kardeş müdahalesinin temelinde *kanaat etmeme* hali yatmaktaydı.

Ayntab'da verasete müdahale eden kardeşlere yönelik şikâyetler Ruha ve Diyarbekir'e göre daha ağırlıklı yer almaktaydı. Kardeş müdahalesi kadar amca ve anne müdahalesi örneği de aynı şekilde Ayntab'da görülmüştü. H. 1114/M. 1702 ve H. 1141/M. 1729 yılındaki şikâyetlere nazaran amcalar, çocuklara intikal eden mirası zapt ederek sorun çıkarmışlardı. Mustafa ve Ayşe isimli kardeşler babaları Yusuf

[1269] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 147, s. 59, h. 204.
[1270] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 147, s. 349, h. 1197.
[1271] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 147, 179, s. 165, h. 3.
[1272] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 180, s. 151, h. 2.

Ağa'nın vefatından sonra bağ, bahçe vs. menkul ve gayrimenkulleri kendilerine intikal etmişti. Fakat amcaları, çocuklara intikal eden yerleri vekaleten tasarruf ettiğini söyleyip, müdahale etmişti.[1273] Bir diğer şikâyetteki müdahaleci amca ise yine çocuklara intikal eden eşyaları alarak zapt etmişti. Böyle bir zapt karşısında çocuklar ellerine fetvalarını alarak Divan'ın yolunu tutmuşlardı.[1274]

Ayntab'daki müdahaleci anne örneği diğer örneklere nazaran daha farklıydı. H. 1122/M. 1710 yılında el-Hac Ahmed'in şikâyetine göre babası el-Hac Mehmed vefat etmesi sonucunda mutasarrıf olduğu ev ve eşya kendisine intikal etmişti. Ahmed'e intikal eden ev ve evin içerisindeki eşyalar amcası oğulları Abdurrahman ve Osman tarafından mühürlenmişti. Ahmed bu olaylar cereyan ederken Ayntab'da bulunmuyordu. Bulunmadığı için de amcası oğulları mühürleyip koruma altına almışlardı. Ancak bu koruma çok uzun sürmemişti. Çünkü annesi Sultan kendisine tabi kişiler ile bir olup, kadıya beş yüz elli kuruş rüşvet vermişti. Bu rüşvetin amacı Ahmed gelmeden evin mührünü kaldırıp, eşyaları zapt etmekti. Nitekim öyle de olmuştu. Kadı ve Sultan'ın müttefikliği ile mühür kaldırılmış ve evin tüm eşyaları ele geçirilmişti. Kadı, rüşvet karşılığında görevini unutmuşa benziyordu.[1275] Halbuki kadı yerel idarenin bel kemiğiydi. Bu bel kemiği, Sultan'ın rüşveti karşısında zedelenmişti.[1276]

Verasetin intikalinde haksızlığın failleri ile müttefiklik yapan kadılar, irsi'ş-şer'le alakası olmayanlarla müttefiklik yapmışlardı. Ruha'da kadının ve ehl-i örfün iş birliği içerisinde bulundukları kişi mütegallibeden Abdülmuttalib Efendi'ydi. Ali'nin şikâyetine göre babası vefat etmiş ve veraseti buna intikal etmişti. Ancak verasetle alakası olmayan Maraş sakinlerinden mütegallibeden Abdülmuttalib Efendi, kadı ve ehl-i örf ile müttefikliği yaparak mirası zapt etmişti.[1277] Kadılar kadar yardımcıları naipler de aynı faaliyet içerisinde bulunmuşlardı. Ayntab'da Rabia, eşinin vefat etmesi sonucunda mirası kendisine ve kızına intikal etmişti. Ancak amcası oğlu el-Hac Ebubekir naip ile bir olup mirası zapt etmişlerdi.[1278]

[1273] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 37, s. 17, h. 56.
[1274] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 120, s. 375, h. 2.
[1275] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 371, h. 1.
[1276] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya,* çev. Ayşe Berktay, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 31.
[1277] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 98, s. 457, h. 2.
[1278] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 101, s. 252, h. 2.

Kadı ve naip dışında verasete müdahale eden bir diğer kişi taşra muktediri ayandı. H. 1110/M. 1698-99 yılında Harput'ta vuku bulan olayda Fatma ve Ayşe, Harput ayanının müdahalesinden dolayı mustarip olmuşlardı. Aradan geçen sekiz yıl sonrasında bu iki kadın, Divan'a giderek şikâyetlerini iletmişlerdi. Kadınların şikâyetlerine göre babaları vefat etmiş ve erkek kardeşleri olmadığından dolayı arazi bunlara intikal etmişti. Ancak Harput ayanından Mahmud, araziyi kadınların elinden almıştı. Mahmud'un iddiasına göre kendisi bu araziyi tapu ile almıştı. Mahmud'un bu iddiasına karşın kadınlar resm-i tapularını alıp şikâyetçi olmuşlardı. [1279]

Taşra muktedirleri kadar kaza sakinleri de irsi'ş-şer'le alakaları olmamalarına rağmen verasete müdahale edebilmekteydiler. Verasete müdahale ederek tamamını ya da bir kısmını alan sakinler, hakları olmamalarına rağmen ele geçirilen mallar ile önemli bir kazanç elde etmekteydiler. Özellikle kendi şehirlerinde ticaret üzere olan tüccarların vefat etmesi kazançlarını daha da arttırmaktaydı. Bunun bir örneği H. 1110/M. 1698-99 yılında Diyarbekir Amid'de yaşanmıştı. Selime'nin H. 1125/M. 1713 yılındaki şikâyetine göre bezirgân[1280] olan babası Hacı Mansur, ticaret etmek üzere iken Amid'de vefat etmişti. Hacı Mansur vefat ettiği sırada yanında, kaza sakinlerinden Erdebiloğlu Hacı Hüseyin bulunmaktaydı. Hacı Hüseyin babasının yanında bulunan eşyaları kassam defterine kaydettirmişti. Ancak Hacı Hüseyin kassam defterine terekeyi kaydettirirken kendi şahsi çıkarını düşünerek kaydettirmişti. Zira Hacı Mansur'un eski yıldız altınını, bakır eşyalarını, paralarını ve diğer eşyalarını deftere kaydettirmemek için gizlemişti. Gizlediğinden dolayı bu eşyalar terekede yer almamıştı. Fakat kızı Selime, muhtemelen babasının yanında bulunan tüm eşyalardan haberdardı. Çünkü kendi hissesine düşeni talep ettiğinde Hacı Hüseyin, *yirmi beş kise akçesinden gayri bir şeyi yoktur* demişti. Ancak Selime babasının tüm mal varlığının bu kadar olmadığını bildiği için Divan'a gidip şikâyetçi olmuştu. Selime'nin Divan'a gitmesi ve bundan dolayı şikâyetçi olması bu ihtimallerimizi kuvvetlendirmişti.[1281]

Selime'nin konuyla ilgili şikâyetinden sonra bir diğer müdahale Diyarbekir Eğil'de vuku bulmuştu. Şerife'nin şikâyetine göre kardeşi Süleyman vefat etmiş ve

[1279] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 45, s. 326, h. 2.
[1280] İpek ve kumaş başta olmak üzere her türlü alım satım ve ticaret işini yapan tüccardır. Mehmet İpşirli, "Bezirgân", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 103.
[1281] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 61, s. 370, h. 2.

bunun mutasarrıf olduğu bağ irsi'ş-şer'le kendisine intikal etmişti. Fakat kaza sakinlerinden Haydar, Osman ve Ali, biz *Süleyman'ın deyni için akçe vermiştik* diyerek bağı zapt etmişlerdi. Haksız borç istinadında bulunarak zaptı gerçekleştiren kaza sakinleri, zapt ile kalmamış ayrıca hüccete mugayir şekilde hareketlerde bulunmuşlardı.[1282] H. 1143/M. 1730 yılında kaza sakinlerinin verasete müdahalesi Ruha'da yaşanmıştı. Fakat yaşanan bu olayda ortaklık devreye girmekteydi. Yusuf Halil'in şikâyetine göre babasından miras kalan ev, annesi ve kaza sakini el-Hac Ebubekir'in ortaklığında bulunmaktaydı. Annesinin vefat etmesiyle eve ait hisse kendisine intikal etmişti. Ancak ortaklarından el-Hac Ebubekir evin tüm hissesini zapt ederek Yusuf Halil'in hissesini vermemişti.[1283]

Diyarbekir'deki Şerife ve Selime gibi Ayntab'daki Rabia da kaza sakinlerinin müdahalesinden dolayı şikâyetçi olmuştu. H. 1152/M. 1739 yılındaki şikâyetine nazaran babası vefat etmiş ve veraset kendisine intikal etmişti. Fakat kaza sakinlerinden Hamamcı el-Hac Hamza, el-Hac Abdurrahman ve mütegallibeden bazı kişiler veraseti zapt etmişlerdi.[1284] Yaşanan zapt sonrasında Rabia, Divan'a giderek şikâyetini iletmişti.[1285] Her üç şehirde verasete müdahale eden şahıslara karşı kadınlar, Divan'a giderek hak tasarrufunda bulunmuşlardı.

Mirasın zaptı dışında şikâyete neden olan etkenlerden biri de miras taksimiydi. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde toplum iki gruba ayrılmıştı. Birinci grup askerî, ikinci grup ise reayaydı. Askerî sınıfa mensup şahısların terekeleri askerî kassam denilen uzmanlar tarafından taksim edilmekteydi. Bu görevliler taksim ettikleri terekelerden resm-i kısmet denilen vergiler almaktaydılar. İkinci grup reaya ise askerî olmayan sınıftı. Dolayısıyla bunların terekeleri askerî kassamlar tarafından değil normal kassamlar tarafından taksim olunmaktaydı. Normal kassamların yapmış oldukları taksimlerden alınan resm-i kısmetler kadılara aitti.[1286]

[1282] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 432, h. 1789.
[1283] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 126, s. 620, h. 2.
[1284] Ayntab'da H. 1146/M. 1734 yılındaki bir şikâyette ise yine kaza sakinleri muhallefatı kabz etmişlerdi. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 143, s. 341, h. 1148.
[1285] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 163, s. 192, h. 700.
[1286] Akgündüz, *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*, 143; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi,* 3/ 5-6, (1966): 3; Said Öztürk, "Kassâm", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 579-582; Donald

Kadılar tereke taksimi karşılığında binde on beş nispetinde bir vergi tahsil etmekteydi. Bu vergi türü kadıların önemli gelirleri arasında sayılmaktaydı. Kadının belirlenen nispetten daha fazla tahsil etmesi şikâyete neden olmaktaydı. Diğer konularda olduğu gibi gelir söz konusu olduğunda bazı kadılar daha fazlasını isteyerek çıkarlarına mağlup düşmüşlerdi.[1287]

Ceplerini doldurma arzusu ile hareket eden kadılar, bazen de askerî sınıfa mensup kişilerin tereke taksimini yaparak servetlerini arttırmaya çalışmışlardı.[1288] Diyarbekir Amid'de servetini arttırma sevdasına kapılan kişi kadının yardımcısı naip olmuştu. Amid naibi Ağzı Kara oğlu Mehmed H. 1110/M. 1698-99 yılında Anadolu kazaskeri iken vefat eden Han Mansur'un terekesini usulsüz bir şekilde taksim etmesinden dolayı şikâyet edilmişti. Söz konusu şikâyet Rumili kazaskeri Yasin tarafından H. 1116/M. 1704'de yapılmıştı. Amid sakinlerinden Han Mansur, Anadolu kazaskeri iken burada vefat etmişti. Vefatının ardından terekesinin taksiminin yapılması gerekmekteydi. Han Mansur, askerî sınıfa dahil olduğundan dolayı tereke taksiminin askerî kassam tarafından yapılması gerekmekteydi. Ancak Amid naibi Ağzı Kara oğlu Mehmed, gelir sevdasına tutulduğundan dolayı taksimi kendisi yapmıştı. *Cebren* gerçekleşen tereke taksiminde bir de resm-i kısmetten fazla almıştı. Naibin neden tereke taksimine hevesli olduğu ortaya çıkmıştı. İki yüz kuruş alan naip, hem müdahil olmaması gereken tereke taksiminden hem de resm-i kısmetten fazla almasından dolayı şikâyet edilmişti.[1289]

5.2.2. Varisler ve Hibe

Mirasla ilgili ihtilafa sebep olan bir diğer unsur hibeydi. Sözlükte bağışlamak anlamına gelen hibe,[1290] ivazsız olarak mülkiyet geçirici bir tasarruf biçimi olarak bilinmektedir. Bu tasarruf biçiminde malik, malını istediği taktirde başkasına verebilmekteydi.[1291] Verilen bu mallar kişi hayattayken çok fazla sorun teşkil

Quataert, *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1550-1922,* çev. Tanju Günseren, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 68.

[1287] İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet,* 143.

[1288] Philip Mansel, *Halep (Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü),* çev. Nigâr Nigâr Alemdar, (İstanbul: Everest Yayınları, 2017), 211.

[1289] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 39, s. 1357, h. 2.

[1290] Abdulkadir Şener, *İslâm Hukukunda Hibe,* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 11; Ali Bardakoğlu, "Hibe", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 421.

[1291] Fahri Demir, *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı,* 5.bs., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 209.

etmemekteydi. Ancak kişi vefat ettikten sonra ihtilafa sebep olmuştu. Bu ihtilaf, hibe edilen kişiler ve varisler arasında yaşanmıştı. Varisler *biz murisimizin hibesini tutmayız* diyerek hibe edilen menkul ve gayrimenkulleri zorla zapt etmekteydiler. Söz konusu böyle bir zapt H. 1100/M. 1688-89 Ayntab'da meydana gelmişti. İbrahim'in H. 1108/M. 1697 yılındaki şikâyetine nazaran Ayntab sakinlerinden İsa Hacı Ahmed bazı eşyalarını kendisine hibe ve teslim etmişti. Hibe olayından sonra İsa Hacı Ahmed'in vefat etmesiyle varisler arasında ihtilaf yaşanmıştı. Zira varisler *şirrete sülûk edip* biz hibeyi tutmayız demişlerdi. Hibeyi kabul etmeyen varisler, tüm eşyaları almışlardı. Ancak olay hibe edilen eşyaları almakla da sınırlı kalmamıştı. Öyle ki varisler İbrahim'in dahi eşyalarını almışlardı. Hem hibe edilen eşyaları hem de kendi eşyalarını kaybeden İbrahim, Divan'a giderek şikâyetini iletmişti.[1292] İslam hukukuna göre İsa Hacı Ahmed'in mal varlığını İbrahim'e hibe etmesi caizdi. Fakat varislerden mal kaçırma amacıyla yapılan hibelerin değerlendirilmesi mümkün değildi. Şikâyette İsa Hacı Ahmed'in varislerden mal kaçırma amacıyla hibe edip etmediğine yönelik bilgiler bulunmadığından dolayı konuyla ilgili bir çıkarım yapmamız mümkün değildir.[1293]

Ayntab'daki hibeyle ilgili şikâyetler Diyarbekir ve Ruha'da da görülmüştü. H. 1133/M. 1720 yılında Diyarbekir'de bu olaya bir de yalancı şahitler dahil olmuştu. Kerat adlı zımminin şikâyetine göre babası, Tahte'l-Kal'a Çarşısı'ndaki vakıf arsası üzerinde on mütevelli ile birleşip mülk olan binada bir adet dükkân ihdas etmişti. Babasının vefat etmesiyle dükkân kendisine intikal etmişti. Ancak kazada sakin mütevelli, *baban mezkûr binayı bana hibe eyledi* diyerek dükkânı bunun elinden almıştı. Dükkânı cebren alan mütevelli, yalancı şahitler vasıtasıyla bunu gerçekleştirebilmişti. Hibe edilmemesine rağmen hibe edildiğini öne süren mütevelli bu da yetmezmiş gibi bir de yalancı şahit tutmuştu. Hibe iddiası ve yalancı şahit

[1292] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 26, s. 35, h. 173.
[1293] İbrahim Yılmaz, "İslâm Hukukunda Hibe Yoluyla Varisleri Mirastan Mahrum Etmeye Yönelik Tasarrufların Sınırlandırılması", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 8/18, (2017): 223.

karşısında Kerat, şeyhülislamdan fetva alarak[1294] hakkını savunmaya çalışmıştı.[1295] Diyarbekir'den sonra H. 1147/M. 1735 yılında Ruha'daki şikâyete baktığımızda mağduriyet yaşayan kişinin Dürrizâde Osman Efendi olduğunu görmekteyiz. Dürrizâde Osman Efendi, kayınbabasının hayattayken mal varlığını kendisine hibe ve teslim ettiğini söylemekteydi. Ancak kayınbabasının vefat etmesinden sonra oğulları ve annesi tüm eşyaları almışlardı.[1296] Eşyaları alarak mirastan kısmen ya da tamamen mahrum kalmak istemeyen varisler, bu hareketleri ile hibeyi kabul etmediklerini açık bir şekilde göstermişlerdi.

Hibe olaylarında şikâyetin öznesi olan varislerin yaşlarının küçük olması nedeniyle şikâyetin nesnesi oldukları da görülmekteydi. Ebeveynleri vefat eden varislerin yaşlarının küçük olmasından dolayı mirası koruma ve onlar adına tasarrufta bulunma yetkisi vasilere verilmişti. Varisler reşit olana kadar bu yetki vasilere aitti. Diyarbekir'deki şikâyette vasilerin yetki konusunda bir kusurlarının olmadığı görülmekteydi. Ancak asıl kusur kazada sakin kişiler tarafından gerçekleşmekteydi. Çocukların yaşlarının küçük olmasını fırsat bilen kaza sakinleri vasiyi yok sayıp, mirası zapt etmişlerdi. Diyarbekir Harput'ta H. 1144/M. 1732 yılındaki şikâyette varisin yaşının küçük olmasını fırsat bilen kaza sakinleri müdahalede bulunmuştu. Harput sakinlerinden Ahmed küçük yaşta iken babası Hamza Ağa vefat etmişti. Babasının vefatıyla tasarrufunda olan tarla Ahmed'e ve kardeşlerine intikal etmişti. Fakat kaza sakinlerinden Osman, tarlayı zapt etmişti. Ahmed ve kardeşleri tarlayı tasarruf edecek yaşa geldikten sonra Osman'dan bu tarlayı geri istemişlerdi. Ancak Osman muhalefet ederek tarlayı vermemişti.[1297] *İllet-i bahane* ve muhalefetin ardından her iki taraf birkaç defa murafaa olmuşlardı. İlk murafaada hüccet verilmişti. Fakat Osman hüccete mugayir şekilde hareketlerine devam etmişti. Bu mugayir hareketleri üzerine bir defa da Anadolu Müfettişi Vezir Ahmed Paşa huzurunda murafaa olunup, hüccet verilmişti. Gerçekleşen murafaalarda toplamda on iki adet hüccet verilmişti.

[1294] Zimmiler de Müslümanlar gibi davalarının çözümünde fetva alıp, bunu mahkemeye ibraz edebiliyorlardı. Bu da fetvanın uygulamadaki sosyal boyutunu ifade etmekteydi. Fethi Gedikli, "Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva-Kaza İlişkisi", *Osmanlı Hukukunda Fetva,* ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray, (İstanbul: Klasik yayınları, 2018): 216, Nasi Aslan, "İslâm-Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti", *Osmanlı Hukukunda Fetva,* ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray, (İstanbul: Klasik yayınları, 2018): 232.
[1295] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 84, s. 378, h. 2.
[1296] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 148, s. 293, h. 990.
[1297] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 137, s. 134, h. 2, 3.

Ancak verilen hüccetlerin hiçbiri Osman'ın tarlayı geri vermesini sağlayamamıştı. Ahmed ve kardeşleri bunun üzerine fetvalarını ve resm-i tapularını alıp Divan'a gitmişlerdi. Delillendirme araçları ile şikâyetlerini ileten kardeşler yerelin murafaa ve hüccetlerle çözemediği sorunu, merkezin çözmesini istemişlerdi.

Yine Diyarbekir'de H. 1146/M. 1734 yılında Bostanzâde adlı kişinin zaptı bu minvaldeydi. Seyyid Ahmed, Seyyid Mehmed, Şerife ve Ayşe isimli kardeşlerin şikâyetine nazaran babaları el-Hac Mustafa Efendi'nin vefatından sonra bir adet ev kendilerine intikal etmişti. Ancak bunların yaşlarının küçük olması nedeniyle vasi görevlendirilmişti. Buraya kadar ne mirasla ne de vasiyle alakalı herhangi bir sıkıntı yoktu. Ancak kaza sakinlerinden Bostanzâde vasinin yetkisi dahilinde bulunan evi zapt etmişti. Çocuklar evi talep ettiklerinde ise bahane ve muhalefet ederek vermemişti. Babalarından miras kalan evi alabilmenin tek yolu Divan'dan geçmekteydi. Çocuklar bu yolu kullanarak haklarını almak istemişlerdi. Çocukların bu talebine karşılık Divan *ihkak-ı hak* yani haklarının verilmesini istemişti.[1298]

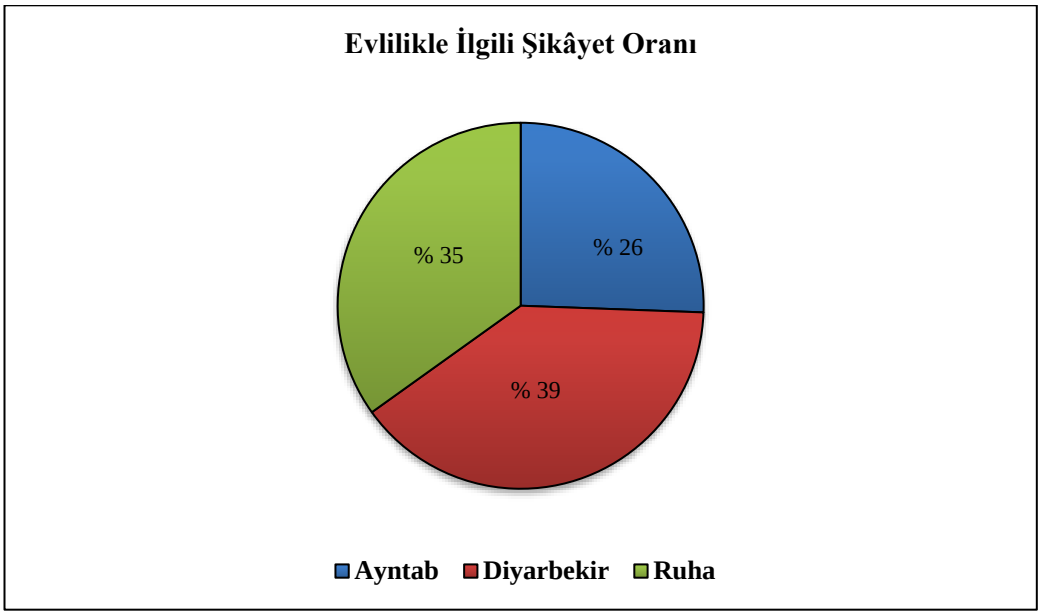
5.3. EVLİLİK

Aile hukukunun dayandığı esas müesseselerden biri evlilikti. Osmanlı toplumunda hukukî bir bağ olan evlilik, nikah denilen teknik bir terim ile ifade edilmekteydi. Nikah kelime anlamı olarak cinsî münasebet manasına gelmekteydi. Bu cinsi münasebeti hukuken meşru kılan akit nikahtı.[1299]

Evlilik müessesi içerisinde yer alan ve bu müesseseyi ifade eden nikah, boşanma ve mehir gibi konular Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da defterlere yansıyan şikâyet türlerinden olmuştu. Üç şehirde evlilikle ilgili şikâyet oranında ilk sırayı her zamanki gibi Diyarbekir almıştır. Diyarbekir'i ikinci sıra ile takip eden Ruha olmuştur. Son sırayı ise Ayntab almıştır.

[1298] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 142, s. 183, h. 598.
[1299] Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974), 39.

Şekil 33: Evlilikle İlgili Şikâyet Oranı

5.3.1. Nikah Akdi ve Şartları

Diyarbekir, Ruha ve Ayntab'ın evlilik müessesinde en fazla mustarip olduğu konu nikah olmuştu. Yukarıda da belirttiğimiz üzere nikah, evliliği meşru kılan hukukî bir akitti. Bu akit tarafların ve şahitlerin iştirakiyle yapılmaktaydı. Nikah akdinin geçerli olması için bir hukukçu ya da bir din adamının huzurunda kıyılması şartı yoktu. Böyle bir şart olmamasına rağmen Osmanlılarda nikah akdi genellikle mahkemelerde kadı tarafından kıyılmamaktaydı.[1300]

Kadı huzurunda kıyılan nikahın gerçekleşebilmesi için belirli şartlar bulunmaktaydı. Bu şartlardan ilki tarafların rızasının alınmasıydı. Kadın ve erkeğin icab ve kabul etmesi gerekmekteydi. Bu kabulün ardından ehliyet şartı aranmaktaydı. Tam ehliyete sahip olan kadın ve erkek arasında nikah akdedilmesinde mâni bulunmamaktaydı. Ancak eksik ehliyetli ve ehliyetsiz gruba dahil olan mümeyyiz küçükler, bunaklar, köleler, gayri mümeyyiz küçükler ve akıl hastaları ancak velilerinin izni ile nikahları yapılmaktaydı. Velayet ve velinin yetkileri dahilinde kıyılan nikahta bir de denklik şartı aranmaktaydı. Tüm bu şartlar sağlandıktan sonra nikah kıyılıp, evlilik gerçekleşmekteydi.[1301]

[1300] Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 205-207.
[1301] Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 2, (2006): 42-44; Sezen Kama, "Osmanlı Hukukunda Evlilik Akdi ve Söz Konusu Akdin 1869

Nikahın inikadı için tüm şartların sağlanması gerekmekteydi. Şartlardan biri sağlanmadığı taktirde evlilik gerçekleşemezdi. Gerçekleşse bile sonradan tarafların yahut velinin itirazı ile nikah feshedilebilirdi. Bu şartlardan biri az önce de değindiğimiz üzere kefâet yani denklikti. Bir fıkıh terimi olan kefâet evlenecek eşler arasında erkeğin kadına denkliğini ifade etmektedir. Denk olan erkeğe küfüv denilmektedir.[1302]

Küfüv olmayan erkeğin evliliği sorun teşkil etmekteydi. Zira bir baba kendisinden izinsiz evlenen kızının eşini, küfüv olmadığını beyan eyleyerek evliliği feshedebilmekteydi. Söz konusu böyle bir durum H. 1137/M. 1724 yılında Diyarbekir Amid'de yaşanmıştı. Ulemadan Mahmud'un şikâyetine göre kızı Hacire, kendisinden izinsiz Hüseyin adlı kişi ile evlenmişti. Ancak Mahmud, damadı Hüseyin'in kızı Hacire'ye *küfüv* olmadığını beyan eylemekteydi. Hatta küfüv olmadığına dair fetva almıştı. Ayrıca olay mahalline de bir emr-i şerif gönderilmişti. Fakat Hüseyin bu emre itaat etmemişti. Hüseyin'in itaatsizliğinin ve dik başlılığının nedeni güç mihraklarına istinat etmesiydi. Hüseyin'in güç mihrakları mütegallibeden Yusuf, Kutuv Hüseyin ve Şafiler İmamı Molla Ahmed'den oluşmaktaydı. Hüseyin gibi güç mihrakları da emri icra ettirmemişlerdi. Bunun nedeni muhtemelen İslam hukukçuları arasında evlilikte denkliğin şart olup olmadığıyla ilgili farklı görüş ve tartışmaların bulunmasıydı.[1303] Zira Hüseyin'in güç mihrakları arasında bulunanlardan biri Şafiler İmamı Molla Ahmed'di. Şafiler imamının olay içerisinde yer almış olması konuyla ilgili mezhepsel bir görüş farklılığı ihtimalini düşündürmektedir. Yine Mahmud'un unvanı da bu ihtimali düşündürmektedir. Çünkü şikâyette Mahmud *ulema ve müderristen kıdvetül' ulemâ-il-muhakkıkîn* unvanıyla tanımlanmaktadır. Yani Mahmud ulema zümresinden biridir. Bu tanımlamada Mahmud'un mezhebine yönelik herhangi bir ibare geçmemektedir. Şikâyetin devamında da buna yönelik herhangi bir ibare

Tarihli Tabiiyyet-i Osmaniyye Kanunnamesine Göre Osmanlı Tabiiyyetine Etkisini", *İÜHFM,* 71/1, (2013): 690-692; Fahrettin Atar, "Nikâh", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2017), 33: 112-117.

[1302] Hamza Aktan, "Kefâet", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 166; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 2, (2006): 44.

[1303] Konuyla ilgili bkz., Mehmet Dirlik, "İslâm Aile Hukukuna Göre Evlenmede Eşler Arasında Denklik", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 26, (2015): 229-262; Şevket Pekdemir, "Evlilikte Denklik Konuları Üzerine Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 15/1, (2015): 113-149; Fatih Çinar, "Nikahta Denkliğe Konu Olan Vasıflar ve Bunların Fıkhî Tesiri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 20/1, (2020): 265-285; Alimcan Buğra vd., "Hanefi ve Şafii Mezhebine Göre Evlilikte Kefaet'in Arandığı Yerler", *Atlas Ulusoy Sosyal Bilimler Dergisi,* 2, (2018): 61-78.

bulunmamaktadır. Ancak Molla Ahmed'in Şafiler imamı olması ve her iki taraf arasındaki çatışma bizi bu ihtimalleri düşündürmeye sevk etmiştir.

Tüm bu ihtimaller doğrultusunda tekrardan şikâyete dönecek olursak haksızlığa uğradığını fetvalarla delillendiren Mahmud'un şikâyeti sonrası Divan, olayın mahallinde çözülmesini istemişti. Ancak bu çözülme Mahmud'un fetvası gereğince olacaktı.[1304]

Nikahta denklik şartından sonra bir diğer şart ehliyetti. Tam ehliyete sahip olanlar kendi rızaları ile evlenebilmekteydiler. Ancak eksik ehliyetli ve ehliyetsiz grupta olanlar velilerinin izni dahilinde evlenebilmekteydiler.[1305] Eksik ehliyetlilerden biri bikr-i baliğaydı. Buluğa ermemiş, bekar kız anlamına gelen bikr-i baliğanın evliliği ancak babasının izni ile gerçekleşmekteydi.[1306] Ancak hıyâr-ı bulûğ olduğunda nikahı feshedebilmekteydi. Hıyâr-ı bulûğdan kasıt baliğ olup velayet altından kurtulan bir kişinin, hakkındaki nikahı kabul etme ya da feshetme salahiyetidir.[1307] Bu salahiyet hali fetvalarda dahi geçmekteydi. Örneğin Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvasında;

> *Soru: Hind-i sağireyi veli-yi akrebi olan li-ebeveyn ammi Zeyd mehr-i misliyle küfüvvü Amr'a tezvîc eylese Hind baliğe olduğu anda nefsini ihtiyar ve işhâd edip Amr'ın huzurunda akd-i mezburu hâkime feshettirmeğe kadire olur mu?*
>
> *Cevap: Olur.*[1308]

Fetvada da görüldüğü üzere hıyar-ı bulûğ ile bir kişi nikahı feshedebilirdi. Fetvada geçen böyle bir durum Ayntab'da yaşanmıştı. H. 1152/M. 1739 yılında

---

[1304] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 103, s. 176, h. 1.
[1305] Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme,* 70,-80; Sezen Kama, "Osmanlı Hukukunda Evlilik Akdi ve Söz Konusu Akdin 1869 Tarihli Tabiiyyet-i Osmaniyye Kanunnamesine Göre Osmanlı Tabiiyyetine Etkisini", *İÜHFM,* 71/1, (2013): 682, 683.
[1306] Abdullah Ekinci vd., *Geç Dönem Osmanlı Urfa'sında Müslüman Kadın (1845-1915),* (İstanbul: Hiperyayın, 2021), 31.
[1307] Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri,* 6.bs., (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 194; M. Zübeyr Şengül, *İslâm Borçlar Hukukunda Görme Muhayyerliği ve Tüketici Hakları Açısından Önemi,* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 54; H. Yunus Apaydın, "Muhayyerlik", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31: 26; Ömer Korkmaz, "Osmanlı Uygulamaları Işığında Küçüklerin Evlendirilmesi ve Veli İzinsiz Nikâh", *Bilimname,* 37, (2019): 457.
[1308] Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ,* haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 80

Ayntab naibinin şikâyetine göre Ümmü Gülsüm *sağire iken* babasının velayetiyle Osman ile evlendirilmişti. Ancak Ümmü Gülsüm *baliğ olduğunda hıyar-ı bulûğ ile fesh-i nikah* etmişti. Bu Ümmü Gülsüm'ün kendi kararıydı ve bu kararından dolayı kimsenin müdahale edemezdi. Fakat Osman, Ümmü Gülsüm'ün bu kararından sonra ona zulmetmişti. Ümmü Gülsüm'ün uğramış olduğu zulmün ardından hakkını Ayntab naibi aramıştı. Naip, Divan'a arzuhal ileterek Osman'dan şikâyetçi olmuştu.[1309]

5.3.1.1. Nikah Üzerine Nikah

Şikâyetlere yansıyan konulardan biri nikah üzerine nikahtı. Evli kadınları zorla kaçıran mütegallibeden bazı kişiler, baskı yoluyla nikah üzerine nikah yapmaktaydılar.[1310] Böyle bir nikah akdi hilaf-ı şer'di. Ancak mütegallibeler şer'e uygun olup olmamasına bakmamaktaydı. Zira onlar istediği nikahlı bir kadını *fuzuli ahz edip*, kendi istedikleri kişiyle nikah akdini yapabilmekteydiler.

Söz konusu böyle bir şikâyet H. 1148/M. 1735 yılında Diyarbekir Çemişgezek'ten gelmişti. Mütegallibeden Şeyh Ömer, Hatmah, Yusuf, Ebubekir, Süleyman Halil, Mehmed, Abdullah, Kasım, Molla Osman, İsmail ve Hasan adlı kişiler *birbirleriyle yek dil olup* nikahlı bir kadını kaçırmışlardı. Ancak olay kadını kaçırmakla bitmemişti. Zorbalığın failleri ayrıca kadının eşine, *sana menkûhâ-yı mezûureyi aldırmayız bizler istediğimiz kimesneye veririz* diyerek karyedeki bir kişiye nikahlamışlardı. Şer'e aykırı şekilde nikahlı kadını başka biriyle nikahlayan mütegallibeler, gerçekten de kendi isteklerini yerine getirmişlerdi.[1311]

Olayın seyri bu şekilde ilerlerken akıllara şu sorular gelmekteydi: Hem kadını hem de eşini kendi istekleri doğrultusunda oldukça zor durumda bırakan mütegallibeler acaba ikinci defa nikahladıkları adamı da zor durumda bırakmışlar mıydı? Bu adam kadının daha önce başka biriyle nikahlı olduğunu biliyor muydu? Nikah üzerine nikah olur muydu? Adam kadının nikahlı olduğunu bile bile mi kabul etti? Yoksa baskı altında kaldığından dolayı mı kabul etmek zorunda kaldı? Tüm bu soruların cevapları şikâyette açık bir şekilde yer almamış olsa da iki ihtimalin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle kadına ve eşine zorbalık yapıp bu derece

[1309] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 161, s. 290, h. 1170.
[1310] Başak Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in the Eighteenth Century*, (Leiden and Boston: Brill, 2017), 167.
[1311] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 146, s. 612, h. 2108.

keyfi hareket gösterisinde bulunan mütegallibeler, aynı şekilde ikinci defa nikahladıkları adama da bu minvalde gösteride bulunmuş olabilirlerdi. Ne de olsa zorbalığın failleri kendi gibileriyle iş birliği yaparak zorbalıklarını ve güçlerini daha da arttırmışlardı. Bu birinci ihtimaldi. Yani adam, bunların zorbalıklarına yenik düşüp kadınla nikahlanmak zorunda kalmış olabilirdi. İkinci ihtimalde ise adam, mütegallibelerin paydaşlarından biri olabilirdi. Adamın kendilerinden olmasından dolayı nikah zorla değil bilerek ve isteyerek gerçekleşmiş olabilirdi. Ancak şunu eklemek gerekir ki ihtimaller ne olursa olsun sonuç olarak haksızlığa uğrayan ve nikah üzerine nikah kıyılan bir kadın ve eşi bulunmaktaydı. Sonuç değişmemişti; yine *gadr*, yine *taaddi*, yine istekler, yine keyfilikler.

Nikahlı bir kadını kaçırma yalnızca mütegallibelere has bir durum değildi. Bazan sancakbeyi yahut eşkıya da aynı şekilde bu zorbalığı yapabilmekteydi. Bunu yapanlardan biri Diyarbekir Sancakbeyi Şah Suvar Paşaoğlu Derviş Mehmed'di. Mustafa'nın şikâyetine nazaran bundan evvel Fatma ile evlenmişlerdi. Ancak Fatma *nikahın sahiha değildir feshederim* diyerek Mustafa'yı dava etmişti. Davanın ardından her iki taraf murafaa olmuşlardı. Murafaa sonrası tembih edilerek evinde zapt olunmasına karar verilmişti. Ancak Diyarbekir Sancakbeyi Şah Suvar Paşaoğlu Derviş Mehmed evi bastırıp Fatma'yı *fuzuli ve hilaf-ı şer'i şerif* almıştı. Fuzuli ve hilaf-ı şer' kelimeleri sancakbeyinin hareketlerinin şer'e ne kadar aykırı ve lüzumsuz olduğunu belirtir mahiyetteydi. Sancakbeyinin bu baskın ve kaçırma olayının ardından Mustafa Divan'a gelerek şikâyetçi olmuştu. Ancak Mustafa Divan'a gelirken eli boş şekilde gelmemişti. Eline hüccet ve fetvasını alıp, şikâyetini iletmişti.[1312]

Mustafa'nın şikâyetinden sonra bir diğer şikâyet yine Diyarbekir'den gelmişti. Baziki aşiretinden Seyyid Ali'nin şikâyetine nazaran eşi Fatma, aynı aşiret eşkıyası tarafından kaçırılmıştı. Ev baskını ile kadını kaçıran eşkıyalar ayrıca evde bulunan eşyaları da yağmalamışlardı. Ev basıp, kadın kaçıran ve eşyayı yağmalayan eşkıyaların bu nevi hareketleri sürekli bir alışkanlık haline gelmişti. Öyle ki şikâyette *bu mezburlar arasında katl ve garet etmek âdet-i müstemirreleri* olduğu açık bir şekilde geçmekteydi. Yani eşkıyaların katletmek, kadın kaçırmak ve yağmalama gibi hareketleri sürekli tekerrür eden alışkanlıklarıydı. Eşkıyalar bu hareketlerini bir defa

[1312] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 78, h. 328.

yapmamışlardı. Alışkanlık haline geldiğine göre bir değil birçok defa yapmışlardı. Adet-i müstemirre etiketi eşkıyaların bu suçları birçok defa işlediğini ve alışkanlık haline getirdiğini açıklar nitelikteydi.[1313]

Şikâyette bu etiket ile ifade edilen eşkıyalar konargöçer olmaları hasebiyle sürekli hareket halindeydiler. Konargöçer olmalarından dolayı zorbalık ve zulümleri daha geniş bir alana yayılabilirdi. Fakat bu yayılmayı ve alışkanlıklarını ancak adalet dairesi yok edebilirdi. Nitekim iletilen şikâyet sonrası adalet dairesi, adaletini tecelli ettirmek için ilk adımını atmıştı. Eşkıyalar yakalandıktan sonra mahallinde şer ile dava görülecek, Seyyid Ali'nin eşi Fatma ve yağmalanan eşyalar kendisine geri verilecekti. [1314]

5.3.2. Mehir

Nikahla ilgili şikâyetlerin ardından Ruha'da defterlere yansıyan şikâyetlerden biri mehir olmuştu. Evlenme anında kadına verilen ya da verilmesi taahhüt edilen mehir,[1315] evlenmenin sonuçlarından biriydi. Mehir genellikle mehr-i muaccel ve mehr-i müeccel olarak iki kısma ayrılmaktaydı. Mehr-i muaccel nikahtan önce kadına verilmekteydi. Mehr-i müeccel ise nikah hitamında ve kocanın vefatı sonrasında tereke taksiminden evvel tahsil edilmekteydi.[1316] Muaccel ve müeccel şeklinde tahsil edilen mehir şikâyete neden olan konulardandı.

Mehrini alamayan kadınlar hak arayış çabasına girerek mehrini almaya çalışmışlardı. Çünkü mehir onların maddî ve manevî güvenceleriydi. Bu güvencesini kaybeden kadın, mahkemeye şikâyetini ileterek tekrardan kendisini güvence altına almaya çalışmıştı.[1317] H. 1122/M. 1710 yılında Ruha'da ismi şikâyette yazılmayan kadın bunlardan biriydi. Rakka alaybeyi olup Ruha'da sakin Mustafa Ağa'dan boşanan

[1313] Yavuz Aykan, "A Legal Concept in Motion: The 'Spreader of Corruption' (Sa'ibi'l-fesad) from Qarakhanid to Ottoman Jurisprudence", *Islamic Law and Society,* (2018): 15.
[1314] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 133, s. 867, h. 3.
[1315] Colin İmber mehri mülk değiş tokuşu olarak görmektedir. İmber'e göre mehir ödeyen koca bunun karşılığında kadının fecrini satın almaktaydı. Colin İmber, "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları,* ed. Madeline C. Zilfi, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 83.
[1316] Mehmet Âkif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku,* 3.bs., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 89; Mehmet Âkif Aydın, "Mehir", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28: 390; İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile,* 20.bs., (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 91.
[1317] Abdullah Ekinci vd., "Osmanlı Döneminde Karaköprü", *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 1,* ed. Abdullah Ekinci, (Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022), 199.

kadın mehrini almamıştı. Ancak kadın yalnızca mehrini değil ecdadından kalan yüz adet frengi altını ile diğer eşyalarını da alamamıştı. Çünkü Mustafa Ağa, kadını boşadıktan sonra tüm bu eşyaları hizmetkârına taşıttırıp, ele geçirmişti.[1318]

Kadın hem kendi hakkını hem de ecdadından kendisine intikal eden hakkı talep etmek için hak arayış çabasına girmişti. Bu çaba eşine karşı verilen bir çabaydı. Ancak eşi taşranın egemen güçlerinden biriydi. Yani işi biraz daha zor gibiydi. Fakat hak arayış çabasına giren kadın için işin zorluğu pek de ehemmiyet arz etmemekteydi. Zira kadının taşradan kalkıp Divan'a gitmesi zaten başlı başına meşakkatli ve maliyetli bir işti. Kadın tüm bu zorluklara rağmen edilgin bir özne olarak kalmamıştı. Bilakis etkin ve yasal bir özne olduğu Divan'a giderek kanıtlamıştı. Bir kadının kendi inisiyatifiyle taşradan tek başına kalkıp davacı olarak Divan'a gitmesi, onun hukuk öznesi olarak etkinliğini göstermekteydi.[1319]

5.3.3. Boşanma

Nikah akdinin gerçekleşmesi kadar nikah akdinin bozulması da oldukça olağan bir durumdu. Kadın ve erkeğin evlilik bağı çeşitli nedenlerden dolayı kopabilmekteydi. İslam hukukunda evlilik bağının kopmasına talak denilmektedir. Talak, tek taraflı irade beyanıyla yapılan boşanmayı ifade etmektedir.[1320] Bu boşanma çeşidi dışında ayrıca hul ve tefrik adı verilen boşanma çeşitleri bulunmaktaydı. Hul veya muhâlaa kadın ve erkeğin anlaşarak boşanmasıdır.[1321] Bu talep genellikle kadın tarafından gelmektedir. Tefrik ise eşlerden birinin ki bu ekseriyetle kadının, mahkemeye başvurarak boşanmayı talep etmesidir.[1322]

[1318] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 55, s. 273, h. 5.
[1319] Başak Tuğ, "Hukuk ve Evlilik Özneleri Olarak Osmanlı Kadınları", *Osmanlı Dünyası,* ed. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 466-483.
[1320] H. İbrahim Acar, "Talâk", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 496, 497.
[1321] Leslie Peirce, "She is trouble...and I will divorce her": Orality, honor, and representation in the Ottoman court of Aintab", *Women in the Medieval Islamic World: Power Patronage and Piety,* ed. Gavin R.G. Hambly, (New York: ST. Martın's Press, 1998): 295.
[1322] Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet,* 217.

Şikâyetlerde boşanma umumiyetle *tatlik* şeklinde geçmektedir. Nikahlı zevceyi boşama ve bırakma anlamına gelen tatlik kelimesi erkeğin tek taraflı irade beyanıyla boşaması kavramını ifade eden talak kelimesinden türemiştir.[1323]

Diyarbekir ve Ruha'da bu şekilde boşanmadan kaynaklı şikâyetlerin yer aldığı görülmektedir. İlk olarak H. 1118/M. 1706 yılında Diyarbekir'deki şikâyete baktığımızda gerçek manada bir boşanmanın olmadığı görülmektedir. Amid sakinlerinden Hacı Ali eşini boşamamıştı. Ancak kadının amcası ve diğer birkaç kişi birlik olup Hacı Ali'ye *sen menkûha-yı mezbûreyi tatlik ettin* demişlerdi. Nikahlı eşini boşadın iddiasıyla karşılan Hacı Ali, rencide edildiğini beyan eylemişti. Fakat olay bu iddiayla da bitmemişti. Ayrıca bu kişiler Hacı Ali'nin bütün erzaklarını yağmalayıp, *külli gadr ve taaddi* etmişlerdi. Eşini tatlik etmeyen ancak tatlik ettin diye zulme ve yağmaya maruz kalan Hacı Ali, fetvasını da alarak bu kişilerden şikâyetçi olmuştu. Hacı Ali'nin bu şikâyeti üzerine Divan, fetvası mucibince zulüm ve haksızlığın menedilmesini istemişti. Ayrıca Divan Hacı Ali'nin eşini boşamadığını ve hala nikahında olduğunu da belirtmişti. [1324]

Boşanmaların aile içi şiddete sebebiyet veren bir olgu olması şikâyeti kaçınılmaz kılmaktaydı. Diyarbekir'deki şikâyette de görüldüğü üzere gerçek manada bir boşanma olmamasına rağmen Hacı Ali, eşinin amcasının ve yandaşlarının zulmüne maruz kalmıştı. Gerçek manada yaşanan boşanma olaylarında ise ziyadeye varan *fesat ve şekavetler* yaşanmaktaydı. Ruha'da H. 1130/M. 1717-18 yılında yaşanan olay tam olarak fesat ve şekavetin nasıl had safhaya vardığını göstermekteydi. Nakibüleşraf kaymakamı Seyyid Mehmed'in H. 1141/M. 1728 şikâyetine göre şekavetin öznesi yengesiydi. Kardeşi ile evli olup daha sonra boşanan yengesi, kayınvalidesi Hatice'ye *senin oğlun beni tatlik eyledi* diyerek mahalledeki bazı kişiler ile bir olup kayınvalidesini kuyuya atmıştı.[1325] Yaşlı ve ihtiyar kadın o can havli ile kuyunun kapağındaki kendirleri tutmuştu. Ancak gelini, kayınvalidesinin ellerinin etlerini kesip

[1323] Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1040; Rümeysa Kars, "18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal,* 8/63, (2022): 1712.
[1324] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 46, s. 100, h. 4.
[1325] İhtiyar ve 'illeti validesi Hadice nam hatun kendi halinde olub hilâf-ı şer'i şerîf kimesneye vaz' u hareketi olmayub bundan ahali-i mahalle hüsn-i haline şehâdet ederler iken yine mahalle-i mezbûrede sakin karındaşı zevcesi olan (kadının ismi yazılmamış, boş bırakılmıştır) nâm hatun senin oğlun beni tatlik eyledi (…)

kuyunun içerisine düşürmüştü. Ahalinin yardımıyla kuyudan çıkarılan kadın iki gün sonra vefat etmişti.[1326]

Bir kadının boşanma sonrası kayınvalidesini suçlaması ve onu katletmesi normal bir durum değildi. Ancak olayın öncesinde neler yaşandı ya da neler sebebiyet verdi tam olarak bilinmemektedir. Her ne kadar katlin bir gerekçesi olmasa da genel çerçevede vuku bulan olayın çeşitli nedenleri olabilirdi. Bu nedenlerden biri kadının boşanma sonrası yaşamış olduğu psikolojik travmaydı. Evlilik gibi bir ilişkinin sonlanması birey için son derece yıkıcı olabilmekteydi. Zira boşanma sancılı bir süreçti. Bu süreçte bireyler kendilerini stres altında hissetmekteydiler. Bu his bireyin ruh sağlığını olumsuz etkileyebilmekteydi. Travmatik bir etki yaratan boşanmada muhtemelen kadının ruh sağlığı yerinde değildi. Zira ruh sağlığı yerinde olan bir kadın kayınvalidesini katletmesi beklenemezdi.[1327]

Bu ihtimalin dışında ayrıca kadın ve kayınvalidesi arasındaki ilişki ağında bir problem olabilirdi. Evlilikte kadın ve erkek arasındaki ilişkiye üçüncü şahısların katılması sıkıntı yaşanmasına sebebiyet verebilmekteydi. Nitekim Diyarbekir'deki Hacı Ali olayında görüldüğü üzere Hacı Ali eşi ile sıkıntıyı yaşamamış bilakis eşinin amcasından dolayı sıkıntıyı yaşamıştı. Eşini boşadın iddiasıyla Hacı Ali'ye zulmü yaşatan amca, bunların evliliklerine müdahil olup sorun yaşanmasına neden olmuştu. Ruha'daki olayda da kayınvalide üçüncü bir şahıs olarak evliliklerine çok fazla müdahil olmuş olabilirdi. Lakin az önce de değindiğimiz gibi ihtimaller ne olursa olsun katl için hiçbir gerekçe kabul edilemez bir gerçektir.

5.4. ADİ SUÇLAR

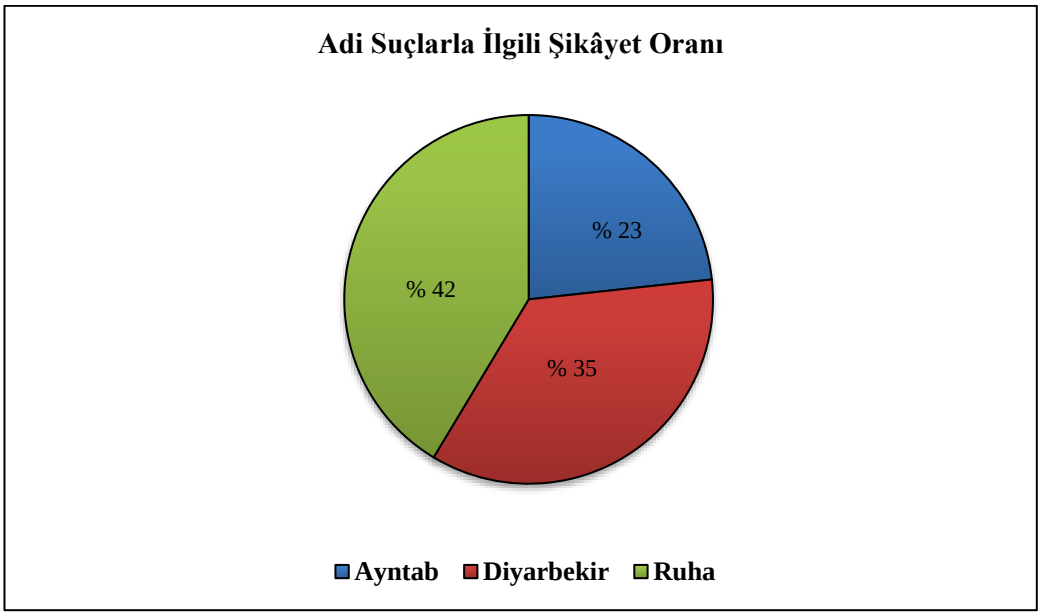
Her toplumda görülebilen ve siyasî niteliği olmayan hırsızlık, öldürme, yaralama, gasp, yağma ve tecavüz gibi suçlar adi suç olarak tanımlanabilmektedir. Bu suçlar insanın yaşadığı her yerde olan ve olmaya devam edebilecek bir olgudur. Hemen hemen her toplumda görülebilen bu suçlar aynı şekilde Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da da görülmüştü.[1328] Daha önceki başlıklarda da değindiğimiz üzere tüm bu

[1326] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 118, s. 326, h. 2.
[1327] Nimet Ferah, "Boşanma Sürecindeki Bireylerde Depresyon Anksiyete Stres ve Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki", *Bilimname,* 37, (2019): 383.
[1328] Nezif Cıkay, *Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850): Taşradan Saraya Adalet Arayışı,* (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 94, 169.

suçlar eşkıyalar, aşiretler ve yerel yöneticilerin işlediği suçlardandı. Diğer başlıklarda bu kişilerin işlediği suçlar üzerinde durulduğundan dolayı bu başlıkta elimizden geldiği kadarıyla reayanın işlediği suçlar üzerinde durmaya çalışacağız.

Şikâyetler üzerinden yaptığımız tespite göre adi suçlar konusunda reayanın en fazla şikâyet edildiği yer Ruha olmuştu. Çoğu şikâyet konularından ilk sırayı yer alan Diyarbekir bu defa ikinci sırayı almıştı. % 42 ile adi suç oranı yüksek olan Ruha'da ağırlıklı olarak öldürme ve yaralama suçları görülmüştü. Bu suçlardan sonra gasp ve yağma suçları görülmüştü. %35 ile Diyarbekir'de ise öldürme, yaralama, gasp, yağma ve tecavüz suçları daha ağırlıklı yer almıştı. % 23 ile son sıradaki Ayntab'da da öldürme, yaralama ve tecavüz suçları görülmüştü.

Şekil 34: Adi Suçlarla İlgili Şikâyet Oranı

5.4.1. Katl ve Müessir Fiiler

Ruha, Diyarbekir ve Ayntab'da görülen adi suçlardan biri katldi. Lügatte bir canlının başka canlıyı öldürmesi anlamına gelen katl, İslam hukukunda bir kimsenin ölümüne yol açacak davranışta bulunmasını ifade etmektedir. Adam öldürme cürmü olan *katl,* şikâyetlerde de bu şekilde yazılmıştır.[1329] Katl ile sonuçlanmayan, vücut sağlığına ve bütünlüğüne yönelik her türlü saldırılara ise dövme ve yaralama suçu

[1329] Ali Bardakoğlu, "Katil", *DİA,* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25: 45.

denilmektedir. Şikâyetlerde *darb ve cerh* şeklinde geçen bu saldırılar müessir fiil olarak ifade edilmektedir.[1330] Müessir fiilin sonucunu katl doğurmaktadır.[1331]

Birbiriyle bağlantılı olan dövme, yaralama ve katl suçlarında *topuz,*[1332] *kılıç,*[1333] *bıçak*[1334] *ve tüfek*[1335] gibi *harp aletleri*[1336] kullanılmaktaydı. Ellerine bu aletleri alan şahıslar söz konusu suçları ya ev baskınlarında ya da evin haricinde herhangi bir alanda işlemekteydiler. Mevzubahis ev baskını sırasında işlenen suçlardan biri Diyarbekir'de gerçekleşmişti. Süleyman ve Mehmed evlerinde oturdukları sırada bir anda baskın düzenlenmişti. Harp aletlerini eline alan Musa Bey'in Saruca bölükbaşısı Süleyman, Arslan ve Musa bunların evlerini basıp kardeşini katl ve üç adamlarını da mecruh etmişti. Ev baskınında hem katl hem de müessir fiil gerçekleşmişti. Ancak bu fiiller haricinde bir de *ziyade zulüm ve fesad* eylemişlerdi.[1337] Yine Diyarbekir'de Palu hâkimi Mehmed ve amcası Süleyman, ahalinin üzerine hücum edip birkaç adamlarını katl ve yirmi otuz fukarayı da yaralamışlardı. Kendisi ve amcasına eşlik eden eşkıyalar da katl ve yaralama hadisesinin içerisinde yer almaktaydı. İdareci ve eşkıyanın iş birliği, zayiatın sayıca daha fazla olmasına neden olmuştu.[1338] Katillerin sayısal oranı maktullerin ve mecruhların da oranını etkilediğini söyleyebiliriz. Fakat bu konuda mekânın da etkili olduğu düşünülebilir. Köye yapılan hücumlarda kişi sayısına bağlı olarak maktul sayısında artış yaşanırken, ev baskınlarında bu oran bir nebze olsa azalmaktaydı. Örneğin Diyarbekir'de Bermeki karyesi şubası Şeker Ağa yapmış olduğu ev baskını neticesinde bir kişiyi katletmişti.[1339] Yine Eğil'deki bir ev baskınında bir kişi katl, üç adam da yaralanmıştı.[1340]

[1330] Muhammed Yazıcı, Osmanlı Klasik Dönem Hukukunda Suç ve Ceza: *Anadolu'da Kamu Düzeni,* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 81.
[1331] Mustafa Harun Kıylık, "İslâm Hukuku'nda Katl-Makâsıd İlişkisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 19/2, (2019): 496.
[1332] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 85, h. 1.
[1333] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 491, h. 3; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 148, s. 297, h. 1602.
[1334] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 88, s. 297, h. 3.
[1335] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 78, s. 255, h. 4.
[1336] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 426, h. 1769.
[1337] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 426, h. 1769.
[1338] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 203, h. 895, 896; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 293, h. 1295; BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 328, h. 1448.
[1339] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 54, s. 403, h. 3.
[1340] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 426, h. 1769.

Diyarbekir'den sonra bir diğer ev baskını Ruha'da yaşanmıştı. Birbirleriyle *yek dil ve yek cihet* olan şahıslar Hacı Hüseyin'in evini basıp, bıçak ile sağ yanağını yaralamışlardı.[1341] Ruha'daki katl suçlarının hedeflerinden biri Ali'nin kız kardeşi olmuştu. Evi basan şahıslar bikr-i baliğa kız kardeşini katletmişlerdi. [1342]

Ev baskınları sırasında işlenen katl ve yaralama suçları aynı zamanda mevzi denilen yerde ya da ev haricindeki herhangi bir yerde meydana gelebilmekteydi. Ruha'da Koloğlu Hüseyin mevzi denilen bir yerde Şaban'ı topuz ile darp etmişti. Darptan yaralı olarak kurtulan Şaban, bir süre sonra vefat etmişti.[1343] Şaban gibi Faris de darp sonrası vefat etmişti. Faris, Karaköprü karyesinde kendi halinde gider iken Begli Hasan'ın kılıç darbesi ile yaralanmıştı. O darptan yaralı kurtulan Faris, bir süre sonra vefat etmişti.[1344]

Diyarbekir ve Ruha'da kılıç, bıçak ve topuz gibi aletlerle işlenen suçlar Ayntab'da tüfek ile işlenmişti. Mahmud, Mehmed ve Fatma adlı kardeşlerin şikâyetine göre babaları Hacı Mehmed, Seyyid Abdullah tarafından tüfek ile vurulup katledilmişti.[1345] Babalarının katlinden sonra onun adına hak arayış çabasını çocukları sürdürmüştü. Hem bu şikâyette ve hem de diğer şikâyetlerde görüldüğü üzere katledilen veya yaralanan şahısların genellikle çocukları, eşleri veya kardeşleri Divan'a gelerek onların adına şikâyetçi olmuştu.

5.4.2. Hırsızlık

Katl ve müessir fiiller dışında şikâyetlerde yer alan bir diğer adi suç hırsızlıktı. Şikâyetlerde *sirkat* olarak geçen hırsızlık suçu, başkasına ait bir malın sahibinin rızası olmadan mülk edinmek suretiyle muhafaza edildiği yerden gizlice alınması, çalınması anlamına gelmektedir.[1346]

Hırsızlık suçu ferdi veya toplu olarak gerçekleşebilmektedir.[1347]Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'ya baktığımızda bu suçun hem ferdi hem de toplu olarak

[1341] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 88, s. 297, h. 3.
[1342] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 92, s. 461, h. 1.
[1343] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 85, h. 1.
[1344] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 73, s. 491, h. 3.
[1345] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 78, s. 255, h. 4.
[1346] Mustafa Avcı, *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar,* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2004), 232; Ali Bardakoğlu, "Hırsızlık", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 385.
[1347] Suha Oğuz Baytimur, "Osmanlı Devletinde Hırsızlık Suçları ve Uygulanan Cezalar (1789-1839)", *Studies of the Ottoman Domain,* 8/15, (2018): 94.

gerçekleştiğini görmekteyiz. Diyarbekir ve Ruha'daki hırsızlık suçu birbirine oransal olarak yakın iken Ayntab'ın bu iki şehre oranla daha düşüktü. Bunun nedeni aşiret ve eşkıyalığın bu şehirde daha az olmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Zira gerek Diyarbekir'de gerekse de Ruha'da aşiret ve eşkıyalık şekavetleri daha fazlaydı. Bu yüzden Diyarbekir ve Ruha'daki hırsızlıkla ilgili şikâyetlerin üzerinde daha detaylı durmaya çalışacağız. İlk olarak Diyarbekir'e baktığımızda Harput'tan Ümmühan'ın şikâyetçi olduğunu görmekteyiz. Ümmühan gece evinde sakin iken aynı kazadan Bali Ahmedzâde Hüseyin bir miktar eşyasını *sirkat* etmişti. Ferdi olarak işlenen sirkatın ardından Ümmühan Amid'deki Divan'da şikâyetçi olmuştu. Mübaşir olayın teftişi için mahalline geldiğinde Hüseyin hemen firar etmişti.[1348]

Ferdi hırsızlık suçundan sonra yine Diyarbekir'de bu defa toplu bir hırsızlık suçunun işlendiği görülmektedir. Diyarbekir'den Seyyid Mustafa, Amid sakinlerinden Mustafa, Mehmed ve Osman'dan şikâyetçi olmuştu. Çünkü bu üçlü, Seyyid Mustafa'nın evini basıp yedi yüz kuruşluk eşyasını çalmışlardı. Suçun ardından *icra-yı hak* olunması gerekmekteydi. Ancak bu kişilerin mütegallibeden bazı kimselere isnatları olmasından ötürü *icra-yı hak* bir türlü mümkün olmamıştı. Özelde Seyyid Mustafa'nın, genelde ise yerelin elini kolunu bağlayan bu kişiler adeta bir çıkmaza sürüklemişti. Bu çıkmazdan kurtulmanın çaresi Divan'a gidip, şikâyetini iletmekti. Seyyid Mustafa işte bu çıkmazdan Divan'a giderek kurtulmaya çalışmıştı.[1349]

Ruha'daki hırsızlık suçuyla ilgili şikâyete baktığımızda bir suçtan ziyade suçu suç iddiasıyla ört bas etmeye yönelik bir girişimin olduğunu görmekteyiz. Ruha ahalisinin şikâyetine nazaran eski beylerbeyleri Süleyman'ın kethüdası ve oğulları *celb-i mal* için vefat eden bir şahsın hırsızlık suçu işlediğini iddia ederek zorla bin kuruşunu almışlardı. Vefat eden şahsın parasının yanı sıra eşyasını da alan Süleyman'ın oğulları ve kethüdası *ziyade* bir haksızlık yapmışlardı. Başkasının hırsızlık yaptığını iddia ederek suçlarını kapatmaya çalışan bu kişilerin ört bas etmeye çalıştıkları her şey Divan-ı Hümayun'da gün yüzüne çıkmıştı. Divan iddia edilenlerin doğru olmadığını ve dolayısıyla alınan akçe ve eşyaların geri verilmesini istemişti.[1350]

[1348] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107, s. 537, h. 3.
[1349] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 139, s. 53, h. 202.
[1350] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 459, h. 4.

5.4.3. Gasp ve Yağma

Katl ve müessir fiillerin işlendiği yerlerde meydana gelen bir diğer suç türü gasp ve yağmaydı. Sözlükte bir şeyi zorla almak, bir kimseye üstün gelmek manasına gelen gasp kelimesi, hukuk terimi olarak ifade ettiği manaya göre mezheplere ve aynı mezhep içerisindeki alimlere göre değişim göstermektedir.[1351] Örneğin Hanefi alimlerinden Nâtıfî'ye[1352] göre gasp *sahibinin izni olmadan nakledilmesi mümkün olan bir şeye tazmini gerektirecek şekilde fiili bir müdahaleden ibarettir.* Nâtıfî'nin gasp tanımında gayrimenkul mallar bu tanımın kapsamından çıkarılmıştır. İmam Muhammed'e göre de gaspın gerçekleşmesi için mala yönelik bir fiile gerek yoktur. Ancak Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'a göre gaspın gerçekleşmesi için mala yönelik bir fiil şarttı.[1353]

Gasp tanımından sonra yağma suçuna dönecek olursak bunun şikâyetlerde *gâret* veya *nehb u gâret* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Gâret* veya *nehb u gâret* kelimeleri lügatte düşman toprağına yağma için olunan baskın, hücum, akın ve çapul anlamına gelmektedir.[1354] Gasp ve yağma fiili birlikte gerçekleşebileceği gibi bunlardan yalnızca biri de gerçekleşebilmekteydi. Örneğin H. 1215/M. 1800 yılında Ayntab'da Salih, Tatarlık Mahmud, İbrahim ve Mehmed Keban Madenine giderler iken Çırçır Beg oğlu Kara Mehmed ve reaya taifesinden bazı kişiler önlerine çıkıp emval ve eşyalarını gasp ve yağma etmişlerdi. [1355] Ayntab'da Çırçır Beg oğlu Kara Mehmed'in gasp ve yağmasına maruz kalan diğer kişiler Mehmed ve Salih olmuştu. H. 1217/M. 1802 yılındaki şikâyete göre Mehmed şikâyetinden on yıl önce kendi halinde gider iken Çırçır Beg oğlu Kara Mehmed ve elli altmış kadar nefer bunun üzerine hücum edip eşyalarını gasp etmişlerdi.[1356] Aynı yıllarda Salih de bu kişilerden şikâyetçi olmuştu. Salih'in altı bin kuruşluk emval ve eşyasını gasp ve yağmalayanların çözümü mahallinde mübaşir marifetine bırakılmıştı.[1357]

[1351] Mehmet Âkif Aydın, "Gasp", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 387.
[1352] Nâtıfî'nin biyografisi için bkz. Tahsin Özcan, "Nâtıfî", *DİA,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 438-439.
[1353] Kamil Yelek, *Gasp ve İtlaf Bağlamında Hanefî Sorumluluk Hukuku,* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 116-118.
[1354] Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* 959; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri,* 154.
[1355] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 200, s. 31, h. 116.
[1356] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 200, s. 156, h. 543.
[1357] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 200, s. 200, s. 158, h. 551.

Şikâyetler üzerinden yaptığımız tespite göre gasp ve yağma arasında en fazla gerçekleşen fiil yağma olmuştu. Bu fiil Diyarbekir ve Ruha'da daha fazla gerçekleşmişti. Az önce de değindiğimiz üzere baskınlarda katl veya müessir fiillerin gerçekleştiği durumlarda yağma suçu da gerçekleşmekteydi. Ruha ahalisinin şikâyeti böyle bir yağma suçuna örnekti. Ahalinin şikâyetine göre Birecik sakinlerinden Şeyh oğlu Seyyid Hüseyin, Kürt oğlu Yusuf, Kenan, Yazar ve Hasan adlı kişiler elli bir miktar adamları ile gelip bunların karyelerini basıp emval ve erzaklarını yağmalamışlardı. Bu adi suçun yanı sıra aynı kişiler ahaliden kiminin elini kesip, kimini de katletmişlerdi. Hem can hem de mal kaybı yaşayan ahali bu olayların ardından şikâyetçi olmuştu.[1358]

Ruha'daki şikâyetin bir benzeri Diyarbekir'den gelmişti. Palu ahalisinin şikâyetine göre Mücevvid, Mustafa ve Hacı oğlu Payas bir olup bunların iki bin beş yüz kuruşlarını almışlardı. Bu paranın dışında ayrıca dört adamlarını katletmişlerdi. Ancak olaylar bununla da bitmemişti. Yine aynı kişiler ahalini evlerini basıp emval ve erzaklarını yağmalamışlardı.[1359]

Diyarbekir'de katl ve müessir fiilin yaşanmadığı yalnızca yağmanın yaşandığı bir diğer şikâyet Eğil'den gelmişti. Mahmud, Habeş ve Ebubekir'in şikâyetine göre Eğil sakinlerinden Ömer, Ebubekir, Hüseyin ve Hasan bunların evlerini basıp büyük çaplı bir yağma olayına karışmışlardı. Bu büyük çaplı yağma olayında beş bin koyun, doksan üç öküz, üç at, yirmi üç merkep, iki kısrak, iki divit ve heybe içerisinde bulunan iki yüz elli üç altın ve diğer eşyalarını yağmalamışlardı. Yağmagerlikleriyle büyük bir kazanç sağlayan şahıslara karşı Mahmud, Habeş ve Ebubekir şeyhülislamdan fetva alarak şikâyetçi olmuşlardı. Fetva dayanağı ile yapılan şikâyet sonrası Divan, yağmalanan eşyaların geri verilmesini istemişti.[1360]

Yağmalanan eşyalar arasında ev eşyası ve erzak tercih edildiği gibi altın, para, hayvan, kumaş ve tımar karyelerindeki mahsuller tercih edilmekteydi. Örneğin Ruha'da yağmagüzarlar tarafından tımar karyelerindeki buğday ve arpa gibi mahsuller

[1358] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 42, s. 49, h. 203.
[1359] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 11, s. 396, h. 2.
[1360] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 41, s. 15, h. 64.

ele geçirilirken,[1361] Diyarbekir Siverek'te ise bazı kişiler kumaş yağmalamışlardı.[1362]

5.4.4. Tecavüz

Daha önceki başlıklarda kadınlara yönelik fiil-i şen'i yani tecavüz kastına dair şikâyetlere yer verdiğimizden dolayı bu başlığımızda kadınlardan ziyade erkeğin, erkeğe yönelik fiil-i şen'i kastına dair şikâyetlere yer vermeye çalışacağız.

Erkeğin, erkeğe yönelik tecavüz kastıyla ilgili şikâyetlerden biri Ayntab'dan gelmişti. H. 1076/M. 1665 yılında Ayntab'daki şikâyete baktığımızda bunun bir şikâyetten ziyade merkezden Ayntab mutasarrıfına yazılan bir hüküm olduğunu görmekteyiz. Mutasarrıfa gönderilen bu hükmün nedeni daha öncesinde fiil-i şen'i kastına yönelik merkeze ilamın arz edilmesiydi. Bu ilamın ardından merkez, yerele hüküm göndererek olayın araştırılmasını istemişti. Çünkü olay diğer tecavüz suçlarına nazaran daha farklıydı.

Ayntab'daki bu tecavüz suçunu diğer tecavüz suçlarına göre farklı kılan husus az öncede değindiğimiz gibi tecavüzün erkeğin, erkeğe yönelik gerçekleştirmesiydi. Yine bunun yanı sıra tecavüz suçunu işleyen kişilerin kimlikleri de diğerlerine nazaran farklı kılmaktaydı. Çünkü bu suçu işleyen kişiler yeniçeriydi yani askerî bir kimliğe sahipti. Ayrıca bu suç bir kişi tarafından değil iki kişi tarafından gerçekleşmişti. Suçun failleri Şaban ve Osman'dı. Maruz kalan ise Ali'nin oğlu Mustafa'ydı.

Ali, oğlunun bu çirkin saldırıya maruz kalmasından sonra şikâyetini yerel mahkemeye iletmişti. Fakat kadının verdiği karar Ali'yi memnun etmemişti. Bunun üzerine Ali de ilamını merkeze iletmişti. Merkez ise bu ilam üzerine olayın mahallinde araştırılmasını istemişti. Ancak suçu işleyen kişilerin yeniçeri olmasından ötürü yeniçeri ocağından bir kişiyi kazaya tayin etmişti. Ayntab'a tayin edilen kişi buraya vardıktan sonra suçluları olay mahalline çağırıp, incelemeyi yapması gerekmekteydi. Yapılan tetkik sonrasında suçu işledikleri tespit edildiği taktirde Yeniçeri Ağası Hacı İbrahim Ağa'nın mühürlü bir mektubu merkeze göndermesi istenmişti. Merkez, yeniçeri ağası tarafından kendisine gönderilen mektubun *hilafına rıza* olmaması

[1361] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 72, s. 508, h. 4.
[1362] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 24, s. 8, h. 12.

konusunda yereli uyarmıştı. Merkezin yerele yaptığı bu uyarı açık bir şekilde Hacı İbrahim Ağa'nın mektubuna karşı gelinmemesini ve muhalefet edilmemesini göstermekteydi.

Merkezin olay karşısında yerele karşı tutumu oldukça net ve kesindi. Hükümdeki her kelime bu netliği ve kesinliği gözler önüne sermekteydi. Tetkikle ilgili hiçbir hususun göz ardı edilmesini istememekteydi.[1363]

Ayntab'dan sonra Diyarbekir'de gerçekleşmeyen ancak Diyarbekir'in de içerisinde bulunduğu tecavüz olayı Gürün kasabasında yaşanmıştı. Amid mollası ile Yeniil kadısı ve voyvodasına yazılan hükme göre Gürün kasabası sakinlerinden Mehmed ve kardeşi Ali, Yusuf ve Hüseyin aynı kasaba sakinlerinden Seyyid İbrahim ve bunun oğulları Hüseyin, Ali ve Hamza'dan şikâyetçi olmuşlardı. Çünkü bu kişiler Mehmed ve kardeşlerinin ırzlarına yönelik küfürler etmişlerdi. Ayrıca yine bu kişiler ahaliye yönelik de kötü davranışlarda bulunmuşlardı. Bundan evvel durumları merkeze ilam edilip, yaptırımlar yapılmasına rağmen bir türlü zapt edilemiyorlardı. Bilhassa Hüseyin zapt edilmeyen şahıslardan biriydi. Ahalinin yolunu kesen, katl ve müessir fiillerde bulunan Hüseyin, geceleri harp aletleri ile sokaklarda gezip sabaha kadar ahalinin mallarına ve ırzlarına kast eylemekteydi. Artık *adet-i müstemirresi* olan bu keyfi halleri dışında Hüseyin bir de Ayıtmazoğlu Mehmed'in oğlunu tecavüz kastına yönelmişti. Bu adi suçların yanına yine bir erkeğin erkeğe tecavüzü eklenmişti. Tüm bu yaşananların ardında ahali durumu merkeze ihbar etmişti. Merkez de ahalinin ihbarları neticesinde dört nefer şakinin mahallinde teftiş olunmasını ve bundan evvel verilen ferman ile tembih edilmesini istemişti. Eğer tembih olmazlar ise bu mahalden Diyarbekir'e sürgün edilmesini istemişti. Buraya kadar Diyarbekir'i kapsayan bir durum bulunmamaktaydı. Ancak merkezin Diyarbekir'e sürgün kararı oradaki toplumsal yapıyı da olumsuz şekilde etkileyebilirdi. Merkez bir eliyle Gürün'dan felaketi kurtarırken bir eliyle de Diyarbekir'i felakete sürükleyebilirdi. Gürün'da bu nevi davranışlarda bulunan şahıslar acaba Diyarbekir'e sürgün edildikten sonra aynı davranışlarda bulunmayacaklar mıydı? Fermanlar, ilamlar ve hüccetler ile tembih edilen şahıslar acaba bu tembihlere kulak asacak mıydı? Akıllarda oluşan bu sorulara cevap verecek olursak tembihlere kulak astıkları taktirde toplumsal yapı olumsuz

[1363] BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 4, s. 31, h. 118.

etkilenmeyecekti. Ancak asmadıkları taktirde hem Gürün'ün hem de Diyarbekir'de toplumun huzuru da yapısı da bozulacaktı.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin adalet merkezli yönetim anlayışı haksızlığa uğrayanların hakkını verme odaklı olup, bu odak noktasında herkes hakkını arayabilmekteydi. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da da haksızlığa ve adaletsizliğe maruz kalanlar şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a hem sözleriyle hem de eylemleri ile iletmekteydiler. Şikâyetlerini sözleriyle dile getirenler aynı zamanda Divan-ı Hümayun'a giderek meramlarını eylemleriyle de iletmiş oluyorlardı. Şikâyeti iletmenin üç şehirde en fazla kullanılan yolu bizzat gelmek olmuştu. Haksızlığa uğradığını düşünen Ayntab, Diyarbekir ve Ruha sakinleri Divan-ı Hümayun'a giderek şikâyetlerini iletmişlerdi.

İdarî statü ve nüfus yoğunluğuna bağlı olarak Diyarbekir'in Divan'a ilettiği şikâyetlerin sayısı diğer iki şehre nazaran daha fazlaydı. Üç şehrin şikâyetlerini istatistiki olarak hesapladığımızda Diyarbekir'in şikâyet sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Diyarbekir'in şikâyet sayısının fazla olmasındaki etken yalnızca idarî statü ve nüfus değildi. Bunun yanı sıra aşiret ve eşkıyalık gibi olaylar da şikâyet sayısındaki artışı etkilemişti. Aşiret ve eşkıyaların şekavetleri Ruha'da da şikâyet sayısını etkileyen hususlardan biri olmuştu. Ancak bu etki Ayntab'da fazla görülmemişti. Ayntab'ın şikâyetlerinde aşiret ve eşkıyalık gibi konuların çok fazla yer almaması şikâyet sayısının diğer iki şehre nazaran az olmasını sağlamıştı.

Nüfus, idarî statü, aşiret ve eşkıyalar kadar şikâyetleri etkileyen diğer unsur malî bunalımlar, savaşlar ve isyanlardı. Tüm bunlar üç şehirde şikâyetin oranını ve içeriğini etkileyen konular olmuştu. Bu konular şikâyetlerde daha genel anlamda *zulüm, gadr, taaddi ve rencide* şeklinde geçmekteydi. Gasp eden, yağmalayan ve tecavüz kastında bulunan aşiret ve eşkıyaların bu gibi kanunsuz hareketlerde bulunmasını sağlayan dayanakları vardı. Ehl-i örfe, ehl-i şer'e ve kendileri gibi zorbalıklarda bulunan mütegallibelere *istinat* eden aşiret ve eşkıyalar her türlü kanunsuzluğu yapacak güçteydi.

Yaptıkları şekavetten ötürü eşkıya olarak adlandırılan kişiler, mücrim bir eşkıya modeli sergilemekteydi. Şikâyetler üzerinden yaptığımız tespite göre Hobsbawm'ın ezilen kitlelerin savunucusu sosyal eşkıyasından ziyade çeşitli zorbalıklarda bulunan ve yerel iktidar odakları ile müttefiklik yapan Barkey'in mücrim bir eşkıya modeli bulunmaktaydı. Bu eşkıya modeli ise ekseriyetle Diyarbekir ve

Ruha'da yer almaktaydı. Her iki şehirde mücrim eşkıyalar Yezidi, Kızılbaş, zümre ve kuttâu't-tarîk gibi çeşitli adlar ile anılmaktaydı. Bu eşkıyalar arasında Diyarbekir'de Yezidi ve Kızılbaş grupları içerisinde eşkıyalık yapanlar bulunmaktaydı. Camilere kapanan, ezanı okutmayan ve kadınların saçlarını kesen bu eşkıyalar heterodoks bir eşkıya türünün örneği olmuşlardı.

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da vakıfların gelirlerinden haksız bir şekilde faydalanmak isteyenler ile aynı veya farklı vakıflarda görevli olan yahut olmayanların müdahaleleri şikâyetin temel sebepleri arasında yer almıştı. Bu durum şikâyetlerde *kanaat etmeme* kelimeleri ile ifade edilmekteydi. Hizmete müdahalede şikâyetçi tarafın elinde beratı bulunmaktaydı. Haklılığını berat ile ispatlamaya çalışanların karşısında ise ya maliye ya da askerî beratla tevcih edildiğini iddia edenler bulunmaktaydı. Bu iddiada bulunanların haklı veya haksız oldukları Divan'da yapılan tetkikler sonrasında belirlenmekteydi.

Vakıf konusu kadar kanunsuz ve keyfi vergi talepleri de şikâyete neden olmuştu. Şikâyetlerde *kanun ve defterde yok iken* veya *kanun ve defterden ziyade* şeklinde geçen tekâlif-i şakka vergilerini talep edenler vali, beylerbeyi, kadı, naip, mütesellim, voyvoda ve zabitler olmuştu. Her üç şehrin şikâyetlerinde bilhassa vali, voyvoda ve zabitlerin diğerlerine nazaran daha fazla vergi taleplerinde bulundukları görülmektedir. Bunlar, *üzerlerine düşeni verenlerden* veya *vermeye razı olanlardan* haksız vergi talebinde bulunabildiği gibi defterde raiyyet olmayanlardan da talepte bulunabiliyordu. Yine vergi ödemekle mükellef olmayanlardan da talepte bulunup haksızlık yapabiliyorlardı. Ancak bunun tam tersi de olabilmekteydi. Özellikle Ayntab ve Diyarbekir'de vergi ödemek istemeyenler *biz sipahi ve sâdât ve sair askerîyiz* diyerek unvan gaspı ve yolsuzluğu yapmışlardı.

Ayntab ve Ruha'nın idarî statüsüne bağlı olarak Maraş ve Rakka valileri kanunsuz vergi taleplerinde bulunarak halkı zor durumda bırakmıştı. Halk ise bu zor durumdan Divan'a şikâyetini ileterek kurtulmak istemişti. Çünkü yerelde şikâyetini iletmek isteyenler rüşvetle, yerel mahkemenin manipüle edilmesiyle ve hak arayışını engelleme girişimleri ile karşılaşmışlardı. Yerel mahkemelerin güç ve paraya karşı hassasiyeti, manipüle edilmesine olanak sağlamıştı. Mahkemeyi manipüle edenler

arasında gerek naipler gerekse de eşkıyalar bulunmaktaydı. Böyle bir durumla karşılaşan halk ise şikâyetini Divan-ı Hümayun'a iletmişti.

Kanunsuzluk ve haksızlık toprak rejimi ve tasarrufunda da meydana gelmişti. Tımar, iltizam ve malikâne gibi toprak rejiminde, en fazla şikâyete neden olan konu tımar olmuştu. Çünkü toprağı tasarruf eden görevlilerin tımarlara müdahaleleri mahsulleri ve vergileri almak üzerinde yoğunlaşmıştı. Tımarlarda sınırlar aşan haksızlıklar, tahvil ve mahlul tımarların intikali meselesi ile vergiyle ilgili müdahaleler *kanaat etmemelerinden* kaynaklanmaktaydı. Ancak şikâyet edilen taraflar haksız oldukları halde *kadime* dayatarak haklı olduklarını iddia etmekteydi. Bu iddiaların doğru veya yanlış olduğu Divan-ı Hümayun'un yaptığı incelemeler sonrasında ortaya çıkmaktaydı. Divan gerek tekâlif-i şakka gibi kanunsuz vergi taleplerinde gerekse de toprak rejimiyle ilgili şikâyetlerde *Defterhâne-i 'Amîre'de* ya da *Divan-ı Hümayun'da mahfûz* olan defterlere başvurup hüküm vermekteydi.

Divan-ı Hümayun'da tutulan defterler haksızlık karşısında ilk başvuru kaynağı iken halkın elinde de genellikle şeyhülislamdan alınan fetvalar, temessükler, hüccetler ve beratlar bulunmaktaydı. Delillendirme aracını eline alanlar, haklılığını belge ile kanıtlamaya çalışmıştı. Vakıflarda hizmete müdahalelerde beratları kullananlar, borçlarla ilgili şikâyetlerde de temessükleri ile alacaklarını kanıtlama çalışmışlardı. Çünkü borcunu ödemeye yanaşmayanlar *taallül* yani bahane ediyordu. Çeşitli bahaneler öne sürenler aynı zamanda temessüğü dahi inkâr edebiliyordu. Diyarbekir'deki şikâyetlerde ağırlıklı olarak *illet-i bahane edip* borcunu ödemeyenler Palu hakimleriydi. Halk, Palu hakimlerinden alacağını talep ettiğinde bu talebi bir türlü gerçekleşmiyordu. Böyle bir durumda müşteki, Palu hakimlerinin haksız kazanımlarını temessük vasıtasıyla almak için Divan'da hak arama direnişine geçiyordu.

Ayntab, Diyarbekir ve Ruha halkının hak arayış çabaları muteaddî bir fiil olan zulümden kaynaklanmaktaydı. Bu fiilin faili ise yerel iktidar odaklarıydı. Yerel iktidar odaklarına bu failliği kazandıran birçok parametreler bulunmaktaydı. Şikâyetlerin gerisinde kişisel çıkar, *gadr sevdası,* idarî zafiyet, asayiş ve denetim noksanlığı muteaddî fiilin faili olmalarını sağlamıştı. Şikâyetlerdeki *kanaat etmeyip, kendisi için alıp ve gadr sevdası* gibi kelimeler kişisel çıkarına yenik düşenlerin nasıl bir muteâddî

fiilin faili olduğunu gösterir mahiyetteydi. Fakat fiilin etkisinin geçişli olması şikâyetin faillerini de değiştirmişti. Yerel iktidar odaklarından şikâyetçi olan halkın, bu odaklar tarafından şikâyet edildiği de olmuştu. Ancak zulüm ve haksızlık eyleminin faili kim olursa olsun Divan adaleti sağlamaya çalışmıştı. Çünkü patrimonyal yönetim anlayışında hükümdarın görevi ayrım gözetmeksizin tebaasını korumak ve adaleti sağlamaktı. Bu yönetim çerçevesinde Divan'ın da görevi bu olmuştu. Nitekim iletilen şikâyetlerde haksızlığın bertaraf edilmesini, alınanların geri verilmesini, rencide edilmemesini, *zulüm ve taaddisinin men u def olunmasını, icra-yı hakk* ve *ihkak-ı hakk* olunmasını istemekteydi.

Haksızlığı uygulayanlar ister eşkıya, mütegallibe, eşirra, ayan, ashab-ı ağraz, cebabire olsun isterse de iktidar erbabı ya da sıradan insanlar olsun Divan, hakkın geri verilmesine özen göstermişti. Öyle ki şikâyet sonrası olayın teftiş edilmesi için mahalline mübaşirler tayin etmişti. Divan kimi konularda kesin hükme varırken kimi konularda ise mahallindeki valiye, beylerbeyine, kadıya, naibe, mütesellime ve mollaya havale etmişti. Olay bununla da bitmemiş yapılan teftişler sonrası ilamlar, arzlar ve mektuplar istemişti. Hatta firar edip adaletten kaçtığını düşünenlerin nerede yakalanırlarsa orada haklarından gelinmesini ve adaletin tüm sahada uygulanmasına dikkat etmişti.

Yerelde meydana gelen zulmü, haksızlığı ve keyfi davranışları bertaraf etmeye özen gösteren Divan, bu kararları keyfi bir şekilde almamış, *şer ve kanun üzere* almıştı. Nitekim çoğu şikâyetin sonunda *şer ve kanun üzere* gibi ifadeler yer almaktaydı. Bu da Murat Tuğluca'nın da belirttiği gibi Divan'ın karar alma mekanizmasının keyfi ve sınırsız değil, sınırlı ve rasyonel olduğunu göstermekteydi. Dolayısıyla Weber'in patrimonyalizmin uç örneği olan sultanizm, Divan'ın karar alma mekanizmasında görülmemişti. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'daki şikâyetler ve şikâyetler karşısında Divan'ın kararları bunu göstermekteydi. Fakat tüm bunlara rağmen yerelde keyfi talep ve hareketlerde bulunup şer'i, kanunu ve defterleri yok sayanlar vardı. Bu yok sayma *âdet-i müstemirreleri* olmuştu. Alışkanlık haline gelen kanunsuz hareketler halkı oldukça zor durumda bırakmıştı. Halk tekerrür eden zulümlerden sonra artık *perakende ve perişan* olmuştu. Haim Gerber'in de belirttiği gibi kanunu ve adaleti yok sayanlar kendi toplumunun yağmegerlerine dönüşüyorlardı. Diyarbekir'de valiler,

sipahiler, voyvodalar, kethüdalar, Ayntab'da naipler, kadılar, Ruha'da eşkıyalar, aşiretler, mütegallibeler yağmegerliğin örnekleri olmuşlardı. Divan'a iletilen şikâyetlere rağmen bunların zulümleri devam etmişti. Keza özelde üç şehrin şikâyetleri, genelde ise şikâyet defterlerinin sayısı bunun devam ettiğini göstermekteydi. O halde bu kontrol kabiliyetine rağmen neden yerelde bir türlü denetim sağlanamıyordu? Çünkü merkezi idarenin dikkati sorunlara ve sıkıntılara çevrildiği zamanlarda her ne kadar yerelde kontrolü sağlamaya çalışmış olsa da bir denetim boşluğu oluyordu. Bu boşluğu ise aşiret ve eşkıyaların şekavetleri, kanunsuz ve keyfi vergiler, yöneticilerin zulümleri, tecavüz, hırsızlık, gasp ve yağma dolduruyordu. Bunlara maruz kalan Ayntab, Diyarbekir ve Ruha sakinleri tekrar şikâyetini ilettiğinde merkez dikkatini toplayıp kontrol ve denetim mekanizmasını aktif hale getiriyordu. Merkezin kısmi kontrol kabiliyeti diye değindiğimiz nokta bunu ifade etmekteydi. Bu kısmilik merkezi idarenin dikkatini çevirdiği sorunlara, savaşlara ve malî krizlere işaret etmekteydi. Onun haricinde merkez yereli sürekli kontrol altında tutmaya çalışmıştı. Yani şikâyetlerdeki ifadeler ve kavramlar bunu göstermekteydi. Fakat tüm bunlara rağmen yerel yönetim ve yöneticilerde bir sorun vardı. Ayntab, Diyarbekir ve Ruha'da hakkını arayanların şikâyetleri yerelin idarecilik anlayışına ve asayiş noksanlığına işaret eder mahiyetteydi. Üç şehrin şikâyetlerinde duyabildiğimiz ve sosyal sırların arkasında görebildiğimiz kadarıyla hakkını arayanlar sonuç her ne olursa olsun adalet taleplerinden ve haklarından vazgeçmemişlerdir.

KAYNAKÇA
Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.{DVNS. AHK.CZRKD. d. (Bab-ı Asafî-Cezair ve Rakka Ahkâm Defterleri)

24/12-3; 24/811; 25/12-1; 25/16-2; 25/44-2; 25/162-2.

A.{DVNS. AHK .DB. d. (Bab-ı Asafî-Diyarbekir Ahkâm Defterleri)

1/9-2; 1/16-6; 1/41-1; 3/35-3; 3/41-4; 3/41-5; 3/41-6; 5/349-2.

BOA, A.{DVNS. AHK. ME., d. (Bab-ı Asafî-Maraş Ahkâm Defterleri)

2/151-1; 2/364-1; 3/162-3.

A.{DVNS. MHM. d.(Bab-ı Asafî-Mühimme Defterleri)

2/77-704; 7/44-125; 25/190-1860; 34/ 97-220; 110/130-590; 112/241-1057; 115/396-1724; 115/169-705; 115/340-1465; 116/47-193; 116/218-921; 117/95-415; 120/115-449; 121/32-133; 121/32-133; 135/440-1578; 136/87-238; 137/38-116.

A.{DVNS. ŞKT. d. (Bab-ı Asafî-Atîk Şikâyet Defterleri)

1/206-835; 2/25-103; 2/173-665; ; 4/31-118; 4/64-268; 4/67-282; 4/78-328; 4/86-372; 4/111-474; 4/130-534; 4/143-570; 4/152-604; 4/167-655; 4/177-692; 4/211-816; 4/219-838; 4/240-909; 4/248-934; 4/282-1069; 4/297-11504; 4/334-1326; 4/347-1386; 4/356-1425; 4/357-1429; 4/370-1488; 4/387-1515; 4/388-1577; 4/396-1614; 4/396-1617; 4/401-1647; 4/419-1738; 4/419-1741; 4/426-1769; 4/430-1792; 4/464-1965; 4/464-1966; 4/469-1988; 4/474-2009; 4/477-2025; 5/2; 5/69-314; 5/144, h. 822; 5/170-949; 6/47-1; 6/47-200; 6/47-202; 6/47-203; 6/47-204; 6/50-215; 6/112-490; 6/145-655; 6/145-655; 6/167-39; 6/41-173; 6/112-490; 7/11-27; 7/46-181; 7/160-570; 7/161-570; 7/164-589; 8/kapak sayfası; 8/99-444; 8/99-444; 8/117-525; 8/120-538; 8/122-547; 8/146- 667; 8/203-974; 8/203-977; 8/307-1498; 9/17-71; 10/117-460; 10/39-370; 10/82-348; 10/90-373; 10/104-411; 10/114-449; 11/60-3; 11/170-5; 11/225-7; 11/396-2; 11/452-5; 11/452-6; 11/459-4; 11/459-5; 11/550-4; 13/103-500;

13/153-753; 13/188-920; 13/222-1042; 13/274-1291; 13/294-1401; 13/63-305; 14/19-40; 14/72-322; 14/73-325; 14/79-351; 14/86-372; 14/142-584; 14/186-743; 14/186-744; 14/203-820; 15/69-314; 15/75-338; 16/32-150; 16/109-528; 17/41-198; 17/217-991; 17/230-1047; 17/557-2522; 18/31-144; 18/67-322; 18/89-425; 19/79-334; 19/193-824; 20/292-1272; 20/298-1268; 20/298-1272; 21/kapak sayfası; 21/56-259; 21/56-260; 21/267-1105; 21/281-162; 21/296-1228; 21/333-1385; 21/350-1455; 21/361-499; 21/403-1162; 21/463-1891; 22/82-522; 23/30-127; 23/152-703; 24/8-12; 24/15-39; 25/54-206; 25/98-384; 25/352-1412; 26/1-464; 26/35-173; 26/50-266; 27/105-704; 28/127-498; 28/154-609; 28/277-1103, 29/kapak sayfası; 29/17-82; 29/318-1405; 30/51-263; 31/7-24; 31/168-670; 31/182-723; 31/213- 839; 32/88-378; 32/136-567; 33/350-1526; 33/547-2; 33/685-3; 33/93-410; 34/101-448; 35/120-500; 35/146-606; 35/281-1151; 35/374-1580; 35/387-1684; 36/340-1359; 36/351-1401; 36/546- 3161; 37/kapak sayfası; 37/153-616; 37/407-1650; 37/423-1706; 37/467—1878; 38/21-82; 39/31-127; 39/119-503; 39/432-1789; 39/441-1823; 39/441-823; 39/479-1988; 39/488-2035; 39/513-2158; 39/556-2367; 39/573- 2448; 39/666-2848; 39/914-2; 39/1050- 4; 39/1074-3; 39/1357-2; 40/50-198; 40/597-2661; 41/15-64; 41/71-3; 41/85-1; 41/115-503; 41/145-640; 41/163-725; 41/167-739; 41/ 177-779; 41/203-895; 41/203-896; 41/293-1295; 41/321-1417; 41/328-1148; 41/407-1803; 41/407-1804; 41/554-2443; 42/49-203; 42/129-566; 42/302-1312; 42/467-2004; 42/477-2043; 42/499-2147; 43/kapak sayfası; 43/47-195; 43/50-207; 43/364-1482; 44/24-88; 44/145-604; 44/155-648; 44/185-787; 44/197-837; 44/261-1132; 44/63-1559; 45/267-1; 45/40-149; 45/298-4; 45/60-2; 45/360-3; 45/374-3; 46/83-2; 46/86-3; 46/89-4; 46/100- 4; 46/290-1; 46/515-1; 47/266-1; 48/221-2; 48/391-4; 48/16-1; 48/375-3; 48/391-2; 48/411-1; 48/411-2; 48/569-2; 49/9-1; 49/162-1; 49/163-1; 49/347-2; 49/354-1; 49/354-1; 49/478-4; 50/28-1; 50/185-3; 50/51-5; 51/2-4; 51/3-10; 51/35-130; 51/123-437; 51/251-931; 51/332-1; 51/457-3; 51/524-1; 51/531-1; 52/132-2; 52/277-2; 52/547-3; 52/547-4; 52/557-2; 53/38-1; 53, s. 351, h. 2; 54/109-5; 54/403-3; 54/447-3; 54/515-3; 55/140-3; 55/263-3; 55/273-5; 55/371-1; 55/391-1; 55/391-2; 55/409-2; 56/210-4; 57/406-2; 57/413-1; 57/413-2; 58/46-1; 58/414-3; 59/352-1; 59/380-2; 60/57-1; 60/63-1; 60/194-3; 60/445-2; 60/506-2; 61/kapak sayfası; 61/681-2; 61/359-2; 61/370-2; 61/528-2; 61/528-1546; 63/kapak sayfası; 63/16-53; 63/258-1; 63/272- 2; 63/275-2; 63/282-1; 63/282-3; 63/338-3; 63/344-3;

64/608-3; 64/610-4; 64/640-1; 65/88-2; 65/373-2; 66/16-3; 66/210-1; 66/347-2; 66/423-1; 66/486-3; 67/100-5; 68/kapak sayfası; 68/42-4; 68/57-3; 68/60-2; 69/kapak sayfası; 69/4-3; 69/12-2; 69/110-3; 69/262-2; 70/kapak sayfası; 70/136-2; 70/290-1; 70/441-2; 71/4-5; 71/14-5; 71/27-2; 71/473-4; 72/kapak sayfası; 72/105-1; 72/31-5; 72/183-4; 72/190-2; 72/191-4; 72/206-1; 72/212-3; 72/212-4; 72/387-3; 72/486-4; 72/508-4; 72/536-1; 72/536-2; 73/kapak sayfası; 73/295-2; 73/382-1; 73/399-1; 73/444-4; 73/491-3; 73/553-3; 74/83-3; 75/18-1; 75/144-5; 75/149-2; 75/298-2; 75/304-2; 75/416-3; 76/144-3; 76/372-2; 76/446-3; 77/ kapak sayfası; 77/10-3; 77/53-4; 77/70-1; 77/144-2; 78/211-3; 78/255-4; 78/312-1; 79/55-2; 79/114-3; 79/142-1; 80/69-3; 80/676-2; 80/691-3; 81/307-3; 82/44-3; 82/190-4; 82/225-1; 82/260-2; 82/342-3; 82/403-1; 82/413-2; 83/99-2; 83/183-1; 84/95-2; 84/378-2; 85/161-3; 86/422-1; 87/59-2; 87/219-2; 87/219-3; 87/370-2; 87/370-3; 87/561-2; 87/577-1; 88/27-1; 88/118-1; 88/144-2; 88/210-3; 88/297-3; 88/464-2; 89/135-3; 89/232-3; 89/246-1; 89/303-3; 89/307-3; 89/320-3; 90/5-4; 90/251-1; 91/26-2; 91/39-3; 91/126-4; 92/115-2; 92/141-2; 92/240-1; 92/461-1; 93/36-3; 93/133-2; 93/243-1; 93/375-1; 93/612-1; 94/34-1; 94/231-1; 95/1-1; 95/1-2; 95/37-1; 95/246-2; 95/491-3; 96/48-1; 96/89-3; 96/156-2; 96/158-2; 96/204-3; 96/282-3; 96/293-2; 96/315-2; 96/406-3; 96/432-1; 96/519-2; 97/130-2; 97/460-3; 97/475-1; 97/526-1; 98/116-2; 98/257-3; 98/258-4; 98/303-3; 98/363-3; 98/457-2; 98/491-3; 98/565-1; 99/156-1; 99/576-2; 101/148-1; 101/252-2; 102/109-2; 102/468-2; 103/13-2; 103/18-1; 103/51-2; 103/78-2; 103/172-2; 103/176-1; 104/288-2; 105/144-2; 105/162-4; 105/275-2; 105/288-1; 105/429-2; 105/486-2; 105/511-4; 106/18-2; 106/59-1; 106/144-1; 106/310-4; 106/567-2; 106/568-3; 107/kapak sayfası; 107/9-2; 107/43-1; 107/309-1; 107/439-2; 107/537-3; 108/237-4; 108/268-2; 109/42,-3; 109/45-1; 109/257-2; 110/402-1; 110/592-3; 111/96-3; 111/140-3; 111/420-3; 112/489-1; 112/557-1; 113/123-2; 113/149-2; 113/211-3; 113/445-2; 113/692-1; 114/166-3; 114/446-3; 114/454-2077; 114/528-3; 115/83-2; 115/286-2; 115/302-4; 115/447-1; 115/562-1; 115/736-1; 116/173-3; 116/191-2; 116/205-1; 116/272-4; 116/297-5; 116/532-2; 117/10-3; 117/493-3; 117/724-1; 117/752-3; 117/755-2; 118/27-1; 118/94-2; 118/48-2; 118/131-2; 118/326-2; 118/483-1; 118/540-3; 119/59-1; 119/128-3; 119/168-2; 119/168-3; 119/236-2; 119/ 243-1; 120/41-2; 120/140-1; 120/142-1; 120/177-3; 120/190-2; 120/375-2; 120/432-2; 120/454-1; 121/16-1; 121/94-2; 121/291-1; 122/286-2; 123/194-1;

123/516-3; 124/135-3; 124/304-3; 124/315-1; 124/401-2; 125/278-1; 125/452-1; 125/647-3; 125/696-2; 125/704-1; 125/704-2; 126/24-3; 126/4- 2; 126/35-3; 126/82-4; 126/167-2; 126/301-4; 126/301-5; 126/620-2; 127/248-2; 128/ kapak sayfası; 129/57-3; 131/66-3; 131/194-2; 131/216-2; 131/271-2; 131/317-1; 131/483-1; 132/61-1; 132/70-2; 132/86-3; 132/115-2; 132/115-3; 132/150-1; 133/6-3; 133/15-1; 133/867-3; 135/129-2; 136/26-1; 136/123-2; 136/232-1; 137/65-3; 137/99-4; 137/134-2; 137/134-3; 138/5-2; 138/ 22-2; 138/107-1; 138/139-1; 138/139-2; 138/152-2; 138/251-2; 139/53-202; 139/277-991; 139/451-1592; 140/30-101; 140/273-950; 140/276-961; 140/455-1618; 141/312-1033; 141/479-2491; 142/183-598; 142/495-1647; 143/341-1148; 144/83-285; 144/168-565; 144/367-1277; 144/535-1854; 144/675-2328; 145/7-24; 145/158-525; 145/530-1758; 146/42-142; 146/154-528; 146/308-1041; 146/612-2108; 147/59-204; 147/132-459; 147/165-3; 147/349-1197; 148/98-350; 148/111-391; 148/263-891; 148/293-990; 148/297-602; 148/321-1090; 149/45-138; 149/297-984; 150/30-106; 150/57-210; 150/210-772; 150/1/7-3; 150/1/29-104; 150/1/30-106; 151/ kapak sayfası; 152/ kapak sayfası; 152/57-203; 153/ kapak sayfası; 154/ kapak sayfası; 155/ kapak sayfası; 155/68-233; 155/208-757; 156/ kapak sayfası; 156/110-5; 156/210-751; 157/ kapak sayfası; 157/22-3; 157/92-1; 157/96-888; 157/334-1450; 158/51-181; 158/217-798; 158/251-1425; 158/292-1048; 159/ kapak sayfası; 159/103-389; 160/151-544; 160/63-220; 161/kapak sayfası; 161/239-989; 161/290-1170; 161/488-1932; 162/ kapak sayfası; 163/ kapak sayfası; 163/114-404; 163/53-190; 163/75-269; 164/31-101; 164/51-165; 165/44-161; 165/387-1321; 165/591-2043; 165/671-63; 166/kapak sayfası; 167/105-358; 167/170-581; 167/319-1105; 168/170-551; 169/kapak sayfası; 169/45-159; 169/206-710; 169/438-1545; 170/215-2; 170/ 224-742; 170/441-1533; 170/483-4; 170/526-1870; 171/9-29; 171/118-3; 172/53-1; 172/87-3; 173/kapak sayfası; 173/68-231; 174/331-4; 175/ kapak sayfası; 176/ kapak sayfası; 177/14-59; 177/19-76; 177/92-391; 177/182-790; 178/ kapak sayfası; 179/ kapak sayfası; 179/263-2; 180/ kapak sayfası; 180/92-4; 180/139-2; 180/140-4; 180/146-3; 180/146-5; 180/151-2; 180/233-2; 181/ kapak sayfası; 182/kapak sayfası; 182/kapak sayfası; 182/101-1; 183/ kapak sayfası; 184/ kapak sayfası; 186/ kapak sayfası; 186/186-676; 187/43-267; 187/280-1767; 188/kapak sayfası; 188/59-198; 188/60-199; 189/kapak sayfası; 190/ kapak sayfası; 191/kapak sayfası; 191/10-40; 193/17-68; 194/21-90; 197/kapak sayfası; 198/kapak

sayfası; 199/kapak sayfası; 200/kapak sayfası; 200/6-25; 200/31-115; 200/156-543; 200/200-158; 200/200-551; 200/31-116; 205/kapak sayfası; 206/kapak sayfası; 206/96-237; 207/ kapak sayfası; 207/137-402; 207/137-402; 211/146-3; 212/27-3.

A.{MKT. UM. (Sadaret-Umum Vilayet Evrakı)

477/91; 479/45; 481/37; 481/56; 487/74.

A.} MKT. NZD. (Sadaret-Nezaret ve Devair Evrakı)

122/75.

AE. SAMD. III. (Ali Emiri-III. Ahmed)

124/12209; 25/2357; 84/8444.

AE. SMHD. I. (Ali Emiri-I. Mahmud)

148/11018.

AE. SMHD. II. (Ali Emiri-II. Mahmud)

117/9885.

AE. SMRD. III. (Ali Emiri-III. Murad)

2/164.

AE. SMRD. IV. (Ali Emiri-IV. Murad)

5/454; 5/455; 90/10630.

AE. SMST. II. (Ali Emiri-II. Mustafa)

86/9238; 120/13082; 123/13554; 128/14053.

AE. SMST. III. (Ali Emiri-III. Mustafa)

118/9064; 362/28965.

AE. SOSM. III. (Ali Emiri-III. Osman)

46/3295.

AŞS. (Antep Şer'iyye Sicilleri)

20/72-193; 21/5-1; 21/108-1; 21/138-1; 27/194-192; 35/199-2; 35/268-1; 36/6-3; 68/238-3; 68/263-2; 73/181-2; 82/34-2; 109/7-20.

BEO.(Bāb-ı 'āli Evrak Odası)

4258/319294.

C. DL. (Cevdet-Adliye)

78/4675.

C. DH. (Cevdet-Dahiliye)

224/11151; 317/15839.

C. EV. (Cevdet-Evkaf)

18/855; 197/9848; 355/18050; 522/26354.

C. İKTS. (Cevdet-İktisat)

23/1137.

C. MF. (Cevdet-Maarif)

39/1935; 49/2405; 120/5992; 150/7499; 157/7825.

DH. ŞFR. (Dahiliye-Şifre Kalemi)

644/60.

DŞS. (Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri)

352/27-73; 607/8-14; 607/9-15.

EV. d. (Evkaf Defterleri)

12373; 12962; 12979; 13622; 15781; 16234; 16461; 17350; 22052.

HAT. (Hatt-ı Hümayun)

19/871.

HR. MKT. (Hariciye Nezareti-Mektubi Kalemi)

199/48.

İE. EV. (İbnülemin-Vakıf)

45/5149.

İE. ML. (İbnülemin-Maliye)

119/11318.

MAD.(Maliyeden Müdevver)

9840; 12795.

MŞH. FTV. (Meşihat-Fetvalar)

1/25; 1/137.

ŞD. (Şura-yı Devlet)

60/6; 308/60.

TS. MA. e. (Topkapı Sarayı-Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı)

887/12.

UŞS. (Urfa Şer'iyye Sicilleri)

204/117-201; 206/410-330; 206/727-1071; 207/14-28; 207/99-223; 207/187-427; 207/330-694; 214/107-212; 216/385-943; 219/24-7; 228/475-952.

Yayımlanmış/Yayımlanmamış Ana Kaynaklar, Araştırma ve İnceleme Eserler, Sûreler

Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali, *Modern Devletin Doğası (16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu).* çev. Oktay Özel, Canay Şahin. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

Acar, H. İbrahim, "Talâk". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 39: 496-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Acun, Fatma vd., "Demand For Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century". *Academie Des Sciences de Bulgarie Instıtut D'etudes Balkanıques Etudes Balkanıques,* 2 (2007): 125-148.

Acun, Fatma, "Celâlî İsyanları (1591-1611)". *Türkler Ansiklopedisi.* 9: 695-708. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Acun, Fatma, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması". *Türkler Ansiklopedisi.* 9: 899-908. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Acun, Fatma, "The Other Side of the Coin: Tax Exemptions within the Context of Ottoman Taxation History". *Bulgarian Historical Review,* 1/2 (2002): 125-139.

Açıkel, Ali vd., "Osmanlı Devleti Timar Sisteminde İntikâl Meselesi: Sivas Sancağı Örneği (1573-1651)". *SSAD Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 6/1 (2022): 99-120.

Afyoncu, Erhan vd., "Kâtip". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 25: 53-55. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Afyoncu, Erhan, "Defterhâne". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 9: 100-104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Afyoncu, Erhan, "Sipahi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 37: 256-258. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Afyoncu, Erhan, "Zeâmet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 44: 162-164. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Ahıshalı, Recep, "Divan-ı Hümâyûn Teşkilâtı". *Osmanlı Teşkilât 6.* ed. Kemal Çiçek, Cem Oğuz. 24-33. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Ahıshalı, Recep, "Tahvil". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 39: 440-442. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Ahmet Lütfi, *Osmanlı Adalet Düzeni.* sad. Erdinç Beylem. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1979.

Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200).* İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Zorbalar.* İstanbul: Gram Yayınları, 2019.

Akarlı, Engin Deniz, "Provincal Power Magnates in Ottoman Bilad Al-Sham and Egypt 1740-1840", *La Vie Sociale Dans Les Provinces Arabes a L'epoque Ottomane.* Cilt: 3. der. Abdeljelil Temimi. 41-56. Zaghouan: 1988.

Akça, Gürsoy vd., "Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 19 (2006): 295-321.

Akçam, Taner, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*. 2.bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Akdağ, Mustafa, "Celâli İsyanlarının Başlaması". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 4/1 (1945): 23-37.

Akdağ, Mustafa, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu". *AÜDTCF Dergisi,* 5/3 (1947): 291-309.

Akdağ, Mustafa, *Celâlî İsyanları (1550-1603).* Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası (Celâlî İsyanları).* 5.bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi.* 5.bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri.* Cilt: 1. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri.* Cilt: 3. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1991.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri.* Cilt: 4. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri.* Cilt: 7. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri.* Cilt: 9. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996.

Akgündüz, Ahmet, "İcâreteyn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 21: 389-391. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Akgündüz, Ahmet, "İslam Hukukunda Ecr-i Misil Müessesesi ve Günümüz Hukukuna Te'sirleri". *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 2/2 (1984): 339-375.

Akgündüz, Ahmet, "İstibdâl". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 23: 319-320. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Akın, Bülent, *Kızılbaş Oğuzlar ve Şah İsmail'in Anayurdu Diyarbakır.* İstanbul: Kitabevi, 2020.

Akipek, Şebnem-Altaş, Hüseyin, "Vakıflarda Evladiye Davaları". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 47/1 (1988): 145-151.

Akkaya, Mustafa vd., "Enderun Mektebi'ne Öğrenci Alım Usulleri". *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi,* 15 /30 (2020): 149-170.

Aköz, Alâaddin vd., "XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı'ndaki Taşra Görevlileri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 14 (2003): 107-132.

Akpınarlı, Feriha, *Şanlıurfa Cülha Dokumacılığı.* Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 1996.

Aksakal, Erdi, *Sosyolojik Açıdan Osmanlı Toplum Yapısı.* Ankara: Gece Akademi, 2018.

Aksın, Ahmet, vd., "Osmanlı Devletinde Irza ve Namusa Yönelik İşlenen Suçlar ve Uygulanan Cezalar (1789-1850)". *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildiriler*. ed. Fethi Gedikli. 1: 819-829. İstanbul: On iki Levha Yayıncılık, 2016.

Aktan, Coşkun Can vd., *Vergi, Zulüm ve İsyan.* Ankara: Phoenix Yayınevi, 2002.

Aktan, Hamza, "Kefâet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 25: 166-168. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Aktan, Hamza, "Miras". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 30: 143-145. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Aktaş, Necati, "Atik Şikâyet Defteri". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 4: 68. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Aktaş, Sururi, *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi.* Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme.* 4.bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Akyıldız, Yasin vd., "Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi,* 15 (2017): 141-157.

Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Mülkiyet Hakları ve Karşılaştıkları Hukuki Sorunlar". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* 30/2 (2017): 325-364;

Alanoğlu, Murat, "Osmanlı İdari Sisteminde Palu Hükümeti (1515-1850)". *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar.* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci. 221-278. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

Alanoğlu, Murat, "Taşranın Divân-ı Hümayûn'da Yankılanan Sesi: Atik Şikâyet Defterlerine Göre Diyarbekir Eyâleti'nde Sosyo-Ekonomik Kriz ve Etkileri (1650-1700)". *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 34/1 (2020): 1-38.

Alanoğlu, Murat, *Erken Modern Dönem Osmanlı Taşrasında Farklılıkların Yönetimi Palu Hükûmeti 1515-1850.* Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.

Albayrak, Nurettin, "Dadaloğlu". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 8: 397-398. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Ali Emirî Efendi, *Osmanlı Doğu Vilâyetleri-Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi.* 2.bs. haz. Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2015.

Ali Ufkî Bey vd., *Saray-ı Enderun: Topkapı Sarayı'nda Yaşam.* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Alkan, Mustafa, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Bozulma Üzerine Bazı Düşünceler". *Türk Dünyası Araştırmaları,* 166 (2007): 67-83.

Alkan, Mustafa, A*dana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Alkan, Mustafa, vd., "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması". *Akademik Bakış Dergisi,* 9/17 (2015): 23-39.

Alkış, Alpaslan, "İslam Miras Hukuku le Türk Miras Hukukunun Varisler Yönüyle Karşılaştırılması". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 9/1 (2019): 60-79.

Allom, Thomas, *Constantinople: and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor.* London/Paris: Fisher Son & Co., 1839.

Alparslan, Ali, "Divanî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 9: 445-446. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Altındağ, Ülkü, "Dârüssâde". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 9: 1-3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Altun, Ara, "Behram Paşa Camii". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 5: 356-357. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Ambros, Gülçin vd., "Yûsuf Nâbî". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 35 (2011): 247-252.

Amedoski, Dragana, "Belgrade Women in Ottoman Society: Muslim Women from Belgrade at Sharia Court (17th Century)". *Belgrade 1521-1867*. ed. Dragana Amedoski. 53-64. Belgrade: The İnstitute of History Belgrade: Yunus Emre Enstitüsü, Turkish Cultural Centre Belgrade, 2018.

Apaydın, H. Yunus, "Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet". *Bilimname*, 35 (2018): 459-476.

Apaydın, H. Yunus, "Karz". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 24: 520-525. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Apaydın, H. Yunus, "Muhayyerlik". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 31: 25-30. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Arafal, Seher*, 128 Numaralı Atik Şikâyet Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Armağan, Abdüllatif, "XVI. Yüzyılda Teke Sancağı'nın Yönetimi ve Yöneticileri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi,* 18/1 (2011): 273-293.

Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler.* 8.bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.

Arrigo, Bruce A., "Anarşik İsyanlar: Otorite Mitosu ve Akıl Sağlığının Şiddeti". *Psikolojik Hukukbilim: Hukuk, Toplum ve Şiddet.* ed. Bruce A. Arrigo. çev. Zeki Avcı. 64-104. Ankara: FOL, 2023.

Arslan, Rıfkı, *Diyarbakır'da Toprakta Mülkiyet Rejimleri ve Toplumsal Değişme (On iki Yerleşme Ünitesi).* Ankara: San Matbaası, 1992.

Arslanboğa, Kadir, "Osmanlı Devleti'nde Vakıf Yönetiminde Tevliyet: İstanbul Örneği". *Yönetim Bilimleri Dergisi,* 16/32 (2018): 551-558.

Arslantürk, H. Ahmet vd., "1668-1670 (H. 1079-1080) Yıllarında Dârüssaâde Ağası Nezâretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları". *The Journal Of Academic Social Science Studies,* 34 (2015): 15-39.

Arslantürk, Zeki, *Nâima'ya göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınevi, 1997.

Asan, Hakan, "Diyarbakır Vilayeti'nde Aşiretlerin İskânı (Problemler ve Çözüm Yolları 1865-1900)". *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır.* ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Polat. 1: 499-516. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2019.

Aslan, Nasi, "İslâm-Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti". *Osmanlı Hukukunda Fetva.* ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray. 225-242. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Aslan, Seyfettin, "Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 17/1-2 (2010): 245-253.

Asoğlu, İsmail, *Birliktelikten Yol Ayrımına Urfa Kazasında Gayrimüslimler (1880-1910).* Doktora Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Atar, Fahrettin, "Nikâh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 33: 112-117. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Atlı, Aziz, "Munzur Baba Mitolojisi ve Tarihsel Kaynakları Üzerine Bir Deneme". *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 6/12 (2018): 71-85.

Avcı, Casim, "Hilâfet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 17: 539-546. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Avcı, Casim, "Nâib". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 32: 311-312. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Avcı, Mustafa, *Osmanlı Hukukunda Suçlar ve Cezalar.* İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2004.

Ayaydın Cebe, Günil Özlem, "İskâna Direnen Kimlik: Dadaloğlu'nun Coğrafyası". *Milli Folklor Dergisi.* 90 (2011): 60-69.

Aybakan, Bilal, "Temlik". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 40: 428-430. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Aybakan, Bilal, *İslam Hukukunda Borçların İfası.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

Aydın, Bilgin, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyun ve Defter Sistemi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Aydın, M. Âkif, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli.* İstanbul: İSAM Yayınları, 2020.

Aydın, Mehmet Âkif, "Borç". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 6: 285-291. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Aydın, Mehmet Âkif, "Deyn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 9: 266-268. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Aydın, Mehmet Âkif, "Gasp". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 13: 387-392. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Aydın, Mehmet Âkif, "Mehir". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 28: 389-391. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Aydın, Mehmet Âkif, *Osmanlı Aile Hukuku.* 3.bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Aydın, Mehmet Âkif, *Osmanlı Devleti'nde Hukuk ve Adalet.* 3.bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Aydın, Mesut, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Hak Arama Özgürlüğü". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi,* 61/3 (2006): 1-37.

Aydın, Suavi vd., "Kaynayan Kazan: Diyarbekir Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)". *Osmanlı*

Döneminde Diyarbekir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915). der. Joost Jongerden, Jelle Verheij. 15-56. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

Aydın, Suavi, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Aşiret ve Devlet (İmparatorluğun Kendi Şarkında Taşrayla İmtihanı)". *Diyarbakır Tebliğleri (Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı).* ed. Bülent Doğan. 159-174. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2013.

Aydın, Suavi, "Tarımcı İmparatorlukların Toprak Tasarruf Modelleri Açısından Yurtluk-Ocaklık Statüsü Nasıl Yorumlanabilir?". *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar.* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci. 1-46. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

Aydın, Suavi, "Urfa Aşiretleri: Bir Direnç ve Uyarlanma Tarihi". *Bir Ahir Zaman Babil'i Urfa.* der. A. Nevin Yıldız. 15-70. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Aydın, Suavi, vd., *Fihristü'l Aşâir.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Aydıner, Mesut, "Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv belgeleri ışığında XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 19/19 (2006): 123-138.

Aygün, Necmettin, "Nüfus Defterleri'ne Göre Boynuincelü Aşireti (1830-1845)". *Belleten,* 82 (2018): 899-956.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Aykan, Yavuz, "A Legal Concept in Motion: The 'Spreader of Corruption' (Sa'ibi'l-fesad) from Qarakhanid to Ottoman Jurisprudence". *Islamic Law and Society,* (2018): 1-19.

Aykan, Yavuz, *Rendre la justice à Amid: Procédures, acteurs et doctrines dans le contexte Ottoman du XVIIIéme siécle.* Leiden: Brill, 2016.

Aykanat, Mehmet, *Osmanlı Hukukunda Dilekçe Hakkı.* Ankara: Adalet Yayınevi, 2019.

Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*. H. 1018.

Aytekin, E. Atilla, *Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük.* Ankara: Dipnot Yayınları, 2022.

Bakara Suresi 2/267.

Baldwin, James E., "Petitioning the Sultan in Ottoman Egypt". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 75/3 (2012): 499-524.

Bardakoğlu, Ali, "Eşkıya". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.*11: 463-466. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Bardakoğlu, Ali, "Ferâiz". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 12: 362-363. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Bardakoğlu, Ali, "Hak". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 15: 139-151. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Bardakoğlu, Ali, "Hırsızlık". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 17: 384-396. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Bardakoğlu, Ali, "Hibe". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 17: 421-426. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Bardakoğlu, Ali, "Katil". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 25: 45-48. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Barkan, Ömer Lûtfi, *XV. ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları.* İstanbul: İÜEF Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943.

Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)". *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi,* 3/ 5-6 (1966): 1-479.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *Vakıflar Dergisi,* 2 (1942): 279-386.

Barkan, Ömer Lütfi, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller". *Türkiye'de Toprak Meselesi 1.* İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

Barkey, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi.* çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Barkey, Karen*, Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar.* 2.bs. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Versus Kitap, 2011.

Barry, Brian, *Sosyal Adalet Neden Önemlidir.* çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

Baş, Gülcan, *35 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1094-1095/M. 1682-1683. S. 146-288).* Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Baş, Gülsen, *Diyarbakır'daki İslâm Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Başarır, Özlem, "Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri". *Belleten,* 80/287 (2016): 59-84.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. 3.bs. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010.

Başdemir, Baykal, *Osmanlı Vergi Sisteminde Öşür.* Adana: Karahan Kitabevi, 2015.

Başpınar, Yahya, *Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti 1327-1328 Yılları Sene-i Mâliye Bütçe Lâyihalarının Transkripsiyon ve Değerlendirmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Batmaz, Eftal, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları". *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 18 (1996): 39-50.

Battal Pehlivan, *Dadaloğlu: Yaşamı, Sanatı, Şiirleri.* İstanbul: Deniz Kitaplar Yayınevi, 1984.

Bayındır, Abdülaziz, *İslâm Muhâkeme Hukûku (Osmanlı Devri Uygulaması).* İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015.

Baykara, Tuncer, "Kaza". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 25: 119-120. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Bayrak, Şaban, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750).* İstanbul: IQ Yayınları, 2015.

Bayraktar, Hilmi, *Ayntâb Vakıfları.* Konya: Palet Yayınları, 2014.

Bayraktar, Uğur Bahadır, "Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset". *Osmanlı Devleti ve Kürtler.* ed. İbrahim Özcoşar, Shahab Vali. 135-154. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Bayram, Ahmet Kemal, "İktidar Çözümlemelerinde Bir Mihenk: Michel Foucault". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2 (2003): 33-46.

Bayram, Zelal, *18. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Kültürü: Selanik Örneği (1749-1750).* Yüksek Lisans Tezi. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Baytimur, Suha Oğuz, "Osmanlı Devletinde Hırsızlık Suçları ve Uygulanan Cezalar (1789-1839)". *Studies of the Ottoman Domain,* 8/15 (2018): 91-108.

Becermen, Cengiz, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Vergi Türleri.* Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği, 2008.

Becermen, Metin, "Michel Foucault'da İktidar Sorunu". *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 69 (2014): 239-262.

Begün Bayram, Zelal vd., "Selanik'ten Âsıtâne'ye Yakınma: 18. Yüzyılın Ortasında Şikâyet Mekanizmasının Bürokratik İşleyişi". *Ombudsman Akademik,* 8/15 (2021): 221-249.

Beldiceanu, Nicoarâ, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar.* çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Teori Yayınları, 1985.

Belin, M., *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Tarihi.* 2.bs. çev. Oğuz Ceylan. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.

Benzer, Zafer, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Urfa Bölgesindeki Aşiretlerin Eşkıyalık Hareketleri Üzerine Bazı Tespitler". *History Studies,* 14/2 (2022): 273-298.

Berchem, Max Van vd., *Amida. Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes de Diyar-Bakır*. Paris: Heidelberg, 1910.

Berger, Peter L., *Sosyolojiye Çağrı.* 2.bs. çev. A. Erkan Koca. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi.* 4.bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* 4.bs. haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Besançon, Alain, "Psikanalitik Bir Tarihe Doğru (I)". *Cogito,* 73 (2013): 87-115.

Beşikçi, İsmail, *Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri.* Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1992.

Beşirli, Mehmet, "Tokat Voyvodalığı (1774-1842)". *Belleten,* 69/254 (2005): 161-216.

Beşirli, Mehmet, "XIX. Yüzyılın Başlarında Tokat Voyvodalığı'na Bağlı Bazı Türkmen Kabilelerin Sorunları". *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 27/2 (2003): 289-307.

Beyazıt, Yasemin, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler". *Doğu Batı Düşünce Dergisi,* 53 (2010):75-98.

Beyaztaş, Murat, "İslâm Vakıflar Hukukunda İstibdâl". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi,* 3/1 (2017): 1-21.

Beydilli, Kemal, "İmam". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 22: 181-186. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Beydilli, Kemal, "Yeniçeri". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 43: 450-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü.* İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar).* Cilt: 2. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar).* Cilt: 1. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003.

Beysanoğlu, Şevket, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır.* İstanbul: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 1963.

Beysanoğlu, Şevket, *Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır Şehri).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, 1986.

Beysanoğlu, Şevket, *Kültürümüzde Diyarbakır.* Ankara: San Matbaası, 1992.

Bilgin, Feridun, "Rûmiye Şeyhinin (Aziz Mahmûd Urmevî) İdamı Meselesi". *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*. ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat. 25-40. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Bingöl, Sedat, "Osmanlı Mahkemelerinde Reform ve Cerîde-yi Mahâkim'deki Üst Mahkeme Kararları". *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 20/1 (2005): 19-38.

Birecikli, İhsan Burak, "Medine-i Urfa Şer'iyye Sicillerine (204, 205, 218, 225 No'lu) Göre Urfa Kazası'nda Vakıflar 1845-1899". *Vakıflar Dergisi,* 37 (2012): 245-264.

Bizbirlik, Alpay, "Hicri 1003 (1595) Tarihli Defterin Işığında Bazı Osmanlı Vilâyetlerindeki Haremeyn Vakıfları". *Osmanlı Araştırmaları,* 20/20 (2000): 37-72.

Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.

Blaine, Marcia Schmidt, "The Power of Petitions: Women and the New Hampshire Provincial Goverment, 1695-1770". *Petitions in Social History.* ed. Lex Heerma Van Voss. 57-77. Cambridge: Printed in Great Britain by the University Press, 2001.

Bodman, Herbert L., *Political Factions in Aleppo 1760-1826.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1963.

Bois, Th., vd., *Kürtler ve Kürdistan.* 2.bs. İstanbul: Doz Yayınları, 2004.

Boran, Ali vd., "Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 42 (2019): 273-282.

Bostan, İdris, "Azeb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 4: 312-313. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Bozan, Oktay vd., *Aşiret, Devlet ve Eşkıya Bağlamında Urfa Karakeçili Aşireti.* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021.

Bozan, Oktay, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş 1.* İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2021.

Bozarslan, Hamit, "Eşkıyalık, Toplum, Devlet ve Şiddet", "*Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!": Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970),* 2.bs. Ahmet Özcan. 11-20. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Bozatay, Şeniz Anbarlı vd., "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 6/10 (2014): 71-89.

Bozhüyük Şiraz, Elif, *Geleneksel Gaziantep Hamamlarının Araştırılması.* Yüksek Lisans Tezi. Zirve Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2015.

Bozkurt, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 11/22, (2013): 193-229.

Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 3/1-4 (1987): 115-155.

Bozkurt, Nebi, "Kasap". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 24: 534-535. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1.* çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2.* çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990.

Bruinessen, Martin Van, "Diyarbekir Nüfusu: Etnik Yapı ve Diğer Demografik Veriler". *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* der. Martin Van Bruinessen, Hendrik Boeschoten. çev. Tansel Güney. 63-73. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh ve Devlet.* 2.bs. çev. Banu Yalkut. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Bruinessen, Martin Van, *Kürdistan Üzerine Yazılar.* 10.bs. çev. Nevzat Kıraç, Bülent Peker, Leyla Keskiner, Halil Turansal, Selda Somuncuoğlu, Levent Kafadar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Bruinessen, Martin Van, *Kürtlük, Türklük, Alevîlik.* 14.bs. çev. Hakan Yurdakul. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Buğra, Alimcan vd., "Hanefi ve Şafii Mezhebine Göre Evlilikte Kefaet'in Arandığı Yerler". *Atlas Ulusoy Sosyal Bilimler Dergisi,* 2 (2018): 61-78.

Bulut, Mehmet, "Osmanlı'dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri". *Dini Araştırmalar Dergisi,* 15/41 (2012): 80-98.

Buzpınar, Ş. Tufan vd., "Haremeyn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 16: 153-157. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Nakîbüleşraf". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 32: 322-324. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Cabbar, Halit, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Voyvodalık ve Denizli Voyvodası Tavaslı Ömer Ağa.* Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Cahen, Claude, "Aperçu Sur Les İmpôts Du Sol En Syrie Au Moyen Âge". *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 18/3 (1975): 233-244.

Canatar, Mehmet "Kethüdâ". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 25: 332-334, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Canbakal, Hülya, "The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500-1700)". *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 52 (2009): 542-578.

Canbakal, Hülya, "Vows as Contract in Ottoman Public Life (17th-18th Centuries)". *Islamic Law and Society,* 18/1 (2011): 85-115.

Canbakal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset.* çev. Zeynep Yelçe. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Canfield, Robert L., "Introduction: The Turko-Persian Tradition". *Turko-Persian in Historical Perspective,* der. R. L. Canfield. 1-34. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Canpolat, Büşra, *27 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1076-1077/M. 1666-1667).* Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Ceylan, Ayhan, "Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümayun, İslam'da Şûrâ ve Divan-ı Hümayun'un "Şûrâ Meclisi" Niteliği". *Yeni Türkiye,* 6/31 (2000): 400-417.

Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı". *Belleten,* 41/161 (1977): 41-78.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih).* İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Chatterje, Nandini, "Mahzar-namas in the Mughal andd British Empires: The Uses of an Indo-Islamic Legal Form". *Comparative Studies in Society and History,* 58/2 (2016): 379-406.

Chul Han, Byung, *Psikopolitika (Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri).* çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.

Cıkay, Nezif, "Osmanlı'da Cerime Uygulaması ve İstismarı". *MECMUA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 6/12 (2021): 272-288.

Cıkay, Nezif, *Halep Ahkâm Defterleri (1742-1850): Taşradan Saraya Adalet Arayışı.* Doktora Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Cihan, Ravza, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı İktisâdî Düzeninde Vergiler: "Fetâvâ-yı Abdürrahim" Örneği". *Osmanlı'da Fıkıh ve Hukuk.* ed. Süleyman Kaya, Haşim Şahin. 113-131. İstanbul: Mahya Yayınları, 2017.

Cin, Halil vd., *Türk Hukuk Tarihi.* İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.

Cin, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme.* Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.

Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Coşgel, Metin M., "Taxes, Efficiency and Redistribution: Discriminatory Taxation of Villages in Ottoman Palestine, Southern Syria and Transjordan in the Sixteen Century". *Explorations in Economic History,* 43 (2006): 332-356.

Çabuk, Fehminaz "19. Yüzyılda Osmanlı'da Zina Suçu: Bazı Zina Davaları ve Tatbik Olunan Cezalara Dair Bir Değerlendirme". *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* 12/ 40 (2019): 401-424.

Çadırcı, Musa, "II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 28/3-4 (1970): 287-296.

Çağrıcı, Mustafa, "Adâlet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 1: 341-343. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Çağrıcı, Mustafa, "Hak". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 15: 137-139. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Çakar, Enver vd., *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812).* Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2017.

Çakır, Adem, "İslam Miras Hukukunda Terekenin Paylaşımı ve Osmanlı Uygulaması". *Kırıkkale Hukuk Mecmuası,* 2/1 (2022): 323-344.

Çakır, Adem, "Osmanlı Devleti'nde İslam Miras Hukukuna Uymayan Tereke Paylaşımları Üzerine Bir Çalışma". *II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri.* ed. Fethi Gedikli. 115-137. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016.

Çakır, İbrahim Etem, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Kadınların Mahkemeyi Kullanmaları Üzerine Bazı Bilgiler: XVII. Yüzyıl Sofya". *Tarih ve Tarihçi,* 1/1 (2022): 53-72.

Çakmak, Biray, "Geç Dönem Osmanlı Toplumunda Köylünün Sosyo-Ekonomik Durumu: Yönetilen Zümre Olarak Kendi İfadelerine Göre Uşak Köylüsü". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 11/21 (2015): 59-81.

Çam, Nusret, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Gaziantep 27.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Çamuroğlu, Reha, *Yeniçeriliğin Bektaşiliği ve Vak'a-i Şerriyye*. İstanbul: Ant Yayınları, 1991.

Çelik, Bülent, "Osmanlı Seferleri'nde Orducu Esnafı". *SUTAD,* 44 (2018): 259-267.

Çelik, Recep, "Diyarbakır'ın Tarihî Su Kaynakları: Gözelerden Çeşmelere". *Diyarbakır Kültür ve Medeniyet Dergisi,* 3 (2021): 85-89.

Çelik, Recep, "Diyarbekir Tarihi Su Kaynakları". *Diyarbakır: Mekân, Toplum, Ekonomi,* ed. İbrahim Özcoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat. 187-205. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Çelik, Şenol, "Orducu". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 33: 370-373. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Çelik, Şenol, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orduculari". *Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular*. ed. Feridun M. Emecen. 355-386. İstanbul: Kitabevi, 2008.

Çelikdemir, Murat, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840).* Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Çetin, Cemal, "Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 8/36 (2015): 287-310.

Çetin, Nurkadın Esra, *24 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1107-1108/1696) (İnceleme-Metin).* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

Çınar, Hüseyin, "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri". *Vakıflar Dergisi,* 40 (2013): 33-53.

Çınar, Hüseyin, "Osmanlı Döneminde Arnavutluk'ta Kurulan Para Vakıfları Üzerine Bir Değerlendirme". *Osmanlı'da İktisadî Hayat ve Vakıflar.* ed. Kerim İlker Bulunur, Ömer Faruk Can. 101-134. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

Çınar, Hüseyin, "Vakıflar ve Bânîleri: Ayntab (Gaziantep) Örneği". *Vakıf Medeniyeti ve Şehir.* ed. Mehmet Kurtoğlu. 147-168. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013.

Çınar, Hüseyin, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntâb (Antep) Şehrinde Bir Güç Unsuru Olarak Yeniçeriler". *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu.* ed. Yusuf Küçükdağ. 97-110. Gaziantep: Gaziantep Valili İl Özel idare Müdürlüğü, 2000.

Çınar, Hüseyin, *18. Yüzyıl İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu.* Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Çiftçi, Cafer, "Osmanlı Dönemi Bursa Su Yollarının Bakımı ve Onarımında Vakıfların Rolü". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 3/3 (2002): 57-74.

Çiftçi, Erdal, "Üç Tarz-ı Eşkıyalık: II Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti ve Çevresinde Sıradan, Aşiretsel ve Politik Eşkıyalık". *Şekâvet, Hıyânet, İsyan: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkıyalık.* der. Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan. 229-264. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

Çil, Şeyma*, 38 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1114-1115/1703) (İnceleme-Metin).* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018.

Çinar, Fatih, "Nikahta Denkliğe Konu Olan Vasıflar ve Bunların Fıkhî Tesiri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 20/1 (2020): 265-285.

Çoban, Halil, *206/3 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (367-602).* Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Çolak, Kâmil, "İnebahtı Muhafızlarının 1797 Tarihli İmdâd-ı Hazariyye Gelirleri". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 20 (2009): 47-52.

Darıcı, Çiğdem, *16. Yüzyıldan Günümüze Gaziantep'te Tarihi Ticaret Merkezi Arasa ve Yakın Çevresi İşlevsel Değişimi ve Değerlendirmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2018.

Darling, Linda T., "Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, 14th to 17th Centuries". *Turkish Historical Review,* 8 (2017): 145-173.

Darling, Linda T., "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century– Part II, Including the Seventeenth Century". *Osmanlı Araştırmaları,* 45 (2015): 1-23.

Darling, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk (Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660).* İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

Darling, Linda T., *Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi.* çev. Hakan Erdagöz. İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât.* haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*. çev. Hüseyin Ragıp Uğural. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.

Demir Erdemci, Narin, *Haydaranlu Aşiretine Dair H. 1189-1249/M. 1175-1833 Tarihli Osmanlı Arşiv Vesikalarının Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Demir, Fahri, *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı.* 5.bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.

Demir, Kader, "Osmanlı Kadınının Ceza Hukukundaki Yeri ve Şikâyet Hakkının Kullanımı (1785-1810)". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 7/1 (2023): 508-535.

Demir, Kader, *Atik Şikâyet Defterlerine Göre Savaş Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu (1788-1810).* Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Demir, Mesut, *1686-1387 (h. 1097-1098) Tarihli Atik Şikâyet Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

Demir, Özge, "İslam Hukuku'nda Zimmet Sözleşmesinin Hukuki Kapsamı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümü". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 72/1 (2014): 739-757.

Demir, Recep, "Dadaloğlu Üslubu". *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi.* 1/2 (2019): 102-112.

Demir, Uğur, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ne İntikali Meselesi". *Osmanlı Araştırmaları,* 39/39 (2012): 204-216.

Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Demirtaş, Mehmet, "Osmanlı Maliye Teşkilatı". *Osmanlı Teşkilat Tarihi.* 5.bs. ed. Tufan Gündüz. 217-272. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 16.bs. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999.

Devlet ve Maduniyet Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet. der. Touraj Atabaki. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010. Çevirmenin Önsözü, XVIII.

Dil, Fatmanur, *İslam Hukuku'na Göre Tecavüze Uğrayan Kadının Hak ve Sorumlulukları.* Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Dirlik, Mehmet, "İslâm Aile Hukukuna Göre Evlenmede Eşler Arasında Denklik". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 26 (2015): 229-262.

Doğan, Hakan vd., "Ayntab (Antep) Sancağı'nda Malikâne Sisteminin İşleyişi: Dimosât-ı Ayntab Mukâtaası Örneği (1711-1730)". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 27 (2021): 233-256.

Doğan, Kadir Caner, "Max Weber'de Patrimonyalizm ve Bürokrasi Kavramları: Antik ve Çin İmparatorluğu Üzerine Analizler". *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 11/21 (2020): 410-433.

Doğan, Kadir Caner, "Osmanlı Devleti Klasik Çağında Kadılık Kurumu ve Fonksiyonları". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD),* 6/4 (2019): 34-40.

Doğan, Mehmet, "Osmanlı Timar Sistemi'de Tevcih Prosedürü". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2/1 (2011): 1-11.

Doğan, Necmettin, "Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım". *Liberal Düşünce Dergisi,* 64 (2011): 161-184.

Doğan, Şahin, *68 Numaralı Ayntâb Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1129-1130/M. 1717-1718 s. 179-356).* Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Döğüş, Necati, "Osmanlılarda İmamlık Müessesesi ve Vakıflar". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 6/1 (2021): 22-65.

Döndüren, Hamdi, "Ashâbü'l-Ferâiz". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 3: 467- 468. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Duman, M. Şahin, *Belgelerle Tarihte İzoli İzollular ve İzoli Aşiretleri*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2018.

Duran, Ahmet, "İslam Hukukunda Olağanüstü Yetkili Bir Mahkeme Olarak Velâyetü'l-Mez'alim (Mezâlim Mahkemeleri)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 25 (2015): 251-273.

Durhan, İbrahim, "Divan-ı Hümayun'un Yargı Yetkisi". *AÜEHFD,* 4/1-2 (2000): 59-78.

Durma, Abdulhalim, *Evliyalar Şehri Urfa*. Şanlıurfa: Erol Matbaası, 2015.

Dürümoğlu, Filiz, *Tanzimat Devri'nde Vergi Sisteminde Yapılan Reformlar (1839-1876).* Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Ebul'ula Mardin, "Fetva". *İslam Ansiklopedisi.* 4: 582-584. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.

Eken, Galip, "19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 20 (2006): 233-253.

Ekin, Kaan, *9 Numaralı Şikâyet Defterinin Transkripsiyonu ve İncelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Ekinci Dağtekin, Emine, "Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgelenmesi ve Koruma Önerileri". *Vakıflar Dergisi,* 53 (2020): 181-197.

Ekinci, Abdullah vd. *Geç Dönem Osmanlı Urfa'sında Müslüman Kadın (1845-1915).* İstanbul: Hiperyayın, 2021.

Ekinci, Abdullah vd., "Aşiretler, Yerleşim Alanları ve Hamidiye Alaylarıyla İlişkileri". *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 2.* ed. Abdullah Ekinci. 169-182. Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.

Ekinci, Abdullah vd., "Karaköprü Kariyesinin Şazeli Şeyh Ali Dede'ye Temlîkine Dair Fermân". *Osmanlı Urfası 2.* ed. Abdullah Ekinci. 189-195. İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018.

Ekinci, Abdullah vd., "Karaköprü Kırsal Tarihi Sosyal Yapı ve Aşiretler". *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 2*. ed. Abdullah Ekinci. 105-116. Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.

Ekinci, Abdullah vd., "Memlüklülerden Osmanlı'ya Mencek Bin Abdullah Vakfı, Vakfiye'ye Göre Ruha ve Ruha'da Vefâîlik". *Bir Ömür Urfa: A. Cihat Kürkçüoğlu Armağanı.* ed. Süreyya Eroğlu Bilgin, Seçil Çokoğullu, Muharrem Oral. 17-59. Ankara: Gece Kitaplığı, 2022.

Ekinci, Abdullah vd., "Osmanlı Döneminde Karaköprü". *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 1*. ed. Abdullah Ekinci. 185-207. Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.

Ekinci, Abdullah vd., "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Urfalı Memurlar". *Osmanlı Urfası 2.* ed. Abdullah Ekinci. 227-268. İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018.

Ekinci, Abdullah vd., "Urfa ve Birecik'te Zulmün Öznesinde İki İsim Rakka Beylerbeyleri Dilaverler". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 22/2 (2022): 589-610.

Ekinci, Abdullah vd., "Urfa'da İskân Edilen Aşiretler ve Karaköprü Kırsalında Aşiretler". *Karaköprü Tarih ve Kültür Atlası 2.* ed. Abdullah Ekinci. 117-140. Şanlıurfa: Karaköprü Belediyesi Kültür Yayınları, 2022.

Ekinci, Abdullah vd., *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi.* Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Ekinci, Abdullah, “Şehrin Aynası Kapılar: Urfa Şehir Kapıları”. *Osmanlı Urfası 1.* ed. Abdullah Ekinci. 67-77. İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018.

Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesi Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5 (2005): 417-439.

Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda İzinnâme ile Nikâh”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 2 (2006): 41-60.

Ekinci, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)”. *Belleten,* 65/244 (2001): 959-1006.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları.* Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası).* 2.bs. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017.

Ekinci, Mehmet Rezan, “19. ve 20. Yüzyıllarda Milli/Milan Aşireti”. *Aktör, Müttefik Şakî Kürt Aşiretleri.* der. Tuncay Şur, Yalçın Çakmak. 217-239. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

Ekinci, Mehmet Rezan, “Beylikten Sancağa Osmanlı İdari Teşkilatında Atak (16-19. yy.)”. *Osmanlı Devleti’nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar.* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci. 143-186. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

Ekinci, Mehmet Rezan, *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII.-XIX. YY.* Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Eldem, Edhem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul.* 2.bs. çev. Sermet Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Eldem, Edhem, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine”. *Toplumsal Tarih Dergisi,* 288 (2017): 24-37.

Emecen, Feridun M., “Mufassaldan İcmale”. *Osmanlı Araştırmaları,* 16 (1996): 37-44.

Emecen, Feridun, "Ağnam Resmi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 1: 478-479. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Emecen, Feridun, "Bennâk". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 5: 458-459. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Emecen, Feridun, "Çift Resmi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 8: 309-310. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Emecen, Feridun, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5 (2005): 107-139.

Emini, M. Emin, "Hak Kavramı". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 12 (2004): 203-216.

En'am Suresi 6/141.

Erarslan, Serkan, *26 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1108-1109/1697) (İnceleme-Metin).* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

Ercan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar". *Belleten,* 55/213 (1991): 371-392.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları.* Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2002.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları.* Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.

Erdal, Zekai, "Şeddadilerden Bahseden Kitabeler". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 14 (2019/2): 127-154.

Erdem, Ümit Baki, *14 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (H. 1101-1102/M. 1690-1691) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2017.

Erder, Leila, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Centuries". *Middle Eastern Studies,* 11/3 (1975): 284-301.

Erdoğan Çelikkın, Zübeyde, *Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839).* Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Erdoğan, Ahmet, *Suç ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar ve Cezalar (1559-1609).* Doktora Tezi. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri.* 6.bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Erdoğan, Necmi, "Devleti "İdare Etmek": Mâduniyet ve Düzenbazlık". *Toplum ve Bilim Dergisi.* 83: 8-30. İstanbul: Birikim Yayıncılık, 1999-2000.

Ergene, Boğaç, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744).* Leiden: Brill, 2003.

Erkal, Mehmet, "Öşür". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 34: 97-100. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Eroğlu, Haldun, "Osmanlı Şehzadeleri ve Devlet Yönetimi". *Doğu-Batı Düşünce Dergisi.* 51 (2009): 81-101.

Ertaş, Kasım, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri.* İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.

Eryılmaz, Bilâl, *Bürokrasi ve Siyaset.* 3.bs. İstanbul: Alfa Yayınları, 2008.

Eryılmaz, Bilâl, *Kamu Yönetimi.* İstanbul: Okutman Yayıncılık, 2007.

"Esnaf Suç ve Cezaları". *Tarih ve Toplum Dergisi,* 10 (1984): 30-35.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi.* 4. Kitap. 1. Cilt. haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi.* 4. Kitap. 2. Cilt. haz. Seyit Ali Kahraman,Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Faroqhi, Suraiya, "Anadolu'nun Güneybatısından Tahıl İhracatı: Tekelioğlu Mehmed Ağa ve Ailesinin Güç ve Serveti". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Taşra Elitleri.* ed. A. Anastasopoulos, çev. H. Ebru Aksoy. 415-447. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.

Faroqhi, Suraiya, "Padişahın Toplumsal ve Siyasal Seçkinlerle Karşı Karşıya Gelen Sıradan Tebaası: Hikâyelerini Ortaya Çıkarabilir miyiz?". *İmparatorluğun Öteki Yüzleri*. der. Fırat Yaşa. 13-49. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.

Faroqhi, Suraiya, *Devletle Başa Çıkmak.* çev. Hamide Koyukan Bejsovec. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Faroqhi, Suraiya, *Ekmek Aslanın Ağzında (Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanatkârlar).* çev. Ayşen Gür. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

Faroqhi, Suraiya, *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in the Seventeenth-Century Ankara and Kayseri.* London: Cambridge University Press, 1987.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak.* 5.bs. çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi.* çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya.* çev. Ayşe Berktay. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla.* 5.bs. çev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat.,* 3.bs. çev. Emine Sonnur Özcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler.* 3.bs. çev. Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Fay, Mary Ann, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları.* ed. Madeline C. Zilfi. çev. Necmiye Alpay. 27-46. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Fayda, Mustafa, "Zimmî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 44: 428-434. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Ferah, Nimet, "Boşanma Sürecindeki Bireylerde Depresyon Anksiyete Stres ve Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki". *Bilimname,* 37 (2019): 383-405.

Fidan, Fadimana, "İmdâd-ı Seferiyye Vergisinin Uygulamasında Ortaya Çıkan Sorunlar: 1731 Osmanlı-Safevi Savaşı Örneğinde". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 25 (2020): 265-288.

Fiğan, Mehmet, "Anadolu'nun İçlerine Yönelen Bir Yolculuğun Hikâyesi: Şeyh Bızın Aşireti". *Aktör, Müttefik Şakî Kürt Aşiretleri.* der. Tuncay Şur, Yalçın Çakmak. 443-460. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye (Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi).* çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform (Babıâli 1789-1922).* çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

Fodor, Pal, *Kızıl Elma.* 2.bs. trc. Özgür Kolçak. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.

Foucault, Michel, *Özne ve iktidar.* çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Fuad Hame Hurşid, *el-'Aşair el-Kürdiyye*. Bağdat: Havadis Matbaası, 1979.

Gabriel, Albert, *Diyarbakır Surları.* çev. Kaya Özsezgin. Diyarbakır: Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, 1993.

Gabriel, Albert, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler.* çev. İdil Çetin. Ankara: Dipnot Yayınları, 2014.

Garofalo, Raffaele, *Kriminoloji: Suç, Suçlu ve Ceza.* İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.

Gedikli, Fethi, "Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva-Kaza İlişkisi". *Osmanlı Hukukunda Fetva.* ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray. 201-226. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Siyaset Sanatı Nushatü's-Selâtîn*. haz. Faris Çerçi. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.

Genca, Elif, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 72/1 (2014): 531-554.

Gencer, Fatih, "Eşkıyalıktan Tebaalığa: 19. Yüzyılın İlk Yarısında Sincarlı Yezîdîler". *Şekâvet, Hıyânet, İsyan: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkıyalık.* der. Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan. 175-190. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

Gencer, Fatih, "Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sistemin Değişimi". *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* 49/30 (2011): 75-96.

Genç, Mehmet, "İltizam". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 22: 154-158. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Genç, Mehmet, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar". *Vakıflar Dergisi,* 42 (2014): 9-18.

Genç, Mehmet, "Mâlikâne". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 27: 516-518. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Genç, Mehmet, "Mukataa". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 31: 129-132. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Genç, Mehmet, "Nâzır". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 32: 449-450. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi I.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi II.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

Genç, Sabit, "19. Yüzyılda Aşiretlerin İskânı ve Ortaya Çıkan Sorunlar: Mecidözü Aşiretleri Örneği". *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi,* 1/1 (2020): 38-59.

Genç, Vural, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700". *International Journal of Middle East Studies,* 12/3 (1980): 231-244.

Gerber, Haim, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective.* Albany: State University of New York, 1994.

Goodwin, Godfrey, *Yeniçeriler.* İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2011.

Göçek, Fatma Müge vd. "18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları.* ed. Madeline C. Zilfi. çev. Necmiye Alpay. 47-62. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Gökalp, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler.* 3.bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.

Gökçe, Göksel, "Dadaloğlu'nun Osmanlı Karşıtlığının Temel Sebepleri. *II. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu.* ed. Mustafa Dinç. 273-290. Çanakkale: Toplum Araştırmaları Derneği TOKÜAD Yayınları, 2020.

Gördük, Yunus Emre, "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 35 (2014): 89-120.

Göyünç, Nejat, "Evliya Çelebi'nin Mardin ve Yöresi Hakkında Yazdıkları". *Türklük Araştırmaları Dergisi,* 4 (1988): 225-227.

Göyünç, Nejat, "Hâne". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 15: 552-553. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.

Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri.* çev. Kenan Somer. Ankara: Aşina Kitaplar Teori Dizisi, 2009.

Güler, Ümit, "Osmanlı Döneminde İmamların Mesleki Hayatlarında Karşılaştıkları Sorunlar (18. Yüzyıl Diyarbekir Eyaleti Örneği)". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* 4/1 (2019): 1-31.

Güler, Ümit, "Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. yy. Diyarbekir Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 30/1 (2021): 185-221.

Gültepe, Necati, *Mührün Gücü.* İstanbul: Kapı Yayınları, 2019.

Gümüş, Ercan, "Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı". *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi,* 6 (1) (2021): 1-27.

Gümüş, Ercan, *Devlet ve Asi 18. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Diyarbekiri'nde Eşkıyalık.* Ankara: İlâhiyât, 2019.

Günay, H. Mehmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Uygulamasında Kamu Malları.* İstanbul: Şûle Yayınları, 2001.

Günay, Hacı Mehmet, "Vakıf". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 42: 475-479. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Günay, Ramazan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 17 (2013/1): 9-29.

Günay, Selçuk, *Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri ve Âyanlık (1750-1850).* Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Gündüz, Ahmet, "Anadolu ve Rumeli Vilayetlerindeki Haremeyn-i Şerifeyn ve Kuds-i Şerif Vakıflarının Varidat ve Masarifatı (1650-1651). *Rifat Özdemir'e Armağan.* ed. Rahmi Doğanay, Ahmet Çelik, Fatih Özçelik. 158-181. İstanbul: Hiperyayın, 2018.

Gündüz, Mustafa, *Osmanlı Eğitim Mirası.* 2.bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

Gündüz, Tufan, "Konar Göçer". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 26: 161-163. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640".* İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.

Güner, Hüsniye, *21 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili Defteri H. 1059-1060 (M. 1649-1650) Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Güneş Yağcı, Zübeyde, "Osmanlı Taşrasında Kadınlara Yönelik Cinsel Suçlarda Adalet Arama Geleneği". *Kadın Araştırmaları Dergisi,* 6/2 (2005): 51-81.

Güneş, Hasan Hüseyin, *Bir Taşra Şehrinden İnsan Manzaraları (Osmanlı Kudüsü'nde Vakıflar ve İnsanlar).* İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Güngörürler, Selim, *Diplomacy and Political Relations Between the Ottoman Empire and Safavıd Iran (1639-1722).* Doktora Tezi. Georgetown University Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences, 2016.

Günkut, Bedri, *Diyarbekir Tarihi.* Diyarbakır: Diyarbekir Basımevi, 1937.

Gür, A. Refik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi.* 2.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Güran, Tevfik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar.* 2.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Gürhan, Veysel, "Kadınların Dîvân-ı Hümâyun'a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbekir Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre)". *Tarih Okulu Dergisi (TOD),* 10/32 (2017): 323-347.

Gürhan, Veysel, "Yurtluk-Ocaklık Sancaklarda Tahrir Deneyimleri: 1518, 1523 ve 1540 Tarihli Çermik Sancağı Tahrirleri". *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar.* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci. 99-141. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

Güvemli, Oktay vd., "Osmanlı Kayıt Kültüründe Vakıf Muhasebesi ve Devlet Muhasebe Sistemi". *Vakıflar Dergisi,* 46 (2016): 9-21.

Güzelhan, Mustafa, *Ayıntap Tarihinden Notlar (Düllük-Aynî Bedrettin-Ayıntabın Tarihte Uğradığı İstilâlar).* Gaziantep: Gazi Yurt Matbaası, 1959.

Halaçoğlu, Yusuf, "Aşiret". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 4: 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Halaçoğlu, Yusuf, "Menzil". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 29: 159-161. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Halaçoğlu, Yusuf, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Belleten,* 60/227 (1996): 139-146.

Halaçoğlu, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650),I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı.* 7.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi.* 6.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Hallaçoğlu, Yusuf, "Damga". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 8: 454-455. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Hamat, Zahri, "Substition of Special Waqf (Istibdal): Case Study at the Religious and Malay Custom Council os Kelantan (MAIK)". *The Macrotheme Review,* 3/4 (2014): 64-71.

Hanilçe, Murat vd., "Osmanlı Devleti'nde Bir Ceza İnfaz Kurumu Olarak Hapishaneler ve Kadınlar". *SSAD Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 4/2 (2020): 406-436.

Harvey, David, *Sosyal Adalet ve Şehir.* 5.bs. çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.

Haspolat, Kenan, *Diyarbakır 2 Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2010.

Hathaway, Jane, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları.* çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Hathaway, Jane, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa.* çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Helimoğlu Yavuz, Muhsine, *Diyarbakır Efsaneleri.* 2.bs. Ankara: Doruk Yayınları, 1993.

Heper, Metin, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi". *Toplum ve Bilim Dergisi,* 9-10 (1980): 3-35.

Heper, Metin, *Modernleşme ve Bürokrasi.* Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1973.

Heyd, Uriel, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat". trc. Selâhaddin Eroğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 26 (1983): 633-652.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law.* Oxford: Clarendon Press, 1973.

Hızlı, Mefail, "Bursa'da "Tekâlif-i Örfiyye" Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 10/2 (2001): 27-41.

Hızlı, Mefail, "Osmanlı Mahalle İmamlarının Performanslarına Dair". *Tesam Akademi Dergisi,* 1/1 (2014): 41-51.

Hobsbawm, Eric J., *Eşkıyalar.* çev. Osman Akınhay. İstanbul; Agora Kitaplığı, 2011.

Hobsbawm, Eric J., *Haydutlar*. 2.bs. çev. Fatma Taşkent. İstanbul: Logos Yayıncılık, 1990.

Hobsbawm, Eric J., *İlkel Asiler: 19. ve 20. Yüzyıllarda Toplumsal Hareketin Arkaik Biçimleri Üzerine İncelemeler*. 2.bs. çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Holloway, John, *İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek.* çev. Pelin Siral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Howard, Douglas A., *The Ottoman Timar system and Transformation, 1563-1656.* Ph.D. dissertation. Indiana Universty, 1978.

Hurç, Muhammet Murat, *13 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (VR.143-302) Değerlendirme-Çeviri-Metin (H. 1100/M. 1689).* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

Hüseyniklioğlu, Ayşegül, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eşkıyalık Olayları (1594-1607).* Yüksel Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Iqbal, Zafer, *Adalet: İslamî ve Batılı Perspektifler.* 2.bs. çev. Lütfi Sunar. İstanbul: İktisat Yayınları, 2021.

Işık, Hayriye, "Bir Kamu Hizmeti Birimi Olarak Vakıfların Osmanlı Toplum Yaşamındaki Rolü", *Akademik Bakış,* 16 (2019): 1-10.

Işık, Mustafa, "1570 Yılında İstolni Belgrad Sancağı'nda Erbâb-ı Tımar". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 19/76 (2020): 2138-2152.

Işın, Priscilla Mary, "Kasaplık Aletleri". *Acta Turcıca Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* 2 (2011): 32-52.

Ivanova, Svetlana, "Hristiyan Rumeli Kadınları, Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri (17. ve 18. Yüzyıllar)". *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih.* der. Amila Buturovic, İrvin Cemil Schick. çev. Güliz Erginsoy. 163-210. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

İbn-i Haldûn, *Mukaddime.* Cilt: 1. çev. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004.

İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi.* çev. M. Emin Bozarslan. İstanbul: Koral Yayınları, 1975.

İlgürel, Mücteba, "Celâlî İsyanları". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 7: 252-257. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

İlgürel, Mücteba, "Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 11: 466-469. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

İlgürel, Mücteba, "Subaşı". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 37: 447-448. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

İlhan, Hatice Kübra, *Urfa Halilürrahman Su Yolu Aksının (Antik Daysan Nehri) Kentsel Doku Bağlamında İncelenmesi, Hindiye Tekkesi ve Leyliciler Evi'nin Koruma* Önerisi. Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2017.

İlhan, M. Mehdi, "Bıyıklı Mehmed Paşa". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 6: 116-117. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

İlhan, M. Mehdi, *Amid (Diyarbakır).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

İlhan, M. Mehdi, *Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa.* Diyarbakır: Diyarbakır Üniversitesi Basımevi, 1981.

İlyas, Ahmet, *Türkiye'de Aşiret-Siyaset İlişkisi: Urfa Örneği (1950-2003)*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

İmber, Colin, "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. ed. Madeline C. Zilfi. çev. Necmiye Alpay. 77-100. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

İnalcık, Halil, "Adâletnâmeler". *Belgeler,* 2/3-4 (1965): 49-145.

İnalcık, Halil, "Çiftlik". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 8: 313-314. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

İnalcık, Halil, "Eyalet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 11: 548-550. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

İnalcık, Halil, "İspence". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 23: 177. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

İnalcık, Halil, "Kanunnâme". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 24: 333-337. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

İnalcık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adâlet". *Halil İnalcık Adâlet Kitabı.* 2.bs. ed. Bülent Sarı, Selim Arslantaş. 15-32. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adâletin Üstünlüğü". *Halil İnalcık Adâlet Kitabı.* 2.bs. ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş, Halil İnalcık. 155-216. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

İnalcık, Halil, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu". *Belleten.* 23/92 (1959): 575-610.

İnalcık, Halil, "State and Ideology under Sultan Süleyman I". *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire-Essays on Economy and Society* (1993): 70-94.

İnalcık, Halil, "The Nature of Traditional Society". *Political Modernization in Japan and Turkey.* ed. Robert E. Ward, Dankwart A. Rustow. 42-63. ABD: Princeton University Press, 1964.

İnalcık, Halil, "Timar". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 41: 168-173. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I).* 62.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II).* 7.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III).* 6.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

İnalcık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV).* 5.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600).* 19.bs. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-1 (1300-1600).* 11. bs. çev. Halil Berktay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

İnalcık, Halil, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet.* 9.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2022.

İnalcık, Halil, *Osmanlı ve Avrupa-Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri.* 5.bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet.* 4.bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.

İnalcık, Halil, *Osmanlılar (Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler).* 4.bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

İnalcık, Halil, *Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme.* 9.bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.

İnan, Kenan, "Trabzon'da Yönetici Yönetilen İlişkileri (1643-1656)". *Osmanlı Araştırmaları,* 33 (2003): 23-60.

İnbaşı, Mehmet, vd., "Osmanlı Devleti'nde Avcı Kuşu Yetiştiriciliği/ Bâzdârânlık (Batı Anadolu Örneği)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD),* 7/19 (2020): 665-677.

İpşirli Argıt, Betül, "Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5 (2005): 575-621.

İpşirli, Mehmet, "Arzuhal". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 3: 447-448. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

İpşirli, Mehmet, “Beylerbeyi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 6: 69-74. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

İpşirli, Mehmet, “Bezirgân”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 6: 103-104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

İpşirli, Mehmet, “Buk’a”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 6: 386-387. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

İpşirli, Mehmet, “Câbî”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 6: 529-560. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

İpşirli, Mehmet, “Dersiâm”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 9: 185-186. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

İpşirli, Mehmet, “Diplomatik Açıdan Mahzar”. *Tarih Dergisi,* 75 (2021/3): 33-89.

İpşirli, Mehmet, “Ehl-i Örf”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 10: 519-520. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

İpşirli, Mehmet, “İkindi Divanı”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 22: 26-27. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

İpşirli, Mehmet, “İlmiye”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 22: 141-145. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

İpşirli, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I.* ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 139-278. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994.

İpşirli, Mehmet, “Mahzar”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 27: 398-401. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

İpşirli, Mehmet, “Nâib”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 32: 132-133. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)". *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. 459-471. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1991.

İpşirli, Mehmet, "Temlik". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 40: 430-431. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

İslamoğlu, Huri, "16. Yüzyıl Anadolusu'nda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması". *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım.* 2.bs. ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak. çev., Zeynep Altok. 57-80. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

İslamoğlu, Huricihan, "Hukuk, Piyasa, Siyaset Üçleminin Yeniden Düşünülmesi ve Bir Liberalizm Eleştirisi". *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*. 2.bs. der. Ferdan Ergut, Ayşen Uysal. 57-77. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.

İslamoğlu-İnan, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü.* İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

İstekli, Emrah, *Avrupa'daki Osmanlı Şehirleri (Seyyahların Gözüyle Estergon-İstanbul Güzergâhı Üzerindeki Osmanlı Şehirleri 16-17 Yy.).* İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.

İşbilir, Ömer, "Mekkâre". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 28: 554-555. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

İşbilir, Ömer, "Nüzul". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 33: 311-312. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

İşlek, Ali Emre, *Osmanlı Devleti'nde Hindî Tekkeleri.* Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Jennings, Ronald C., "The Legal Position of Women in Kayseri, A Large Ottoman City, 1590-1630". *International Journal of Women's Studies*, 3 (1980): 559-582.

Jennings, Ronald C., "Women in Early 17th Century Ottoman, Judical Records - the Sharia Court of Anatolian Kayseri". *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 18/1 (1975): 53-114.

Jennings, Ronald C., "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 21/3 (1978): 225-293.

Kafadar, Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken.* 6.bs. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2017.

Kafadar, Cemal, *Janissary-Esnaf Relations: Solidarty and Conflict.* Yüksek Lisans Tezi. Institute of Islamic Studies MCGill University, 1981.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü.* 34.bs. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2012.

Kahraman, Seyit Ali, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti.* İstanbul: Kitabevi, 2006.

Kahraman, Şeyhmus, *214 Nolu Urfa Şer'iyye Sicilinin (H.1287-H.1288/M.1870-1871) 1-163. Sayfaları Arası Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Kal'a, Ahmet, "Esnaf". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 11: 423-430. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Kalkan, Ahmed, *Zulüm ve İstikbâr.* İstanbul: Kalemder Yayınları, 2012.

Kallek, Cengiz, "Kile". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 25: 567-570. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Kama, Sezen, "Osmanlı Hukukunda Evlilik Akdi ve Söz Konusu Akdin 1869 Tarihli Tabiiyyet-i Osmaniyye Kanunnamesine Göre Osmanlı Tabiiyyetine Etkisini". *İÜHFM,* 71/1 (2013): 673-708.

Kanadırık, Halil, *Osmanlı Klasik Çağı'nda Patrimonyalizmin Gelişmesi Üzerine Bir Siyaset Bilimi.* Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Kaplan, Mahmut, *Hikmet Şairi Yûsuf Nâbî,* Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2012.

Kara, Ahmet Sinan, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Kara, Filiz, "Pîşkeş", *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 34: 294-296. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Kara, Mehdi, *Osmanlı'dan Notlar (Hukuk, Cinsel Yaşam ve Sosyal Hayata Dair).* Ankara: Herdem Kitap, 2019.

Kara, Yakup, "İslam Hukuku'nda Dey'in Deyn Karşılığında Satımı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 20 (2012): 389-415.

Karaboğa, Durmuş Volkan, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568).* Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.

Karagöz, Mehmet, *567 Numaralı Karaferye Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Karahan, Abdülkadir, "Nâbî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 32: 258-260. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Karakaş, Mahmut, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim.* Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Yayınları, 2001.

Karakeçili, Enver, *Hurûfât Defterlerine Göre 1690-1837 Tarihlerinde Ruha Kazâsı*. Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2017.

Karan, Cuma, *Diyâr-ı Bekr ve Müslümanlarca Fethi.* 2.bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

Karasakal, Mehmet, *109 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1165/M. 1752).* Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Karataş, Ali İhsan, "Bursa Suları ve Su Vakıfları". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 17/2 (2008): 379-417.

Karataş, İhsan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 15/1 (2006): 267-284.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.

Kars, Rümeysa, "18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri". *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal,* 8/63 (2022): 1709-1717.

Kars, Rümeysa, *Haremeynü'ş-Şerifeyn ve Bağlı Birimlerine Ait Gelir ve Masrafları İhtiva Eden 1175 Nolu Vakıf Muhasebe Defteri.* İstanbul: Kriter Yayınevi, 2020.

Kars, Rümeysa, *Şer'iye Sicilleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Ticaret: Ankara-Konya-Antep Örneği (1700-1750).* Ankara: Gazi Kitabevi, 2021.

Kasaba, Reşat, "Osmanlı İmparatorluğunda Göçebeler ve Aşiretler". *Osmanlı Dünyası.* ed. Christine Woodhead. çev. Gül Çağalı Güven. 31-47. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Kasaba, Reşat, *A Moveabla Empire: Ottoman Nomads, Migrants and Refugees.* Seattle and London: University of Washington Press, 2009.

Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ehakk.* çev. Orhan Şaik Gökyay-Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.

Kâtip Çelebi, *Siyaset Nazariyesi Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel: Karşılaştırmalı Özgün Metin.* 2.bs. haz. Ensar Köse. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.

Kavak, Abdulcebbar, "Şeyh Ebûbekir Abdülaziz es-Sincârî (ö. 602/1205) ve Kâdiriyye Tarikatı'nın Kuzey Irak'taki Erken Dönem Faaliyetleri". *Akademik Bakış Dergisi,* 54 (2016): 147-160.

Kaya, Eyüp Said vd. "Zimmet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 44: 424-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Kaya, Hakan, "Bayezid ve Tevabihasının (Diyadin, Eleşkird ve Şelve) Yurtluk-Ocaklık Gelirleri". *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar.* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci. 187-220. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

Kaya, Mehmet, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7/14 (2017): 201-210.

Kaya, Remzi, "Kur'an-ı Kerim'de Fey Gelirleri ve Dağılımı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 10/2 (2001): 67-86.

Kaya, Süleyman, "Osmanlı Fetvası Üzerine". *Osmanlı Hukukunda Fetva.* ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray. 395-451. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Kaya, Süleyman, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn.* İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Kayar, Betül, "Osmanlı Yargı Teşkilatında Naib". *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi,* 1 (2020): 189-234.

Kazıcı, Ziya, "Alay". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 2: 347-248. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.* 5-6 (1987): 85-102.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi.* 5.bs. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2019.

Kejanlı, Türkan, "Diyarbakır Hanları ve Kervansarayları". *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu.* 383-394. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2009.

Keleş, Nevzat, *Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.

Kenanoğlu, M. Macit, "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5 (2005): 553-574.

Kenanoğlu, M. Macit, "Mîrî Arazi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 30: 157-160. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Kenanoğlu, M. Macit, "Vergi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 43: 52-58. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Kenanoğlu, M. Macit, "Zimmî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 44: 438-440. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek.* 4.bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Keskintaş, Orhan, *Adalet, Ahlâk ve Nizam: Osmanlı Siyasetnameleri.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Kılıç Karatay, Semra, "Şanlıurfa Cülhacılığı ve Günümüzdeki Durumu". *Ulakbilge,* 5/17 (2017): 1781-1794.

Kılıç, Orhan, "Ocaklık". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 33: 317-318. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Kılıç, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 10 (1999): 119-137.

Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı.* Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997.

Kılıç, Rüya, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler.* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Kılıç, Ünal, "Vali". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 42: 492-494. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Kırçıl Akkoç, Fatma, *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında (1550-1565) Bursa Vakıfları.* Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Kırlı, Cengiz, *Yolsuzluğun İcadı 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi*. İstanbul: Verita Yayınları, 2015.

Kıylık, Mustafa Harun, "İslâm Hukuku'nda Katl-Makâsıd İlişkisi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 19/2 (2019): 495-524.

Kia, Mehrdad, *Daily Life in the Ottoman Empire*. Santa Barbara-Denver-Oxford: Greenwood, 2011.

Kiel, Machiel, "Şehrin Fiziksel Özellikleri". *Evliya Çelebi Diyarbekir'de.* der. Martin Van Bruinessen, Hendrik Boeschoten. çev. Tansel Güney. 101-116. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Kişi, Abdullah Rüştü, "Meşîhat'ten İstanbul Müftülüğü'ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi,* 24 (2015): 62-69.

Klein, Janet, "Devlet, Aşiret, Sülale ve 20. Yüzyıl Başında Diyarbekir'i Ele Geçirme Yarışı". *Osmanlı Döneminde Diyarbekir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915).* der. Joost Jongerden, Jelle Verheij. 149-181. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

Klein, Janet, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri.* 2.bs. çev. Renan Akman. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Kocaman, Kaan, *XVII. Yüzyıl'da Osmanlı Devletinde Rüşvet.* Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Koç, Mehmet, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları.* Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Koç, Ümit, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çavuşluk Teşkilatı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/2 (2002): 395-420.

Koç, Yahya, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler 1700-1775.* İstanbul: Küre Yayınları, 2021.

Koç, Yunus, "Osmanlı Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum". *Bilig,* 35 (2005): 229-245.

Koçak, Zülfiye, "Ayntab Mahkemesinde Kadınların Hak Arama Mücadelelerine Dair Bazı Değerlendirmeler (1600-1650)". *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2021): 15-36.

Koçak, Zülfiye, "Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği: Vidin Örneği (1700-1750)". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 7/1 (2018): 167-210.

Koçak, Zülfiye, *Ayntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1600-1650)*. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi.* sad. Zuhuri Danışman. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

Koçu, Reşad Ekrem, *Yeniçeriler.* 3.bs. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004.

Koloş, Umut, *Foucault, İktidar ve Hukuk.* 2.bs. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Konan, Belkıs, "Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 29 (2011): 149-172.

Konan, Belkıs, "Osmanlı Hukukunda Vakıflarda İstibdal Uygulaması". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70/3 (2021): 991-1011.

Konyar, Basri, *Diyarbekir Kitabeleri II.* Ankara: Ulus Basımevi, 1936.

Konyar, Basri, *Diyarbekir Yıllığı III.* Ankara: Ulus Basımevi, 1936.

Korkmaz, Ömer, "Osmanlı Uygulamaları Işığında Küçüklerin Evlendirilmesi ve Veli İzinsiz Nikâh". *Bilimname*, 37 (2019): 453-470.

Korkusuz, M. Şefik, *Aziz Mahmud Urmevi ve Urmeviliğin Diyarbekir Kolu*. İstanbul: Toprak Kitap, 2019.

Korkusuz, M. Şefik, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbekir'de Maârif.* İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2009.

Korkusuz, M. Şefik, *Yazma Eserlerde Diyarbekir Kenti*. İstanbul: Toprak Kitap, 2014.

Kovacs, Nandor Eric, "The Legal Status of the Danubian Principalities in the 17th Century As Reflected in the Şikâyet Defteris". *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* 25 (2014-1): 1-24.

Kovacs, Nandor Erik, "17. Yüzyılda Divan-ı Hümayun'un Şikayet Defterleri", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 1.* (21-23 Kasım İstanbul). haz. Mehmet Yıldırır, Songül Kadıoğlu. 273-284. Ankara: Korza Basım, 2013.

Koyuncu Kaya, Miyase, "Vakıf Kurucusu Olarak Osmanlı Esnafı (18. Yüzyıl İstanbul Örneği)". *Vakıflar Dergisi,* 42 (2014): 35-50.

Koyuncu, Nuran, "Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gediklerinin Hukuki Esasları, Gelişimi ve İlgası". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 26/2 (2018): 47-76.

Köksal, İsmail, *İslâm Hukuku (Hikmet-i Bâliğa).* İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2009.

Köksal, Yonca, "Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda "Devlet-Toplum" İlişkileri. *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*. 2.bs. der. Ferdan Ergut, Ayşen Uysal. 131-167. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.

Köprülü, Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri.* 5.bs. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.

Köprülü, M. Fuad, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi.* 2.bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Köprülü, Orhan F., "Çavuş". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 8: 236-238. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Köroğlu, İlkay, *131 Nolu Gaziantep Şer'iye Sicilinin H. (1182-1196) Değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Köse, Ensar, "İçel Sancağında Kargaşa: Suhte Fesadı (1576-1606)". *Çukurova Araştırmaları Dergisi,* 3/1 (2017): 22-51.

Köse, Ensar, "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Hak Arama Kültürü". *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri 1*. ed. Fethi Gedikli. 291-321. İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2016.

Köse, Ensar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplu Hak Arama: XVIII. Yüzyıla Ait 100 Örnek Mahzar". *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri.* ed. Fethi Gedikli. 411-447. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2014.

Köse, Saffet, "İslam Hukukuna Göre Rüşvet Suçu ve Cezası". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 11 (2008): 139-166.

Köse, Saffet, "Rüşvet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 35: 303-306. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III.* 4.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

Kurt, İsmail, "Vakıf Müessesi XV. ve XVI. Asır Vakıfları", *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler.* ed. Abdülkadir Özcan, İslami İlimler Araştırma Vakfı. 501-543. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.

Kurt, Ümit, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Araf'ın Modern Eşkıyaları: Savaş Ağalarından Şehir Seçkinlerine Antep'te Bir Mülkiyet Transferi Hikâyesi". *Şekâvet, Hıyânet, İsyan: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkıyalık.* der. Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan. 329-344. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

Kurtoğlu, Mehmet, *Urfalı Nabi (Şair Nabi).* İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2018.

Kuru, Levent, *29 Numaralı Edirne Şer'iye Sicili.* Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Kuzucu, Serhat, "XVIII. Yüzyıl İlk Yarısında Antep'te Avârız Vergisinin Uygulanışı (Şeri'yye Sicillerine Göre)". *Gaziantep University Journal of Social Sciences,* 15/1 (2016): 101-118.

Küçük, Mustafa, "Divân-ı Hümâyûn Şikâyet Defterlerinin Değerlendirilmesi". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi,* 18 (2013): 116-124.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Seyyid". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 37: 40-43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Tarihî Süreçte Seyyid ve Şerif Kavramlarının Kullanımı". *Osmanlı Araştırmaları,* 33 (2009): 87-129.

Küpeli, Özer, "Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhallefatı". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi,* 4/1 (2018): 19-33.

Kürkçüoğlu, A. Cihat vd., *Şanlıurfa Kültür ve Turizm Varlıkları.* Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2017.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, *Ruha'dan Urfa'ya: 1780-1980*. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü, 1990.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, *Şanlıurfa İli Camileri.* Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013.

Kürkman, Garo, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri.* İstanbul: AKMED, 2003.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Temessük". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 40: 413-414. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Tezkire". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 41: 73-74. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik).* İstanbul: Kubbealtı Neşriyâtı, 1988.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı.* 2.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Laiou, Sophia, "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar: Rum Cemaatinin Şer'iyye Mahkemelerinde Açtığı Kişilerarası Davalar ve Aile Davaları (17. ve 18. Yüzyıllar)". *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih.* der. Amila Buturovic, İrvin Cemil Schick. çev. Güliz Erginsoy. 253-280. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Laiou, Sophia, "Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thsesaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries". *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Towards a Social and Economiz History.* ed. Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis and Sophia Laiou, (USA: Gorgias Press, 2010). 255-278.

Lévy-Aksu, Noémi, *Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş (1879-1909).* çev. Serra Akyüz. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Lewis, Raphaela, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat.* İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1973.

Majer, Hans Georg, *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften 1984.

Mansel, Philip, *Halep (Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükselişi ve Düşüşü).* çev. Nigâr Nigâr Alemdar. İstanbul: Everest Yayınları, 2017.

Mansel, Philip, *Konstantinopolis Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924.* çev. Şerif Erol. İstanbul: Alfa Yayınları, 2023.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi I.* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Marcellinus, Ammianus, *Ammianus Marcellinus I.* (With an English Translation by John C. Rolfe). London: Harvard University Press, 1935.

Mark Saykes, *el-Kabail el-Kürdiye fi İmpratoriyetu'l-Osmaniye*. çev. Halil Ali Murad. Suriye: Dar Zeman, 2017.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 2.* haz. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Meriwether, Margaret L., "Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne: Halep, 1770-1840), *Modernleşme Eşiğinde Osmanlı Kadınları.* ed. Madeline C. Zilfi. çev. Necmiye Alpay. 122-143. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Metin, Nihal, "XVIII. Yüzyılda Malikâne Olarak Mütegallibe Eline Geçen Sancaklardan Reayanın Dağılmasına Dair Bir Örnek: Eğinli İshak Paşa ve Arapgir Sancağı". *International Journal of Social Inquiry*, 15/1 (2022): 127-142.

Mills, C. Wright, *Sosyolojik Tahayyül.* 2.bs. çev. Ömer Küçük. İstanbul: Hil Yayınları, 2019.

Mortan, Kenan vd., *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Muhammed Ali Karadâğî, *Fi Rahab Aklam ve Şahsiyât Kürdiyye.* Süleymaniye: Jin Matbaası, 2007.

Mumcu, Ahmet, "Dîvân-ı Hümâyun". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 9: 430-432. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun.* 5.bs. Ankara: Phoenix, 2020.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet.* 3.bs. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2005.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. 3.bs. Ankara: Phoenix, 2007.

Muslu, Cihan Yüksel, *Osmanlılar ve Memluklar (İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet).* çev. Zeynep Rona. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat.* Cilt: 1-2. sad. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târihi.* Cilt: 1. çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.

Naima Mustafa Halebî, *Târîh-i Nâimâ 3*. İstanbul: 1283 (1866).

Najm, Darya, *H. 1098-1099/M. 1686-1687 Tarihli 36 Numaralı Ayıntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s. 1-107).* Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Nasıroğlu Aydın, Mehtap, "Hasankeyf'te Heteredoks İzler: Şeyh Çoban Zaviyesi ve Baba Mahmud Haydarî Tekkesi Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)". *Gaziantep Üniversitesi Journal of Social Sciences,* 19/3 (2020): 1357-1372.

Nerkiz, Mehmet, *İslâm Hukukunda Borç/Karz Akdi ve Yükümlülükleri.* Yüksek Lisans Tezi. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme.* 5.bs. haz. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar).* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Oğuz, İbrahim, "Osmanlı Vakıflarında İstibdal Problemi (Midilli Örneği)". *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 34/58 (2015): 583-602.

Oğuz, Mustafa vd., "Hüccet". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 18: 446-450. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Oktay, Ayşe Sıdıka, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.

Okur Gümrükçüoğlu, Saliha, "Osmanlı Devletinde Divan'a Gönderilen Şikâyetler". *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri.* ed. Fethi Gedikli. 385-409, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2014.

Okur Gümrükçüoğlu, Saliha, "Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Teb'asının Şikâyetleri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 61/1 (2012):172-206.

Okur Gümrükçüoğlu, Saliha, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653).* Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Orhangazi, Sibel, "330 Numaralı Tarsus Şer'iyye Siciline Göre XIX. Yüzyılın Sonlarında Tarsus". *Çukurova Araştırmaları Dergisi,* 1/1 (2015): 86-101.

Orhonlu, Cengiz vd., "Has", *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 16: 268-270. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerine İskân Teşebbüsü (1691-1696).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Orman, Sabri, *Gazâlî, Adalet ve Sosyal Adalet.* İstanbul: İktisat Yayınları, 2018.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kimliği". *Cogito,* 19 (1999): 77-85.

Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı.* 13.bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile.* 20.bs. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi.* 3.bs. Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.

Oruç, Faruk Emrah, *İslâm Hukukunda Deyn.* Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi. 5.bs. ed. Ali Öge. Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 2017.

Oymak, Mehmet, "Şehrin Mimarî Yapısı". *Edessa'dan Urfa'ya 2.* ed. Mehmet Çelik. 407-456. Ankara: Atılım Üniversitesi Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2007.

Öğün Benzer, Gülay "Şeddâdîler". *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 38: 409-411. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Öğüt, Tahir, *18-19. Yy'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Örenç, Ali Fuat, "Mutasarrıf". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 31: 377-379. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Örsten Esirgen, Seda, "İslam-Osmanlı Ceza Hukukunda Zimmiler". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi,* 21 (2016): 145-172.

Öz, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Temeller ve Ana İlkeler". *İslami Araştırmalar Dergisi,* 12/1 (1999): 27-33.

Öz, Mehmet, "Tahrir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 39: 425-429. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde (Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları.* 9.bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.

Özbek, Nadir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları". *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İnalcık. 401-423. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.

Özbek, Nadir, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908).* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015.

Özcan, Abdülkadir, "Çakırcıbaşı". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 8: 189-190. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Özcan, Abdülkadir, "Çorbacı". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 8: 369-370. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Özcan, Abdülkadir, "Eşkinci". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 11: 469-471. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Özcan, Abdülkadir, "Gedikli". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 13: 548-549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Özcan, Abdülkadir, "Hacı Beşir Ağa". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 5: 555. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Özcan, Abdülkadir, "Zâbit". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 44: 60-61. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Özcan, Ahmet, *"Ama Eşkıyalık Çağı Kapandı!" Modern Türkiye'de Son Kürt Eşkıyalık Çağı (1950-1970).* 2.bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Özcan, Mustafa, *Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Asayiş.* Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Özcan, Tahsin, "Muhallefât". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 30: 405-406. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Özcan, Tahsin, "Nâtıfî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 32: 438-439. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Özcoşar, İbrahim, "Bir İslam ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid". *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır,* ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat. 1-24. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Özcoşar, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi". *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 7 (2003): 124-139.

Özcoşar, İbrahim, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900).* Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2009.

Özdalga, Elisabeth, *Tarihsel Sosyoloji.* 4.bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2016.

Özdeğer, Hüseyin, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı 1.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1988.

Özdemir, Ahmet Z., *Avşarlar ve Dadaloğlu.* Ankara: Dayanışma Yayınları, 1985.

Özdemir, Selman, "Hak Üzerine Bir Değerlendirme". *Adalet Dergisi,* 56 (2016): 101-134.

Özel, Ahmet, "Gayri Müslim". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 13: 418-427. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Özenç, Ali, *18. Yüzyıl Diyarbekir Şer'iyye Sicillerine Göre Din, Gelenek ve Törelerin Kavşağında Osmanlı Âmid Ailesi.* Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Özenç, Berke, *Hukuk Devleti Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi.* 3.bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Özer, Hasan, "Kâfiyecî (V. 879/1474) Ve "İstibdâl" Hakkındaki İki Eserinin Tahkik ve Tercümesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 18 (2011): 169-184.

Özgen, Hasan vd., *Taşlar ve Düşler Diyarbakır.* Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sanat Yayınları, 2004.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Vakfiye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* 42: 465-467. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Özgül, İbrahim, "1742-1754 Yıllarında Vergi Tahsilatındaki Usulsüzlüklere Dair Bazı Tespit, Teşhis ve Tahliller: Diyarbakır Vilayeti Örneği". *İnsan ve İnsan,* 6 (2019): 673-690.

Özgün, Cihan vd., *II. Abdülhamit Döneminde İzmir ve Çevresindeki Eşkıya ve Eşkıya Yatakları (Haritalandırma ve Haritalara Analitik Bir Yaklaşım).* İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2022.

Özkarcı, Mehmet, *Gaziantep İl Merkezinde Bulunan Hanlar.* Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.

Özkaya, Hatice Gökçen, "Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli-Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği". *METU Journal of tthe Faculty of Architecture,* 35/1 (2018): 243-262.

Özkaya, Yücel, "Mütesellim". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 32: 203-204. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Özkaya, Yücel, "XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu". *Belleten,* 38/151 (1974): 445-491.

Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 28/3-4 (1977): 369-390.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Özkul, Ali Efdal, "Osmanlı İdaresi'nde Kıbrıs'ta Kasap Esnafı ve Faaliyetleri". *Akademik Bakış Dergisi,* 11/23 (2018): 163-198.

Özok Gündoğan, Nilay, "II. Meşrutiyet Devrimi'ne "Çevresel" Bir Yaklaşım II. Meşrutiyet Sonrası Diyarbekir'de Köylü Arzuhallerindeki Toprak Anlaşmazlıkları". *Osmanlı Döneminde Diyarbekir'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915).* der. Joost Jongerden, Jelle Verheij. 183-218. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

Özsoy, Ahmet, *Bir Avuç Toprak (Aynı Tas, Aynı Hamam 18. Yüzyılda Ayntab).* Ankara: Neva Medya Bil. Teknolojileri / Dumat Ofset Matbaacılık, 2017.

Öztürk, Mehmet, *216/2 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1315-1317/M. 1897-1899).* Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Öztürk, Mustafa, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresindeki Eşkiyalık Olayları" *Belleten,* 54/211 (1990): 963-993.

Öztürk, Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler/Oymaklar*. 2.bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

Öztürk, Nazif, "Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 11: 521-524. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Öztürk, Nazif, "Osmanlı Döneminde Vakıflar". *Türkler Ansiklopedisi.* 10: 797-825. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Öztürk, Nazif, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri". *İslami Araştırmalar Dergisi,* 8/1 (1995): 13-33.

Öztürk, Said, "Kassâm". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 24: 579-582. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Öztürk, Yücel, Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 31(2012): 157-208.

Özünlü, Emine Erdoğan, *Ayntâb Sipahileri (Bir Osmanlı Sancağında Timarlı Sipahi Olmak (1530-1647).* Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.

Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması.* 2.bs. İstanbul: Kitabevi, 2018.

Özyüksel, Murat, "İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemlerinde Gelir, Gider, Servet Vergileri". *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi,* 6/1 (1985): 51-68.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1.*İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 2.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Pamuk, Bilgehan, "Ayntâb Şehir Hayatında Vakıflar (XVI. Yüzyıl)". *Antep-Halep Vakıfları Sempozyum Bildirileri.* ed. İsmail Altınöz. 1: 7-27. İstanbul: Gaziantep Üniversitesi ve Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü Ortak Yayını, 2014.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları.* 7.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II.* 5.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Parlak, Bekir, *Kamu Yönetimi Sözlüğü.* Bursa: MKM Yayıncılık, 2011.

Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Yargı Yayınevi, 2006.

Peffer, R. G., *Marksizm, Ahlâk ve Toplumsal Adalet.* çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.

Peirce, Leslie P., “Le Dilemme de Fatöa: Crime seuel et Culture Juridique Dans Une Cour Ottomane au Debut des Temps Modernes”. *Annales Histoire Sciences Sociales,* 53/2 (1998): 291-319.

Peirce, Leslie, “16. Yüzyıl Ayntab’ında Girişimcilik Başarısı: Yerel İleri Gelen Seydi Ahmed Boyacı Örneği”. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Taşra Elitleri.* ed. Antonis Anastasopoulos. çev. H. Ebru Aksoy. 179-203. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.

Peirce, Leslie, “She is trouble...and I will divorce her”: Orality, honor, and representation in the Ottoman court of Aintab”, *Women in the Medieval Islamic World: Power Patronage and Piety*. ed. Gavin R.G. Hambly. 267-299. New York: ST. Martın’s Press, 1998.

Peirce, Leslie, *Ahlak Oyunları (1540-1541 Osmanlı’da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet).* çev. Ülkün Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Peirce, Leslie, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar.* çev. Ayşe Berktay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Pekdemir, Şevket, “Evlilikte Denklik Konuları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 15/1 (2015): 113-149.

Polat, Murat, “Şikâyet Defterleri ve Belgeleri Çözümlenmesine Algoritmasal Bir Yaklaşım”. *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi,* 10/31 (2022): 397-429.

Polat, Süleyman, “Ankara Sancağında Alınan Olağanüstü Aynî Vergiler (1540-1640)”. *Ankara Araştırmaları Dergisi,* 8/1 (2020): 143-156.

Polat, Süleyman, “Osmanlı Devleti’nde Nüzul Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek”. *Belleten,* 82/295 (2018): 829-862.

Polat, Süleyman, “Osmanlı Devleti’nde Tekâlif-i İmdâdiye Vergisine İlginç Bir Örnek: H. 1044/M. 1634 Yılında Uygulanan Bedel-i Yapağı Vergisi”. *Belleten,* 78/281 (2014): 123-148.

Quataert, Donald, *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1550-1922*. çev. Tanju Günseren. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

Rafeq, Abdul-kerim, "Changes in the Relationship between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries". *Studies in Eighteenth Century Islamic History*. ed. Tomas Naff, Roger Owen. 53-74. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.

Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri.* çev. Ali Berktay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Refik, Ahmet, *Osmanlı Devrinde Zorbalar.* İstanbul: Gram Yayınları, 2019.

Reyhan, Cenk, "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi Bir Açıklama Modeli". *Toplum ve Bilim Dergisi*. 267-291. İstanbul: Birikim Yayıncılık, 1999-2000.

Sağır, Yusuf, "Osmanlı Su Vakıfları". *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15 (2016): 445-473.

Sahillioğlu, Halil, "Ahkâm Defteri". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 1: 551. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Sahillioğlu, Halil, "Arûs Resmi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 3: 422-423. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Sahillioğlu, Halil, "Askerî". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 3: 488-489. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Sahillioğlu, Halil, "Avârız". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 4: 108-109. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Sahillioğlu, Halil, "Bâd-ı Hevâ". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 4: 416-418. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Saito, Kumiko, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Osmanlı Hakimiyeti: Yurtluk ve Ocaklık, Ülkelik, Eyalet ve Hükümet Terimleri Üzerine". *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar.* haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci. 83-98. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

Sakaoğlu, Saim, *Dadaloğlu.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Salman Şık, Gizem, *68 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1127/1715) (İnceleme-Metin).* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

Sandel, Michael J., *Adalet Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?.* 10.bs. çev. Mehmet Kocaoğlu. Ankara: Felix Kitap, 2022.

Sarıcık, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşrâflık Müessesesi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Sarıyıldız, Gülden, *Sokak Yazıcıları: Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler.* İstanbul: Derlem Yayınları, 2010.

Satış, İhsan, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)". *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 30/2, (2015): 545-572.

Saydam, Abdullah, "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 20 (2009): 9-31.

Schacht, Joseph, *İslam Hukukuna Giriş.* çev. Mehmed Dağ-Abdulkadir Şener. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Selçuk, Hava, "Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkisi Bağlamında Avârız, Nüzul ve Sürsat Vergileri (Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağı)". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 24 (2008): 159-201.

Sencer, Muzaffer, *Osmanlı Toplum Yapısı.* İstanbul: Ant Yayınları, 1969.

Sevim, Ali vd., *Selçuklu Devletleri Tarihi-Siyaset, Teşkilât ve Kültür.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Sezen, Gülşen, "Suya İşlenen Edebiyat: Kanunî Sultan Süleyman'ın Su Vakfiyesi Örneği". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* 60/2 (2020): 719-734.

Shaw, Stanford J., "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System". *International Journal of Middle East Studies,* 6/4 (1975): 421-459.

Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye.* Cilt: 1. 3.bs. çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yayınları, 2008.

Singer, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler.* çev. Sema Bulutsuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.

Singer, Amy, *Osmanlı'da Hayırseverlik (Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti).* çev. Dilek Şendil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi (Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri.* haz. Midhat Sertoğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1992.

Solak, İbrahim, "27 Numaralı Şer'iye Siciline Göre Antep Vakıfları (1334-1666)". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 31 (2012): 161-171.

Sonbol, Amira, "Osmanlı Mısır'ı ve Modern Mısır'da Tecavüz ve Hukuk". *Modernleşme Eşiğinde Osmanlı Kadınları.* ed. Madeline C. Zilfi. çev. Necmiye Alpay. 204-221. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Sönmez, Erdal, "Klasik Dönem Osmanlı Tarihi Çalışmalarında Max Weber Etkisi". *Praksis,* 23 (2010): 39-62.

Sönmez, Nesim, "Hılfu'l-Fudûl Teşkilatı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 41 (2014): 399-418.

Söylemez, Faruk, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği.* 2.bs. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.

Söylemez, M. Mahfuz vd., *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakcur Livası Nüfus ve İskân.* 2.bs. Bingöl: Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.

Sözen, Metin, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi.* İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1971.

Stace, W. T., *Hegel Üstüne.* çev. Murat Belge. İstanbul: Birikim Yayınları, 1976.

Suceska, Avdo, “Malikâne (Osmanlı İmparatorluğunda Mîrî Toprakların Yaşam Boyu Tasarruf Hakkı)”. çev. M. Özyüksel. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 41/1-4 (1985): 273-282.

Suçeska, Avdo, “Bosna Eyâleti’nde Tekâlif-i Şakka”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* 12 (1982): 755-762.

Sühreverdi, Ebû’n Necîb, *Nehcu’s-Sülûk fî Siyâseti’l-Mülûk Yönetenlerin Yönetimi.* 5.bs. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015.

Sümer, Faruk, “Döğer”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 9: 514-515. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Süreyya, Mehmet, *Sicilli-i Osmanî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Sütcü, Mehmet Sait, “Osmanlı Devleti’nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri”. *Tarih Okulu Dergisi,* 10/32 (2017): 459-536.

Şahin, Arzu, “1806-1840 (H. 1221-1256) Tarihli Mardin Şer’iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 23/2 (2013): 263-288.

Şahin, Gürsoy, “Osmanlı Devleti’nin 1684 Avusturya-Macaristan Seferi Hazırlıkları ve Bunların Afyonkarahisâr Kazâsında Halka Yansımaları”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 4/4 (2003): 111-125.

Şahin, Gürsoy, “XVII. Yüzyılın Sonlarında Afyonkarahisâr’da Eşkıyalık Hareketleri”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1 (2003): 75-88.

Şakar, Muzaffer, *Kadıdan Hâkime Bir Mesleğin Yolculuğu.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Şanda, Mehmet Nuri, “Halep Vilayetinde Kayıt Altına Alınan Aşiretler (1909)”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, 1/1 (2021): 38-47.

Şanda, Mehmet Nuri, *Geçmişten Günümüze Beydili Aşireti Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yapısı.* Adıyaman: İksad Yayınevi, 2018.

Şeker, Cengiz*, İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili.* Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Şeker, Mehmet, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517).* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2004.

Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Mebsût*. Cilt: 29. ed. Mustafa Cevat Akşit. İstanbul: Gümüşev, 2008.

Şen, Ömer, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak.* İstanbul Kapı Yayınları, 2007.

Şen, Seniha, *30 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1110/1698) (İnceleme-Metin).* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018.

Şener, Abdulkadir, *İslâm Hukukunda Hibe.* Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

Şengül, M. Zübeyr, *İslâm Borçlar Hukukunda Görme Muhayyerliği ve Tüketici Hakları Açısından Önemi.* Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Şensoy, Fatma, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıfların Ekonomi Boyutları". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 10 (2016): 41-63.

Şenyüz, Doğan, "Aşar'ın Vergi Tekniği Yönünden Değerlendirilmesi". *Uludağ Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Dergisi,* 4/1 (1985): 69-73.

Şeref Han, *Şerefname.* Cilt: 1. çev. Mehmet Emin Bozarslan. İstanbul: Ant Yayınları, 1971.

Şeşen, Ramazan, "Divan". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 9: 381-383. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 12: 20-31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ.* haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Şeyzeri, Ebu'n Necib, *Nehcü's-sülk fî Siyâseti'l-mülûk.* çev. Nahifi Mehmed Emin Efendi. haz. Ensar Köse. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.

Tabakoğlu, Ahmet, "İmdâdiyye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 22: 221-222. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Tabakoğlu, Ahmet, "Resim". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 34: 582-584. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Tabakoğlu, Ahmet, "Tekâlîf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 40: 336-337. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi.* 13.bs. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

Taburoğlu, Özgür, *Boşluk, Aşırılık ve Keyfîlik.* 2.bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021.

Tamdoğan, Işık, "Le nezir ou les relations des bandits et des nomades avec l'État dans la Çukurova du xviiie siècle", *in Sociétés rurales ottomanes, Ottoman Rural Societies*, ed. A. Mohammad et al. 259-269. Le Caire: Institut françaisd'archéologie orientale,2015.

Tanman, M. Baha, "Fâtih Paşa Camii". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 12: 251-252. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Tanman, M. Baha, "Hindîler Tekkesi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 18: 67-69. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Taş, Hülya, "Osmanlıda "Şikâyet Hakkı"nın Kullanımı Üzerine Düşünceler". *Memleket Siyaset Yönetim,* 2/3 (2007/3): 186-204.

Taş, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Taş, Yasin "Osmanlı'nın Son Yüzyılında Urfa'da Kadın Vakıfları. *History Studies,* 7/1 (2015): 191-211.

Taş, Yasin, "Erzincan Vakfiyeleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar 3,* ed. Hasan Selim Kıroğlu. 297-314. Ankara: Gece Kitaplığı, 2010.

Taş, Yasin, "XIX. Yüzyılda Harran Bölgesinde Eşkıyalık ve Şemmer Aşireti'nin 1890 Yılı Eşkıyalık Olayı". *Harran ve Çevresi: Tarih.* ed. Abdullah Ekinci. 317-324. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları, 2019.

Taşkesen, Mustafa Özcan, "Osmanlı Döneminde Sosyal Refah Sistemi Olarak Vakıflar". *İş ve Hayat,* 3/5 (2017): 57-66.

Taşkın, Osman, "XIX. Yüzyıl Başında Haremeyn Vakıfları ve Bir Yıllık Gelir Gideri". *Asia Minor Studies,* 9/1 (2021): 713-734.

Taşkın, Ünal, "1540 (H.947) Tarihli Kanunnamelere Göre Musul, Amid ve Erzurum Sancaklarında Ziraî Gelirlerin Mukayeseli Tahlili". *Turkish Studies,* 2/2 (2007): 632-653.

Tatar, Özcan, "1691 Büyük İskân Faaliyeti Sonrasında Ortaya Çıkan Eşkıyalık ve İskândan Firar Etmelere Karşı Alınan Tedbirler". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2010): 85-101.

Tataroğlu, Yasemin, *4 Numaralı Atik Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2015.

Tay, Lokman, "Hacı Beşir Ağa'nın İnşa Ettirdiği Çeşmeler". *Akdeniz Sanat Dergisi,* 8/16 (2015): 12-50.

Tay, Lokman, *Dâr-üs'saâde Ağası Hacı Beşir Ağa ve Eserleri.* Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Tekin, Adil, *Diyarbakır.* İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1971.

Tekin, Hatice, *219 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1311-1312/M. 1893-1895).* Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Temel, Mehmet Selim, *Osmanlı Devleti'nde Kız Kaçırma (1839-1908): Devlet, Cemaatler ve Modernleşme.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Temelkuran, Tevfik, "Divân-ı Hümâyün Mühimme Kalemi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* 6 (1975): 129-175.

Tızlak, Fahrettin, "XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Palu'da Madencilik Faaliyetleri". *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı.* ed. Enver Çakar, Kürşat Çelik, Yavuz Kısa. 2: 69-88. Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018.

Tızlak, Fahrettin, *Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850).* Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Tilly, Charles, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu.* 2.bs. çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2020.

Timur, Taner, *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumu.* 3.bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2020.

Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*. Ankara: V Yayınları, 1989.

Tok, Özen, "Osmanlıda Nezir Uygulamalarına Dair Bir Örnek: 1812 Yılında Bosna-Hersek'te Kluç Kalesi ve Civarındaki Ahalinin Nezre Bağlanması". *Osmanlı Döneminde Balkan Şehirleri 3.* 2.bs. ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer. 1483-1503. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.

Topal, Şevket, vd., "İslâm Hukukunda Öşür ve Delilleri". *Kocaeli İlahiyat Dergisi,* 3/1 (2019): 5-52.

Toprak, Seydi Vakkas, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında (1775-1800) Ayntâb'da Seyyid Ayaklanmaları Bağlamında Kargaşa (Seyyidler, Mültezimler, Mütesellimler, Ayanlar, Voyvodalar, Paşalar)". *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan.* ed. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can. 872-891. Ankara: Berikan Yayınları, 2019.

Tucker, Judith E., *In the House of the Law Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine.* Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 1998.

Tucker, Judith, *Women in Nineteenth-Century Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Tufantoz, Abdürrahim, *Ortaçağda Diyarbakır Mervanoğulları 990-1085.* Ankara: Açа Yayınları, 2005.

Tuğ Onaran, Başak, "Irz, Namus, Onur, Adalet: 18. Yüzyıl Arzuhâl Pratiğinde Irz ve Adalet Sözleşmesi". *Feminist Tahayyül Akademik Araştırmalar Dergisi,* 3 (1) (2022): 6-38.

Tuğ, Başak, "Hukuk ve Evlilik Özneleri Olarak Osmanlı Kadınları". *Osmanlı Dünyası.* ed. Christine Woodhead. çev. Gül Çağalı Güven. 465-484. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Tuğ, Başak, "Marya'nın Şikâyeti: Taciz mi Mezhep Değiştirme mi? 18. Yüzyıl Ankara'sında Katolik Ermeniler". *Kebikeç,* 50 (2020): 43-62.

Tuğ, Başak, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in the Eighteenth Century.* Leiden and Boston: Brill, 2017.

Tuğluca, Murat, "1683-1699 Savaşlarında Nefîr-i Âmm Halkı". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 40 (2016): 87-110.

Tuğluca, Murat, "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması (1649-1675)". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi,* 2 (2012): 107-128.

Tuğluca, Murat, “Kutsal İttifak”a Karşı “Kutsal Çağrı”: Osmanlı’da Cihadve Nefîr Âmm İlanı (1686*)”. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 9/1 (2016): 299-318.

Tuğluca, Murat, “Osmanlı’da Nefîr-i Âmm Uygulamasının Erken Dönem Örnekleri ve Toplumsal Dinamizme Yansıması”. *Belleten,* 80/289 (2016): 773-796.

Tuğluca, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

Tuğluca, Murat, *Osmanlı’da Devlet-Toplum İlişkilerinin Açık Alanı: Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi (1683-1699).* Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Surları.* Ankara: Diyarbakır Valiliği Yayınları, 2012.

Tunç, Muhammet Nuri, “18. Yüzyılda Adıyaman’da Asayiş Sorunu ve Nizâmı Sağlama Çabaları”. *Tarih Okulu Dergisi,* 40 (2019): 446-491.

Tunç, Muhammet Nuri, “Atik Şikâyet Defterleri’nin Şehir Tarihi Araştırmalarından Yeri”. *Osmanlı’da Toplum, Şehir ve Ticaret I.* ed. Erhan Işıktaş, Muhammet Nuri Tunç. 293-326.Ankara: Sonçağ Akademi, 2021.

Tunç, Muhammet Nuri, “Atik Şikâyet Defterleri’nin Vakıf Araştırmalarındaki Yeri: 36 Numaralı Atik Şikâyet Defteri Örneği”. *Vakıflar Dergisi,* 57 (2022): 77-96.

Tunç, Muhammet Nuri, “Balkan Tarihi Araştırmalarında Atik Şikâyet Defterleri’nin Yeri”. *Türkiye’nin Bölgesel Sorunları-Osmanlı’dan Günümüze Balkanlar.* ed. Alev Duran, Mehmet Çelik. 267-311. İstanbul: Hiper Yayın, 2020.

Tunç, Muhammet Nuri, “Keşan Kazasında Kamu Düzeni Suç ve Ceza 17. Yüzyıl Sonlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar”. *Keşan Araştırmaları (Keşan’ın Kurtuluşunun 100. Yıl Anısına).* ed. Fatma Çelik Orhun, Burak İşçimen. 63-94. Edirne: Trakya Üniversitesi, 2021.

Tunç, Muhammet Nuri, "Timar Tevcihlerine Dâir Bir Değerlendirme: 938 Numaralı Timar Tahrir Defteri Örneği". *Özgün Tarih Araştırmaları 1.* ed. Ayşe Erkmen. 255-328. Ankara: İksad Yayınevi, 2021.

Turan, Ahmet Nezihi, "Bir Pîşkeş Defteri İçin". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* 30 (2002): 59-74.

Turan, Ahmet Nezihi, "Mahremiyetin Muhafızları Darüssaade Ağaları". *Osmanlı Araştırmaları,* 19 (1999): 123-148.

Turan, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Turgut, Bahattin, *Urfa Vakıfları (1850-1900).* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Turgut, Bahattin, *Urfa Vakıfları (1850-1900).* İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2020.

Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi (Tarih-i Ebul Feth).* haz. Ahmet Tezbaşar. İstanbul: Tercüman Gazetesi, t.y.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük 1.* 8.bs. Ankara: Sözlük Bilimi ve Uygulama Kolu Yayınları, 1998.

Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lûgatı.* 3.bs. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991.

Türk, Hasan Basri, *13 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (VR.1-141) Değerlendirme-Çeviri Metin (H. 1100/M. 1689).* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.

Türkay, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler.* İstanbul: İşaret Yayınları, 2005.

Türkçe Sözlük II. Türk Dil Kurumu. 8.bs. Ankara: Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları, 1988.

Türkdoğan, Orhan, *Günümüz Türk Toplumunda Doğu-Güneydoğu ve Kabile-Aşiret Yapısı.* Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.

Türkmen, Mustafa Nuri, *Osmanlı'da Av Kültürü.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.

Türkmenoğlu, Mehmet Ali, "Geçmişten Günümüze Urfa Vakıfları: Amaçları ve İşleyişleri Açısından Bir Karşılaştırma Denemesi (Halilu'r-rahman Vakıfları ve Şurkav Örneği)". *Mustafa Çokay Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-XI.* ed. Yunus Emre Tansü. 379-395. Ankara: İksad Yayınevi, 2021.

Uçaner, Murad, *Hafızasını Kaybeden Kent Anteb.* Ankara: Dipnot Yayınları, 2022.

Uçmaz, Ahmet *Miran Aşireti ve Mustafa Paşa.* Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Ulaş, Tayfun, "Osmanlı Maliyesinde İmdâdiyye Vergilerinin Ortaya Çıkışı". *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi.* ed. Arif Bilgin, Burhan Çağlar. 57-72. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Uluçay, M. Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri.* İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955.

Uludağ, Süleyman, "Mücerred". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 31: 446-447. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Unan, Fahri, "Osmanlı İdare Felsefesinde Adâlet". *Halil İnalcık Adâlet Kitabı.* 2.bs. ed. Bülent Sarı, Selim Arslantaş. 117-132. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Ursinus, Michael vd., "Zindiqs and Sinners in the 17th Century: Examples from Record Books of Complaints". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi,* 25 (2022): 3-19.

Ursinus, Michael, *Grievance Asministration (Şikâyet) in an Ottoman Province "The Kaymakam of Rumelia's "Record Book of Complaints" of 1781-1783".* London: Routledge Curzon, 2005.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlı Tarihinde Gizli Kalmış veya Şüphe ile Örtülü Bazı Olaylar ve Bu Hususa Dair Vesikalar". *Belleten,* 41/163 (1977): 507-554.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı.* 3.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı.* Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi 2.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Üçok, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 1/4 (1944): 525-551.

Ülken, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği". *Vakıflar Dergisi,* (1971) 9:13-37.

Ünal, Fatih, "Şikak Aşireti Reisi Simko Lakaplı İsmağil Ağa'nın Faaliyetleri". *Tarih Dergisi* 44 (2012): 169-198.

Ünal, Mehmet Ali, "Harput". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 16: 232-235. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Ünal, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri". *X. Türk Tarih Kongresi.* 2211-2220. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Ünal, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", *XI. Türk Tarih Kongresi.* 1071-1096. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi.* 9. bs. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2007.

Ünal, Neslihan, "Osmanlı Şem'haneleri ve Mumcu Esnafı". *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2/3 (2020): 231-250.

Ünal, Tahsin *Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi.* Konya: Milli Ülkü Yayınevi, 1975.

Üner, Mehmet Emin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.* 159 (2005): 125-135.

Üner, Mehmet Emin, *Aşiret, Eşkıya ve Devlet*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009.

Üner, Mehmet Emin, *Osmanlıdan Cumhuriyete Urfa Tarihi.* Ankara: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2009.

Ünvay Açıkgöz, Fatma, "Osmanlı Devleti'nde Pîşkeş (XVII. Yüzyıl)". *Turkish Studies*, 13/24 (2018): 287-300.

Ürkündağ, Ayhan, *Darüssade Ağası Hacı Beşir Ağa ve Hayratı.* Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Vâiz, *Osmanlı Devlet Nizamının Tesisi (er-Risâletü'n-Nizâmiyye Fi'd-Devleti'l-İslâmiyye).* çev. Özgür Kavak. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Venzke, Margaret L., "Special use of the Tithe as a Revenue-Raising Measure in the Sixteenth-Century Sanjaq of Aleppo", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 29/3 (1986): 239-334.

Vergili, Muhammed*, Atik Şikâyet Defteri (7 Numaralı H. 1081-1083/M. 1671-1672) Transkripsiyon-Değerlendirme.* Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2019.

Warrington, Marnie Hughes, *En Önemli 50 Tarihçi.* trc. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2014.

Weber, Max, *Bürokrasi ve Otorite.* çev. H. Bahadır Akın. Ankara: Adres Yayınları, 2005.

Weber, Max, *Ekonomi ve Toplum I.* İstanbul: Yarın Yayınları, 2018.

Weber, Max, *Ekonomi ve Toplum II*. İstanbul: Yarın Yayınları, 2018.

White, Sam, *Osmanlıda İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları.* 2.bs. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

Winter, Stefan H., "The Province of Raqqa Under Ottoman Rule 1535-1800: A Preliminary Study", *Journal of Near Eastern Studies*, 68, (2009): 253-267.

Winter, Stefan H., *The Shiites of Lebanon Under Ottoman Rule 1516-1788.* Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Yakut, Esra, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması". *Kebikeç,* 33 (2012): 21-34.

Yaycıoğlu, Ali, "Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Taşradaki İktidar Sahipleri ve İmparatorluk Çatışma mı, Ortaklık mı?". *Osmanlı Dünyası.* ed. Christine Woodhead. çev. Gül Çağalı Güven. 557-578. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Yaycıoğlu, Ali, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions.* Stanford/California: Standford University Press, 2016.

Yayla, Mustafa, *İslâm Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik.* Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.

Yazıcı Özdemir, Ömür, *Osmanlı Kudüs'ünde Dilekçelerin İzinde Kent Siyaseti ve Toplum (1840-1914).* Doktora Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Yazıcı, Muhammed, *Osmanlı Klasik Dönem Hukukunda Suç ve Ceza: Anadolu'da Kamu Düzeni.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 42: 499-486. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Yelek, Kamil, *Gasp ve İtlaf Bağlamında Hanefî Sorumluluk Hukuku.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

Yeniçeri, Celal, "Bâc". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 4: 411-413. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Yeniçeri, Celal, "Mezâlim". *Diyanet İslam Ansiklopedisi.* 29: 515-518. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.

Yeşilbaş, Evindar, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme". *Belleten,* 79/286 (2015): 877-900.

Yeşilbaş, Evindar, "Diyarbakır'da Su Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Belleten,* 76 (2012): 469-478.

Yetkin, Aydın, "Divan-ı Hümayun". *The Journal of Academic Social Science,* 5/5 (2012): 353-390.

Yetkin, Sabri, *Ege'de Eşkıyalar.* 3.bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Yıldırım, Adem, "İslam Hukûkunda Cinsel Dokunulmazlığa Karşı İşlenen Hetk-i Irz (Tecavüz) Suçunun Cezası ve Kur'an Ceza İlkeleri Açısından Değerlendirmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 47 (2018): 225-261.

Yıldırım, M. Zahit, "Osmanlı'da Mütesellimlik Kurumu ve Karahisar-ı Sâhib ve Konya Mütesellimi Ali Ağa". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 9 (2014): 95-114.

Yıldırım, Mehmet Zahit, "1724-1727 İran seferleri Sırasında Askeri Hazırlıklar ve Aksaklıklar". *Sosyal Bilimler Dergisi,* 4/1 (2002): 139-153.

Yıldırım, Müslüm, *206/4 (603-815) Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Yıldız, Abdulvahap, "135/313 No'lu Şer'iye Siciline Göre XVIII. Asırda Diyarbakır'da Bulunan Vakıflar ve Görevlileri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 15 (2006): 99-106.

Yıldız, Ali, *204 Numaralı Şer'iyye Sicili Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat.* Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Yılmaz, İbrahim, "İslâm Hukukunda Hibe Yoluyla Varisleri Mirastan Mahrum Etmeye Yönelik Tasarrufların Sınırlandırılması". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 8/18 (2017): 211-232.

Yılmaz, İbrahim, "Osmanlı Devleti Son Döneminde Adana Hapishanesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 21/4 (2019): 1411-1434.

Yılmaz, Yasin, "Vakıf Kurumunun Dayandığı Temel Referanslar ve Zürrî Vakıfların Vakıf Sistemindeki Yeri". *Dini Araştırmalar Dergisi,* 17/44 (2014): 43-66.

Yılmazçelik, İbrahim, "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tahrir Defteri'ne Göre)". *Osmanlı Araştırmaları,* 16 (1996): 121-162.

Yılmazçelik, İbrahim, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Yönetim-Halk Münasebetleri". *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri.* (2007): 3384-3396.

Yılmazçelik, İbrahim, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 10/1 (2000): 233-287.

Yılmazçelik, İbrahim, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması". *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 18/29 (1996): 217-232.

Yılmazçelik, İbrahim, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*. İstanbul: Hiperyayın, 2019.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Yınanç, Mükrimin Halil, "Aşiret". *İslâm Ansiklopedisi.* 1: 709-710. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.

Yiğit, İlker, "Kütahya ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Aile Yapısı: Tereke Kayıtları Üzerinden Bir Değerlendirme". *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 12/3 (2020): 135-150.

Yiner, Abdulnasır, "Aşiretler Arasındaki Mücadele ve Hamidiye Alayları". *Journal of Academic Value Studies (JAVStudies),* 5 (3) (2019): 395-405.

Yörük, Gül, *Osmanlı'da Devlet-Toplum İlişkilerine Bir Örnek: 112 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1727).* Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yurt, Dilek, "Osmanlı Kumaş Sanatında Ahşap Kalıp Baskı Tekniği". *TJSS The Journal of Social Science,* 4/8 (2020): 605-616.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*. haz. Mehmet Gedizli. İstanbul: Kapı Yayınları, 2022.

Yûsuf Nâbî, *Hayriyye*. haz. Mahmut Kaplan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019.

Yûsuf Nâbî, *Münşeât-ı Nâbî.* haz. Adnan Oktay. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

Yücel, Yaşar, *Kitâb-i Müstetâb.* Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1974.

Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar-Kitâb-ı Müstetâb-Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn-Hırzü'l-Mülûk.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Yücel, Yonca F., "Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* 23/91 (2010): 335-357.

Zarinebaf-Shahr, Fariba, "Osmanlı Kadınları ve 18. Yüzyılda Adalet Arama Geleneği". *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları.* ed. Madeline C. Zilfi. çev. Necmiye Alpay. 241-250. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Ze'evi, Dror, "Women in the Seventeenth Century Jerusalem". *International Journal of Middle Eastern Studies,* 27 (1995): 157-173.

Ze'evi, Dror, *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Zengin, Ersoy, "Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918)". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 22/2 (2018): 933-959.

Zeren, M. Ebru vd., "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık". *Acta Turcıca Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi,* 2 (2011): 53-78.

EKLER

EK 1: Atik Şikâyet Defterleri Serisi

Atik Şikâyet Defterleri Serisi	**Tarih**	**Sayfa Sayısı ve Defter Parçalarına Dair Açıklamalar**
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,1.	H.1059/H.1060	220
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,2.	H.1062/H.1064	352
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,2. (Defter Parçası)	H.1064/H.1064	124
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,3.	H.1064/H.1065	160
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,4.	H.1075/H.1081	486
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,5.	H.1076-H.1078	188
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,6.	H.1077/H.1078	195
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,7.	H.1081/ H.1083	172
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,8.	H.1083/ H.1084	496
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,9.	H.1091/ H.1092	28
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,10.	H.1097/ H.1098	252
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,11.	H.1099/ H.1100	569
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,12.	H.1100/ H.1100	293
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,13.	H.1100/ H.1100	305
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,13. (Defter Paçası)	H.1100/H.1103	94
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,14.	H.1101/ H.1102	205
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,15.	H.1102/ H.1102	239
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,16.	H.1103/ H.1103	282
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,16. (Defter Parçası)	H.1105	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,17.	H.1105/ H.1106	564
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,18.	H.1105/ H.1106	395
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,19.	H.1106/ H.1107	196
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,20.	H.1106/ H.1106	399
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,21.	H.1107/ H.1107	504
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,22.	H.1107/ H.1109	200

BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,23.	H.1107/ H.1108	203
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,24.	H.1107/ H.1108	145
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,25.	H.1108/ H.1109	456
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,26.	H.1108/ H.1109	121
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,27.	H.1109/ H.1111	196
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,28.	H.1109/ H.1109	382
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,29.	H.1109/ H.1110	351
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,30.	H.1110/ H.1110	76
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,31.	H.1110/ H.1110	391
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,32.	H.1111/ H.1112	532
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,33.	H.1112/ H.1113	738
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,34.	H.1112/ H.1114	385
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,35.	H.1113/ H.1114	578
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,35. (Defter Parçası)	H.1114/H.1114	24 Sadrazam Daltaban Mustafa Paşa ve Reisülküttab Mehmed Paşa zamanına aittir.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,36.	H.1113/ H.1113	587
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,37.	H.1114/ H.1114	564
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,38.	H.1114/ H.1115	106
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,39.	H.1114/ H.1116	1414
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,39. (Defter Parçası)	H.1116/H.1116	4
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,40.	H.1114/ H.1115	254 Bu defter Mühimme Defterleri serisi arasında 114/1'de kayıtlıdır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,41.	H.1116/ H.1116	741
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,42.	H.1116/ H.1117	506
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,43.	H.1117/ H.1117	496

BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,43. (Defter Parçası)	H.1117	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,44.	H.1117/ H.1118	396
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,45.	H.1118/ H.1118	498
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,46.	H.1118/ H.1118	572
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,47.	H.1118/ H.1119	490
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,48.	H.1119/ H.1119	563
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,49.	H.1119/ H.1120	490
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,49. (Defter Parçası)	H.1120/H.1126	58 Sadrazam Çorlulu Ali Paşa ve Reisülküttab Abdulkerim Efendi zamanına aittir.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,50.	H.1119/ H.1120	430
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,51.	H.1120/ H.1121	596
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,52.	H.1120/ H.1121	587
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,53.	H.1121/ H.1121	587
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,54.	H.1121/ H.1121	590
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,55.	H.1121/ H.1122	572
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,56.	H.1122/ H.1122	584
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,57.	H.1122/ H.1124	560
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,58.	H.1122/ H.1125	656
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,59.	H.1124/ H.1124	441
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,60.	H.1124/ H.1124	559
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,61.	H.1124/ H.1125	685
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,62.	H.1124/ H.1125	255
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,63.	H.1125/ H.1126	512
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,63. (Defter Parçası)	H.1126/H.1126	59 Sadrazam Damad Ali Paşa ve Reiüsülküttab Süleyman Efendi zamanına aittir.

BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,64.	H.1126/ H.1127	690
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,65.	H.1126/ H.1126	554
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,66.	H.1126/ H.1128	514
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,67.	H.1127/ H.1127	178
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,68.	H.1127/ H.1127	65
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,69.	H.1127/ H.1129	503
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,70.	H.1128/ H.1129	514
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,71.	H.1128/ H.1129	696
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,72.	H.1129/ H.1130	583
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,73.	H.1129/ H.1130	565
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,73. (Defter Parçası)	H.1131	14
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,74.	H.1129/ H.1137	297
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,75.	H.1130/ H.1130	475
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,76.	H.1130/ H.1131	459
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,77.	H.1130/ H.1130	209
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,78.	H.1130/ H.1131	443
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,79.	H.1131/ H.1131	377
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,79. (Defter Parçası)	H.1131	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,80.	H.1135/ H.1136	732
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,81.	H.1131/ H.1131	454
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,82.	H.1131/ H.1131	460
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,83.	H.1131/ H.1132	491
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,84.	H.1131/ H.1132	479
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,85. BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,85/1.	H.1132/ H.1132 H.1132/H.1132	495 498

BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,86.	H.1132/ H.1133	598
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,87.	H.1132/ H.1134	607
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,87. (Defter Parçası)	H.1135	Sadrazam İbrahim Paşa ve Reisülküttab Mehmed Efendi zamanına aittir. Ancak BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,88.	H.1133/H.1134	627
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,89.	H.1133/ H.1134	573
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,90.	H.1133/ H.1134	555
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,91.	H.1133/ H.1133	266
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,91. (Defter Parçası)	H.1133/H.1133	90
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,92.	H.1134/ H.1134	634
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,93.	H.1134/ H.1135	762
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,94.	H.1134/ H.1135	571
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,95.	H.1135/ H.1135	572
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,96.	H.1135/ H.1135	571
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,97.	H.1135/ H.1135	581
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,98.	H.1135/ H.1135	569
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,99.	H.1135/ H.1136	587
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,100.	H.1136/ H.1136	361
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,101.	H.1136/ H.1136	564
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,101. (Defter Parçası)	H.1136/H.1136	96
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,102.	H.1136/ H.1137	593
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,103.	H.1136/ H.1137	596
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,103.(Defter Parçası)	H.1137/H.1137	14
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,104.	H.1137/ H.1138	311

BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,104. (Defter Parçası)	H.1138/H.1139	28
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,105.	H.1137/ H.1137	559
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,106.	H.1137/ H.1138	620
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,107.	H.1137/ H.1138	578
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,108.	H.1138/ H.1139	535
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,109.	H.1138/ H.1139	427
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,110.	H.1139/ H.1139	600
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,111.	H.1139/ H.1139	421
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,112.	H.1139/ H.1140	565
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,112. (Defter Parçası)	H.1143	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,113.	H.1139/ H.1140	695
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,114.	H.1140/ H.1140	615
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,115.	H.1140/ H.1140	927
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,116.	H.1140/ H.1141	582
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,117.	H.1141/ H.1141	858
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,118.	H.1141/ H.1141	596
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,119.	H.1141/ H.1141	279
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,120.	H.1141/ H.1141	583
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,121.	H.1141/ H.1142	603
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,122.	H.1141/ H.1142	482
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,123.	H.1142/ H.1142	598
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,124.	H.1142/ H.1142	401
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,125.	H.1142/ H.1143	708
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,126.	H.1142/ H.1143	652
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,127.	H.1142/ H.1142	600

BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,128.	H.1143/ H.1143	130
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,129.	H.1143/ H.1144	441
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,130.	H.1143/ H.1143	218
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,131.	H.1143/ H.1144	550
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,132.	H.1143/ H.1144	295
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,132. (Defter Parçası)	H.1146	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,133.	H.1144/ H.1144	296
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,134.	H.1144/ H.1144	405
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,135.	H.1144/ H.1144	166
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,136.	H.1144/ H.1145	280
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,137.	H.1144/ H.1145	238
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,138.	H.1145/ H.1145	535
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,139.	H.1145/ H.1146	574
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,140.	H.1145/ H.1145	565
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,141.	H.1146/ H.1146	571
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,142.	H.1146/ H.1146	502
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,143.	H.1146/ H.1147	536
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,143. (Defter Parçası)	H.114	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,144.	H.1146/ H.1147	687
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,145.	H.1147/ H.1147	597
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,146.	H.1147/ H.1148	631
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,147.	H.1147/ H.1147	350
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,148.	H.1148/ H.1149	534
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,149.	H.1148/ H.1149	577
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,150.	H.1148/ H.1151	655

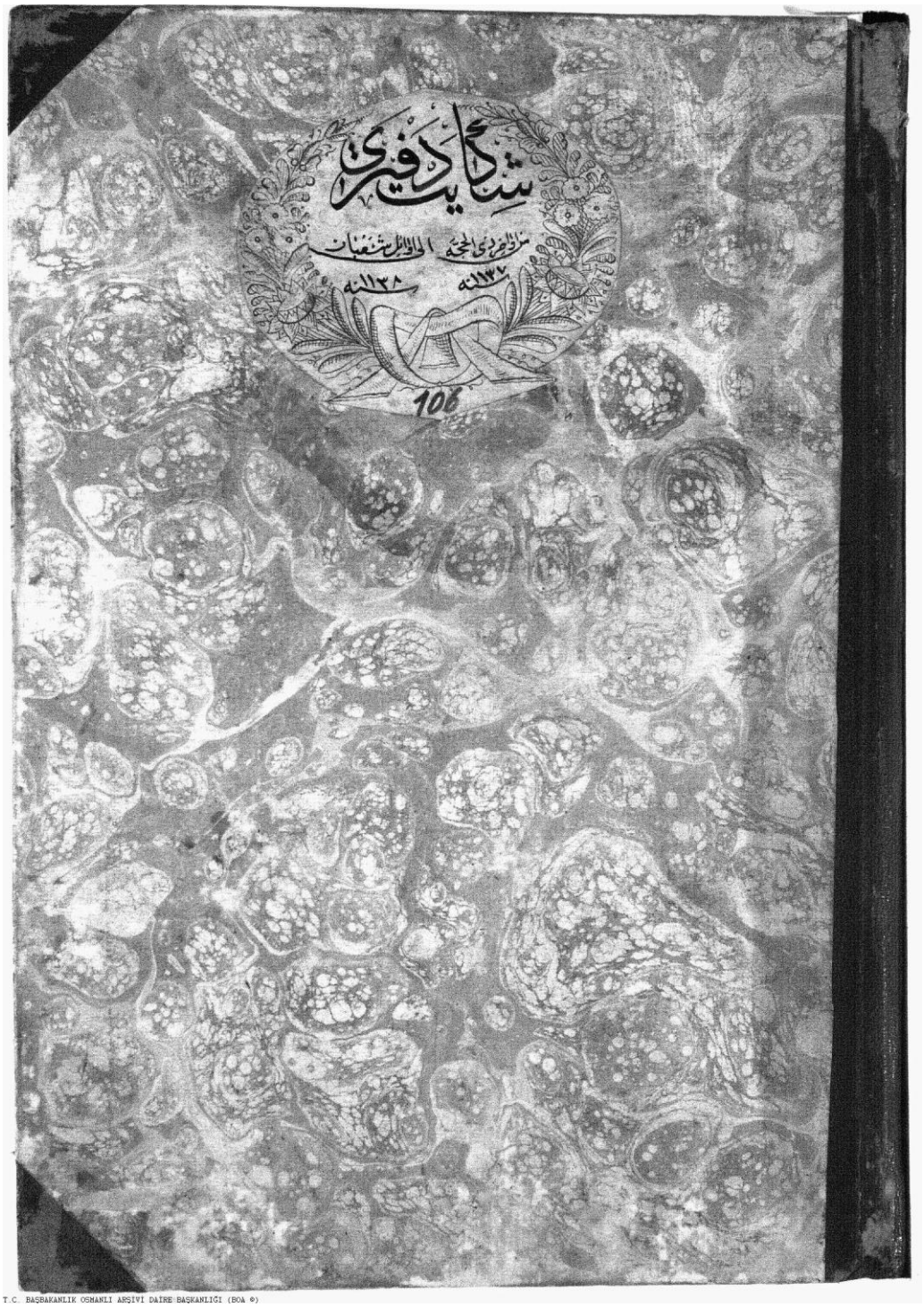
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,150.	H.1151/H.1151	286
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,150. (Defter Parçası)	H.1152	Rikab Kaymakamı Süleyman Paşa ve Reisülküttab Nuh Hacı Efendi zamanına aittir. Ancak BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,151.	H.1148/ H.1151	544
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,152.	H.1149/ H.1149	275
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,153.	H.1149/ H.1150	324
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,153. (Defter Parçası)	H.1150	Rikab Kaymakamı Vezir Mehmed Paşa ve Reisülküttab Nuh Hacı Efendi zamanına aittir. Ancak BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,154.	H.1149/ H.1149	307
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,155.	H.1149/ H.1150	277
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,156.	H.1149/ H.1149	257
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,157.	H.1150/ H.1151	409
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,158.	H.1150/ H.1152	533
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,158. (Defter Parçası)	H.1152	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,159.	H.1150/ H.1151	121
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,160.	H.1151/ H.1153	552
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,160. (Defter Parçası)	H.1154	Sadrazam el-Hac Mehmed Paşa ve Reisülküttab Mustafa Efendi zamanına aittir. Ancak BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,161.	H.1151/ H.1152	552
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,162.	H.1151/ H.1152	216
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,163.	H.1152/ H.1152	278

BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,164.	H.1153/ H.1153	554
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,165.	H.1153/ H.1153	619
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,166.	H.1153/ H.1154	204
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,166. (Defter Parçası)	H.1157	Sadrazam Nişancı Hacı Ahmed Paşa ve Reisülküttab Mehmed Ragıb Efendi zamanına aittir. Ancak BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,167.	H.1153/ H.1154	676
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,168.	H.1154/ H.1154	250
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,169.	H.1154/ H.1154	438
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,170.	H.1154/ H.1155	648
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,171.	H.1154/ H.1155	462
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,172.	H.1155/ H.1155	366
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,173.	H.1159/ H.1159	78
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,173.(Defter Parçası)	H.1162	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,174.	H.1163/ H.1166	351
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,174. (Defter Parçası)	H.1184	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,175.	H.1182/ H.1184	203
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,176.	H.1182/ H.1183	299
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,177.	H.1182/ H.1184	182
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,178.	H.1183/ H.1184	285
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,179.	H.1184/ H.1184	332
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,180.	H.1184/ H.1186	244
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,181.	H.1184/ H.1186	126
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,181. (Defter Parçası)	H.1187	BOA belge tarama sisteminde görüntüleri aktarılmamıştır.

BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,182.	H.1184/ H.1185	334
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,183.	H.1184/ H.1185	292
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,184.	H.1185/ H.1186	290
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,185.	H.1186/ H.1186	417
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,186.	H.1186/ H.1187	132
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,187.	H.1086/ H.1087	338
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,188.	1H.186/ H.1187	290
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,189.	H.1187/ H.1188	214
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,190.	H.1187/ H.1188	297
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,191.	H.1187/ H.1188	416
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,192.	H.1203/ H.1203	36
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,193.	H.1203/ H.1203	155
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,194.	H.1203/ H.1204	149
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,195.	H.1203/ H.1204	185
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,196.	H.1203/ H.1204	186
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,197.	H.1204/ H.1205	230
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,198.	H.1205/H.1206	319
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,199.	H.1207/ H.1206	122
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,200.	H.1214/ H.1217	202
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,201.	H.1216/ H.1217	158
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,202.	H.1215/ H.1216	101
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,203.	H.1222/ H.1223	124
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,204.	H.1223/ H.1223	49
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,205.	H.1224/ H.1225	136
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,206.	H.1225/ H.1226	136
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,207.	H.1226/ H.1228	165

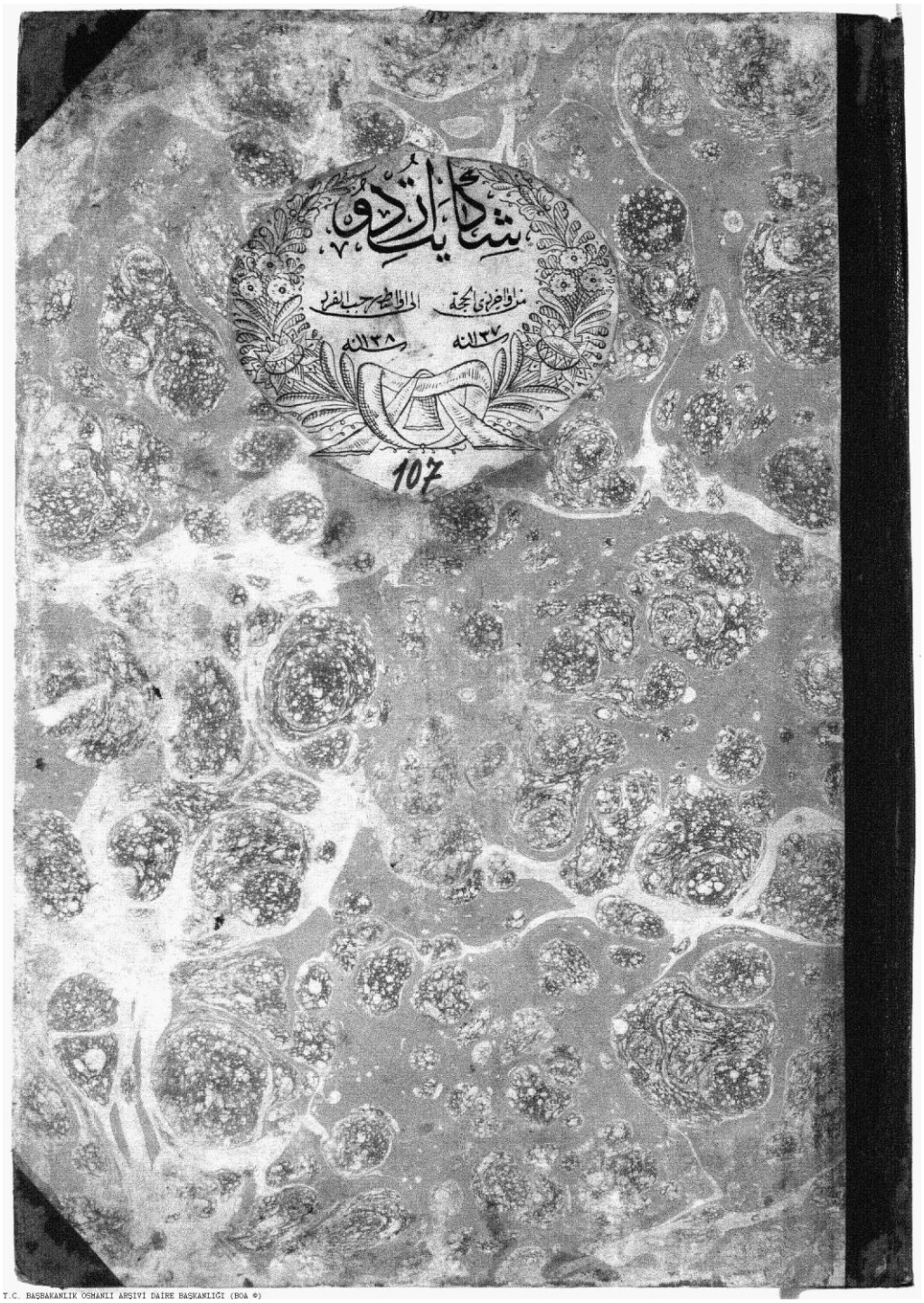
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,208.	H.1228/ H.1229	177
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,209.	H.1069/ H.1195	50
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,210.	H.1207/ H.1252	198
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,211.	H.1122/ H.1122	490
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,212.	H.1127/ H.1127	132
BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,213.	H.1150/ H.1150	48

EK 2: 106 Numaralı Atik Şikâyet Defteri Kapak Sayfası

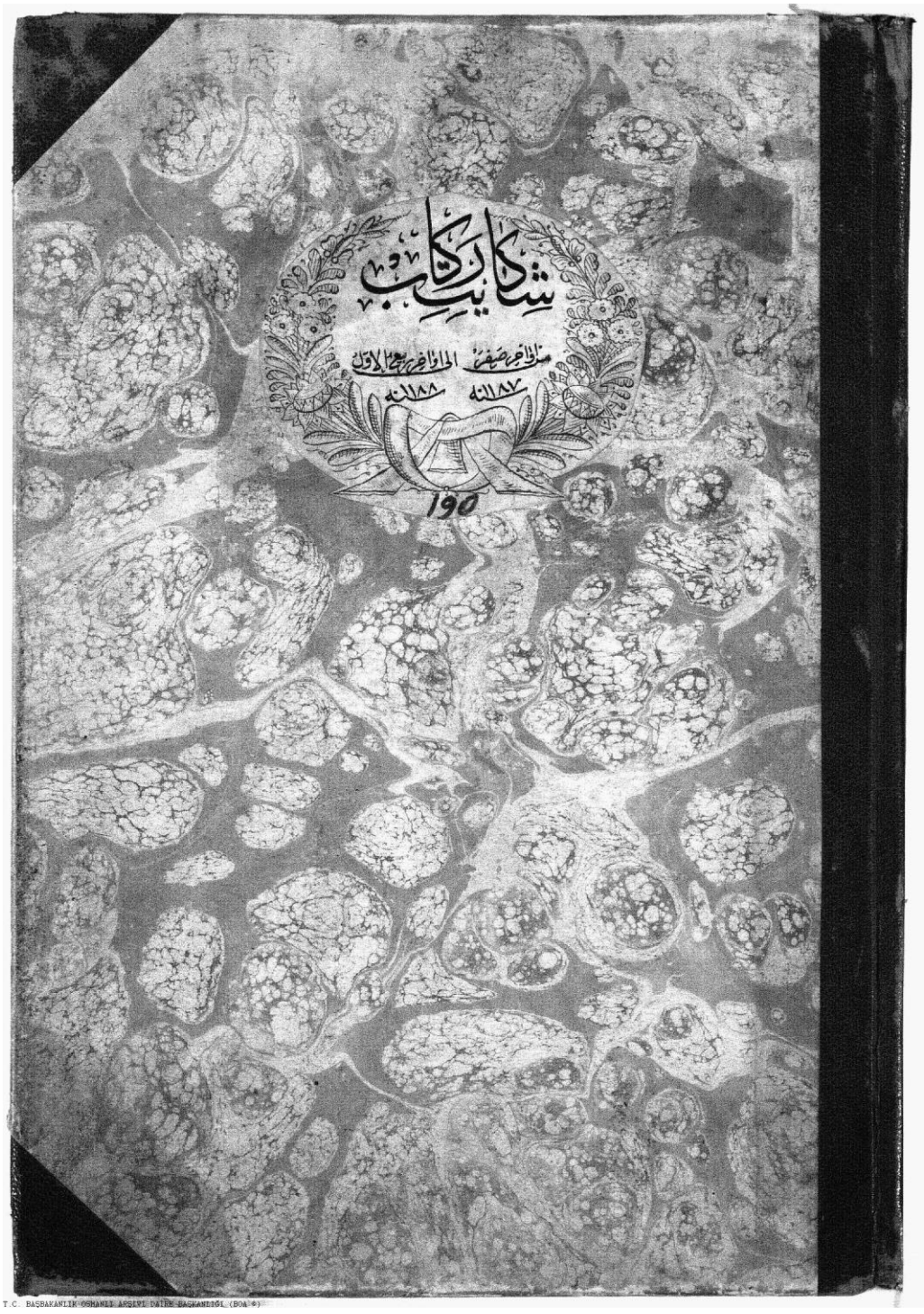
Kaynak: BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 106.

EK 3: Şikâyet-i Ordu Adıyla Kaydedilmiş 107 Numaralı Defterin Kapak Sayfası

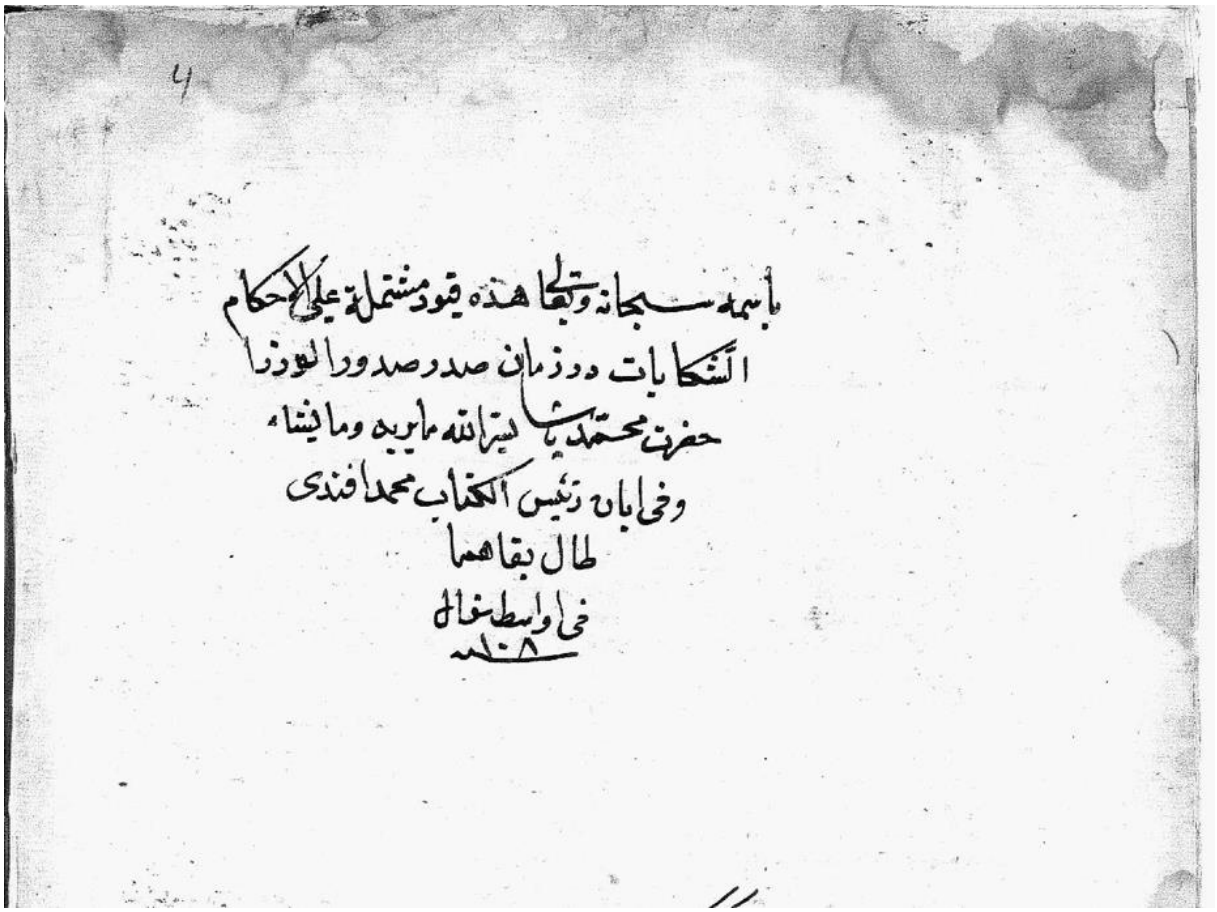
Kaynak: BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 107.

EK 4: Şikâyet-i Rikab Adıyla Kaydedilmiş 190 Numaralı Defterin Kapak Sayfası

Kaynak: BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 190.

EK 5: 25 Numaralı Atik Şikâyet Defteri İç Kapak Sayfası

Kaynak: BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 25.

EK 6: Ayntab'daki Şikâyet Örneği

Kaynak: BOA, A.{DVNS. ŞKT. d., 131, s. 41, h.1.

EK 7: Diyarbekir'deki Şikâyet Örneği

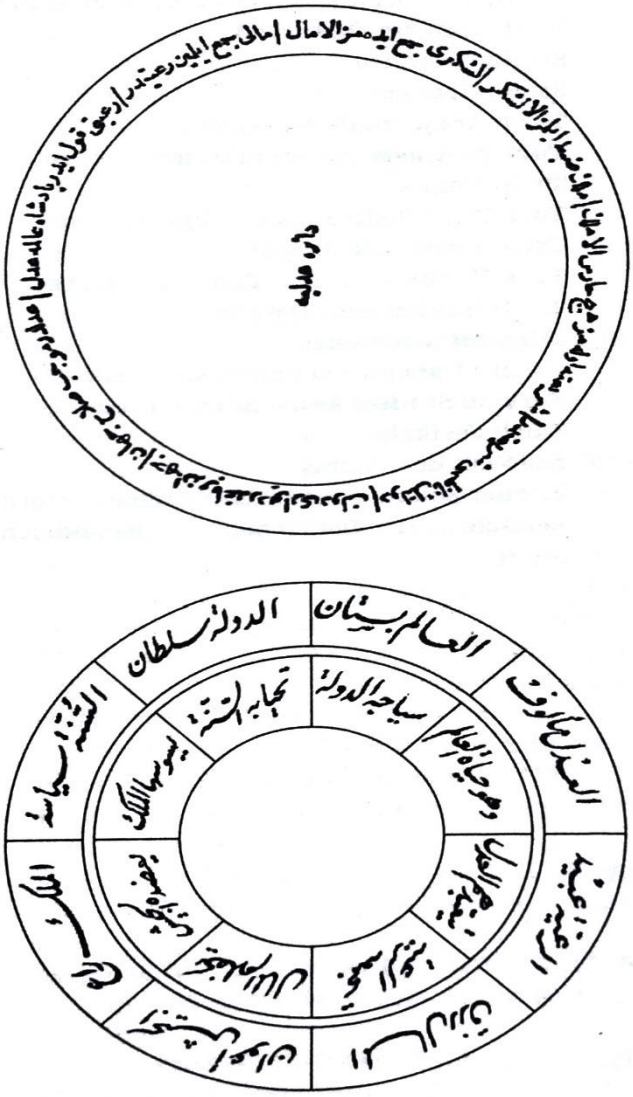
Kaynak: BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,79, s. 213, h. 1.

EK 8: Ruha'daki Şikâyet Örneği

Kaynak: BOA, A.{DVNS. ŞKT. d.,158, s. 81, h. 291.

EK 9: Daire-i Adliye (Adalet Çemberi)

1. Adalet Çemberi

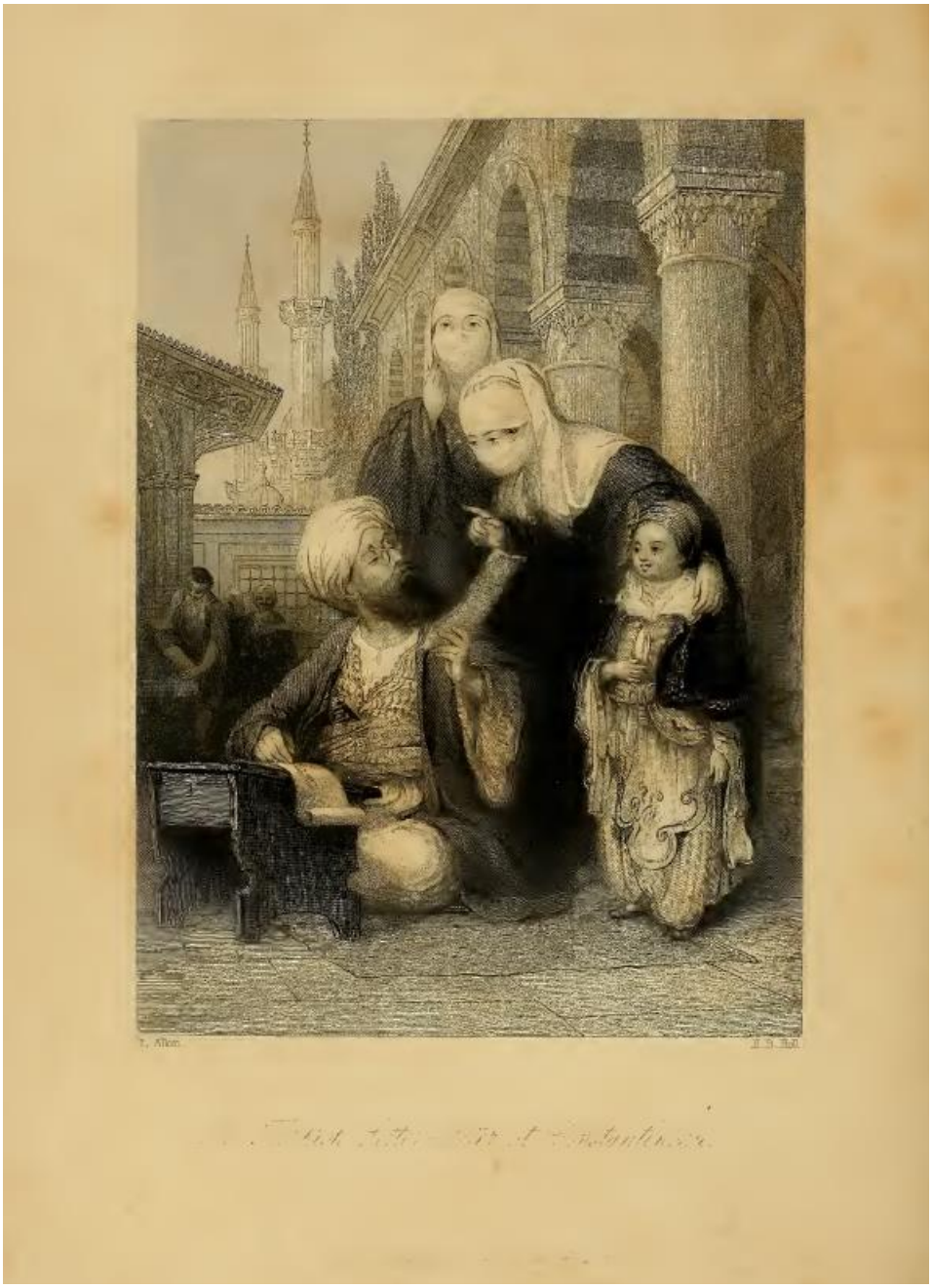
Kaynak: Linda T. Darling, *Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi,* çev. Hakan Erdagöz, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022), 14.

EK 10: Osman Hamdi Bey'in Arzuhalci Resmi

Kaynak: Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, https://www.sakipsabancimuzesi.org/sergiler-ve-etkinlikler/sergi/18/699.

EK 11: Thomas Allom'un Arzuhalci Resmi

Kaynak: Thomas Allom, *Constantinople: and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor,* (London/Paris: Fisher Son & Co., 1839), 74.